

ISSN 2566-3429 (Tiskana inačica)

ISSN 2712-1844 (Mrežna inačica)

HERCEGOVINA

ČASOPIS ZA KULTURNO I POVIJESNO NASLJEĐE

11 - 2025

Serija 3

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429 (Tiskana inačica)
ISSN 2712-1844 (Mrežna inačica)

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

11 - 2025

Serijska 3

PRES

HRVATSKI
INSTITUT ZA
POVIJEST

MOSTAR – ZAGREB, 2025.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
Studij povijesti
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER

Zoran Tomić, rektor / rector
Dražen Barbarić, dekan / dean

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest – Zagreb
Croatian Institute of History – Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER

Miroslav Akmadža

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralić (Hrvatski institut za povijest – Zagreb), Ivica Glibušić (Sveučilište u Mostaru), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Martina Grahek Ravančić (Hrvatski institut za povijest – Zagreb), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Josip Mihaljević (Hrvatski institut za povijest – Zagreb), Goran Mijočević (Sveučilište u Mostaru), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru), Ana Zadro (Sveučilište u Mostaru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Zadar), Rudolf Barišić (Zagreb), Rajko Bratož (Ljubljana), Mario Kevo (Zagreb), Ivica Lučić (Zagreb), Davor Marijan (Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Mirosław Szumilo (Lublin – Warszawa), Dinko Šokčević (Budapest), Gianluca Volpi (Udine), Petar Vrankić (Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

IZVRŠNA UREDNICA / EXECUTIVE EDITOR

Dijana Korać

LEKTORICA / PROOFREADING

Gabrijela Cakalin

GRAFIČKA PRIPREMA / PREPRESS

Damir Zadro

UDK & DOI

Marija Karačić

Tisak / Printed by

PRESSUM

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 20 KM (10 EUR)

Transakcijski račun – 3381302271315826, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca 2, 88000 Mostar

Devizni račun: IBAN: BA39 3381 3048 3209 1576, SWIFT: UNCRBA22

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH – 88000 Mostar

E-mail: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 150 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

SCOPUS; EBSCO; ERIH PLUS; CEEOL; HRČAK; SLAVUS

Sadržaj

<i>Riječ urednika</i>	5
-----------------------------	---

Članci / Articles

PETAR VRANKIĆ, <i>Family, Political and Spiritual Profile of Queen Katarina Kosača-Kotromanić in the Historical Context of Her Time</i>	9
STJEPAN ĆOSIĆ, <i>Simbolički aspekti nasljeđa bosanske kraljice Katarine u 16. stoljeću</i>	71
MICHAEL URSINUS, <i>The Kotromanić Kingdom of Bosnia in an Ottoman Retrospect</i>	105
MIROSLAV MALINOVIĆ, <i>Između vjere i sudbine: arhitektura bosanskih franjevac a i osmansko razaranje</i>	115
MARINKO VUKOVIĆ / MATIJAS BAKOVIĆ, <i>Migracije katolika iz Bosne u Slavoniju – usporedba nekih odabranih arhivskih izvora</i>	153
TOMISLAV BRKOVIĆ, <i>Stara crkva u Varešu: svjedok stoljećā</i>	187
KREŠIMIR REGAN, <i>Kada je propalo Bosansko Kraljevstvo? Povijest Bosne od uspostave Korvinova protuosmanskoga sustava do smrti kraljice Katarine (1463.-1478.)</i>	213
GORAN MIJOČEVIĆ / ANA ZADRO / MARINA BEUS, <i>Kraljica Katarina Kosača Kotromanić u kolektivnom sjećanju i jaćanju nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini</i>	243
ANTO IVIĆ, <i>Return to the Otars (Altars)</i>	273
RUDOLF BARIŠIĆ, <i>Izazovi ilirizma – franjevci Bosne Srebrene i identiteti u prvoj polovici 19. stoljećā</i>	313

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews

MARY BEARD, <i>Car Rima. Vladanje drevnim Rimskim Carstvom</i> (Ana Zadro)	357
JOHN CONNELLY, <i>Od naroda do nacije: Povijest istočne Europe</i> (Zvonimir Herceg)	361

HRVOJE MANDIĆ, <i>Rat nakon rata 1945.-1951. Kazneni progoni jataka protukomunističke gerile u Hercegovini</i> (Zvonimir Herceg) ..	373
JOZO DŽAMBO, <i>Jajačke i druge zabilješke</i> (Ivan Prskalo).....	377
ANTE ŠKEGRO, <i>Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih župe Rasno kod Širokog Brijega u zapadnoj Hercegovini od 1872. do 1907. godine / The registries of births, marriages and deaths of the Catholic Parish of Rasno near Široki Brijeg in western Herzegovina from 1872 to 1907 year</i> (Anto Ivić).....	380
DAMIR MIŠETIĆ, <i>Frazemi biblijskoga podrijetla u talijanskome i hrvatskome jeziku, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2025., 200 str.</i> (Irina Budimir).....	382

In memoriam

Rudolf Kraljević (1933.-2024.).....	387
-------------------------------------	-----

Upute autorima.....	391
---------------------	-----

Author guidelines.....	394
------------------------	-----

Riječ urednika

U ovome broju časopisa *Hercegovina* objavljeni su članci koji su izlagani na znanstvenom skupu povodom 600. obljetnice rođenja kraljice Katarine Kosača-Kotromanić (1424.-2024.). Skup pod nazivom "Posljedice nestanka Bosanskoga Kraljevstva" održan je u Mostaru 24.-25. listopada 2024. U organizaciji skupa sudjelovali su Hrvatsko kulturno društvo "Napredak", Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru i Sveučilište u Splitu, a pokrovitelj je bila Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti BiH.

Članci

Articles

Family, Political and Spiritual Profile of Queen Katarina Kosača-Kotromanić in the Historical Context of Her Time

PETAR VRANKIĆ
University of Augsburg
Sveučilište u Augsburgu
E-mail: vrankic@t-online.de

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.9>

UDK: 94(497.6)Kosača-Kotromanić, K.
94(497.6)
929.731 (497.6)

Original scientific article

Received: 26 February 2025

Accepted: 20 May 2025

Summary

Rarely has a historical figure and personality from the territory of today's Bosnia and Herzegovina had such a rich, multifaceted, and almost supra-national and supra-confessional prehistory, history, and post history as Queen Katarina Kosača Kotromanić did. Through her great-grandmother and great-grandfather, she traced her roots from the Nemanjić, Hrebljanović, Lazarević and Balšić families; through her grandparents, from the Balšić and Thopia families; through her father and mother, she came from the Kosača and Balšić families, and after she married, she became Queen Katarina Kosača-Ostojić-Kotromanić. In terms of social standing, Katarina was a princess, queen, queen mother, queen dowager, refugee, and a mother who was neither able nor allowed to see or ransom her two children who had been taken into Ottoman captivity. Her spiritual and religious identity was shaped by the unique Orthodox-Catholic and "Bosnian-Christian" context of fifteenth-century Zeta, Bosnia and Hum. In her final years, Queen Katarina was elevated and enriched spiritually by the Franciscan Order, through which she historically gained the Church's recognition as a Blessed One. The author will attempt to offer, always within the limits of his abilities, perceptions, knowledge, and understanding, a more complete profile of Queen Katarina within the historical context in which she was born, lived, ruled, suffered, and died. However, to achieve this, we need to re-examine three facets of Queen Katarina's profile: her family, political involvement, and spirituality. The spiritual profile will encompass, alongside her religious conviction, her intellectual abilities and perspectives, multiple skills such as *ars existendi*, *regendi et patiendi*, as

well as empathy for all that was good, beautiful, humane, philanthropic, and God-loving among Bosnian Christians, Catholics and the Orthodox in fifteenth-century medieval Bosnia and Hum.

Keywords: Queen Katarina; origin; familial, political and spiritual profile.

Obiteljski, politički i duhovni profil kraljice Katarine Kosača-Kotromanić u tadašnjem povijesnom kontekstu

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 26. veljače 2025.
Prihvaćeno: 20. svibnja 2025.

Sažetak

Rijetko je jedna povijesna osoba i ličnost s područja srednjovjekovnog Huma i Bosne, današnje Bosne i Hercegovine, imala tako bogatu, višestranu i skoro nadnacionalnu i nadkonfesionalnu pretpovijest, povijest i postpovijest kao kraljica Katarina Kosača-Kotromanić. Po prabaki i pradjedu s majčine strane vukla je korijene iz obitelji Nemanjić-Lazarević-Balšić; po baki i djedu isto tako s majčine strane potjecala je iz albanske obitelji Thopia i zetskih Balšića, po majci i ocu potjecala je iz obitelji Balšić-Kosača i po udaji postala je kraljica Katarina Kosača-Ostojić-Kotromanić. Po društvenom statusu Katarina je bila kneginja, kraljica, kraljica majka, kraljica udova i izbjeglica, majka kojoj nije bilo moguće još jednom vidjeti ili otkupiti svoje dvoje djece iz osmanskog sužanjsstva. Duhovno i religiozno potekla je iz katoličko-pravoslavnog ozračja Zete i "bosansko-krstjanskog" miljea, koji su u 15. stoljeću mogli pružiti samo Zeta, Bosna i Hum. Na kraju svoga životnog puta kraljica Katarina bila je kao osoba i ličnost oplemenjena i obogaćena duhovnošću franjevačkog reda u kojem je tijekom povijesti stekla crkveno-pravni status blaženice. U ovom prilogu autor će pokušati ponuditi, uvijek u okviru svojih mogućnosti i percepcija, znanja i spoznaja, cjelovitiju mozaik-sliku ili profil kraljice Katarine u historijskom kontekstu u kojem je rođena, živjela, vladala, trpjela i umrla. No, da bismo stekli priželjkivanu mozaik-sliku moramo osvježiti trostruki profil kraljice Katarine: obiteljski, politički i duhovni. U ovom prilogu duhovni profil uključuje osim vjerskog uvjerenja, intelektualnih sposobnosti i vida, višestruka umijeća, kao što su *ars existendi, regendi et patiendi*, kao i suosjećaj za sve ono što je bilo dobro, lijepo, humano, čovjekoljubno i bogoljubno u bosansko-humskom srednjovjekovlju 15. stoljeća među bosanskim kršćanima, katolicima i pravoslavnima.

Ključne riječi: Kraljica Katarina; podrijetlo; obiteljski, politički i duhovni profil.

1. Family Profile

Katarina Kosača's mother, Jelena Thopia Balšić (1407-1453), was the daughter of Balša III Balšić (1386-1421), the ruler of Zeta, and of the Albanian noblewoman and Catholic, Mara Thopia, the daughter of Niketa Thopia (1388-1415), the ruler of Kruje and Durrës in Central Albania.¹ Niketa Thopia was the illegitimate son of Karl Thopia (1331-1388), the most powerful Albanian nobleman, and ruled Kruje from 1392 to 1394 and then from 1403 to 1415. He was connected by marriage to the Angevin Neapolitan king. With his son-in-law Balša III, Niketa attempted to liberate northern Albania and the Zeta littoral from Venetians, albeit unsuccessfully.² Jelena, Queen Katarina's mother, was born in 1407, either in Ulcinj or in some still unknown place in Upper Zeta, the temporary residence of the then ruler of Zeta, Balša III.³ Balša III, the father of Jelena Thopia-Balšić, was the son of Jelena Hrebljanović-Lazarević, the daughter of Prince Lazar and Princess Milica. He named his daughter Jelena after his mother.⁴ Balša III

¹ STEFANAQ POLLO – ARBEN PUTO, *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours*, Editions Horvath, Roanne, 1974, pp. 64-66, 73-76; SKËNDER ANAMALI – KRISTAQ PRIFTI, *Historia e popullit shqiptar në katër vëllime*, I, Shtëpia Botuese Toena, Tirana, 2002, pp. 249-252; OLIVER JENS SCHMITT, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, Oldenburg Verlag, München, 2011, pp. 203, 233-234, 253.

² NICOLAE JORGA, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, Gotha, 1909, p. 352; BOŽIDAR ŠEKULARAC, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje, 2011, (Cyr.), p. 47; MEHMED HODŽIĆ, "Balšići u Zeti: Od oblasne vlastele do gospodara," in: *Rostra. Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru*, 8, Zadar, 2017, pp. 67-77, here p. 74.

³ O. J. SCHMITT, *Das venezianische Albanien*, pp. 255-266, 269-274; MOMČILO SPREMIĆ – JOVAN ČULIBRK (eds.), *Crkvene prilike u Zeti u doba Nikona Jerusalimca*, (Cyr.), Cetinje – Beograd, 2004, pp. 73-108.

⁴ Jelena Lazarević-Balšić-Hranić (1366-1371?-1443), daughter of Prince Lazar Hrebljanović and Milica Nemanjić, married Juraj (Đurađ) II. Stracimirović, a Catholic, around 1385, and had a son with him, Balša III (1386-1421). In 1411, she entered a second marriage for dynastic interests with Sandalj Hranić-Kosača, the grand duke of the Bosnian Kingdom. After Sandalj's death in 1435, she did not retire to a monastery like her mother Milica but dedicated herself to further diplomatic efforts and began to take an interest in Christian mysticism, following the example of Byzantine-Serbian monks who advocated hesychasm. In the last years of her life, she devoted herself to abandoned monasteries and churches on the coast and islands of Lake Skadar. On the island of Beška, which comes from 'basilica' (Beška Gorica), she restored the

divorced his wife Mara in 1412, most probably for the banal reason that she had not given him a male heir. In 1412/1413, he married another Albanian, Bolja, also a Catholic, the daughter of Coya Zaccaria, the ruler of Sati and Dagnum (*dominus Sabatensis et Dagnensis*), the Albanian area "in the gorges of the Drin river" north-east of Lake Skadar.⁵ Balša III had a son with Bolja, who died shortly after birth, and a daughter Teodora, the younger half-sister of Jelena Balšić-Kosača. Teodora later became the wife of Petar Vojsalić Hrvatinčić (after 1400-1456), the ruler of the Lower Regions, a Catholic and correspondent with popes Eugene IV and Nicholas V.⁶ Matija Vojsalić (1430?-1480?), the second and last Bosnian Ottoman vassal king from 1471 to 1476, was from his cousin Dragiša's family.⁷

The grandmother of Jelena Thopia Balšić and Teodora Zaccaria Balšić, Jelena Lazarević-Balšić, married for the second time on 15 December 1411. Her second husband was Sandalj Hranić-Kosača. The Kosačas were Vlachs from the interfluvium of the Piva and Tara rivers near present-day Goražde, where they had their own market

abandoned Church of St. George (Đorđe) and built churches in honour of the Mother of God (Holy Theotokos) nearby, in which, according to her will, she was to be buried. She endeavoured to raise her two granddaughters, Jelena and Teodora, in the Christian spirit of Orthodox inspiration, even though both were baptised Catholic. SIMO ČIRKOVIĆ, "Jelena", in: *Enciklopedija Jugoslavije*, VI, Zagreb, 1990, p. 28; ĐURO TOŠIĆ, "Sandaljeva udovica Jelena Hranić", in: *Zbornik radova Vizantološkog Instituta*, 41, Beograd, 2004, (Cyr.), pp. 423-440; SVETLANA TOMIN, *Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba*, Città di Castello, 2017, pp. 43-63; DRAGUTIN PAPOVIĆ, "O nasljedstvu Balše III. Balšića", in: *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 2, Zagreb, 2021, pp. 47-67.

⁵ MILAN ŠUFFLAY, *Srbi i Arbanasi: (njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Biblioteka Arhiva za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, Beograd, 1925, p. 49; JOHN VAN ANTWERFEN FINE, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, 1994, p. 513; O. J. SCHMITT, *Das venezianische Albanien*, pp. 505-506.

⁶ AUGUSTIN THEINER, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, 1, Romae, 1863, pp. 389-390; JELENA MRGIĆ-RADOJČIĆ, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne*, (Cyr.), Beograd, 2002, p. 118.

⁷ "Hrvatinići," in: *Hrvatska enciklopedija*, online edition, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013-2024 <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/hrvatinići>> (17. 9. 2024).

town.⁸ Sandalj Hranić Kosača (1370?-1435), the nephew of and successor to Duke Vlatko Vuković, a participant in the Battle of Kosovo, was the Grand Duke of the Kingdom of Bosnia and remained childless despite three marriages.⁹ The marriage of Sandalj and Jelena was a reciprocal political arrangement, one likely shaped by the erstwhile tensions and hostilities between King Tvrtko, Duke Sandalj, Lazarević and Balšić.¹⁰ On this occasion, Jelena Balšić, now Hranić, first brought her granddaughter Jelena and then later her other granddaughter Teodora to the Kosača court either in Sokol or Ključ near Gacko. At the courts in Sokol or Ključ, Jelena Balšić's granddaughter may have already met Sandalj's nephew and successor, Stjepan Kosača, her future husband, who was only three years her senior. The dominating grandmother Jelena, who was also a very pious Orthodox Christian with a strong inclination towards ascetic mysticism and the hesychasm of the Byzantine-Serbian monks,¹¹ raised her young granddaughters in the Orthodox spirit even though they had been christened Catholics. At the same time, both granddaughters had the opportunity to learn, experience, and absorb much that was good, beautiful, and pious from their devout grandmother Jelena, who was an exceedingly educated woman for her time in contrast to her husband Sandalj. Under the very powerful and unscrupulous Grand Duke, life was precarious, defined by the sword, exorbitant taxes and customs, violence, pillaging, conquests, and the displacement, ruin,

⁸ DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (hereinafter: DADU), *Debita Notariae*, VIII, fol. 169v; MIHAJLO DINIĆ, "Zemlje hercega svetog Save", in: *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd, 1978, (Cyr.), pp. 151-257, here p. 151-152.; ĐURĐICA PETROVIĆ, "Srednjovekovni Vlasi na teritoriji današnje Crne Gore – primer Riđani", in: BRANISLAV KOVAČEVIĆ (ed.), *Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja: Zbornik radova sa okruglog stola Istorijskog instituta*, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1999, (Cyr.), p. 241; ĐURO TOŠIĆ, "Rodonačelnik plemena Kosača-vojvoda Vlatko Vuković", in: *Kosače osnivači Hercegovine*, Bileća – Gacko – Beograd, 2002, (Cyr.), pp. 243-260.

⁹ DADU, *Lettere di Levante*, fol. 28-28v; ESAD KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo, 2009, p. 45.

¹⁰ M. DINIĆ, *Zemlje hercega svetog Save*, (Cyr.), pp. 197-257; B. ŠEKULARAC, *Crna Gora u doba Balšića*, (Cyr.), p. 41; M. HODŽIĆ, "Balšići u Zeti", p. 72.

¹¹ ANTONIO RIGO, *Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicasmo e bogomilismo. Orientalia Venetiana*, 2, Firenze, 1989, pp. 233-235.

and even execution of less powerful neighbours, rivals or enemies. This was the spirit and style of Sandalj Hranić, which were subsequently adopted and perfected by his nephew Stjepan Kosača, the future husband of Jelena Balšić Thopia and the father of Katarina, the future queen of Bosnia.¹²

However, another woman, both a mother and grandmother, could have also had a minor influence on her daughter-in-law Jelena and later on her young granddaughter and the future Bosnian queen Katarina, although our historians have paid little attention to her to date. This was the mother of Stjepan Vukčić Kosača, his father Vukac Kosača's wife, Katarina.¹³ Very little is known about her to enable a more detailed profile. She probably came from Italy and married Duke Vukac Hranić, Sandalj's brother, around 1403. Just as Balša III named his first daughter Jelena after his mother Jelena Lazarević, so too did Duke Stjepan Kosača name his first child and daughter Katarina after his mother Katarina Vukčić Kosača, a native Italian according to legend.¹⁴ We can only indirectly intuit her profile through Stjepan's eldest son Vladislav's first unsuccessful attempt to wed. Still relatively immature and most likely under the influence of the beauty and brightness of his grandmother Katarina who resided at Stjepan's court until 1456, Vladislav engaged Italian envoys to find him a young Italian noblewoman to be his bride. The envoys could have gone to the Court of the Neapolitan Alfonso I (1442-1458), with whom Herzeg Stjepan had good relations, and found a suitable noblewoman, which had been expected of them. Instead, they went to Florence, which would imply that Duke Vladislav's grandmother Katarina may have come from this town or somewhere in the vicinity, and that the envoys had tried to find a new bride among Katarina's closer or more distant relatives. However, Vladislav's envoys were deceived and instead of returning with a reputable and beautiful noblewoman, they brought a beautiful and resourceful Italian courtesan and businesswoman from Florence.

¹² E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, pp. 106-158.

¹³ *Same*, pp. 45, 48-49.

¹⁴ She is mentioned in the Dubrovnik Archives on 5 December 1433 as Lady Katarina, widow of Vukac, Count Hranić (*domina Catarina relictā Vochac, comitis Cranich*). Cf. NICOLAE IORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris, 1899, p. 312.

Her name was Elisabetta, and she was from Siena and presented as a countess (*contessa*).¹⁵ Before his son Vladislav could organise the wedding, Herzeg Stjepan, possibly struck by the beauty of the Italian or possibly harbouring an Oedipal Complex towards his own mother, stole his son's undestined bride and made her his concubine. This all happened before the eyes of his wife Jelena, mother Katarina, daughter Katarina, who was already the Bosnian queen at the time, and two sons.¹⁶ Stjepan's cruelty not only provoked disgust and vengeance but also a yearslong conflict between father Stjepan and son Vladislav, the misfortunate war with Dubrovnik, and the conflict and war with his son-in-law and Bosnian king Tomaš. The offended and humiliated Duchess Jelena supported her son Duke Vladislav and removed herself to Dubrovnik with him.¹⁷ Herzeg Stjepan, his wife Jelena and son Vladislav were reconciled on the Pišće mountain in Piva on 19 July 1453 in the presence of their son Vlatko and numerous courtiers. The reconciliation was vouched by the *djed* (elder) of the Bosnian Church, its twelve clerics *strojniki*, *gost* Radin and twelve of the most important nobles.¹⁸ The humiliated Duchess Jelena, whose husband's lusts and acts were incompatible with her humane and Christian world view, returned to the Court, but was exhausted and broken, and died at the beginning of October 1453, aged 45. Dubrovnik, which as at war with Herzeg Stjepan, refused to offer him their condolences.¹⁹

¹⁵ GASPARE BROGLIO TARTAGLIA, *Cronaca universale*, Archivio di Rimini, fol. 210v-211r.

¹⁶ SIMA M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, (Cyr.), pp. 163-164; PETAR VRANKIĆ, "Hercegova zemlja od propasti Bosne do definitivnog pada pod Turke u svjetlu suvremenih bizantskih izvora", in: IVICA LUČIĆ (ed.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5.-6. studenoga 2009.*, I, Zagreb, 2011, pp. 697-739, here p. 710; SAME, "Stjepan/Ahmed-paša Hercegović (1456.-1517.) u svjetlu dubrovačkih, talijanskih i osmanskih izvora. Kontroverzne teme iz života Stjepana/Ahmed-paše Hercegovića", in: *Hercegovina*, 3, serija 3, Mostar – Zagreb, 2017, pp. 9-67, here pp. 13-14.

¹⁷ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), pp. 163-173.

¹⁸ LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, 2, Beograd, 1934, (Cyr.), pp. 66-72; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), pp. 197-199.

¹⁹ DADU, *Consilium rogatorum* (hereinafter: *Cons. Rog.*), XIII, fol. 245v of 10. 10. 1453; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, p. 205; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed-paša Hercegović", pp. 13-14.

Jelena's death opened the door for Herzeg Stjepan's lust for new women and new lands, which was immediately reflected in his search for a new wife. Although he still kept his concubine Elisabetta at court, he also attempted to secure the hand of Hedwig Gorjanska, the young widow of the Croatian-Dalmatian governor (ban), Petar Talovac (+1453). As she had the care of her two underage sons, Ivaniš and Stjepan, she rejected his proposal.²⁰ When this attempt failed, Bosnian King Tomaš also tried to secure her hand by proposing to his father-in-law Stjepan that his fifteen-year-old son, Stjepan Tomašević, born around 1438, marry Hedwig. Hedwig must have been no older than thirty,²¹ and Tomaš also offered to protect her underage sons. However, neither the beauty of Hedwig nor the safety of her sons was at play here but the beauty and size of the Croatian-Dalmatian ban's lands between the Zrmanja and Cetina rivers. Both father-in-law Stjepan and son-in-law Tomaš's mutual enthrallment is noteworthy here.²² Herzeg Stjepan continued his search for an advantageous match: with the help of the agents of his friend Ulrich II, Count of Celje, who was the Croatian-Slavonian ban, he proposed to Barbara of Liechtenstein from Nikolsburg, Moravia, present-day Czechia, but failed to secure her hand.²³ Herzeg Stjepan managed to gain the hand of *Barbara de Payro* (of Bayern), the illegitimate daughter of a

²⁰ VJEKOSLAV KLAJČ, *Povijest Hrvata*, III., Zagreb, 1980, pp. 300-303; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), pp. 205-206; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed-paša Hercegović," pp. 13-14.

²¹ King Tomaš's and his father-in-law Herzeg Stjepan's drive for territorial expansion was essentially identical!

²² These joint plans of father-in-law Stjepan and son-in-law Tomaš were opposed by Venice, which did not want Split to fall into the hands of the Bosnian king or Herzeg Stjepan Kosača while the Talovac children were still minors. The Venetian government pledged to take custody of the children. Cf. MARKO ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija*, (odnosi u XIV. i XV. st.), Sarajevo, 1996, pp. 276-277; NEVEN ISAILOVIĆ, "Bračni planovi Kotromanića i državna politika Bosne polovinom XV veka", in: *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, Beograd, 2011, (Cyr.), pp. 203-214, here pp. 205-207.

²³ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig, 1914, pp. 174-177; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 216; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed paša Hercegović", p. 15; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Povelja hercega Stjepana Kosače Barbari od Lichtenstein 1. mart 1455", in: *Grada Arhiva Bosne i Hercegovine*, 5, Sarajevo, 2013, pp. 7-19.

Bavarian duke, who bore him a son, Stjepan, probably in 1456,²⁴ a daughter Mara around 1457, and another son in 1459, who is believed to have died in early infancy. Barbara died in childbirth or shortly after giving birth in June 1459.²⁵ His third marriage was to Cecilia, a noblewoman from the German-speaking region, who most likely came from southern Austria. She outlived her husband Stjepan, and since they had no children, she was paid a settlement by Stjepan's sons Vlatko and Stjepan on 28 May 1467 and returned to her homeland.²⁶ All of these additional family dramas – and particularly her father's – both of a positive and negative nature, must have left a deep impression on his daughter, Queen Katarina. Without doubt, she nurtured a deep respect for her father Stjepan, which was nevertheless often mixed not only with pride and love but also with the shame and humiliation her mother Jelena and she had to suffer.

2. The Political Profile of Queen Katarina

2.1. Albanian-Serbian Political Roots

If we examine Queen Katarina's roots and the paths taken by her ancestors from the Lazarević (Hrebljanović and Nemanjić), Balšić, Thopia, and Kosača families, as well as the later paths taken by her in-laws from the Ostojić, Kotromanić and Tomašević families into which she married, she must have been well informed of the politics in the Bosnian Kingdom, its directions and imperatives: expansion, conquest and the destruction of neighbouring rivals. This all occurred predominantly on the borders between Bosnia, Hum and the Croato-Hungarian Kingdom, Venice, the Serbian Despotate and

²⁴ DADU, *Cons. Rog.*, XVI., fol. 49, 53, of 23. 6. 1459; MAURO ORBINI, *Il regno degli Slavi oggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro, 1601, p. 388; JUNII RESTII, *Chronica Ragusina*, Zagreb, 1893, p. 351; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 238; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed paša Hercegović", p. 20.

²⁵ DADU, *Cons. Rog.*, XV., fol. 4; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, p. 174; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 238; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed paša Hercegović", pp. 15-16.

²⁶ FRANZ MIKLOSICH, *Monumenta serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Wien, 1858, pp. 501-502; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte*, p. 180; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 267; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed paša Hercegović", pp. 18-20.

neighbouring Dubrovnik. As the Ottoman Empire grew in power and became more threatening, certain members of the Bosnian-Hum nobility saw it as a welcome ally to achieve their personal goals. The shaping of Katarina's political profile was influenced not only by her mother Jelena and her father Stjepan but also by two, practically mythical, individuals: the already mentioned great-grandmother Jelena Lazarević-Balšić-Hranić²⁷ and partially by her great-grandfather Duke Sandalj Hranić-Kosača. Her widowed great-grandmother Jelena, unlike her respective mother Milica, never took holy vows. Her reign in Zeta with her husband Đurađ II Stanimirović-Balšić²⁸ was characterised by new or abandoned Orthodox churches and monasteries in the land, especially on the coast and on the islands in Lake Skadar. Besides several diplomatic efforts, Jelena became drawn to the ascetic and mystical lifestyle of Byzantine Serbian monks, who advocated hesychasm.²⁹ Great-grandmother Jelena inherited her political instinct at a very young age from her mother Milica, who came from a collateral line of the Nemanjić family, and readily stressed the family's ties between successors of Tsar Stjepan Dušan and her husband Lazar Hrebljanović, the prince of Moravian Serbia and the Kosovo martyr. Lazar established his royal legitimacy in Serbia by virtue of his wife's (Milica's) ancestry. Great-grandmother Jelena also absorbed this and followed her not-always-successful-or-wise husband and ruler of Zeta, Prince Đurađ II; she even managed to

²⁷ Although historian Draganović mentions the presence of Jelena, the daughter of Prince Lazar, Katarina's great-grandmother, at the beginning of his work, he does not examine the role this woman played in the education and life of the future Queen Katarina. Cf. KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača bosanska kraljica*, Sarajevo, 1978, pp. 8-9.

²⁸ Juraj (Đurađ) II. Stracimirović (1385-1403) succeeded his uncle Balša II in 1385. The same year he married Jelena, the daughter of Lazar Hrebljanović, with whom he had a son, Balša III. The Balšić family were of Albanian origin and Catholics but in the meantime, they had been partially Serbianised. Cf. PETER BARTL, "Balšići", in: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* (hereinafter *BLSG*), I, München, 1974, pp. 130-132.

²⁹ Among the Serbian monks, Nikon of Jerusalem (1380-1468), who was most likely of Greek origin, stood out. He was the author of works such as *Hexameron* (1439) and *Tale of the Churches of Jerusalem* (1441). Cf. BOŠKO I. BOJOVIĆ, *L'idéologie monarchique dans les hagiobiographies dynastiques du Moyen Âge serbe*, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 1995, pp. 209-300.

ransom him from Ottoman captivity. She ruled as regent for her underage son, the prince and ruler of Zeta, Balša III, and saw him develop into an adult and an unsuccessful ruler in Zeta. She even travelled to Venice and negotiated with Doge Michele Steno the return of littoral towns to Zeta's rule.³⁰ As the older sister, Jelena advised her brother, Despot Stefan Lazarević, and gladly wished to see him as the restorer of the entire Serbian Kingdom. She shrewdly attempted to cede the Principality of Zeta to him, and through her new marriage to Sandalj, parts of Hum and Bosnia as well. Her ailing son, Balša III, did not retire to the court of Despot Stefan Lazarević in Smederevo by chance, where he died in 1421, bequeathing Zeta to him.³¹ Although Jelena had little respect for her nephew Đurađ Branković, the son of her older sister Mara, because of his constant colluding with the Ottomans, both Serbia and Zeta fell into his hands from 1427 to 1456. Jelena would never have dreamed that for a brief period in 1459, Serbia would fall into the hands of her great-granddaughter's (Queen Katarina Kosača's) stepson, Stjepan Tomašević, "the last Serbian despot and last Bosnian king," and his young bride Jelena, Queen Mara Branković-Tomašević, "the last Serbian despotess and last Bosnian queen," as many Croatian, Serbian, and Bosnian and Herzegovinian historians have frequently thought, stated and noted.³²

³⁰ O. J. SCHMITT, *Das venezianische Albanien*, pp. 262-263.

³¹ D. PAPOVIĆ, "O nasljedstvu Balše III.", pp. 54-56.

³² South Slavic historiographies do not sufficiently distinguish between the execution (death) of King Stjepan Tomašević and the state-legal cessation of the Bosnian Kingdom. The fact is that in 1463, the royal part of the Bosnian Kingdom, the lands owned by the king, fell under the Ottomans, while other parts of the country, which were also considered part of the Bosnian Kingdom, suffered a different fate. Hum remained partially under the control of Stjepan Vukčić Kosača and his sons until 1482. Završje or the Western Sides remained in the hands of various noble families. The Srebrenica and Jajce Banates were under the control of the Hungarian king until 1512 and 1528 respectively. Cf. HAZIM ŠABANOVIĆ, "Početak stalne turske vlasti u Bosni. Osnivanje Bosanskog krajišta", in: *Znakovi vremena*, 57-58, Sarajevo, 2012, pp. 43-72; SIMA ĆIRKOVIĆ, "Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463 godine", in: *Istorijski glasnik*, 3, Beograd, 1954, (Cyr.), pp. 123-131, here p. 124; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, pp. 372-393; KREŠIMIR REGAN, *Bosanska kraljica Katarina: pola stoljeća Bosne 1425-1478*, Zagreb, 2010, pp. 135-148; ŽDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, "Kraj srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva u Dubrovačkim izvorima", in: ANTE BIRIN (ed.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga*

With the fall of Smederevo in 1459, all of Serbia finally fell into the hands of Sultan Mehmed the Conqueror, while Zeta came under Ottoman rule for the first time in 1479. Since Katarina Kosača, Jelena's great-granddaughter, was born in 1425, she must have had, during childhood, the opportunity to personally meet and come to love her great-grandmother Jelena and adopt much of her wisdom, piety, and political skill. However, whether Katarina had known that her great-grandmother Jelena, once a powerful duchess and Sandalj's widow as of 1435, had to fight, humiliated, for her husband's deposit in the Dubrovnik treasury and for her inheritance and estates, before finally finding her resting place on the island of Beška on Lake Skadar will remain a mystery to us. As is known, Jelena built her endowment on Beška and dedicated herself to new values that "were not of this world." She died there most likely in early 1443, three years before the marriage of her great-granddaughter and future queen Katarina.³³ And less than thirty years later, the widowed Katarina also sought and pleaded in vain to have a portion of the royal deposit from the Dubrovnik treasury paid to her so she could live and ransom her children from Ottoman captivity. Her request was denied! Later in Rome, under the influence of Franciscan chaplains and confessors who gathered around the church of Santa Maria *in Aracoeli*, she joined the Third Order of St. Francis as a layperson and died as a member, and was buried in the same church, where her tombstone has been preserved to this day.³⁴

Bosanskog kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11.-12. studenoga 2011. godine u Jajcu, Zagreb, 2013, pp. 47-67, here pp. 58-59.

³³ In the small town of Ključ, near Gacko, the favourite residence of Sandalj Hranić, Stjepan Vukčić Kosača, his wife Jelena Balšić, and their son Vladislav issued a statement on 1 April 1443 that they were taking over the legacy (legate) intended for them by the people of Dubrovnik, which the late Sandalj's wife, Jelena Hranić-Balšić-Lazarević, had left them in her will dated 2 November 1442. Cf. Đ. Tošić, "Sandaljeva udovica Jelena Hranić", (Cyr.), p. 438; DUŠAN I. SINDIK, "Testament Jelene Balšić", in: JOVAN ČULIBRK (ed.), *Nikon Jerusulimac. Vrijeme. Ličnost i djelo*, Svetagora, Cetinje, 2004, (Cyr.), pp. 151-157; S. TOMIN, *Jelena Balšić*, p. 50.

³⁴ Cf. BAZILIJE PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", in: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Sarajevo, 1979, p. 21; Emir Filipović offers a new perspective on the spiritual aspect of Katarina's life and activities. Cf. EMIR O. FILIPOVIĆ, "Was Bosnian

Through his personality and politics, Sandalj Hranić, the husband of Jelena Lazarević-Balšić-Hranić, could have undoubtedly had a significant influence on his granddaughter Jelena Balšić-Thopia, who lived at his court until her marriage, and indirectly on his great-granddaughter Katarina, who may have visited more often before his death in 1435. There were no known political efforts or appearances, joint or individual, of mother Jelena and daughter Katarina in the period from 1425 to 1435 while Duke Sandalj was alive. The arranged marriage between Sandalj's nephew Stjepan Vukčić and Jelena Balšić-Thopia was, without a doubt, a very promising joint political and family calculation by the Kosača and Balšić families. With this marriage, which was entered into at the end of November 1424,³⁵ Sandalj had his sights not only on the Balšić legacy but also

Queen Katarina a member of the Third Order of St. Francis", in: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1, Zagreb, 2015, pp. 165-182; SAME, "Je li bosanska kraljica Katarina bila franjevačka trećoredica?", in: *Jukić*, 48-49-50, Sarajevo, 2022, pp. 147-170; On the arrival of the Third Order in the Bosnian Kingdom see: PETAR RUNJE, "Trećoredci na području Jajca u srednjem vijeku", in: *Vjesnik franjevac trećoredaca*, 23/1, Zagreb, 1986, pp. 34-36; SAME, *Prema izvorima II. Rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećoredcima glagoljašima*, Povijesno društvo otoka Krka – Provincijalat franjevac trećoredaca-glagoljaša, Krk – Zagreb, 2012.

³⁵ DADU, *Acta Minoris consilii*, III, fol. 177 (25. 11. 1424.); In 1893, Serbian historian Ilarion Ruvarac noted incorrectly that Sandalj and Jelena had married Balša III's eldest daughter, Jelena's granddaughter, also named Jelena, to Sandalj's stepson Stjepan, who was later known as Herzeg Stjepan, around 1423, and that this Jelena bore Stjepan a daughter Katarina in 1424, who was later the Bosnian queen (Сандаљ и Јелена удадоше старију кћер Балше III., Јеленину унуку, по имену Јелену, за синовца Сандаљевога Стјепана, потоњег Херцега Стјепана око год. 1423. и та Јелена родила је Стјепану год. 1424. Катарину, потоњу краљицу босанску). ILARION RUVARAC, "Dvije bosanske kraljice", in: *Zbornik Ilariona Ruvarca*, Beograd, 1934, (Cyr.), pp. 446-457, here p. 450. Ruvarac's thesis was perpetuated by the eminent historian Bazilije Pandžić when he claimed that Jelena Balšić had given birth to daughter Katarina Vukčić Kosača around 1424. Cf. B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 15. Similarly, another eminent historian, Krunoslav Draganović, who was not familiar with the sources in the Dubrovnik Archive and did not know the date Katarina's parents were married, placed Katarina's birth in the period 1424-1425. Cf. K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, p. 10. Ruvarac's thesis has been corrected in recent Serbian historiography by historians Ćirković and Tošić. Cf. S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 6; ĐURO TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina (1425.-1478.)", in: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Beograd, 1997, (Cyr.), p. 75. In recent Croatian historiography, Katarina Kosača's date

on the rights and lands of the neighbouring Branković and Crnojević families.³⁶ Since Balša III had left no male heir or claimant to Zeta, his daughters Jelena and Teodora, with the political skill of their grandmother and mother Jelena Lazarević-Balšić, could have underscored their rights to their father's lands and estates. These estates could have included those acquired through marital ties with the families of Niketa Thopia and Coya Zaccaria, if they had not been seized earlier by the Venetians or Ottomans. It is true that, besides Venice, several powerful individuals laid claim to Zeta, including the Serbian Despot Stefan Lazarević and his successor Juraj (Đurađ) Branković, and as of 1451, Stefan Crnojević, who became the ruler of Zeta in 1451.³⁷ It is also important to note that Duchess Jelena Hranić married her other granddaughter, Teodora, to one of the first and most important houses of the Bosnian-Croatian nobility, marrying her to Petar Vojsalić Hrvatinić, the great-nephew of the great Bosnian duke, viceroy, and duke of Split, Hrvoje Vukčić Hrvatinić. The Dubrovnik archive confirms that the two Balšić half-sisters, Jelena and Teodora, were to be treated at the court of Stjepan Kosača by the Dubrovnik physician Kristofor Bonacije, a native of Padua, at the end of June 1443.³⁸ Hearing that King Tomaš wished to have two Franciscans as chaplains for himself and Katarina, Petar Vojsalić, the husband of Teodora Balšić, requested the same privilege for himself and his wife Teodora through Legate Tommasini. Pope Nicholas V approved this request on the same day, 18 June 1447, and took him,

of birth was corrected by Regan and Molinar. Cf. K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, p. 3; MLADEN ANTO MOLINAR, *Katarina Kosača Kotromanić posljednja bosanska kraljica*, Kiseljak, 2022, pp. 20-21. The organisers of the international conference in Mostar commemorating the 600th anniversary of the birth of Queen Katarina had not incorporated the more recent historical findings, which included the date of her parents' wedding (end of November 1424) and the earliest possible year of her birth (1425).

³⁶ E. KURTOVIĆ, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, p. 86.

³⁷ LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd, 1902, (Cyr.), no. 232, p. 74. B. ŠEKULARAC, *Novi prilozi za rodoslov Crnojevića*, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje, 2000, (Cyr.), p. 37; PETER BARTL, "Crnojevići", in: EDGAR HÖSCH – KARL NEHRING – HOLM SUNDHAUSEN (ed.), *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 2004, pp. 171-172; D. PAPOVIĆ, "O nasljedstvu Balše III.", p. 47-49.

³⁸ DADU, *Cons. Rog.*, VIII., fol. 223 of 28. 6. 1443.

his family, and his duchy under his protection, calling him the only Catholic among the Bosnian princes who kept the holy Catholic faith undefiled (*solus catholicus inter principes regni Bosne sanctam fidem catholicam illibatam servasti*).³⁹ Thus, these are the first examples of highly privileged Catholic nobility from the time of King Tomaš, and they would steadily increase in number during his and Katarina's reign and complement the already emerging Catholic Renaissance in the Bosnian Kingdom.⁴⁰

However, the political rise of the Balšić sisters, Jelena and Teodora, and their children did not stop here. When King Tvrtko II Kotromanić died in November 1443, just a few months after Duchess Jelena Lazarević, great changes occurred in Bosnia. As early as 5 December 1443,⁴¹ according to the people of Dubrovnik, Bosnia had a new king, who had been elected at the assembly (*stanak*) of the Bosnian nobility at the end of November. This was Tomaš Ostojić, the nephew of King Tvrtko II, the illegitimate son of King Stjepan Ostoja, and the younger brother of Radivoje Ostojić, who had been the anti-king in Bosnia from 1432 to 1434. The election was opposed primarily by the Grand Duke of Hum, Stjepan Vukčić Kosača. However, much more dangerous for Tomaš were two other claimants to the Bosnian throne: his aforementioned older half-brother Radivoje and Count Friedrich II of Celje with his son Ulrich, who were waiting for the first opportunity to overthrow him.⁴² They would initially be supported by Duke Stjepan Kosača.

At the same time, this was the turbulent period in which the Christian offensive was being prepared against the increasingly frequent Ottoman incursions into the Bosnian Kingdom. In the newly arisen situation, King Tomaš acted adeptly and quickly: he established good relations with Venice, with the Roman-German King Friedrich

³⁹ A. THEINER, *Monumenta Hungarorum*, II, p. 235; E. FERMEŢŢIN, *Acta Bosnae*, pp. 205-206; DOMINIK MANDIĆ, *Bogumilska crkva bosanskih kristijana*, Chicago – Roma – Zürich – Toronto, 1979, p. 497; PEJO ČOŠKOVIĆ, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, p. 209.

⁴⁰ P. ČOŠKOVIĆ, *Crkva bosanska*, pp. 210-211.

⁴¹ DADU, *Cons. Rog.*, VIII., fol. 259r of 5.12.1443.

⁴² S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 72; PEJO ČOŠKOVIĆ, *Bosanska kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446*, Banjaluka, 1988, pp. 38-39.

III,⁴³ and with the help of the Transylvanian Voivode John Hunyadi (Janko Sibirjanin), he also established contact with the Polish-Hungarian-Croatian King Vladislav (Wladyslaw), who recognised him as the Bosnian king⁴⁴ but unfortunately died in the Battle of Varna shortly after on 10 November 1444. Tomaš's resourcefulness was quickly rewarded by the people of Dubrovnik, who had begun to seriously consider him a good neighbour, trading partner, and strong member of the anti-Ottoman coalition, even though Tomaš's opponents, Duke Stjepan and half-brother Radivoje, had advised them not to recognise him as king.⁴⁵ At the same time, the papal legate, the bishop of Hvar, Tommaso Tommasini, most likely with the help of the Bosnian vicar, first approached King Tvrtko II⁴⁶ and then King Tomaš, and won them over to the Catholic faith. In the case of Tomaš, this must have happened before 17 April 1444. Namely, on that day, Pope Eugene IV informed Andrija, the administrator of the parish in Glanesk (Gdansk in Prussia?), that besides many others, "the Bosnian king has also returned to the good path of the Christian faith."⁴⁷

⁴³ In South Slavic historiographies, Frederick III (1415-1492) was often incorrectly titled German Emperor long before he was crowned emperor. Frederick III was primarily elected the Roman-German King in Frankfurt on Candlemas, 2 February 1440. In Rome, in old St. Peter's Basilica, Pope Nicholas V crowned him Roman-German Emperor on 19 March 1452. In 1486, Frederick III proclaimed the then Roman-German Empire the Holy Roman Empire of the German Nation, which lasted until 1806. Cf. WILHELM BAUM, "Friedrich III. von Habsburg", in: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* (BBKL), Band 24, Bautz, Nordhausen, 2005, col. 635-648.

⁴⁴ MARKO PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomaš Ostojić", in: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, I, Napredak, Sarajevo, 1942, pp. 505-554, here pp. 506-507.

⁴⁵ N. JORGA, *Notes*, II, p. 406.

⁴⁶ MARTÈNE EDMOND – DURAND URSINUS, *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio*, I., Reprint, New York, 1968, p. 1592; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 493.

⁴⁷ "...nos post sacratissimam unionem Graecorum cum ecclesia occidentali magnis laboribus et expensis per nos factam, Armenios etiam ...ac Regem Bosnae ad bonam frugem christianae fidei reduxisse. ODORICUS RAYNALDUS, *Annales Ecclesiastici. Continuatio Baronii*, IX., Luccae, 1752, p. 427; M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomaš Ostojić", p. 510; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 492; P. ČOŠKOVIĆ, *Bosanska kraljevina*, pp. 186-187. It is not clear why Fermendžin published a brief summary of this letter under the incorrect date of 3 September 1444. Cf. E. FERMEŢIN, *Acta Bosnae*, p. 185.

Eugene IV rejoiced at Tomaš's conversion and placed it in a global, Christian, conciliar, and ecumenical context.⁴⁸ He even informed the Patriarch of Alexandria, Mark, in Egypt, in January 1445, that along with the Armenians, Jacobites, Nestorians, Georgians, and Ethiopians, the Bosnian king had also returned to the true faith.⁴⁹ Pope Eugene IV also wrote to the king on 23 May 1445 and praised him for having kept himself pure of the heretics since ascending the throne.⁵⁰ In addition, Pope Eugene IV recognised King Tomaš on 29 May 1445 as the legitimate son of King Ostoja and annulled his marriage to Vojča, a woman of low birth and a Bosnian Christian,⁵¹ which Tomaš had also been, thus inadvertently establishing the conditions for a Catholic union with Katarina Kosača and his ascent to the Bosnian throne with her.

2.2. Political Marriage

In addition to all these state-administrative and church-political successes, King Tomaš also had to prove himself militarily and strategically. Therefore, he, together with Ivaniš Pavlović and numerous Bosnian and Hum nobles, such as Radivojević, Klešić, Kovačević,

⁴⁸ Cf. KARL AUGUST FINK, "Eugen IV. Konzil von Basel-Ferrara-Florenz", in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, III/2, Herder, Freiburg – Basel – Wien, 1968, pp. 572-588; JEAN RICHARD, "La ricerca dell'Unione con le altre Chiese Orientali", in: *Storia del Cristianesimo. Religione-politica-cultura. Un tempo di prove (1274-1449)*, VI, Borla/Città Nuova, Roma, 1998, pp. 785-793.

⁴⁹ *BULLARIUM POLONIAE*, vol. V, 1431.-1449., École Française de Rome, Roma, 1995, p. 221, no. 1226; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, p. 290. The papal jubilee mood must be understood in the context of the then general Church Council in Basel-Ferrara-Florence, which discussed the return of the Hussites, Bosnian Christians, Eastern and Ancient Eastern churches to the fold of the Catholic Church. Cf. RAYMOND JANIN, *Les Églises orientales et les rites orientaux*, Letouzey, Paris, 1955; JOHANNES HELMRATH, *Das Baseler Konzil 1431-1449*, Böhlau Verlag, Köln, 1987, pp. 175-178.

⁵⁰ *In regium culmen conscendisti, purum te atque incontaminatum ab hereticorum qui predicti regni partes jam diu obtinuerunt vulpina et fraudulenta verstutia et pestiferis fallaciis ut catholicus princeps, conservasti*. O. RAYNALDUS, *Annales*, IX, p. 467; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 493.

⁵¹ E. FERMEŢDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 198; M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomaš Ostojić", pp. 510-511; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, 1979, p. 496; K. DRAGANOVIĆ, *Kraljica Katarina*, pp. 20-21.

Vojsalić, and others, entered into conflict with Grand Duke Stjepan Vukčić at the beginning of 1444. The Serbian Despot Juraj (Đurađ) Branković and the Ottomans joined the war. Although the war was waged with varying success, King Tomaš forced Duke Stjepan to a truce and asked for the hand of his daughter Katarina, which the latter, despite his aversion to the king, could not refuse. Hum and Bosnian nobles such as Ivaniš Pavlović and Petar Vojsalić rejected the truce and reconciliation with Duke Stjepan.⁵² The reaction of Petar Vojsalić, the husband of Teodora Balšić, the half-sister of Katarina's mother Jelena, is interesting: he refused to accept the truce between his brother-in-law and Duke Stjepan Kosača and did not attend the future king's wedding to his niece Katarina. Dubrovnik envoys, whose government followed the unfolding of events in the Bosnian Kingdom with great attention, arrived in mid-May bearing the customary gifts for the king and queen.⁵³ Duke Stjepan arrived in Milodraž on Thursday, 19 May with his daughter Katarina and a large entourage.⁵⁴ Therefore, the wedding and marriage of King Tomaš and Princess Katarina Vukčić Kosača, after her prior conversion, could have been performed according to Catholic rites,⁵⁵ not

⁵² S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 92; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, pp. 283-292.

⁵³ N. JORGA, *Notes*, II., p. 417; P. ČOŠKOVIĆ, *Bosanska kraljevina*, p. 104.

⁵⁴ N. JORGA, *Notes*, II., p. 417; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 93; P. ČOŠKOVIĆ, *Bosanska kraljevina*, pp. 105-106.

⁵⁵ It is impossible to accept Draganović's claim without comment: *Katarina was evidently a Catholic, so her marriage did not require any dispensations from the Holy See*. Cf. K. DRAGANOVIĆ, *Kraljica Katarina*, p. 21. Pandžić was more cautious on this matter and claimed that Katarina followed her future husband in faith. B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 17. Mandić appears to be most correct when he claims: *Katarina was a Bogomil believer in her youth, like her father, and only became a Catholic before her wedding*. D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 496. Even Roman sources state that she was a member of the Bosnian Church. We do not know exactly when Katarina renounced the Bosnian Christian faith and joined the Catholic Church – in the spring of 1446 at the latest, during preparations for the wedding. In Rome, as late as 1452, it was believed that Katarina had renounced the teachings of the Bosnian Church, as had her husband. In a letter from Nicholas V, addressed to Bishop Tommasini, dated 1 July 1452, there was an extensive description, like a eulogy, of how the most illustrious Bosnian King Stjepan Tomaš and his wife, as well as numerous barons, noble soldiers, and other persons of both genders,

in Mile, today's Arnautovići near Visoko, as some individuals have claimed,⁵⁶ but at the king's court in Milodraž on Saturday, 21 May or Sunday, 22 May 1446 at the latest.⁵⁷ It would have been logical for the papal legate Tommasini to marry the couple, however, no archival sources have been found yet to substantiate this. The newlyweds could also have been married by the Srebrenica-Visoko bishop, Tomo Matić, a native of Trogir, who was in Bosnia at the time,⁵⁸ or by one of the two prominent Franciscans of the time, such as the Bosnian vicar Fabijan Kenyeres from Baja in Hungary or the then Bosnian custos, whose identity is still unknown.⁵⁹ Therefore, historian Perojević's claim from 1942, which some others have adopted in the meantime, that "She married without any protest or dispensation from the pope and remained a fervent Catholic all her life" is historically and

enlightened by divine grace, had renounced all the errors of the Patarene heresy and recognised the light of truth that the mother and teacher of all, the Holy Roman Church, holds and professes, which they also professed, profess, and hold ...*Carissimus in Christo filius noster Tomaš Stephanus, rex Bosnae illustris ac eius uxor, et etiam quamplures barones, nobiles, milites et alie utrisque sexus persone, divina illustrante gratia, quoscumque Patarenorum heresis deponentes errores ac veritatis lumen recognoscetes quod mater omnium et magistra sancta Romana Ecclesia tenet et profitetur, professi fuerint, profitentur et tenent...* AUGUSTIN THEINER, *Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II., Romae, 1860, p. 264. This eulogy on the very successful Catholic mission in the Bosnian Kingdom could only have been sent to Rome by the papal legate Tommasini or the local missionaries and investigators (inquisitors), the Franciscans. Pandžić incorrectly notes the publication year of the 2nd volume of Theiner's epochal work as (1862 sic!). B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 17.

⁵⁶ DEJAN ZADRO, "Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milama", in: *Prilozi*, 33, Sarajevo, 2004, pp. 59-100.

⁵⁷ Historian Pandžić, citing the older Franciscan historian D. Mandić, is incorrect when he claims that Tomaš and Katarina were married on Ascension Day 1446, i.e., Thursday, 26 May 1446. Cf. D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 49; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 16. Another renowned historian Draganović also erred when he claimed that the wedding was held in August 1446. K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, p. 21; P. ČOŠKOVIĆ, *Bosanska kraljevina*, p. 105; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, p. 33.

⁵⁸ DOMINIK MANDIĆ, "Srebreničko-visočka biskupija", in: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Rim, 1963, pp. 488-490.

⁵⁹ DOMINIK MANDIĆ, *Franjevačka Bosna: Razvoj i uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1968, pp. 111, 231.

archivally untenable in this form.⁶⁰ Katarina would only become a convinced and fervent Catholic as queen through thorough religious instruction and personal spiritual maturation.

After the wedding, as representatives from Dubrovnik reported at the time,⁶¹ King Tomaš planned to go to the assembly (*stanak*) and his coronation in Mile, the Bosnian coronation site since 1377, with the leaders of the Bosnian Kingdom. Although King Stjepan Tomaš, together with Katarina, wanted to solemnly present himself to his subjects as the legitimate successor to King Tvrtko II, the coronation did not take place, most likely due to political, dynastic, and internal disagreements among the leading Bosnian nobles. King Tomaš was simultaneously under the patronage of the Hungarian king and under the burden of the substantial annual tribute to Sultan Murat II.⁶² Tomaš and Katarina's eventual coronation with both the Bosnian and papal crowns, the latter being completely unavailable to them at the time, would have been too great a provocation for both the Hungarians, who had patronage rights over Bosnia, and the Ottomans, who saw the pope as the main opponent to their expansion to the West. At the same time, one constant and threatening fact remained for Tomaš, crowned or uncrowned: his avaricious father-in-law, Grand Duke Stjepan Kosača, never respected or valued him and would never attend his coronation because on Monday, 23 May, he had already left Milodraž and returned to his duchy. To understand the character of Duke Stjepan, the following is vital: no one knew exactly who had bestowed on him the title of *herceg* – the German King Friedrich III, the Neapolitan King Alfonso the Magnanimous, Pope Nicholas V, Sultan Murat II, Doge Francesco Foscari, the Bosnian King Tomaš, or, what is most likely, Stjepan gave himself the title. Dubrovnik was the first to congratulate him on his newly acquired honour *de nova dignitate acquisita* (on the newly acquired

⁶⁰ M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomaš Ostojić," p. 512.

⁶¹ DADU, *Lett. di Lev.*, XIII., fol. 205-206; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 106.

⁶² Tomaš allegedly paid 25,000 gold coins annually. Cf. *SPICILEGIUM OBSERVATIONUM HISTORICO-GEOPHICARUM DE BOSNIAE REGNO HUNGARICI...*, Lugduni Batavorum (Leiden), 1737, p. 73; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, p. 293.

dignity) on 17 October 1448.⁶³ They were also the first to defame him and attribute his title to the Ottomans: "if one whom the Turks have honoured with the title herzeg can be called a herzeg."⁶⁴ He was first called the Herzeg of Hum and the Littoral, and from the spring of 1449, "Herzeg of Saint Sava."⁶⁵ Two other prominent dukes, Ivaniš Pavlović and Petar Vojsalić, who did not attend the wedding, probably would not have attended the coronation either, just as Stjepan Kosača refused to stay for the planned coronation. In the absence of these three Bosnian-Hum leaders, the coronation with the Bosnian or papal crown would have been meaningless in any case. In this context, one can justifiably ask how the supporters of the Bosnian Church and their elder *djed*, as an additional important factor, would have reacted to a coronation with a papal crown. In the beginning, Tomaš and Katarina ruled wisely and did not neglect the Bosnian Church, as evidenced by the royal charter of 22 August 1446.⁶⁶

Amidst all the unknowns, the only thing we know for certain is that as early as 25 May 1446, the newly married royal couple was in Kraljeva Sutjeska, where Stjepan Tomaš issued a very important charter. The charter granted royal protection to Doroteja of the Hrvatinić family, the widow of Prince Ivaniš of Blagaj, and her son Miklouš (Nikola) and all their goods.⁶⁷ Today it is known that Stjepan Tomaš was supposed to have been crowned with a papal crown, which had

⁶³ DADU, *Cons. Rog.*, XI, f. 12v; A. Ivić, "Kada i od koga je Stjepan Vukčić dobio titulu hercega od svetoga Save", in: *Letopis Matice srpske*, 230, 1905, (Cyr.), pp. 80-94; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, pp. 146-159; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 106.

⁶⁴ S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), pp. 106-107.

⁶⁵ S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 106.

⁶⁶ P. ČOŠKOVIĆ, *Bosanska kraljevina*, pp. 141-142. The king's charter issued to the Dragišić brothers on 22 August 1446 was guaranteed by the authority of *djed* Miloje and the Bosnian Church. This is clear evidence that even after Tomaš's wedding, the Bosnian Christian Church had the reputation of a state church. Cf. F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica*, p. 440.

⁶⁷ ĐURO ŠURMIN, *Hrvatski spomenici. Acta croatica*, vol. 1 (1100-1499), *Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium* (MHJSM) 6, Zagreb, 1898, pp. 165-167; P. ČOŠKOVIĆ, *Bosanska Kraljevina*, p. 110; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, p. 34; SRĐAN RUDIĆ, "Povelja kralja Stefana Tomaša Doroteji Blagajskoj – Sutjeska, 1446, maj 25", in: *Grada o prošlosti Bosne*, 8, Banja Luka, 2015, pp. 59-71.

been sent to him by Eugene IV. It arrived in Split and was stored in the treasury of the Cathedral of St. Domnius. On 20 July 1446, Bishop Tommasini took this crown and most likely took it with him to Bosnia. It was a golden crown decorated with pearls and gemstones (*coronam auream fulcitam perlis et lapidibus preciosis*).⁶⁸ However, King Stjepan Tomaš and Queen Katarina were never crowned with the papal crown. Whether Stjepan Tomaš had been crowned somewhat later, together with Katarina, with the Bosnian crown, which was kept in Bobovac, remains a mystery as well. However, none of this deterred the Croatian Franciscan Andrija Kačić-Miošić, who, living three hundred and eleven years later (1756), could not have known or understood what had happened in Bosnia, from composing a beautiful poem on the royal wedding celebration in Milodraž as cited below.⁶⁹

3. Personal and Spiritual Profile

3.1. Childhood

We know almost nothing about Katarina's birth, life and upbringing until 1442.⁷⁰ We know that her parents, Stjepan Kosača and Jelena Balšić, as evidenced by Dubrovnik sources, were married in the fortified city of Sokol at the end of November 1424.⁷¹ Katarina could

⁶⁸ Cf. LJUDEVIT THALLÓCZY, *Povijest (Banovine, grada i varoši) Jajca 1450.-1527.*, Zagreb, 1916, p. 48, note. 3; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, pp. 283-292.

⁶⁹ *Otkad je Lika i Krbava Slavna Bosna viteška država... nisu lipši svati sakupljeni... što su svati kralja bosanskoga po imenu Kristića Stipana i njegove lipe zaručnice dijevojke Kate Hercegovke.* ANDRIJA KAČIĆ-MIOŠIĆ, *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Zagreb, 1956, p. 74; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), p. 78.

⁷⁰ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, pp. 110-120; K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, pp. 10-18; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić", pp. 15-16; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), pp. 76, 110; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, p. 33; E. O. FILIPOVIĆ, "Was Bosnian Queen Catherine a Member of the Third Order of St. Francis?", p. 171; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami", in: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 36, Zagreb, 2018, pp. 61-80.

⁷¹ The Dubrovnik government decided on 25 November 1424 not to send an embassy to the wedding of Prince Stjepan, nephew of Grand Duke Sandalj Hranić, and Jelena Balšić, granddaughter of Sandalj's wife Jelena, but only to

therefore have been born sometime in August or September 1425 at the earliest and was most likely born in the city of Sokol, the main seat of the Kosača family, and certainly not in Blagaj, as some historians have claimed.⁷² The reason lies with her great-grandmother, Duchess Jelena Hranić, who controlled everything at Sandalj's court: her husband Sandalj and his family plans and affairs, as well as the business and private life of the future Duke Stjepan Kosača and his wife Jelena. Great-grandmother Jelena, an exceptionally agile and domineering woman, certainly would not have passed up the opportunity to be present when her granddaughter Jelena was giving birth. After all, she had attended the birth of her granddaughter Jelena in Ulcinj or some other place in Zeta and cared for her with devotion. Why would she not attend her granddaughter's first labour and the birth of her great-granddaughter in her court in Sokol, and certainly not in distant Blagaj! It can be safely assumed that as a young couple, Stjepan and Jelena discovered the attractiveness and beauty of other places or cities in Sandalj's duchy, such as Sokol in the confluence of the Piva and Tara rivers, Blagaj above the Buna spring, the town of Ključ near Gacko, Novi at the entrance to the Bay of Kotor. It can be assumed that Duchess Jelena Kosača had never been to the newly built town-fortress in Ljubuški, which Stjepan had built around 1452, where he took refuge and socialised with other women such as his Florentine friend Elisabetta. After Katarina, Stjepan and Jelena Kosača had two sons – Vladislav (1426?-1490) and Vlatko (1427?-1489). The years of birth are not certain.⁷³ It seems implausible that his daughter Mara Kosača was the fourth child of the union of Duke

send a gift of fabrics worth 400 perpers. DADU, *Cons. Min.*, III, fol. 177r of 25.11.1424; Đ. Tošić, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), p. 75; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, pp. 33-35.

⁷² Therefore, it was premature to celebrate the 600th anniversary of her birth as early as 2024. Likewise, the claim that she lived (*vixit*) to the age of 54, as written on the tombstone in the Church of Santa Maria in *Aracoeli* in Rome, is also incorrect.

⁷³ In 1440, Stjepan's two sons, Vladislav and Vlatko, inherited their share of Sandalj's deposit in Dubrovnik. Whether both brothers had reached the age of 14 and were of legal age that year, or whether they jointly withdrew the deposit irrespective of their age cannot be concluded from Dubrovnik sources. Cf. LJ. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, (Cyr.), p. 50; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.) p. 6; Đ. Tošić, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), p. 75, note. 16.

Stjepan and his wife Jelena: she was not mentioned in the will of her great-grandmother Jelena from 1442, and Duke Vlatko married her off to Ivan Crnojević (1465-1490) as his second wife in 1469! It also seems unlikely that Herceg Stjepan would not have promptly exploited his daughter Mara as valuable human capital in his marriage and conquest plans across Hum, Zeta, Bosnia, Dalmatia, Croatia and Hungary! It is more likely that Mara Kosača was born around 1457 as the second child from Stjepan's marriage to Duchess Barbara, the mother of Stjepan Hercegović.⁷⁴

Katarina is mentioned for the first time in the will of her great-grandmother Jelena Hranić (25 November 1442), in which she bequeathed to *Lady Katalena "ubotci mali" and "lutca zlata," small earrings, and a golden bracelet.*⁷⁵ Historical records in the Dubrovnik Archives show that musicians and jugglers (the musicians of the time) from Dubrovnik stayed at the Kosača residence (court), that the event was entertaining with guests, music, song, and revelling. There were also buffoons (entertainers). There must have also been tutors or educators at the court, representatives from the ranks of the Bosnian Christians, Orthodox monks, and Franciscans from Italy, Dalmatia, that is, from Croatia, who would later receive the proud attribute "Bosnian" and who had business, political, and religious meetings with Duke Stjepan. Thus, Pope Nicholas V reported to Legate Tommasini on 1 February 1449 that Duke Stjepan had sent his envoys and expressed verbal obedience to the Pope (*obedientiam verbalem*) and that his envoys had declared he was a Catholic Christian (*ipsum*

⁷⁴ Cf. VELJAN ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Beograd, 1979, (Cyr.), p. 110; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), p. 76; P. VRANKIĆ, "Stjepan / Ahmed-paša Hercegović", pp. 20-22. If she was born around 1457, she could have been 12 years old at the time of her marriage in 1469, approximately the same age as the last Bosnian queen, Mara, born in 1447 and married in 1459. Mara Kosača-Crnojević became an important figure in Zeta, or Montenegrin, history. She allegedly had three sons and a daughter in her marriage to Ivan. It is a major oversight of Montenegrin historiography that no scholarly articles or a monograph have been dedicated to this noble woman yet!

⁷⁵ F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica*, (Cyr.), pp. 415-417, here p. 415; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), p. 76; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, p. 33.

catholicum Christianum esse).⁷⁶ Patriarch Gennadius II reported in his letter to the Sinai monks in 1454/1456 that the *Bosnian bishop* (David!), *who was Orthodox because he was a Serb, had endeavoured to make the self-ruling duke (Stjepan!) in the other part of Bosnia – and whomever he could there – Orthodox Christians, subjects of our Church*.⁷⁷ Thus, Herzeg Stjepan maintained relations with both Churches but privately remained a Bosnian Christian (Patarene)!

Katarina must have learnt to read and write 'Rvasko pismo' (Croatian script), the Croatian or western variant of Cyrillic, at her father Stjepan's court, which Ćiro Truhelka, in order to ingratiate himself with the powerful Austro-Hungarian minister of finance, Benjamin Kállay, named Bosančica in 1889.⁷⁸ It is reasonable to assume that she also learnt to read and write the Serbian variant of Cyrillic with her great-grandmother Jelena, as well as the Latin script. These were the prerequisites for her to master and understand the Italian and partially Latin scripts, in which the important documents and charters used in Dubrovnik and other coastal towns were written, which

⁷⁶ O. RAYNALDUS, *Annales*, IX, p. 538; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 497; K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, pp. 12-15; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), p. 76.

⁷⁷ LOUIS PETIT – X. A. SIDERIDES – MARTIN JUGIE (ed.), *Oevres copmletes de Gennaade Scholarios*, IV, Maison de la Bonne Presse, Paris, 1935, p. 200; AUGUSTIN PAVLOVIĆ, "Katolici i pravoslavni u našim krajevima prema grčkim vrelima iz 15. stoljeća", in: *Croatica Christiana periodica*, 25, Zagreb, 1990, pp. 95-108, here p. 97; FRANJO ŠANJEK, "'Krstjani' crkve bosanske", in: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 32-33, Zagreb, 1999-2000, pp. 426-427.

⁷⁸ ĆIRO TRUHELKA, "Die Bosančica", in: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, 2, Sarajevo, 1894, pp. 65-83, here p. 65; EDUARD HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006; BENEDIKTA ZELIĆ-BUČAN, *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*, Split, 2000; ANICA NAZOR, "Prožimanje glagoljice i ćirilice na hrvatskom prostoru", in: EDUARD HERCIGONJA (ed.), *Hrvatska i Europa II., Srednji vijek i renesansa*, Zagreb, 2000, pp. 288-297; MIROSLAV PALAMETA, "Kulturološki kodovi u hrvatskoj ćiriličnoj epigrafici", in: *Filologija*, 62, Zagreb, 2014, pp. 183-201, here pp. 187-188; JOSIP BRATULIĆ, "Hrvatska ćirilica kao poslovno pismo", in: *Filologija*, 63, Zagreb, 2014, pp. 17-32. <https://enciklopedija.hr/clanak/bosancica> (23. 4. 2025).

Katarina undoubtedly visited with her father and brothers.⁷⁹ Although we have no confirmation from the Dubrovnik Archives, her father Stjepan could have supported and engaged several tutors at his court, not only for Katarina but also for her brothers Vladislav and Vlatko, or even sent them for further education to a male or female monastery, or to the family of his business partners in Dubrovnik, as he later did with his youngest son Stjepan.⁸⁰ However, Katarina's main educators were and remained the two Jelenas: her great-grandmother and mother. When we look at the profile of the aforementioned great-grandmother, princess and duchess Jelena, we must not forget that she was born sometime after 1366, during the rule of Tsar Uroš the Weak, son of Dušan the Mighty. Perhaps it is not widely known that the "destiny" of the weakened Serbian Empire after Dušan's death in 1355 until the Battle of Maritsa in 1371 was *de facto* guided by Empress Mother Jelena of Bulgaria, Dušan's widow, Uroš's mother, because her son Uroš was an incompetent ruler. In contrast, Serbian culture at the time was very rich: literature, art, oratory, and theology flourished; churches and monasteries were built; the number of so-called endowments was at an enviable level; and numerous copies and translations of very valuable Byzantine codices were made. This lasted until 1389, until the Kosovo tragedy.⁸¹ In this cultural, Orthodox, Serbian-Byzantine impregnated world, Jelena Lazarević-Balšić-Hranić, Katarina's great-grandmother, was born and raised. She had a wealth of knowledge, spiritual maturity, the political and pedagogical experience and skill to try to raise her son Balša and her two granddaughters, Jelena and Teodora, both spiritually and intellectually with dignity and tolerance, and she would also

⁷⁹ On Latin literacy in medieval Bosnia and Hum, see: TOMISLAV GALOVIĆ, *Ego a puero baptizatus fui et litteras latinas didici...*, Prilog proučavanju latinske pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni (s posebnim osvrtom na 15. stoljeće), in: ANTE BIRIN (ed.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest u Zagrebu – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2013, pp. 179-219.

⁸⁰ M. ORBINI, *Il regno degli Slavi*, pp. 386-387; P. VRANKIĆ, "Stjepan /Ahmed-paša Hercegović", pp. 21-22.

⁸¹ SIMA M. ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima*, Equilibrium, Beograd, 2004, (Cyr.), pp. 70-78, 86-91.

positively influence, as much as her age allowed, her great-granddaughter Katarina Kosača. Knowing all this today, it is no accident or error that Katarina's proud family origin was inscribed in Latin on her tombstone in Rome: "born of the lineage of Jelena and the house of Prince Stjepan" (*et genere Helenae et domo principis Stephani natae*). Katarina's rule, attitude, and convictions, both at the Bosnian court (1446-1463) and during her flight and search for aid and refuge, until finding her final residence in Rome, remained consistent with her principles and religious beliefs.

3.2. The Renaissance of the Catholic Church in the Bosnian Kingdom

Katarina's religious conversion and the privilege granted by Pope Nicholas V on 18 June 1447⁸² were a new and very important turning point in the social, cultural, and spiritual life of the Bosnian queen. It was not just a formal conversion to a new faith or confession before marriage, but a familiarisation and deepening of the Catholic faith and Western Christian practices, whose full scope had previously been unknown to her. Katarina, like her great-grandmother Jelena Lazarević and other eastern or western rulers and queens, would not only confess and practice her faith *in foro interno*, through attending Holy Masses, personal prayers, fasting, and daily good deeds, but she also confessed and witnessed her faith *in foro externo*, through an exemplary life, the construction of numerous churches, shrines, and the establishment of some of her own foundations. As queen, she erected, together with King Tomaš, a multitude of new chapels and churches throughout Bosnia, primarily on lands owned by the crown. The Franciscans, who attended them, greatly contributed to this endeavour with their particular spirituality and forms of piety

⁸² A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II., p. 235; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 205. Historian Pandžić is incorrect when he claims that Pope Eugene IV granted Queen Katarina the privilege *to select two chaplains for herself from among the Bosnian Franciscans* on 18 June 1446. He incorrectly referenced the *Bullarium franciscanum*, which clearly states that Pope Nicholas V granted privileges on 18 June 1447, not only to Queen Katarina, but also to Petar Vojsalić and King Tomaš. Katarina was only listed in third place. Cf. B. PANDŽIĆ, "Kraljica Katarina", p. 17; *BULLARIUM FRANCISCANUM, Nova series*, I, Quaracchi-Firenze, 1929, pp. 539-540, n. 700.

in the form of indulgences, not only on the day of Porziuncola but also on other occasions and in other places, which were welcomed by the simple Catholic faithful throughout Europe, as well as in the Catholic Croatian lands. However, this typical Franciscan devotion, which other Church orders would partially adopt, and which Rome would generously recommend, did not always coincide with interpretations of the Gospel in Europe during the rise of nationalism, Humanism, and the Renaissance in the 14th, 15th, and 16th centuries. In this context, it is particularly important to mention the ecclesiological pronouncements of John Wycliffe, Jan Hus, and Martin Luther, especially the latter's 58th thesis of 31 October 1517.⁸³ Namely, as early as 1216, Pope Honorius III had granted Saint Francis, thereby the Franciscan Order and indirectly the entire Church, the privilege of full indulgence from temporal punishments for committed sins, specifically on the day of Porziuncola. The practice of indulgences in a broader sense was confirmed by the Council of Basel in its decree of 14 April 1436, which proclaimed an extraordinary Jubilee Year with indulgences to secure financial resources for the continuation of the Latin-Greek church council in Basel.⁸⁴ The doctrine of indulgences was brought to Bosnia and Hum by the Franciscans, who spread it to all the chapels, churches, and established parishes and monasteries. From the very beginning, Rome established definite conditions for obtaining forgiveness of sins to curb potential abuses of these privileges: only sincere reconciliation with God and with the Church through the sacraments of confession and communion led to the forgiveness of sins and remission of eternal punishment. However, remission of temporal punishment is achieved through prayer, fasting, and good works here on earth, and through purgatorial suffering after death. These indulgences, whether plenary or partial, when visiting a consecrated church, completed or still under

⁸³ BERNDT HAMM, „Typen spätmittelalterlicher Gnadenmentalität“, in: BERNDT HAMM – VOLKER LEPPIN – GURRY SCHNEIDER-LUDORF (eds.), *Media Salutis. Gnaden - und Heilsmedien in der abendländischen Religiosität des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, (58), Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, pp. 43-83.

⁸⁴ ROMAN IVASHKO, "The historical value of the indulgence of 1436 issued by the Council of Basel", in: *Schweizerische Zeitschrift für Religions und Kulturgeschichte*, 114 (2020), pp. 229-236.

construction, could grant full or partial remission of temporal punishments for committed sins.⁸⁵ Thus, the Franciscans of the Bosnian Vicariate advised the uninformed King Tomaš and Queen Katarina to petition the Pope, in petitions they themselves drafted, to grant plenary or partial indulgences for all the churches they had begun to build and which would later *ipso facto* pass into Franciscan hands. It is important to note that the first known indulgence was granted for the Church of the Holy Trinity in Vrela (Otinovci) in Kupres on 18 June 1447, which Queen Katarina had begun to build on the ruins of a late antique basilica out of personal pious motives (*pro sua devotione*).⁸⁶ In Bosnia at the time, the Church of Saint Catherine had been erected next to the already existing Franciscan monastery in Kreševo,⁸⁷ as had a chapel in Kozograd Castle near Fojnica, where Queen Katarina lived for a short time before she fled Bosnia in 1463. During Katarina's time, the following churches were built: St. Mary's in Greben (Krupa na Vrbasu),⁸⁸ St. Mary's in "Virben" (Vrbanja, Kotor Varoš),⁸⁹ the Church of St. George in Jezero, built by

⁸⁵ *Catechism of the Catholic Church, Second Edition*, Libreria Editrice Vaticana, 2016, no. 1471-1479.

⁸⁶ A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II, p. 234; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 205. Cf. D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 499; ĐURO BASLER, "Kupres", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VIII, Sarajevo, 1953, pp. 335-343; PAVAO ANĐELIĆ, "Doba srednjovjekovne bosanske države", in: *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966, pp. 405-536, here p. 445; MIROSLAV DŽAJA – KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Sa Kupreške visoravni. Monografija rodnog kraja*, Otinovci-Kupres, 1970, p. 47; BRUNO LJUBEZ, *Katolička crkva u jajačkom kraju. Crtice iz sakralne povijesti*, Franjevački samostan "Sv. Luka" Jajce, Jajce, 2004, p. 54; EDIN VELETOVAC, "Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini", in: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, XVII/3, Sarajevo, 2014, pp. 277-299, here p. 281.

⁸⁷ <https://www.bosnasrebrena.ba/kresevo-samostan-sv-katarine-i-zupauznesenja-bdm> (5. 2. 2025). Nor is there any concrete information about Queen Katarina's contribution to the construction of the church in Kreševo in the article: "Povjestničke crtice o Kreševu i samostanu sv. Katarine dj. i muč.", in: *Franjevački glasnik*, 19 (1896), pp. 291-296.

⁸⁸ K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, p. 30.

⁸⁹ A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II, p. 234; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 204; K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, p. 30.

Juraj Vojsalić-Hrvatinić,⁹⁰ and the Church of St. Thomas the Apostle, begun by King Tomaš in Vranduk in 1447.⁹¹ The Church of St. Catherine in Katina near Jajce can be considered one of the last churches which was granted an indulgence by Pope Pius II in his bull of 13 December 1458, which explicitly mentioned that it had been built that year by Queen Katarina.⁹² The city already had the old Church of St. Mary with the adjoining slender bell tower, where the relics of St. Luke, brought and donated by the despot's wife or Queen Mara, were later stored. In 1528, the church was converted into the Fethija Mosque, also known as Suleyman's Mosque. *Today, alas, the church still stands as a ruined memorial to Bosnian history and culture.*⁹³ Finally, Katarina may have been able to embellish the still unfinished Church of St. Michael in Bobovac, where she buried her husband Stjepan Tomaš in 1461.⁹⁴ In the Bosnian-Hum context, the Church of the Holy Trinity in Vrela, Kupres, endowed with papal indulgences, was particularly interesting. After the definite fall of the Bosnian Kingdom (1527), it was not long before this church was defiled and

⁹⁰ A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II, p. 234; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 205; B. LJUBEZ, *Katolička crkva u jajačkom kraju*, 2004, pp. 130-140.

⁹¹ A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II, p. 233; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 204.

⁹² A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II, p. 318; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 238; JURAJ KUJUNDŽIĆ (ĐURO BASLER), "Srednjovjekovne crkve u Jajcu", in: *Dobri pastir 1972.*, Sarajevo, 1972, pp. 273-282; K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, p. 30. See also PETAR RUNJE, "O crkvi svete Marije u Jajcu, trećoredcima i časnoj sestri Stanici trećeg reda Sv. Franje u srednjem vijeku", in: *Marulić*, 20/4, Zagreb, 1987, pp. 413-417; B. LJUBEZ, *Katolička crkva u jajačkom kraju*, pp. 141-144. Besides the Church of St. Catherine in Katina, on the outskirts of Jajce, which had already been built by Queen Katarina, it appears that she also had the abandoned temple of the Bosnian Christians expanded and restored and converted into a new and larger Church of St. Catherine in the centre of Jajce. Cf. B. LJUBEZ, *Katolička crkva u jajačkom kraju*, pp. 53-64, especially pp. 62-64.

⁹³ MLADEN ANČIĆ, *Jajce, portret srednjovjekovnog grada*, Split, 1999, pp. 101-102. Today it is Suleyman's Mosque! B. LJUBEZ, *Katolička crkva u jajačkom kraju*, pp. 37-51.

⁹⁴ PAVAO ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo, 1973, pp. 88-98; MAJA LOVRENOVIĆ, "Crkva Sv. Mihovila u Bobovcu", in: *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo – Fojnica, 2000, pp. 109-123, here p. 112.

ruined. We can surmise that the shrine may have had two strong opponents: the remnants or returnees of the Bosnian Christians, who, in their Creed, as some have incorrectly written, did not profess the Holy Trinity, which is no longer scientifically acceptable today,⁹⁵ or the newly arrived adherents of Islam, who saw traces of polytheism in the cult of the Holy Trinity, which the Noble Quran had already refuted in the 4th surah (*En-Nisa*, 171).⁹⁶

The king and queen were attended by two unnamed Franciscans, who most likely rotated frequently, and the papal legate in Bosnia (1439-1461), Tommaso Tommasini (1429-1462). He was a Venetian by origin, by empathy a Croatianised Italian, by service the bishop of Hvar, by monastic discipline a Dominican, by worldview a humanist, an excellent theologian and diplomat, and a man of very broad views unlike many of the preachers and inquisitors of the time. He was a witness to the Catholic renewal, or rather the architect of the Catholic Renaissance in the Bosnian Kingdom, and as the papal legate in Bosnia (1439-1461), he was the best advisor to King Stjepan Tomaš and Queen Katarina.⁹⁷ Tommasini arrived in the Bosnian Kingdom

⁹⁵ The simpler ranks of Bosnian Christians did not have a profound Christian education and did not believe in the Holy Trinity. The more educated and influential layer, as witnessed by *gost Radin*, believed in the "almighty Lord God" and in the "undivided Holy Trinity" and certainly did not destroy Catholic churches. Cf. ČIRO TRUHELKA, "Testament gosta Radina", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 23, Sarajevo, 1911, pp. 371-375; K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, p. 31; FRANJO ŠANJEK, *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975, pp. 177-183; JOSIP SOPTA, "Gost Radin (Radivoj) Butković i njegov grob", in: *Hercegovina*, 6-7, serija 2, Mostar, 2000-2001, p. 51; DŽENAN DAUTOVIĆ, "Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave i kontroverze (2005-2015)", in: *Historijska traganja*, 15, Sarajevo, 2015, pp. 127-160.

⁹⁶ *THE NOBLE QUR'AN*, MUHAMMAD TAQI-UD-DIN AL-HILĀLĪ, MUHAMMAD MUHSIN KHĀN (trans.), Darussalam, Riyadh, 2002, p. 116.

⁹⁷ JOHN VAN ANTWERFEN FEIN, *The Bosnian Church: A new interpretation*, East European Quarterly, 1975, pp. 250-251; SAME, *The late medieval Balkans*, p. 578; SALIH JALIMAM, "Djelatnost Tome Tomasinija u srednjovjekovnoj Bosni", in: *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*, III, Zenica, 2005, pp. 59-87; STJEPAN KRASIĆ, "Toma Tomasini, hvarski biskup, teolog i diplomat (1429.-1462.)", in: *Starine*, 65, Zagreb, 2005, pp. 91-162, here pp. 108-111; DŽ. DAUTOVIĆ, "Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave i kontroverze (2005-2015)", pp. 127-160.

during a very intense period: Pope Eugene IV was implementing intense and globally unionist politics; attempts were being made to renew the Church after the Western Schism; efforts were being made towards reconciliation and reunification with the sister Orthodox Church and other Eastern Churches; attempts were being made to win over the Bohemian Hussites; and efforts were being expended to convert Bosnian Christians in Bosnia with the primary goal of suppressing further Ottoman penetration into Southern Europe.⁹⁸

At the beginning of his reign, as was expected of him, King Tomaš, along with Queen Katarina, still had great respect for the Bosnian Church and its head, *djed* Miloje, with whom they were most likely bound by domestic and business ties. Thus, in August 1445, the king paid outward homage to the leader or leaders of the Bosnian Church, still an important mark of respect at the time in the Bosnian ruler's dealings with the dignitaries of this church. Three months after the wedding, on 22 August 1446, King Tomaš entrusted the princes Pavao, Marko, and Juraj, the sons of Ivan Dragušić from the Hrvatić family, into the hands of *djed* Miloje and the Bosnian Church by charter.⁹⁹ In their rigidity or due to a lack of understanding of the already established practices of dealing with the *djed* of the Bosnian Church, the attending Franciscans, seeing King Tomaš's association with them, withheld the sacraments from the king and accused him in Rome of colluding with heretics. Despite the accusations of the Franciscan missionaries, King Tomaš, with the help of Legate Tommasini, managed to justify himself in Rome, emphasizing that the Bosnian Christians were very influential. Rome subsequently advised the Franciscans to be more lenient towards their ruler.¹⁰⁰ In a letter dated 1 February 1449, Pope Nicholas V underscored Tomaš's loyalty to the Roman Church, although he was aware of the political

⁹⁸ Cf. footnote 48 and its reference.

⁹⁹ F. MIKLOSICH, *Monumenta serbica*, p. 440; P. ČOŠKOVIĆ, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, pp. 417-419.

¹⁰⁰ DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiae, 1769, p. 257; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 208; DRAGUTIN KNI EWALD, "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima", in: *Rad JAZU*, CCLXX, Zagreb, 1949, pp. 115-226, here p. 155; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 495; FRANJO ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003, pp. 129-130.

power of the remaining heretics, among whom he listed Duke Stjepan (*Stephanus Voajvoda*) and Duke Ivan Pavlović (*Johannes vero Pavlovich voajvoda*).¹⁰¹ On 19 February 1451, Papal Legate Tommasini wrote from Hvar to the then supreme head of the Order of Friars Minor of the Observance, John of Capistrano, about noteworthy events in very flattering terms: "heretics vanish like wax before fire when friars come to places occupied by heretics" (*hoc mirabile dico PV et valde notandum, quod in locis occupatis per hereticos statim ut Fratres sunt, evanescunt sicut cera a facie ignis*).¹⁰² The same John of Capistrano, once a distinguished lawyer, inquisitor, and persecutor of Jews in the Kingdom of Naples, had in the meantime become the papal legate for Central and Eastern Europe and a leader and animator of the Christian military against the Ottomans. On 4 July 1455, he reported to Pope Callixtus V that a large number of Bosnian heretics, adherents of the Patarene faith, had converted to the faith of the Roman Church thanks to the persistent work of the Franciscans. At the same time, he complained about the Raška metropolitan and the Orthodox clergy, who were hindering conversion of the Patarenes and converting Catholics to Orthodoxy. According to him, the Patarenes would rather die without conversion than accept the "Raška faith" (*magis volentes extra fidem mori, quam eorum Rascianorum fidem suscipere*).¹⁰³ Today we must assess such reports sent to Rome or Constantinople with sobriety. They had or still have only relative historical value. All preachers, missionaries, visitors, inquisitors, Franciscans, Dominicans, as well as papal legates and the Raška metropolitan with his monks and Patriarch Gennadius Scholarius primarily emphasised their missionary or diplomatic successes in their letters and reports, presenting a desirable but unreal picture

¹⁰¹ O. RAYNALDUS, *Annales*, IX, p. 538; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 499.

¹⁰² LUCA WADDINGUS, *Annales Minorum seu trium ordinum, a S. Francisco institutorum*, XII, Romae, 1735, p. 112; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, 1979, p. 212, n. 93. Mandić incorrectly cites 1731 as the year of publication of Volume 12 of Waddingus's *Annales*. More on John of Capistrano can be found in: STANKO ANDRIĆ, *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana – povijesna i tekstualna analiza*, Slavonski Brod – Osijek, 1999.

¹⁰³ E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 225; D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva*, p. 503; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, p. 113. Mandić cites the year incorrectly as 1445, p. 503.

of the then religious reality in the Bosnian Kingdom. Failure was usually attributed to the numerous and strong presence of Bosnian Christians, the fickleness of King Tomaš, or, as here, to obstruction by the Raška metropolitan and his clergy. The Franciscans, who mostly came from foreign lands, failed to understand despite their undisputed success that the Bosnian Church and its dignitaries were still, until the mid-15th century, an indispensable factor of stability, a kind of state-legal institution with which kings, higher and lower nobility, dukes, princes, and all local lords closely cooperated.¹⁰⁴

3.3. Queen Katarina and the Persecution of the Bosnian Church Christians

After this brief overview, we can justifiably ask: how did Queen Katarina act and what did she feel when her husband King Tomaš, aided by the Franciscans, began the conversion and expulsion of Bosnian Christians in the second half of 1459? Before we briefly address this issue, we must mention several familial and political circumstances which have not been adequately considered in this context. King Tomaš and Queen Katarina had a very important joint familial and state-legal problem that they had to resolve: to secure the succession and thrones for their children. First, there was Tomaš's son Stjepan, born most likely in 1438, whom the king had with his first wife Vojča. Then there were Sigismund (1449?) and Katarina (1453?), two still underage children from their common marriage, for whom they needed to find a suitable place in the *Bosnian royal family*.¹⁰⁵ They had to come to an agreement on who would ascend the Bosnian throne in the event of natural or sudden death or other circumstances. Tomaš had already unsuccessfully tried to marry his son Stjepan to Hedwig, the widow of the Croatian ban, in 1453/54, and thus legally secure him the possession and title of Croatian-Dalmatian ban.¹⁰⁶ After this failed attempt, the next opportunity arose unexpectedly in the Serbian Despotate, which had been left without a male heir. Namely, Despot Lazar Branković (1456-1458), an Ottoman and Hungarian

¹⁰⁴ P. ČOŠKOVIĆ, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, pp. 128-129, 419.

¹⁰⁵ K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, pp. 65-76.

¹⁰⁶ Cf. footnote 21 and its reference.

vassal who had three daughters, died suddenly on 20 January 1458,¹⁰⁷ before Tomaš could make arrangements with him. Lazar's death impelled King Tomaš to new wars and conquests, predominantly along the Drina, where he quickly occupied 11 cities, including Srebrenica, Zvornik, and Teočak, and incorporated them into the Bosnian Kingdom.¹⁰⁸ However, all of this was not enough for him and he was already making preparations to conquer the southern regions of the ban's Croatia, as it too had been left without its ban in March 1457. Almost at the same time, the sudden incursion of the Turks in February 1458, who had recovered from their defeat at Belgrade in 1456, forced Tomaš to secure peace by paying 9,000 ducats to the sultan and soon after to reconcile with Duke Stjepan. Even before he died, the last Serbian despot Lazar had been arranging the succession in his Despotate with the Hungarian king and protector Matthias. King Matthias would have gladly accepted the offer if he was not being blackmailed by German Emperor Frederick III. After Lazar's sudden death, a regency council was formed in Smederevo, which was predominantly marked by a conflict between pro-Hungarian and pro-Ottoman factions within the Despotate.¹⁰⁹ After the marriage of the despot's daughter Mara (Jelena) to Prince Stjepan had been celebrated, the council was supposed to cede power to them. Although the Bosnian king and queen believed they had solved their family problems with the planned marriage, they very quickly realised that they had miscalculated and not sufficiently taken into account that the Despotate had been reduced to Smederevo itself, which had become the gateway to Wallachia, Hungary, Croatia, and Bosnia and was destined to be the next Ottoman prize. The sultan, not the Hungarian or Bosnian king, decided who would be the despot, that is, the lord of the last remnants of Serbia. Stjepan Tomašević arrived in Smederevo on 1 March 1459, and was solemnly married to the despot's daughter Mara on 1 April 1459. Although he became *de jure* the last Serbian despot through

¹⁰⁷ STANOJE STOJANOVIĆ, *Stari srpski rodovi i letopisci*, Beograd – Sr. Karlovci, 1927, (Cyr.), p. 242.

¹⁰⁸ S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.) p. 234; EMIR O. FILIPOVIĆ, *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo (1386-1463)*, Orijentalni institut Univerziteta, Sarajevo, 2019, p. 384.

¹⁰⁹ E. O. FILIPOVIĆ, *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo*, pp. 385-386.

this marriage and annexed the Despotate to the Bosnian Kingdom, he was unable to enjoy his good fortune. On the very day of the wedding, Ottoman detachments appeared before the city walls and began a siege to which the new despot could not offer any serious resistance. On 20 June 1459, the Despotate fell into Ottoman hands. Wishing to save himself and the young despotess, Stjepan surrendered the city to the Ottomans on the sole condition that he could freely return to Bosnia.¹¹⁰ Having surrendered Smederevo to the Ottomans, with his father's assent of course, young Tomašević opened the gates to Sultan Mehmed for further Ottoman conquests. Tomaš and Katarina finally saw that their efforts had failed, and that the West would perceive their son and daughter-in-law's flight from Smederevo as deception or even betrayal. Although King Matthias was equally responsible for the loss of Smederevo, he adeptly justified himself to the West by placing all the blame on King Tomaš.¹¹¹

Enea Silvio Piccolomini, then Pope Pius II (1458-1464), convened a council of Christian rulers in Mantua, in the Duchy of Gonzaga, on 1 June 1459.¹¹² The majority of rulers did not attend personally but sent their representatives. The Council was supposed to organise a strong resistance to the Ottoman conqueror. The Croatian delegation, led by Bishop Nicholas of Modruš, played a significant role at this rulers' council.¹¹³ King Tomaš had already been branded a traitor by the

¹¹⁰ M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomaš Ostojić", pp. 548-552; MOMČILO SPREMIĆ, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Banja Luka, 1999, (Cyr.), pp. 637-638; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, p. 332; EDIN MUTAPČIĆ, "Pad srpske despotovine 1459", in: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Tuzli*, IV/2, Tuzla, 2018, pp. 31-43, here p. 35; E. O. FILIPOVIĆ, *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo*, pp. 392-393.

¹¹¹ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, pp. 146-159; E. O. FILIPOVIĆ, *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo*, pp. 393-394.

¹¹² GIANMARCO COSSANDI, "La dieta di Mantova nei Registri Vaticani", in: *I Gonzaga e i Papi. Roma e le corti padane fra Umanesimo e Rinascimento (1418-1620). Atti del convegno Mantova – Roma 21-26 febbraio 2013*, a cura di RENATA SALVARINI, Città del Vaticano, 2013, pp. 139-157; TOMO VUKŠIĆ, "Papa Pio II. (1458.-1464.) i kralj Tomaš (1443.-1461.), Prilog proučavanju međuvjerskih odnosa u Bosni i Humu polovicom 15. st.", in: *Vrhbosnensia*, VII, Sarajevo, 2003, pp. 371-407, here pp. 379-381.

¹¹³ DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis, 1769, p. 108; SERAFIN HRKAČ, "Nikola Modruški", in: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske*

Hungarians. He sent his delegation to the council in Mantua in July to vindicate himself from accusations, explain the circumstances under which Smederevo was lost, and request additional aid for the inevitable war with the Ottomans. Tomaš's delegation arrived in Mantua, but acted like a foreign body, which failed to engage successfully in the council's proceedings.¹¹⁴ King Tomaš faced accusations and pressure from King Matthias, Hungarian nobles and prelates, who had convinced the pope and the West that the Bosnian king had betrayed the Christian cause with his son Stjepan's marriage plans: he not only surrendered Smederevo to the Ottomans but also sided with the Turks, broke the peace with Herzeg Stjepan, and brought the Turks into his lands, and therefore, he had to atone. Having finally realised that his justifications had not convinced the pope or the council participants, Tomaš decided to act more forcefully towards the followers of the Bosnian Church in the second half of 1459, presenting them with a choice: baptism or expulsion from the kingdom.

When Pope Piccolomini was describing these events, he had been influenced by negative reports from Hungary about Bosnia, the Bosnian Christians, and the Bosnian King Stjepan Tomaš. The quality of the royal policy was also reported somewhat later by the then current papal legate Nicholas of Modruš, who resided in Bosnia in 1461 and 1463. He reported that the "Manichean heretics" had been baptised against their will.¹¹⁵ Pope Pius II mentioned King Tomaš for the first time in the third book of his *Commentaries* as "a man of a fickle

baštine, 3-4, Zagreb, 1976, p. 146; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Nikola Modruški avant la lettre: Društveno podrijetlo, akademski put i počeci crkvene karijere (uz prilog o slučaju živoga mrtvaca u Senju)", in: *Povijesni prilozi*, 46, Zagreb, 2014, pp. 69-92.

¹¹⁴ Lovrenović rightly calls the handover of the Despotate, that is, Smederevo, to King Tomaš by the Treaty of Szeged in January 1459 "King Matthias's Danaean gift." The Hungarians preferred Bosnia as a buffer state between Hungary and the Ottoman Empire. Cf. D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, p. 332.

¹¹⁵ NIKOLA ŽIC, "Modruški biskup Nikola i propast Bosne", in: *Napredak, hrvatski narodni kalendar*, Sarajevo, 1938, pp. 52-56; FRANJO ŠANJEK, "Heterodoksno kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba", in: *Croatica Christiana periodica*, 19, Zagreb, 1987, p. 84; L. ŠPOLJARIĆ, "Nikola Modruški avant la lettre", pp. 69-92.

and inconstant spirit."¹¹⁶ In another passage describing his measures against Bosnian Christians, whom the Pope always referred to as Manicheans, he cited two possible reasons for these measures: first, as an attempt to atone for the surrender of Smederevo to the Ottomans and to demonstrate his loyalty to the Catholic faith, or, as many others thought, he solely wanted to satisfy his greed and give the Bosnian Christians (Manicheans), who were numerous in his kingdom, the choice to accept Christ's baptism or leave Bosnia and all their possessions behind in the kingdom.¹¹⁷ The consequence was, as Pope Pius II noted, that approximately *two* (or *twelve*) thousand were baptised, while more than forty (or *forty thousand*) persistent in their error, fled to the Bosnian Duke Stjepan, an accomplice in the perfidious heresy of the Bosnian Church.¹¹⁸ This only applied to Bosnian Christians in the royal lands. In the lands of Herzeg Stjepan and

¹¹⁶ *Ita et Bosnienses suos reges appellauerunt Stephano: quorum qui legatos Mantuas misit uaffer homo fuit et inconstantis animi*, ENEA SILVIO PICCOLOMINI (PIUS II.), *Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt*, Roma, 1584, III, p. 115; ADRIANO VAN HECK (ed.), *Pii II Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt, Studi e testi*, 312, vol. I, Città del Vaticano, 1984, p. 181; LUIGI TORTARO, (a cura). *Enea Silvio Piccolomini, Papa Pio II, I Commentarii*, I, Gli Adelphi, Milano, 2008, p. 446.

¹¹⁷ *Rex Bossinae (Bosnae) sub idem fere tempus, ut piaculum traditae Turcis Synderoviae (Smederevo) purgaret ac suae religionis fidem facerat-sive, quod multi crediderunt, avaritiae obtentu-Manichaeos, qui erant in regno suo quamplurimi, nisi baptismum Christi acciperent, e Regno migrare coegit substantia relicta*. E. S. PICCOLOMINI, *Commentarii*, V, p. 227; A. V. HECK, *Pii II Commentarii*, I, pp. 316-317; L. TORTARO, E. S. Piccolomini, *Commentarii*, pp. 880-882.

¹¹⁸ *Duo circiter milia baptizati sunt, quadraginta aut paulo plures, pertinaciter errantes, ad Stephanum Bosnae ducem perfidiae socium confugere*. E. S. PICCOLOMINI (Pius II.), *Commentarii*, V, p. 227; A. V. HECK, *Pii II Commentarii*, I, pp. 316-317; L. TORTARO, *Enea Silvio Piccolomini*, p. 882; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, 1979, p. 506; F. ŠANJEK, "'Krstjani' crkve bosanske", pp. 423-429, here pp. 428-429; PEJO ČOŠKOVIĆ, "Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske 1459.", pp. 43-48, here p. 45; T. VUKŠIĆ, "Papa Pio II. (1458.-1464.) i kralj Tomaš (1443.-1461.)", pp. 382-384; LUKA ŠPOLJARIĆ, "The Renaissance Papacy and Catholicisation of Manichean Heretics. Rethinking the 1459 purge of the Bosnian Kingdom", in: NICHOLAS TERPSTR (ed.) *Global Reformations: Transforming Early Modern Religions, Societies, and Cultures*, Routledge, 2019, p. 154, note 24.

the Pavlović family lands, Bosnian Christians were neither counted nor persecuted.

There is no unified consensus among researchers about the number of converted and expelled. At first glance, the classical reading seems the most logical, i.e., that 2,000 converted to Christianity and 40,000 or more fled or were expelled to the lands of Herzeg Stjepan. Here it is necessary to underscore that the forty (40) or so expelled Christians in the second reading would hardly be worth mentioning. Only if someone from the Bosnian Kingdom wanted to boast before the pope about their zeal for converting Bosnian Christians can the number forty be understood. The king needed praise and reward first to atone, and the Franciscans, without whom King Tomaš could not have succeeded, needed the same to emphasise their zeal for God's cause. In this case, two thousand or even 12 thousand converts were clear evidence of royal zeal and Franciscan missionary fervour. However, these numbers still seem too low compared to earlier claims and apologies, which mentioned a large number of heretics. Forty, a very insignificant number of expelled Christians to the Herzeg's lands, can be interpreted as consideration, leniency, and benevolence on the part of both the king and Franciscan missionaries. On the other hand, just as the phrase *duo circiter milia* or *duodecim circiter millia* places *milia* (thousand) after the approximate number in the first part of the sentence, the Latin sentence structure of the enumeration similarly implies the word *milia* after *quadraginta* (forty thousand). Thus, it was not necessary to repeat the word *milia* in the manuscript.

The numbers in both readings were not invented by Pope Pius II: he had heard them from the envoys of the Bosnian king, who had come to Rome in the spring of 1460. Pope Pius II or his scribe transcribed them into the Commentaries. We must allow that one or the other could have made a mistake in copying! *Errare humanum est!* We can ask ourselves who would have gained the most prestige in the Pope's eyes with the maximum number of converts and the minimum number of expelled, or conversely, with a smaller number of converts and the maximum number of expelled Bosnian Christians? Without a doubt, King Tomaš and the Franciscan missionaries. Both the king and the Franciscans were exposed to pressure from the Hungarian king and episcopate, as well as from Rome, and, in any case, they

had to clear their name by reporting numerous conversions or numerous persecutions.¹¹⁹ Despite Pope Pius II's negative opinion of the Bosnian king, he nevertheless ordered his legate Tommasini to investigate the actual situation in the Bosnian Kingdom. Although not ideal, the situation was acceptable, and Tommasini recommended sending the king's embassy to the Pope in Rome.¹²⁰ The Hungarian king, upon learning of the departure of the Bosnian embassy for Rome, feared that the pope would establish new bishoprics in the Bosnian Kingdom and grant King Tomaš a papal crown (*concendendos illo Regno Episcopos, dandamque Tomi Rege coronam*). Although the pope denied any such intention in his response, it seems he did believe the royal envoys who had successfully justified the king, and he began to seriously consider Tomaš's wish to establish new bishoprics and to grant him a papal crown.¹²¹ In order to further prove his devotion to the pope and the Catholic Church, King Tomaš decided on another move. In the early spring of 1461, he sent three prominent Bosnian Christians – Đuro Kučinić, Stojšan Tvrtković,

¹¹⁹ This is evident from Pius II's letter of 7 June 1460, in which he informed the Hungarian King Matthias that the envoys of the Bosnian king had tried to prove that the accusations about the surrender of Smederevo were unfounded and that the king had demonstrated goodwill in advocating the true faith and in expelling the pernicious Patarenes from his entire territory (*quod perniciosam Patarenorum gente ex omni ditioni sua expulerat*). Here, too, one should wonder why Pope Pius II reported on the persecution of Bosnian Christians from the king's entire territory in Bosnia in his letter to King Matthias! Could this be confirmation of the forty thousand from his Commentaries? Cf. A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II, p. 358; PEJO ČOŠKOVIĆ, "Tomašev progon sljedbenika Crkve bosanske", in: NUSRET ŠEHIĆ (ed.), *Migracije i Bosna i Hercegovina* [Migrations and Bosnia and Herzegovina], Institut za istoriju, Sarajevo, 1990, p. 45. Fermendžin incorrectly cites Theiner as p. 258 instead of p. 358. Cf. E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, p. 241. Anyone wishing to learn more about Piccolomini's humanist pedantry, polemics, and acrimony should read the useful book: GLAUCO MARIA CATARELLA, *Pedanterie umanistiche e battute polemiche in un passo dei Commentarii di Enea Silvio Piccolomini, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe umanistica e filosofica*, Serie III, vol. IV, Pisa, 1976.

¹²⁰ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, p. 263; E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, pp. 240-241; T. VUKŠIĆ, "Papa Pio II. (1458.-1464.) i kralj Tomaš (1443.-1461.)", pp. 385-386.

¹²¹ A. THEINER, *Monumenta historica Hungariam*, II, p. 358; Cf. V. KLAJČ, *Povijest Hrvata*, IV, pp. 43-45.

and Radmilo Voćinić – to Rome with the new papal delegate and bishop of Nin, Natale Zorzi.¹²² In the old Basilica of Saint Peter in Rome, before the Pope and numerous witnesses, all three solemnly renounced their "Manichean heresies" on 14 May 1461. They were interrogated by the famous Dominican theologian, inquisitor, and cardinal, Juan de Torquemada.¹²³ Unfortunately, King Tomaš did not live to see the fruits of his devotion or of his church and diplomatic mission. On 10 July 1461, he met a sudden death under unexplained circumstances.¹²⁴

We know that Katarina spent her childhood and youth surrounded by Bosnian Christians at the court of her father Stjepan, who, although perhaps not always a committed Bosnian Christian, was their strongest and most important protector. Katarina perceived Bosnian Christians as household members (*famigliari*). At the same time, the *djed* of the Bosnian Church resided in Moštre near Visoko or later in Janjići, always in the vicinity of the royal residence in Mile, and was an important dignitary and factor in the Bosnian Kingdom. His advice was followed by many nobles, including King Tomaš and Queen Katarina.¹²⁵ Therefore, it seems implausible that the *djed* of the Bosnian Church – perhaps named Ratko II, if we accept the list of Bosnian *djeds* from the third list of Batalo's Gospel as reliable,¹²⁶

¹²² E. S. PICCOLOMINI, *Commentarii*, V, p. 27; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, p. 132; SAME, "Krstjani' crkve bosanske", p. 428.

¹²³ E. S. PICCOLOMINI, *Commentarii*, V, p. 227; DRAGUTIN KAMBER, "Kardinal Torquemada i tri bosanska bogumila", in: *Croatia sacra*, III, Zagreb, 1932, pp. 27-93; P. ČOŠKOVIĆ, "Tomašev progon", pp. 45-46; LUKA ŠPOLJARIĆ, "The Renaissance Papacy and Catholicisation of Manichean Heretics. Rethinking the 1459 purge of the Bosnian Kingdom", pp. 153-175, here pp. 156-161.

¹²⁴ In his later works, Klaić did not believe Tomaš's sudden death was due to a family conspiracy involving his older brother Radivoje and his son Stjepan. V. KLAJČ, *Povijest Hrvata*, IV, pp. 45-46. Without doubt, Tomaš had a large number of bitter enemies at the time. Besides the two potential conspirators from his family circle mentioned above, one could also add Sultan Mehmed II, the Hungarian king Matthias Corvinus, his father-in-law Herzeg Stjepan Kosača, Croatian ban Šperančić and several embittered Bosnian noblemen from the ranks of the Bosnian Christians.

¹²⁵ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, pp. 118-120.

¹²⁶ ĐORĐE SP. RADOJČIĆ, "Odlomak bogomilskog jevanđelja bosanskog tepačije Batala iz 1393 godine", *Izvestija na Instituta za balgarska istorija* 14-15, BAN,

– had to leave the royal lands and the neighbourhood of King Tomaš and Queen Katarina no later than 1459, and seek refuge in Hum with Herzeg Stjepan. This was how the myth or legend arose, advocated by Serbian historians such as Kovačević¹²⁷ and Dragojlović.¹²⁸ Commenting on the response of Ecumenical Patriarch Gennadius Scholarius II to the inquiry of the Sinai monks, they not only transformed the *djed* of the Bosnian Church into Metropolitan David of Mileševa,¹²⁹ but also into a Serb who had converted to Orthodoxy.¹³⁰ In this case, *djed* Ratko II would come into consideration, as he, according to Batalo's Gospel, served as the *djed* of the Bosnian Church from 1450 to 1465.¹³¹ This contradicts Gennadius's letter, if it was dated 1454/1456. The persecution of Bosnian Christians, if there had been any persecution at all, occurred in 1459/1460!

The role of Queen Katarina in the conversion of Bosnian Christians should be re-examined, as should the role of her spiritual advisors, two Franciscan chaplains, however, this is archivally impossible today. Who were they? How often were they rotated in their service? Were they Queen Katarina's only spiritual advisors or were they investigators and persecutors of Bosnian Christians? Likewise, the role of Friar Anđeo Zavidović in Milodraž should also be explored. There seem to be similarities with the already mentioned controversial Byzantine theologian Georgij Scholarius, later monk and Patriarch Gennadius II. Scholarius, who had been forced to unite the Greeks in

Sofija, 1964, pp. 495-509; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, pp. 356-358.

¹²⁷ LJUBOMIR KOVAČEVIĆ, "Nekoliko priloga za crkvenu i političku istoriju južnih Slovena, I-V", in: *Glasnik srpskog učenog društva*, 63, Beograd, 1895, (Cyr.), pp. 1-40, here pp. 11-18.

¹²⁸ DRAGOLJUB DRAGOJLOVIĆ, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd, 1987, (Cyr.), pp. 136-137.

¹²⁹ We know very little about Metropolitan David. From available sources, we only know that he was a writer, a witness, and one of the executors of the will of Duke Stjepan Kosača from 1466. Cf. LJ. STOJANOVIĆ, *Povelje i pisma*, II, (Cyr.), pp. 87-92; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, (Cyr.), p. 267.

¹³⁰ *Oevres completes de Gennade Scholarios*, pp. 200-201; A. PAVLOVIĆ, "Katolici i pravoslavni u našim krajevima", pp. 95-97; F. ŠANJEK, "'Krstjani' crkve bosanske", pp. 426-427.

¹³¹ Đ. SP. RADOJČIĆ, "Odlomak bogumilskog jevanđelja", pp. 495-509.

the Ottoman Empire in 1454 on the basis of their common religious identity. However, he quickly faced strong internal opposition and had to withdraw. All his personal successes and failures seem to be connected to his complex personality. As patriarch, he tried to act as an uncompromising Orthodox and Greek, although simultaneously neither he nor his opponents could forget his recent ties with Western Latin representatives and his advocacy for the reconciliation and reunification of the Roman and Greek Churches at the Council of Florence (1438-1439). The fact is that Gennadius did not personally seek Sultan Mehmed nor did he spontaneously offer his cooperation and request protection for his Church and his Greek people. He was found by Ottoman spies and brought before the Sultan, who made him the head (Εθνάρχης) of the Rumelian millet (Greek people) and the patriarch of the Rumelian (Greek) Church. For Sultan Mehmed, it was far more important that Gennadius was, or presented himself as, an opponent of Rome, the West, and the union of the two Churches. Gennadius, under pressure from his compatriots, even resigned from this position twice and withdrew to a monastery but was reinstated by the Sultan.¹³²

What happened to Friar Anđeo Zvizdović,¹³³ who, according to legend, appeared almost at the same moment (28 May 1463?), allegedly three days after Stjepan's execution, when Queen Mother Katarina had to flee to Dubrovnik without the young queen and without her two young children? Did Friar Anđeo appear voluntarily before the sultan or had he been forced, brought before the sultan by his spies? Did he even meet Sultan Mehmed as the *Ahdnama* has no year of issue? In 1941, Petar Grgec hastily declared Zvizdović a giant of

¹³² JOSEPH GILL, "George Scholarius", in: J. GILL, *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford, 1964, pp. 79-94; C. J. G. TURNER, "The career of Georgios Gennadios Scholarios", in: *Byzantion*, 39 (1969), pp. 420-55; V. LAURANT, "Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque 1454-1476. Succession et chronologie d'après une catalogue inédite", in: *Revue des études byzantines*, 26 (1968), pp. 229-263, here pp. 243-244; STEVEN RUNCIMAN, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968, pp. 168-170, 182-185.

¹³³ MIRO VRGOČ, "Fra Anđeo Zvizdović (1420./?-1498.)", in: MIRO VRGOČ, *Duhovni stupovi Bosne Srebrene*, Sarajevo – Zagreb, 2007, pp. 7-40.

Croatian history, not knowing much about him.¹³⁴ What drove Friar Andeo to take this step? If he was the custos of the Bosnian Custody, as is generally asserted, then he must have been known to the local spies and to the Ottoman spies from Hodidjed in Vrhbosnia. If he was the custos, he was responsible for his fellows and the Catholic folk. This would mean that he had been morally forced to accept *fait accompli* and recognise the new conquering force and its authority in order to preserve the Catholic Church, the Franciscan community, the Faith and the people in the area of the dying Bosnian Kingdom and its Bosnian Franciscan Custody and Bosnian Franciscan Vicariate. Did he recognise and seize this unique, pivotal moment (καιρός) for the Catholic Church in the Bosnian Kingdom? His actions would be easier for us to understand if we could prove that Friar Andeo had known about the agreement between the Genoese Catholic colony in *Pera* (today's *Galata* district in Istanbul) and Sultan Mehmed, which had been concluded at dawn on 29 May 1453. Pera, later known as the *Magnifica Communità di Pera* (Magnificent Community of Pera), was located between the Golden Horn and the Bosphorus, opposite Byzantine Constantinople, and it was predominantly populated by Europeans, particularly by Amalfitans, Genoese, and Venetians.¹³⁵ According to the agreement, the Catholics, represented by powerful Genoese merchants and sailors, received a kind of *Ahdnama* – the sultan's protection – which preserved their lives, freedom, faith, and property, because they had surrendered the keys to the city of Pera to the sultan and renounced armed conflict against the Ottoman army to the detriment of the Greeks during the siege of Constantinople. Consequently, the Catholics in Pera enjoyed the highest degree of freedom compared to other Catholics in the Ottoman Empire, a privilege shared by all Rumelian Orthodox, Jews, and Armenians.¹³⁶

¹³⁴ PETAR GRGEC, "Franjevačka suradnja u svetoj Hrvatskoj", in: *Kalendar sv. Ante*, Sarajevo, 1941, p. 174; VJERAN KURSAR, "Franjevci i katoličanstvo u Osmanskoj Bosni i Turskoj Hrvatskoj u predmodernu dobu (15-18. stoljeće)", in: *Hrvatska revija*, 2, Zagreb, 2015, pp. 46-56.

¹³⁵ MATTIA CERACCHI, "La comunità latino-cattolica di Istanbul nella prima età ottomana (1453-1696). Spazi sacri, luoghi di culto", in: *EuroStudium*, 38, gennaio/marzo 2016, pp. 3-160.

¹³⁶ GEORG HOFMANN, *Il Vicariato Apostolico di Costantinopoli: 1453-1830. Documenti con introduzione, 7 illustrazioni ed indici dei luoghi e delle*

Certainly, at an "encounter or appointment" with Sultan Mehmed at least "ten years later" and with the issuance of the *Ahdnama* on 28 May of an unspecified year, Friar Anđeo or the Franciscans in general were promised privileges that would only later be confirmed in writing.¹³⁷

Although we do not know if Friar Anđeo knew about the agreement between Mehmed II and the residents of Pera, the *Ahdnama of Milodraž* of 28 May – if we may call it this – is, without a doubt, a very important document, which must exclusively be considered together with the firman of Sultan Bayezid II from 1483. These privileges were primarily granted to the Bosnian Franciscans for their protection and the protection of their Catholic faithful but were significantly less than the privileges granted to the Orthodox Church and its clergy in Constantinople and throughout the Empire, and also significantly less than the privileges granted to the Catholic residents

persone, Istituto Pontificio di Studi Orientali, Roma, 1935, pp. 20-22; STEVEN RUNCIMAN, *The Fall of Constantinople*, Cambridge University Press, 1965, pp. 109-110; GEO PISTARINO, "La caduta di Constantinopol: da Pera genovese a Galata turca", in: GEO PISTARINO, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990, pp. 281-382; LAURA BALLETO, "Battista di Felizzano e Domenico di Novara fra Genova e il Vicino Oriente a notà del Quattrocento", in: *Estudios Nilda Guglielmi*, Buenos Aires, 2005, pp. 35-54; VJERAN KURSAR, "Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti", in: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60, Sarajevo, 2011, pp. 371-408, here p. 372.

¹³⁷ ĆIRO TRUHELKA, "Pravni položaj kršćana turskoj carevini", in: *Obzor*, 152, Zagreb, 5. VII. 1931., pp. 2-3; HAZIM ŠABANOVIĆ, "Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća", in: *Istorisko-pravni zbornik*, 2, Sarajevo, 1949, pp. 177-208; DOMINIK MANDIĆ, "Autentičnost Ahd-name Mehmeda II B.H. franjevcima", in: *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, 3-4, Rim, 1971, pp. 61-90; VANKO BOŠKOV, "Pitanje autentičnosti fojničke *ahdname* Mehmeda II iz 1463 godine", in: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 28-30, Sarajevo, 1977-1979, pp. 87-105; MARKO ORŠOLIĆ, "Ahdnama-standardno pravo ili neponovljiv privilegij", in: MARKO KARAMATIĆ (ed.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu obljetnice smrti fra Anđela Zvizdovića*, Sarajevo 16. i 17. listopada 1998, Sarajevo – Fojnica, 2000, pp. 145-149; DŽENANA ČAUŠEVIĆ, "Život i pravni položaj franjevaca u Bosni Srebrenoj prema turskim dokumentima", in: MARKO KARAMATIĆ (ed.), *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Sarajevo 16. i 17. listopada 1998, Sarajevo – Fojnica, 2000, pp. 285-300; MICHAEL URSINUS, "Jedno osmansko jamstvo zaštite u korist franjevačkih redovnika Srebrenice iz godine 1462", in: *Bosna franciscana*, 47, Sarajevo, 2017, pp. 195-204.

of Pera in Constantinople. Since the Bosnian Kingdom had no high Catholic clergy, bishops and archbishops, unlike the Orthodox clergy in Greece, Bulgaria, and Serbia, the privileges granted to the Franciscans were similar to those granted to Orthodox monks (καλόγηρος): exemption from jizya and various Sharia taxes. Therefore, the competencies of the Franciscans were more or less symbolic and could not be compared with the competencies of Orthodox dignitaries, but they were certainly of great benefit to the Catholic people who dared to remain in Bosnia and Hum. We must not forget here that the centre of Catholicism was located in Rome, outside the borders of the Ottoman state, and this also conditioned the lower legal and actual status of Catholics compared to the status of Orthodox Christians and Jews.¹³⁸ Scholarly criticism has not yet reached a final verdict on whether the *Ahdnama* in its preserved form is authentic. Despite the almost impossible conditions, Friar Andeo, through his actions and abilities, achieved something which would become the foundation of Catholic presence and the Franciscan establishment, not only in Bosnia and Hum, but also in the western part of the Ottoman Empire, from Dubrovnik and Boka Kotorska to the Carpathians and from Kvarner to the Black Sea.¹³⁹ As Christians, Catholics and the Orthodox formed the majority in South-Eastern Europe in the Ottoman Empire and deep down did not recognise Ottoman rule as the legal authority, they created a new governing Christian reality in their subconscious as a replacement for the lost rule of bans, kings or despots: a "monacocracy," the rule of monks. The monacocracy was

¹³⁸ SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i Zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Zagreb, 1971, p. 26.

¹³⁹ FRANJO EMANUEL HOŠKO, "Djelovanje franjevac Bosne Srebrene u Slavoniji, Srijemu, Ugarskoj i Transilvaniji tijekom XVI. i XVII. stoljeća", in: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine (Sarajevo 24. i 25. listopada 1978.)*, Sarajevo, 1979, pp. 103-115; ISTVÁN GYÖRGY TÓTH, "Franjevci Bosne Srebrene u osmanskoj Mađarskoj i Transilvaniji od 16. do 18. stoljeća", in: *Bosna franciscana*, 22, Sarajevo, 2005, pp. 16-41; SREĆKO M. DŽAJA, "Fojnička ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike", in: *Bosna franciscana*, 31, Sarajevo, 2009, pp. 103-128; ANTAL MOLNÁR, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572-1647*, Rome – Budapest, 2007, pp. 58-105.

not led by metropolitans or bishops or by secular priests but almost exclusively by Orthodox monks and Catholic friars, Franciscans.¹⁴⁰

Let us return once again to Queen Katarina and her milieu in another very important field. Without a doubt, she was a *mulier fortis, mulier politica et religiosa* – a strong, politically astute and devout woman. We can be certain that she was an important political advisor to her husband Tomaš and that she played a significant role in his initial and prudent policies towards the Ottoman Empire and the Church of Bosnian Christians. In the beginning, unlike his father-in-law Herzeg Stjepan and his two often uncontrollable sons, Vladislav and Vlatko, Tomaš acted shrewdly towards the Turks: he regularly paid his annual tribute and did not provoke them. He avoided conflict with them but waged war against the Serbian despot, with his father-in-law Stjepan, and with the Croatian bans. The moment Tomaš married his son Stjepan to the despot's daughter and made him the despot of Serbia, that is, he *de jure* annexed the Despotate to Bosnia and *de facto* immediately lost it, the Turks became his immediate neighbours, opponents who were too powerful, too dangerous and undesirable for his kingdom. Therefore, it is justified to ask: did Queen Katarina, who also ardently desired to secure the Bosnian royal crown for her still underage son Sigismund, sometimes rashly push her husband Tomaš into political ventures to seek something equivalent to the royal crown in the Despotate for his first son Stjepan? In the end, all of Tomaš and Katarina's family, marriage and conquest plans led to the loss of the Despotate, to the flight of the newlyweds from Smederevo to Bosnia, to the distrust of the West, to the persecution of Bosnian Christians, to the sudden and still unexplained death of King Tomaš,¹⁴¹ to Stjepan's coronation with the papal crown, to Katarina's honorary elevation to the honour of queen mother, to the collapse of the Bosnian Kingdom, to Stjepan's martyr's

¹⁴⁰ This issue has not been investigated yet. The references listed here only hint at traces of the issue. Cf. MITJA VELIKONJA, *Bosanski religijski mozaiki: religije in nacionalne mitologije v zgodovini Bosne in Hercegovine*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1998, pp. 95-103; NEBOJŠA ŠAHVIJA-VALHA, "Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine", in: *Migracijske i etničke teme*, 1-2, Zagreb, 2009, pp. 54-62.

¹⁴¹ Cf. footnote 124 and its reference.

death and his uncle Radivoje's execution, to captivity, conversions to Islam, to the permanent loss of Katarina's children and her departure for Rome, to the flight of the last queen Mara to her mother in Hungary or to her Islamized aunts Mara and Katarina in the Ottoman Empire! Indubitably, Queen Katarina must have assumed some co-responsibility for all these events, and the burden of this co-responsibility must have certainly weighed on her to the end of her life.

3.4. Two Hypothetical Questions for Queen Katarina and Readers

Although this may seem fantastical, we wish to pose here two, albeit hypothetical, but existential questions for the Bosnian Kingdom to Queen Katarina¹⁴² and to all of us, present and future readers, the benevolent and less benevolent; questions which are the bitter result of historical-political and ethical-human reflection. The first would be: should Katarina, in her feminine and maternal capacity as queen mother and also stepmother, have not done everything in her power to persuade her stepson, the young king Stjepan Tomašević, not to refuse to pay the exorbitant tribute to Sultan Mehmed II on 3 June 1462?¹⁴³ Only in this way could she have prevented the fall of the

¹⁴² The history of mankind and civilisation provides abundant examples of brave and fierce women, mothers, virgins and rulers, queens, empresses and nuns who were capable of defending but also sacrificing their children, even dying for their children, their people, their kingdoms and their religious communities. Let us recall the Old Testament examples of brave women: Rahaba, Deborah and Jael, Delilah, Esther and the mother in Maccabees. Let us not forget the secular rulers and heroines: Cleopatra of Egypt, Aethelfled of Mercia, Matilda of Canossa, Eleanor of Aquitaine, Joan of Arc, etc. Cf. JOANNA ARMAN, *The Warrior Queen. The Life and Legend of Aethelflaed, Daughter of Alfred the Great*. Amberley, Stroud, 2017; JÖRG ROGGE, "Mächtige Frauen? Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter (11.-14. Jahrhundert) - Zusammenfassung", in: CLAUDIA ZEY (ed.), *Mächtige Frauen? Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter (11.-14. Jahrhundert)*, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern, 2015, pp. 437-457; CHRISTINE REINLE, "Was bedeutet Macht im Mittelalter?" in: C. ZEY (ed.), *Mächtige Frauen*, pp. 35-72. SIGRID HIRBODIAN, "Weibliche Herrschaft zwischen Kirche und Welt. Geistliche Fürstinnen im 11.-14. Jahrhundert", in: C. ZEY (ed.), *Mächtige Frauen*, pp. 411-435.

¹⁴³ Klaić does not mention 3 June 1462 as the date the tribute to the Turks was terminated. V. KLAJČ, *Povijest Hrvata*, IV, p. 52.

kingdom, preserved the lives of the king and queen, her own life and the lives of her children, and prevented Bosnia from falling in a whisper, or as Marin Držić, the famous Ragusan author, wrote in his *Dundo Maroje*: Bosnia perished in a whisper, this whisper is not dear to me (*Šaptom Bosna poginu, šaptom mi óni nije drag*). Today we do not know why she failed to do so: she could not, she dared not, or she did not sense the historical moment, the opportune *kairós*, to stand up and tell her stepson and king: *You must not do this, son and king! This must not happen, son and king!* And then she could have told him the story of her great-grandmother Jelena Lazarević, a story we can only briefly cover here. In 1408, the Venetians issued a warrant for Jelena Balšić and her son Balša III, with a reward of 500 gold ducats to anyone who would betray or deliver the ruler of Zeta or his mother alive. When the rulers of Scutari and Albanian Venice saw that the warrant was unsuccessful, they raised the reward to 2,000 ducats. Princess Jelena then boarded a ship and went to Venice in the spring of 1409, not to collect the reward and betray her son but to negotiate. She negotiated for a full three months with Doge Michele Steno. In October 1409, they signed a truce which stipulated that everyone could keep in their possession what they held under their control at the moment of Jelena's arrival in Venice.¹⁴⁴

The other important, still hypothetical, question arises from what has already been recounted above: since there was no male, politically-strategically strong and far-sighted person in Bosnia and Hum in the spring of 1463, neither on the throne nor among the nobility, should not Queen Mother Katarina, like her once visionary great-grandmother Jelena Lazarević-Balša-Hranić, have risen and gone with her entourage to Bobovac and at the gates of this most significant royal seat in Bosnia, welcomed and hosted Sultan Mehmed II, requested a truce, and assured that the promised tribute, now certainly much heftier, would be paid on time? Perhaps she could have achieved much more than her still politically inexperienced and immature stepson, King Stjepan, or her perpetually warring and quarrelsome father Stjepan with his sons? We, present-day and future readers, would be interested to see what would have happened had

¹⁴⁴ IVAN BOŽIĆ, *Prvi skadarski rat. Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd, 1970, p. 99.

this come to pass: how would the self-assured Sultan Mehmed II el Fatih, six years younger than Katarina and who did not hate women and mothers, have experienced and digested it all? In the answer or non-answer, we would surely find the answer to the question: who was to blame for Bosnia "falling in a whisper"?

4. The Path to Her New Homeland

4.1. The Refugee Road

When the Bosnian Kingdom fell, Queen Katarina's refugee journey (1463-1467) began, which would take her from Kozograd, a kind of *Catherine Castle* near Fojnica, through Konjic, Drijeva, Ston, Lopud to Dubrovnik, Split, Šibenik, Ancona to Rome. At the end of the summer of 1463, a rumour began circulating about the reconciliation of Herzeg Stjepan with his sons and about their progress in the battle for and conquest of lost territories. Thus, Katarina decided to leave Dubrovnik in the autumn of 1463 and head through Slano to her brother Vladislav's estates in Western Hum. There, she certainly waited for the victory of the Kosačas and the return of their lost territories, and of course, for the return of at least a part of the lost Bosnian Kingdom. This hope was fuelled by news of imminent military aid from the West. In the meantime, the last Bosnian queen, Mara (Jelena), wife of the murdered King Stjepan Tomašević, had also arrived in Dubrovnik.¹⁴⁵ Queen Mara had not been able to fully adapt to the new reality and had not fused with the Bosnian Kingdom. Although she also spent some time in Dubrovnik and unsuccessfully sought her share of the royal deposits, she decided to seek her future and happiness with her influential relatives either in Hungary or in the Ottoman Empire.¹⁴⁶ From that

¹⁴⁵ The flight of one of the two Bosnian queens from Bosnia across the Glamoč and Livno fields, and her arrival in Vrlika in the Cetina region, and her subsequent sojourn in Dubrovnik, can only be attributed to Queen Mara (Jelena), the wife of the executed King Stjepan Tomašević and the last Bosnian queen. Cf. MARKO ŠUNJIĆ, "Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)", in: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 29, Sarajevo, 1989, pp. 139-157.

¹⁴⁶ ĐURO TOŠIĆ, "Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena)", in: MILORAD EKMEČIĆ, (ed.), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Beograd, 2002, (Cyr.), pp. 29-60, here pp. 50-51; RUŽA ČUK, "Carica Mara", in: *Istorijski časopis*, XXV-XXVI, Beograd, 1978-1979, (Cyr.), pp. 53-95. It seems feasible that Queen

moment on, Queen Katarina felt she was once again the heiress and regent of the Bosnian Kingdom, although no one had entrusted her with this role: neither King Matthias Corvinus nor Sultan Mehmed II. Pope Pius II, who had become the leader of Western military aid, might have entrusted her with this role had he not died suddenly in Ancona on 14 August 1464.¹⁴⁷ Aid from the West had been stopped; Europe was divided, as was often the case in medieval and modern history! Although Katarina did not lose hope, she had to increasingly reconcile herself to the fact that the Bosnian Kingdom would not be liberated as quickly or as easily as she had initially thought. The Dubrovnik government, not wanting to have difficulties with the Ottomans, monitored her and helped her discreetly. Thus, in September 1465, it ordered its merchants in Drijevo to be at her disposal.¹⁴⁸ She spent the following years moving between Hum, Split, Šibenik, and the island of Krpanj. Her father Stjepan died on 22 May 1466. Her brother Vladislav lost his estates in the western regions of Hum and moved to the island of Šipan in 1466 and then to Hungary in February 1467, eventually reaching donated estates in Kalnik, Croatia. Only her brother Duke Vlatko and his underage half-brother Stjepan remained on the scene. Vlatko continued to fight with dwindling fortune for the remains of the Duchy of Hum and made plans to marry the niece of the Neapolitan King Ferdinand.¹⁴⁹

4.2. Attempts to Ransom Her Children from Captivity

In addition to the loss of her husband in 1461, the Kingdom in 1463, and her father Stjepan in 1466, Katarina bore a fourth and greater loss,

Mara had the Church of Saint Margaret built during her stay in Dubrovnik. Cf. SENJA MAHINIĆ, "Životni put posljednje bosanske kraljice Mare nakon propasti Bosanskog kraljevstva", in: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, XVII/3, Sarajevo, 2014, pp. 211-224, here pp. 213-215.

¹⁴⁷ T. VUKŠIĆ, "Papa Pio II. (1458.-1464.) i kralj Tomaš (1443.-1461.)", pp. 373-374.

¹⁴⁸ ĐURO TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1987, (Cyr.), p. 175; SAME, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), p. 92; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, p. 56; L. ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", p. 72.

¹⁴⁹ V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, pp. 23-25, 34-37, 167-169; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed-paša Hercegović", pp. 33-34; L. ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", p. 72.

which weighed on her increasingly as a woman and mother. The loss of her two children, Sigismund and Katarina, and their brutal abduction into Ottoman captivity likely contributed significantly to her increasing depression. During her stay at the Monastery of St. Stjepan in Split, Katarina met the contemporary Italian humanist Leonardo Montagna,¹⁵⁰ secretary to the archbishop of Split, Zani(us), who dedicated an epigram to her in the autumn of 1466, in which he advised her to go to Pope Paul II in Rome.¹⁵¹ And indeed, when she had exhaustively analysed all possible and impossible plans, she set out, most likely at the end of the summer of 1467, across the sea to Ancona, and from there she headed to Rome.¹⁵² In the Eternal City, she rented a house from a Roman citizen, Jakov Mantebone, not far from the Croatian hostel of St. Jerome, where she remained until 1 October 1469.¹⁵³ As of 29 October 1467, Katarina began receiving generous monthly aid from Pope Paul II to the sum 100 gold ducats, plus an additional 20 gold ducats for the monthly rent of the house.¹⁵⁴ During the pontificate of Sixtus IV, this aid was increased to 130 ducats.¹⁵⁵ From 1 October 1469 until her death, Katarina lived with her courtiers in the elegant Pigna district of the city, near today's Church of St. Mark and the Palazzo Venezia. Pope Paul II, formerly Cardinal Barbo, a native Venetian and

¹⁵⁰ LEONARDO MONTAGNA, *Epigrammatum liber III*, VALERIO SANZOTTA (ed.), Roma, 2010, pp. LVII-LVIII. https://www.treccani.it/enciclopedia/leonardo-montagna_%28Dizionario-Biografico%29/ (10. 2. 2025).

¹⁵¹ RUNJE PETAR, "Tri hrvatske plemkinje franjevačke trećoredice", in: *Kačić*, Split, 1997, pp. 67-82, here p. 80.

¹⁵² Speculation and differing opinions persist on when Queen Katarina arrived, which is evident in sources from Orbini and Lukarić through to the latest scholarship.

¹⁵³ GAVRO A. ŠKRIVANIĆ, "Davanje u najam jedne lađe presvetle kraljice Bosne", in: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. 11, Sarajevo, 1961, pp. 269-271; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić-Kosača", p. 19; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), pp. 92-94; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, pp. 54-65; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", pp. 69-72.

¹⁵⁴ ADOLF GOTTLÖB, *Aus der Camera Apostolica des 15. Jahrhunderts*, Innsbruck, 1889, p. 292; LUDVIG VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*, II, Freiburg in B. 1925, p. 447; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić-Kosača", p. 19.

¹⁵⁵ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, p. 111; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić-Kosača", p. 19.

cardinal-nephew of Pope Eugene IV, a great supporter of King Tomaš and Queen Katarina, was familiar with the political situation in the former Bosnian Kingdom and was a staunch friend and benefactor of the distinguished royal refugee.

Through papal offices, Katarina established a connection with the Milanese duke and humanist Galeazzo Maria Sforza (1466-1476), and through her envoys, she tried to accomplish the impossible once again on 23 July 1470: to ransom her children from Ottoman captivity.¹⁵⁶ The Milanese duke was known for his private and political contacts with the East, with people trusted by Sultan Mehmed II.¹⁵⁷ Although Duke Sforza had promised to help if the undertaking was viable, Katarina never received a written response.¹⁵⁸ In 1474, when Katarina learned from another source that Sultan Mehmed was willing to release her son Sigismund, she also tried to appeal to Duke Sforza in Milan for the new mission by letter on 11 February. In the letter, she declared she was willing to go to the Ottoman border herself to receive and ransom her son. However, she needed substantial funds for the ransom, the journey, and her additional expenses and debts, which she was unable to raise or borrow.¹⁵⁹ As she did not get any funds from Duke Sforza or from any other nobleman, the matter fell through.¹⁶⁰ Perhaps the sultan would have been courteous and

¹⁵⁶ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, p. 115, note. 1.

¹⁵⁷ GEO PISTARINO, "La politica sforzesca nel Mediterraneo orientale", in: *Gli Sforza a Milano e in Lombardia e i loro rapporti con gli stati italiani ed europei, Atti del Convegno internazionale (Milano 18-21 maggio 1981)*, Milano, 1982, pp. 335-368, here p. 354; ANNAMARIA CORONGIU, "Gli ultimi anni di Maometto II il Conquistatore nel carteggio Sforzesco", in: *Itinerari di ricerca storica*, 20-21 (2006-2007), pp. 179-211, here pp. 184-185.

¹⁵⁸ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, p. 111.

¹⁵⁹ *Same*, pp. 116-118.

¹⁶⁰ The claims of several well-intentioned and romantic authors that Katarina's half-brother Stjepan Hercegović sent her the information on the sultan's alleged willingness to release her children from captivity for a hefty sum, or that he was even willing to help his half-sister Queen Katarina seem highly unlikely. In November 1473, all trace of Duke Stjepan Hercegović, the future Ahmed-pasha Hercegović, was lost in Herceg Novi. Until then, Stjepan had been co-signing all the accounts related to his father's, Herzeg Stjepan's, legacy with his brother Herzeg Vlatko, which have been preserved in the Dubrovnik Archive. Thus, it can be presumed that he left Hum towards the end of 1473. It

kind to the queen mother on some other matter, but when it came to ducats, his avarice knew no bounds. Katarina had difficulty understanding that great changes had occurred in Italy and Rome. The once powerful Duke Sforza no longer had an ear for such things and had to fight against warlike neighbours and internal rivals and was assassinated during Christmas festivities in 1476.¹⁶¹ Furthermore, the new pope, Sixtus IV (1471-1484), a Conventual Franciscan, who was very learned but overly preoccupied with the nepotistic desires of his numerous nephews,¹⁶² refused to burden himself too much with his predecessor's old problems.¹⁶³ On the other hand, we must also take into account the fact that in 1474, Katarina's son Sigismund must have already turned 25 and had long since become a grown man,

would be logical that on his journey, he first visited his captive niece Katarina in Skopje, and then continued to Constantinople, where he could meet with his nephew Sigismund, who could have recommended Stjepan to Sultan Mehmed II. It seems implausible that Stjepan would have advocated the ransom of Queen Katarina's children. Let us not forget that Stjepan was a true Kosača like his father Stjepan and brothers Vladislav and Vlatko, and they all loved money above all. Had he wanted to help his half-sister, Queen Katarina, he could have done so with his brother Herzeg Vlatko because they were joint executors of the late Herzeg Stjepan's legacy which contained sufficient ducats. This raises another important question: would the Dubrovnik government have approved such a large outflow of gold coins from its treasury to the Sultan's court just to ransom two already Islamised children who had no more future in Bosnia or Hum and who could only have caused additional political and security difficulties for Dubrovnik in the future?! Cf. DADU, *Cons. Rog.*, XXII., fol. 77v, on 22. 11. 1473; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, pp. 118, 217; V. ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, p. 96; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmet-paša Hercegović", pp. 36-37.

¹⁶¹ FRANCESCA M. VAGLIENTI, "Anatomia di una congiura. Sulle tracce dell'assassinio del duca Galeazzo Maria Sforza tra scienza e storia", in: *Rendiconti – Classe di Lettere e Scienze Morali e storiche*, Istituto lombardo - Accademia di Scienze e Lettere di Milano, vol. 136 (2002), fasc. 2, Milano, 2004, pp. 237-273.

¹⁶² PIERRE IMBART DE LA TOUR, *Les origines de la Réforme*, vol. 2: *L'Eglise catholique, la Crise et la Renaissance*, Hachette, Paris, 1909, p. 70; ROGER AUBENAS – ROBERT RICARD, *La Chiesa del Rinascimento (1449-1517)*, PAOLO PRODI (ed.), *Storia della Chiesa*, vol. XV, Editrice S.A.I.E., Torino, 1972, pp. 100-101; CHRISTINE SHAW, "A pope and his nipote. Sixtus IV and Giuliano della Rovere", in: *Atti e memorie. Società Savonese di storia Patria, Nova serie*, vol. XXIV, Savona, 1988, pp. 233-250.

¹⁶³ L. VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*, II, pp. 451-710.

who had converted to Islam and embarked on a successful career in the Ottoman Empire.¹⁶⁴ As of 1473/74, their young uncle, Katarina's half-brother Stjepan, the future Ahmet-Pasha Hercegović, had also joined them.¹⁶⁵ All other contemporaries most likely knew what was happening with Sigismund and Katarina; only their mother Katarina could not accept that her captive children had been forced to choose another path in their lives.

However, despite her loss and pain, Katarina's presence and fate in Rome acted as a living reminder of what could befall a person, a people, or the Church. With her attitude and life, she constantly encouraged the popes, especially Paul II and Sixtus IV, to launch a new crusade for the liberation of Bosnia and Hum.¹⁶⁶ Unfortunately, she failed: the mutual quarrels and divisions of Italian and European rulers outweighed all her efforts. Katarina remained aware of her royal calling and dignity until the end of her life. In 1471, Hungarian King Matthias appointed the powerful Hungarian-Slavonian nobleman, Nikola of Ilok, *Újlaki Miklós*, (1410.-1477.), as the last Hungarian vassal king in Bosnia (1471-1477), who eagerly styled himself king of Bosnia and Walachia (*Bosniae et Valaciae rex*).¹⁶⁷ Immediately after his appointment, the new king Nikola established a mint in Ilok and endeavoured to add *de jure* royal rights and dignity to Bosnia to his wealth. Therefore, in the spring of the Holy and Jubilee Year of 1475, he went to Rome and visited Pope Sixtus IV, stayed in the Vatican and tried to persuade Queen Katarina to transfer the legal royal rights to

¹⁶⁴ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, p. 114; M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomašević", pp. 591-592; K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, pp. 40-41; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 21.

¹⁶⁵ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, p. 118; P. VRANKIĆ, "Stjepan/Ahmed paša Hercegović", pp. 33-34.

¹⁶⁶ L. VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*, pp. 355-364, 465-471, 568-571; R. AUBENAS – R. RICARD, *La Chiesa del Rinascimento (1449-1517)*, pp. 109-111; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 22.

¹⁶⁷ L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, pp. 118-119; FLORIO BANFI, "Romei ungheresi del Giubileo del 1475", in: *Archivio di scienze, lettere ed arti della società italo-ungherese Mattia Corvino*, Anno III, fasc. II, 1941, pp. 63-76, here p. 73; ANDRÁS KUBINY, "Die Frage des bosnischen Königtums, von Nikolaus Ujlaky", in: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* (SSASH), Budapest, 1958, p. 378; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", pp. 100-101.

Bosnia to him, which she very decisively and angrily refused.¹⁶⁸ She looked like a "sharp sword," Nikola of Ilok reported.¹⁶⁹ Queen Katarina was the sole member of the ruling Bosnian Kotromanić dynasty at liberty, and as such, had a justifiable claim to the Bosnian throne. However, her response, although logical, was a significant historical and political misstep.¹⁷⁰ On 23 November 1477, eleven months before the death of Queen Katarina, King Nikola died, and therefore this alleged meeting could not have taken place in Rome in 1478, as some authors claim.¹⁷¹

4.3. Spiritual Maturity and Death in the Eternal City

In Rome, in the city of numerous churches and church events, Katarina's life was not all as dark and sorrowful as some have portrayed it.¹⁷² During her 11-year residence in Rome (1467-1478), Katarina also experienced many beautiful and joyous moments worth mentioning.

¹⁶⁸ ANTUN KNEŽEVIĆ, "Katarina, predposljednja kraljica bosanska", in: *Vienac*, 30, Zagreb, 1873, pp. 475-478, here p. 478; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", pp. 100-101.

¹⁶⁹ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, p. 382; K. REGAN, *Bosanska kraljica*, p. 71.

¹⁷⁰ That no agreement was reached between King Nikola and Queen Katarina was a significant political and historical misstep. Nikola was a wealthy man and could have ransomed Katarina's children from captivity if her children and Sultan Mehmed II still wanted to do so. Nikola was in good standing with Pope Sixtus IV, who commissioned a portrait of his meeting with the Bosnian king in Rome. This artwork, located in the Holy Spirit Hospital near Saint Peter's, can still be viewed today. However, Queen Katarina would have had to offer something to win over King Nikola and convince him of their successful future cooperation for the good of the Bosnian Kingdom. A possible offer could have been the hand of her daughter, Princess Katarina, hand to Nikola's son Lovro (1459-1524). Katarina most likely had no more high cards to play in political poker with Nikola of Ilok. Cf. F. BANFI, "Romei ungheresi del Giubileo del 1475", pp. 63-64.

¹⁷¹ MORIZ WERTNER, "Nikolaus von Ilok (Ujlak), König von Bosnien und seine Familie", in: *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, 8, Zagreb, 1906, pp. 250-273; DAVOR SALIHOVIĆ, "Nonnulla documenta pertinentia ad Nicolaum de Wylak, regem ultimum Regni Bosnae", in: *Scrinia Slavonica*, 17, Slavonski Brod, 2017, pp. 403-417; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", pp. 100-101.

¹⁷² M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomašević", p. 587.

In 1471, she attended the proxy wedding of Zoe (Sophia) Palaiologos, the first cousin of Despotess Mara Branković, the last Bosnian Queen Mara and Katarina's daughter-in-law, to the Russian Grand Duke Ivan III the Great, in old St. Peter's Basilica.¹⁷³ In 1472, Katarina participated in the translation of the physical remains of the popular Franciscan, Saint Bernardine of Siena, to the newly built church dedicated to him, today the basilica in Aquila, Abruzzo. In 1457, while they were still living and ruling in Bosnia, King Tomaš had made a valuable contribution to the construction of this beautiful church.¹⁷⁴ Her arrival in Aquila, dressed in black, accompanied by five women and two courtiers with shoulder-length blond hair, caught the eye of contemporaries.¹⁷⁵

Katarina and all her courtiers attended the opening, celebration, and attainment of numerous indulgences in the Holy and Jubilee Year of 1475 which had been proclaimed by Pope Sixtus IV.¹⁷⁶ When Rome and its vicinity were threatened by terrible storms, floods, and plague in 1475 and 1476, the pope and other high Roman dignitaries left the Eternal City indefinitely. Queen Katarina, however, refused to be flummoxed: she remained firm in faith and hope, and in her home the entire time. The Jubilee Year saw many European dignitaries coming to Rome on pilgrimage, including: the king of Naples,

¹⁷³ PAUL PIERLING, "La Russie e l'Orient: Le mariage d'un tsar au Vatican, Ivan III et Zoé Paléologue", in: *Revue des questions historiques*, 42 (1887), pp. 353-396; L. THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens*, pp. 111-113; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić-Kosača", p. 20.

¹⁷⁴ B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 20.

¹⁷⁵ DIONISIO LASIĆ, *De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textum*, Falconara Maritima, 1974; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 20.

¹⁷⁶ Pope Paul II reorganised the celebration of the Jubilee Year with his bull *Ineffabilis providentia Summi Patris* of 19 April 1470, and ordered it be celebrated every 25 years, starting from 1475. His aim was to provide every new generation of the faithful with a great opportunity for conversion, penance, and grace. Pope Sixtus IV confirmed his predecessor's decision and on 29 August 1473, proclaimed the opening of the new Jubilee Year on Christmas Eve 1474. <https://www.iubilaeum2025.va/it/giubileo-2025/giubilei-nella-storia.html> (6. 4. 2025); HERIBERT SMOLINSKY, "Jubeljahr II/1", in: *Theologische Realenzyklopädie* (hereinafter: TRE), XXII, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1988, pp. 282-283.

Ferdinand I (Ferrante),¹⁷⁷ an old acquaintance of Hum, Bosnia and Croatia; the large delegation of the Croatian-Hungarian King Matthias Corvinus, the feudal lord of Bosnia, led by Bishop Albert Vetési of Veszprém and the former Croatian Ban Ivan Thuz of Laka;¹⁷⁸ then the Danish-Norwegian King Christian I, well-known in Europe at the time;¹⁷⁹ and the Hungarian and vassal king of Bosnia, Nikola of Ilok.¹⁸⁰ As noted above, Queen Katarina met with King Nikola of Ilok, however, we do not know if she met with the Neapolitan and Danish kings, or with the delegation of the Hungarian king and whether she supplicated them for assistance to ransom her already adult children from Ottoman captivity.¹⁸¹

As of 1447, Katarina had had two Franciscans as chaplains, companions, and spiritual advisors in Bosnia, by permission of Pope Nicholas V. Thus, she had become acquainted with many worthy Franciscan monks. Upon arriving in Rome, especially after moving to the new Pigna district, she found herself near the Church of Santa Maria in Aracoeli. Since 1250, this beautiful church and its monastery had been entrusted to Franciscans. The church soon became a gathering

¹⁷⁷ STEFANO INFESSURA, *Diario della città di Roma di Stefano Infessura scribasenato*, edited by ORESTE TOMMASINI, Istituto Storico Italiano, Roma, 1890, p. 79.

¹⁷⁸ F. BANFI, *Romei ungheresi del Giubileo del 1475*, p. 64. King Matthias did not dare leave his kingdom in uncertain hands and expose it to Turkish threats.

¹⁷⁹ L. VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*, II, pp. 497-500; R. AUBENAS – R. RICARD, *La Chiesa del Rinascimento (1449-1517)*, p. 113.

¹⁸⁰ F. BANFI, *Romei ungheresi del Giubileo del 1475*, p. 68.

¹⁸¹ In this historical context, we should also emphasize a fact of general cultural and economic importance. The Jubilee Year of 1475 was the first Holy Year in which the achievements of the recently invented printing press in Mainz, Germany, were utilised in Rome. The bull of Sixtus V of 29 August 1473, whereby he proclaimed the Jubilee Year of 1475, was printed and not in manuscript form. The first private printing press had already been opened in Rome in 1467, having been relocated from the Benedictine monastery in Subiaco. Thus, Queen Katarina and her entourage could avail themselves of the first secular and liturgical books printed in Italy in Rome. Cf. GABRIELE PAOLO CAROSI, *Da Magonza a Subiaco. L'introduzione della stampa in Italia*, Bramante Editrice, Busto Arsizio, 1982; ARNOLD ESCH, "La prima generazione dei tipografi tedeschi a Roma (1465-1480). Nuovi dati dai registri di Paolo II e Sisto IV", in: *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo*, vol. 109, no. 1, 2007, pp. 401-418.

place for the combative Roman commoners and lower Roman nobility, who frequently gathered around the nearby Senate on Capitoline Hill. The Church and Monastery of Santa Maria in Aracoeli became the centre of the Third Order of St. Francis, particularly for laypeople. According to the writings of Franciscan historian Friar Marijan of Florence from 1523, Katarina was mentioned as a long-time member of the Third Order of St. Francis and wore the habit in public. This beautiful and pious information about Queen Katarina was also adopted by numerous other Franciscan historians from the 16th and 17th centuries. In 1638, she was finally included in the Franciscan Martyrology as a Blessed of the Order.¹⁸²

Queen Katarina lived an exemplary and modest life in Rome and prepared well for eternity, for the final journey of her life. Members of the Society of the Blessed Virgin Mary, of which Queen Katarina was also a member, gathered in the church and monastery of Aracoeli. Among other things, the society devoted its attention and care to the sick in St. Albert's hospital. The members of this society valued Queen Katarina and, in her memory, had a Holy Mass celebrated every year for the repose of her soul – *per la serenissima donna Madonna Catherina regina de Bosna* (for the most serene lady Madame Catherine, Queen of Bosnia).¹⁸³ In Rome, Queen Katarina had her last will and testament drawn up, which was drafted by the public notary and priest of the Split Archdiocese, Ante Jurina, then in the service of the Holy See. She signed it on 20 October 1478. In her will, written five days before her death, she left her kingdom to Pope Sixtus IV and his legitimate successors, requesting them to fully cede it to her son Sigismund if he returned to the Catholic faith, or to her

¹⁸² ARTURUS MONASTERIUM, *Martirologium Franciscanum*, Parisiis, 1638, p. 491. Fra Marijan of Florence's work is lost, but a short summary was found and published in 1911: COMPENDIUM CHRONICARUM FRATRUM MINORUM, in: *Archivum Franciscanum Historicum*, I-IV, Quaracchi-Firenze, 1911.

¹⁸³ B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", p. 22. In the extant catalogues of medieval hospitals in Rome, there is no mention of any hospital by the name of St. Albert. It should be further investigated whether chroniclers and authors confused the name of the alleged St. Albert's hospital with another name, for example, with St. Bartholomew's on Tiber Island, which is located not far from the church and monastery of St. Mary in Aracoeli or if St. Albert's hospital simply did not survive the Middle Ages?!

daughter Katarina if she reconverted to Christianity. If her children did not return to the Catholic faith, her kingdom was to be left to the Holy See to administer according to its wisdom.¹⁸⁴ Five days later, on 25 October 1478, she died a blessed death. She was buried in the altar area of the Church of Santa Maria in Aracoeli. Everywhere, Katarina left the impression of a very intelligent, vigilant, educated, dignified, balanced, humble, and pious woman and person, which she primarily owed to two Jelenas, her mother and great-grandmother, but also to the wholesomeness of the Roman spiritual atmosphere and the spiritual companionship of the Franciscans.¹⁸⁵

In Lieu of a Conclusion

At the end of this paper, it seems useful and instructive to paraphrase Marko Perojević, a very significant and prolific author of papers on Bosnian rulers in the Middle Ages, especially on Stjepan Tomaš Ostojić and Stjepan Tomašević.¹⁸⁶ Perojević, relying on older authors like Orbini and Thallóczy, attributes no responsibility for the fall of Bosnia to King Tomaš and his son King Stjepan Tomašević. He asserted that the Bosnian nobles were entirely to blame, as they had never developed the Bosnian state but instead perpetually undermined its foundations for their own advantage. The king was a puppet in their hands. They placed kings on the throne and removed them. None of the kings could conduct independent state policy, nor could they strengthen the state either internally or externally. There was no central state authority in Bosnia. For many Bosnian and Hum nobles, the Ottomans were better friends than the king himself. The nobles called on the Turks either to help them or to judge them. The people were just like the nobles. Turkish promises to improve peasant relations seemed to have lulled the national soul's

¹⁸⁴ ARCHIVIO APOSTOLICO VATICANO (AAV), MISC. ARM, XV. vol., 1, ff. 266v-268r; A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium*, I, pp. 509-511.

¹⁸⁵ K. DRAGANOVIĆ, *Katarina Kosača*, pp. 34-41; B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača", pp. 18-23; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina", (Cyr.), pp. 89-94; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, pp. 65-76.

¹⁸⁶ M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomaš Ostojić", pp. 505-554; Same, "Stjepan Tomašević", pp. 555-592.

sense of freedom and the independence of the Bosnian Kingdom. This was perhaps the strongest weapon with which the Ottomans overcame and conquered Bosnia.¹⁸⁷ At the same time, Perojević forgot to add that the Bosnian kings, especially the last two, were also often pawns in the hands of neighbouring powers – Hungary, Venice, the Kingdom of Naples, the Despotate, the Ottoman Empire, and the Papacy. Nor was Queen Katarina spared from participating in all these games, pretensions, blackmail, and humiliations while she reigned. Likewise, Perojević forgets to mention the Bosnian rulers' drive and violence towards the lands and estates of domestic lords and neighbours in the north and south, east and west, their drive for expansion, subjugation, and oppression of others. Queen Katarina inherited this "Bosnian-Hum virus," which had global dimensions, from the Kosača family, but she also found it in a very developed stage in the Kotromanić, Ostojić, Tomašević, and Vojsalić families and she would later encounter it in an even higher degree of avarice in the Ottoman, Hungarian and Venetian conquerors.

If we seriously accept Marko Perojević's theses from the 1940s, and if we do not want to remain only lauders or slanderers of the past, *laudatores* or *difamatores temporis acti* (Cf. Horace, *Ars poetica*, 173), we must confirm that the Bosnian-Hum nobility and the Bosnian kings were equally to blame for the ruin of Bosnia and Hum. We, the present-day heirs of our fifteenth-century ancestors from Bosnia and Hum, we sons and daughters of the twentieth and twenty-first centuries, we Bosnians, Croats, Serbs, Yugoslavs, Jews, and newcomers must ask ourselves: are we better guardians and greater lovers of our homeland and stauncher respecters of our neighbours than our distant ancestors from the 15th century were? Does the biblical wisdom also apply here: *Perditio tua ex te, Israel* – Your destruction comes from yourself, Israel? (Cf. Hosea 13:9 - *Vulgate*), or in other words: *Perditio tua ex te, Bosnia et Chulmia* – Your destruction comes from yourself, Bosnia and Hum.

Although she inevitably lived in the mid-15th century under the influence of the aforementioned general and prevailing Bosnian-Hum medievalism, its mentality and milieu, Queen Katarina largely

¹⁸⁷ M. PEROJEVIĆ, "Stjepan Tomašević", pp. 583-584.

transcended and ennobled it, thanks to her personally developed spiritual and humane greatness, and has become and remained for it and for us to this day an indispensable example of supra-confessional and supra-national humanity and piety in Bosnia and Hum, if we may and can think in these categories when discussing and writing about an important person of the setting Bosnian-Hum medievalism.

Simbolički aspekti nasljeđa bosanske kraljice Katarine u 16. stoljeću*

STJEPAN ĆOSIĆ
Institut za istraživanje
migracija, Zagreb
Institut for Migration Research, Zagreb
E-mail: stjepan.cosic1@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.71>
UDK: 929.5 (497.6) "15"
929.5Kosača-Kotromanić, K.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24. prosinca 2024.
Prihvaćeno: 20. svibnja 2025.

Sažetak

U članku se analiziraju različiti reprezentacijski aspekti baštine bosanske kraljice Katarine u kontekstu identitetskih nastojanja i protuosmanske politike protagonista humanističkog ilirizma potkraj 16. stoljeća. Redom se raspravlja o nastanku i sadržaju *Rodoslovlja gospode bosanske*, slici uskrsloga Krista i kralja Stjepana Tomaša, Katarininu grbu u *Rodoslovlju* kao kôdu za tumačenje ideje "prijenosa kraljevstva", o sudbini kraljičine nadgrobne ploče i epitafa, ulozi albanskih Angela u promicanju Katarinine carske genealogije, kraljičinu testamentu i konačno, o "izboru" njezina portreta u duhu romantičnog historicizma 19. stoljeća.

Cljučne riječi: kraljica Katarina Kosača Kotromanić; simbolika; heraldika; kraljičina oporuka; kraljičina nadgrobna ploča; ranonovovjekovni ilirizam; plemićki rod Angel.

* Rad je izrađen u sklopu projekta Hrvatske zaklade za znanost - Pluralitet aktera u Dubrovačkoj Republici: politika i društvo, institucije i praksa (PLURACTA) IP-2022-10-4560.

Bosnian Queen Katarina – Symbolic Aspects of her Legacy in 16th Century

Original scientific article
Received: 24 December 2024
Accepted: 20 May 2025

Summary

The paper examines various representational aspects of the heritage of the Bosnian Queen Katarina (1425-1478) in the context of identity efforts and anti-Ottoman politics of the protagonists of humanistic Illyrianism at the end of the 16th century. It is discussed about the origin and content of the *Genealogy of the Bosnian Lords* from 1584 and the painting of the *Resurrected Christ and King Stjepan Tomaš* from 1461, Catherine's coat of arms in the *Genealogy* as a code for interpreting the idea of *Translatio regni* to the Holy See and the fate of the queen's tombstone with the epitaphs and coats of arms. The role of the Albanian noble family Angeli (alb. Engjëlli) in promoting their own and Catherine's imperial genealogy, as well as the unquestionability of her testament and finally the "selection" of the queen's portrait in the spirit of romantic historicism of the 19th century, are discussed in particular.

Keywords: Bosnian queen Katarina Kosača Kotromanić; Heraldry; Symbolism; Queen's will; Queen's tombstone in Rome; Early modern Illyrianism; Albanian noble family Angel.

Uvod

Tekst koji slijedi posvećen je analizi povijesnih izvora i artefakata povezanih sa simbolikom i reprezentacijom političke baštine pretposljednje bosanske kraljice Katarine Kosača Kotromanić tijekom 16. stoljeća. Većina gradiva povezana je s idejom *translatio regni*, o prijenosu bosanske krune na Svetu Stolicu, koju su hrvatske intelektualne elite ideološki oblikovale i rabile u kontekstu ranonovovjekovnog humanističkog ilirizma. Redom se raspravlja o nastanku i sadržaju *Rodoslovlja gospode bosanske*, slici uskrsloga Krista i kralja Stjepana Tomaša, Katarininu grbu u *Rodoslovlju* kao kôdu za tumačenje ideje "prijenosa kraljevstva", o sudbini kraljičine nadgrobne ploče i epitafa, ulozi albanskih Angela u promicanju Katarinine carske genealogije, kraljičinu testamentu i konačno, o jednoj modernoj refleksiji u vidu "izbora" njezina portreta u duhu romantičnog historicizma 19. stoljeća.

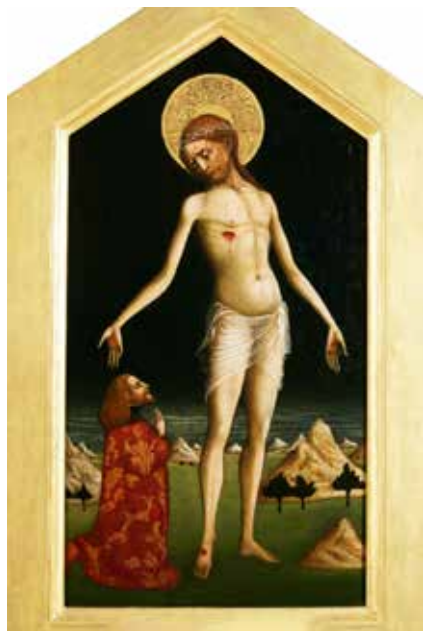
O Rodoslovlju gospode bosanske u kontekstu humanističkog ilirizma

Dokument u literaturi poznat pod nazivom *Rodoslovlje gospode bosanske* (Sutjesko rodoslovlje, dalje: *Rodoslovlje*), nastao je 1584. godine prema zamisli slanskoga kapetana i brodovlasnika u španjolskoj službi Petra Iveljića Grgurića Ohmućevića (c. 1552.-1596.). *Rodoslovlje* je oblikom bilo prilagođeno okviru i pričvršćeno na poledini slike dubrovačkoga slikara Lovra Dobričevića s motivom uskrsloga Krista pred kojim kleči bosanski kralj Stjepan Tomaš (1411.-1461.), a koja je nastala 1461./1462. godine.¹ Posrijedi je vjersko-politička relikvija, odnosno heraldički kriptogram kojim se evocira predosmanska vlast u Bosni i Humu. Naime, na *Rodoslovlju* je, uz ćirilicu genealogiju (stiliziranu lozu) Kotromanića i Nemanjića, oslikana kompozicija zemaljskih i dinastičkih grbova na štitovima poljskoga tipa. Ova "dvostruka" relikvija čuvala se u Franjevačkome samostanu u Kraljevskoj Sutjesci do 1871. godine. Tada su je bosanski franjevci, s brojnim drugim umjetninama, dali na čuvanje biskupu Strossmayeru i danas je pohranjena u Galeriji starih majstora HAZU.² Po svome sadržaju *Rodoslovlje* je u uskoj vezi s *Korjenić-Neoričevim grbovnikom* iz 1595. godine te zajedno predstavljaju likovnu i simboličku artikulaciju ranonovovjekovnog ilirizma.³

¹ *Rodoslovlje* je istih dimenzija kao i slika uskrsloga Krista i kralja s okvirom (51,8 x 27,8). Oslikano je i ispisano na papiru, vjerojatno tušem u boji i veoma je oštećeno. Signifikantni su nalazi restauratora nakon analize i restauracije: "... moglo se zaključiti da je posrijedi dokument na papiru, zalijepljen škrobnim ljepilom na poledinu drvene podloge slike. Sam dokument bio je prekriven slojem želatine, što je upućivalo na to da je dokument, moguće, trebao ostaviti dojam da je izrađen na pergameni, čime bi dobio na vrijednosti i autentičnost." ANDREJA DRAGOJEVIĆ, "Konzervatorsko-restauratorski radovi na rodoslovlju obitelji Ohmućević", u: *Portal*, 1, Zagreb, 2010., str. 110-111.

² Tom su prilikom umjetnine bosanskih samostana bile popisane, ali nije bio sastavljen poseban ugovor pa unatoč želji franjevacu nisu nikad vraćene. O širem kontekstu toga problema vidi: BERISLAV GAVRANOVIĆ, "Sudbina važnijih starih dragocijenosti iz naših triju historijskih samostana i biskup Strossmayer", u: *Dobri pastir*, XIII.-XIV., sv. 1-4, Sarajevo, 1964., str. 225-270.

³ Tezu o Ohmućeviću kao autoru *Rodoslovlja* prvi je postavio VLADIMIR SOLOVJEV u članku "Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević", u: *Glasnik Skopskog učenog društva*, 12, Skopje, 1933., str. 79-124 (ćir.). O kontekstu nastanka *Rodoslovlja* i ilirske heraldike te o relevantnoj literaturi vidi: STJEPAN

Slika 1. Lovro Dobričević, Uskrsli Krist i kralj Stjepan Tomaš, 1461./1462. Tempera na dasci, 51,8 x 27,8 cm.

U duhu humanističke učenosti, a u sklopu integracijskih i identitetskih težnji, etnonimi dalmatinski, bosanski, *slavonski* (*slovinski*) i hrvatski od kraja 15. stoljeća postupno su potiskivani povijesnim sinonimom "ilirski" (*natio Illyrica*). Tom antičkom odrednicom uglavnom su bile obuhvaćene etničke granice naroda koji je nastavao Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu, neovisno pod čijom se vlašću nalazio. Ikonografija i sadržaj *Rodoslovlja* i *Grbovnika* svjedoči nam o pojavi političke ideologije prožete obnoviteljskim i protuosmanskim planovima koju su više od stotinu godina nakon pada Bosne razvile i širile domaće crkvene i intelektualne elite potaknute prvim značajnijim kršćanskim pobjedama kod Lepanta 1571. i Siska 1593. godine. Uz ideju "Ilirskoga carstva" koje je trebalo biti

Ćosić, *Ideologija rodoslovlja. Korjenic-Neoričev grbovnik iz 1595.*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2015., str. 101-111. O Petru Ohmućeviću vidi: STJEPAN ĆOSIĆ – DANKO ZELIĆ, "Petar Iveljić Grgurić Ohmućević – čovjek s tri prezimena i tri domovine", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 60, Zagreb – Dubrovnik, 2022., str. 133-170.

uspostavljeno nakon protjerivanja Turaka, središnji simbolički *topos* u tim je zamislama zauzimalo Bosansko Kraljevstvo kao srce imaginarne Ilirije.

Nakon osmanskog osvajanja Bosne 1463. i dekapitacije kralja Stjepana Tomaševića (1438.-1463.), koji je vjenčanjem za Maru, kći Lazara Brankovića (1421.-1458.), od 1459. godine baštinio i titulu srpskog despota, vladarska kuća Kotromanića *de facto* je zatrta. Posljednja volja u oporuci žene pretposljednega bosanskoga kralja Stjepana Tomaša, kraljice majke Katarine Kosače (1425.-1478.), bila je da kraljevstvo preuzme papa Siksto IV. i preda ga njezinu sinu ako se on vrati u krilo kršćanstva. Historijska svijest o toj testamentarnoj volji koja nije mogla biti realizirana zaživjela je u novim povijesnim okolnostima. Čitavo stoljeće nakon Katarinine smrti u Rimu 1478. godine, na više se strana oblikovala ideološko-simbolička koncepcija "Ilirskog carstva" koja je podrazumijevala kršćansku *reconquistu* na jugoistoku Europe. Stari bosanski i humski velikaši, zajedno s dinastijom Kotromanića, nestali su s povijesne pozornice, a na njihovo je mjesto stupio novi "prijestolni" krug okupljen oko Ohmućevića, njihovih srodnika i sljedbenika koji su se redom pozivali na svoje predosmansko plemstvo i nekadašnje posjede u Bosni i Humu. S obzirom na svetu papinsku krunu i baštinu Nemanjića, *translatio regni* Bosanskoga Kraljevstva počivao je na legitimitetu kralja Stjepana Tomaševića, odnosno na genealogiji i oporuci kraljice Katarine. U tom drugom stupnju apostrofira se papinsko nasljeđe pa se od Svete Stolice očekuje vodeća uloga u oslobađanju *Ilirije*. Dakako, sva su ta nastojanja, unatoč znatnoj aproprijaciji pravoslavnih protagonista u političkom sadržaju i simbolici imala isključivo katolički pa i prozelitski karakter. Štoviše, pojavu humanističkog "ilirskog" ideologema treba razumjeti u širem kontekstu krusadističkih planova papinstva, carske dinastije Habsburgovaca i španjolskih kraljeva, te o njima ovisnih talijanskih vladara na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće. O tome postoji opsežna historiografska literatura, a za nastanak *Rodoslovlja* iz 1584. i prvog ilirskoga grbovnika iz 1595. godine važni su neki aspekti tadašnje političke konstelacije.⁴

⁴ O širem kontekstu tih zbivanja i dodatnoj literaturi vidi: ANGELO TAMBORA, *Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco*, Leo S. Olschki, Firenze, 1961.; PETER BARTL, *Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und*

U planovima za protjerivanje Osmanlija labavi je zapadni savez ozbiljno računao na pomoć kršćanskoga stanovništva s obje strane *limesa*, osobito na slavenskom jugoistoku Europe i u Albaniji. Zbog svoje gospodarske snage i položaja Dubrovačka je Republika u tome imala važno mjesto. Stoga nije čudno da se dio domaće elite, okupljen oko moćnih brodovlasnika u španjolskoj i napuljskoj službi i svećenika oko bratovštine sv. Jeronima djelatno uključio u grandiozne zamisli o "obnovi" virtualnog "Ilirskoga carstva". U tome su ih potajno pratili i podržavali franjevci provincije Bosne Srebrene pod osmanskom vlašću. Na čelu lige svojim je duhovnim autoritetom stajao papa Klement VIII. (1592.-1606.), koji je provodio obnoviteljske odluke Tridentskoga koncila, a kao papinska prethodnica, u tim su aktivnostima svoje mjesto imali i isusovački misionari na Balkanu. Očekujući nove titule i "povrat" golemih feuda neki pripadnici toga kruga sudjelovali su u višegodišnjim političkim i vojno-obavještajnim akcijama oko podizanja protuosmanskog ustanka, od kojega se na kraju ipak odustalo.

Ideologija ilirizma imala je više žarišta. Uz krug kapetanskih i brodovlasničkih rodova iz Dubrovačkoga primorja i otoka u španjolskoj službi na čelu s Grgurićima-Ohmućevićima, Dolisti-Tasovčićima, Korjenić-Neorić-Jerinićima i franjevcima u Slanom i u Bosni te protuosmanski orijentiranu frakciju dubrovačke vlastele, čiji su eksponenti bili pisci Mavro Orbini i Jakov Luccari, nezaobilaznu ulogu u njezinu širenju imao je i krug hrvatskih klerika i intelektualaca oko bratovštine i kaptola uz crkvu sv. Jeronima u Rimu. Važnu ulogu u *Rodoslovlju*, a najvažniju u *Grbovniku* imao je kult sv. Jeronima koji

Osmanischem Reich. Zur Türkenkriegs problematik an der Wende von 16. zum 17. Jahrhundert, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1974.; ZDENKO ZLATAR, *Our Kingdom Come. The Counter reformation, the Republic of Dubrovnik and the Liberation of the Balkan Slavs*, Columbia University Press, New York, 1992.; STJEPAN ĆOSIĆ – NENAD VEKARIĆ, *Dubrovačka vlastela između roda i države. Salamankezi i sorbonezi*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2005.; ANTAL MOLNÁR, *Le Saint-siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie ottomane 1572-1642.*, Bibliotheca Academiae Hungariae Roma, Rome – Budapest, 2007.; ZRINKA BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.; PREDRAG BELIĆ, *Isusovci i Južni Slaveni u XVI. stoljeću*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2019.

je od vremena pape Siksta V. (1585.-1590.) uspostavljen kao čvrsti oslonac humanističkog ilirizma. Svojim simboličkim sadržajem on je bio poduprt rodoslovljima, grbovnicima, natpisima, umjetninama, konstruiranim ispravama i povijesnim tekstovima. Ipak, politički zamah nove ideologije bio je kratkotrajan i jenjao je s propašću protuosmanskih planova, da bi u novim okolnostima, nakon Žitvanškoga mira 1606. godine postupno zamro. Materijalnim slabljenjem i osipanjem vodećih primorskih rodova i općom gospodarskom krizom, politički mit ugrađen u sadržaj *Rodoslovlja* i *Grbovnika* izgubio je svoju pokretačku snagu i postupno pao u zaborav. Od ambicioznoga programa ostali su samo prerisi i varijante *ilirske heraldike* kao mediji za lokalne i osobne ambicije koje je bilo sve teže povezati s političkom konstrukcijom u sklopu koje su nastali.

Slika 2. Rodoslovlje gospode bosanske iz 1584. godine. Tuš na papiru, 51,8 x 27,8 cm.

O sadržaju Rodoslovlja gospode bosanske

Borduru *Rodoslovlja* čine poznata znamenja "ilirskih kraljevina" i dinastija. Na dnu lijevo, niz počinje grbom Kraljevine Dalmacije, slijedi grb Kosača ("Kosarića"), potom grb s biskupskim šeširom ("Kraljevine slovinske štit") i apokrifni grb Kraljevine Bosne s crnačkim glavama. Na vrhu bordure naslikan je medaljon s likom sv. Grgura Velikog, a s desne strane prema dolje nižu se grbovi: Nemanjića, Kraljevine Srbije (apokrifni grb s tri potkove), Kraljevine Hrvatske i Primorja ("Kraljevine Primorske").

Na samom dnu u sredini je grb Ohmućevića. U središnjem dijelu *Rodoslovlja* ispod slike sv. Grgura dominira kompleksni grb imaginarne "Slovinske kraljevine" (vjerojatno u množini), štit vodoravno podijeljen na tri dijela i sastavljen od istih znamenja. Gornju trećinu čini grb Bosne, u sredini su grbovi "Kraljevine slovinske" i Srbije, a između njih je podijeljeni lozanž sa znamenjima Kosača i Nemanjića. Donju trećinu zauzimaju grbovi Dalmacije, Primorja i Hrvatske. Oko središnjega grba je kolajna s medaljonom sv. Stjepana pape, a ispod njega lijevo je manje znamenje Ilirije, mladi mjesec i zvijezda na crvenom s natpisom "Štit ilira starih Bošnjana". Od podnožja do vrha s lijeve je strane rodoslovno deblo Kotromanića, "Kotromanovići kolino kral(j)eva bosanskih", a s desne Nemanjića, "Neman(j)ića kolino...". Obje genealogije su prilično precizne. U podnožjima obaju stabala nalaze se dva manja štita, grb Nemanjića (na crvenom zlatni okrunjeni dvoglavi orao među ljiljanima) i neobični grb Kotromanića (na crvenom zlatna "zatvorena" kruna). Kao godina izrade *Rodoslovlja* zapisana je ćiriličnim slovima 1482.⁵

⁵ Prikaz s prijepisom teksta rodoslovlja prvi je objavio Medo Pucić u Jagićevu Arhivu, a kasnije je uslijedilo niz objavljivanja i analiza. Vidi: MEDO PUCIĆ, "Zur südslavischen Heraldik, u: *Archiv für Slavische Philologie*, 4, Wien, 1880., str. 339-342. Temat o južnoslavenskoj heraldici u sklopu kojega je objavljen i Pucićev članak na hrvatski jezik je preveo i objavio EMIR O. FILIPOVIĆ, "Kraći prilozi o Južnoslavenskoj heraldici (1880)", u: *Bosna franciscana*, 32, Sarajevo, 2010., str. 41-59; STOJAN NOVAKOVIĆ, "Heraldički običaji u Srba u primeni i književnosti", u: *Godišnjica Nikole Čupića*, 6, Beograd, 1884., str. 1-71; A. SOLOVJEV, "Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević", str. 79, 94, 95, 111. U tim je radovima navedena i ostala literatura. Rekonstruirani crtež *Rodoslovlja* donosi NIKOLA ŽIC, "Rodoslovlje gospode bosanske", u: *Napredak*, 9-10, Sarajevo, 1934., str. 117-121.

Uz *Pisan na pogubl(j)enie kral(j)a Stipana*, u kojoj se Ohmućevići svrstavaju uz poznate plemićke rodove, *Rodoslovlje* sadrži i nekoliko ćirilčnih, teško čitljivih fragmenata o povijesti Bosne. Tekstovi upućuju na smisao dokumenta i omogućavaju njegovu ispravnu dataciju. Oko slike sv. Grgura pape titulira se kralja Stjepana Tomaševića kao nasljednika sv. Grgura, spominje se "stolni grad Bobovac" i kasnije osvajanje Jajca od strane kralja Matije Korvina. Na dnu, oko grba Ohmućevića govori se o raspadu carstva Nemanjića nakon što "nevirni Mrgnavcići ubiše cara Uroša". U središnjem dijelu, ispod medaljona sv. Stjepana i grba "Slovinskih kraljevina" tumači se da "svi kraljevi nemanjići bosanski s krunom ime od stipana uzimahu i zvalu se imenom stipan tako cari stipanomi kakono činijahu Tolomei u Ećiptu".⁶

U jednoj legendi autor rodoslovlja objašnjava svoje motive: "Petar Ivelje Ohmućevića sin po starini bošgnanin a radi nevol(j)noga razmira i pogube bosanski prišastia n(j)egovih starih sad je dubrovčanin koi za milos gnegove stare gospode složi i postavi ovo rodoslovie za spomenu i slavu bosansku i svakoga vridna bošgnanina dokoli bog bol(j)e dopusti i n(j)egova sveta vol(j)a izvarši. Pisano lita hristova na 1482". Prema nizu ikonografskih, grafijskih i jezičnih obilježja može se zaključiti da je posrijedi antedatacija, tj. da *Rodoslovlje* ne može biti starije od kraja 16. stoljeća. Utjecaj talijanskoga pravopisa i humanistički sadržaji ukazuju na zapadnu, odnosno dubrovačku provenijenciju autora. *Rodoslovlje* je osmislio sam Petar Iveljić Ohmućević u prvoj fazi dokazivanja svoga starog bosanskog plemstva, u vrijeme kada je navodno biskup Matković za njega prikupljao svjedočanstva po Bosni, dakle 1584. godine kada je i sam Ohmućević boravio u Slanome i u Dubrovniku, a vjerojatno i u Bosni. Poput većine suvremenika bosanskoga sloma i kasnijih pisaca "po starini Bošnjakin" ponavlja stereotip po kojemu je Bosansko Kraljevstvo propalo "radi nevol(j)noga razmira i pogube bosanskih prišastia n(j)egovi starih".

⁶ Solovjev je uočio da sintagma u *Rodoslovlju*, kojom se bosanski kraljevi po uzimanju krunidbenog imena (Stjepan) uspoređuju s Ptolomejevićima, potječe iz pera Giovannija Gobellina tj. iz njegovih komentara memoarima pape Pija II. koji su prvi put tiskani 1584. godine. S obzirom da istu sintagmu iz Gobellinova teksta citira i Mavro Orbini, čije je djelo objavljeno 1601., Solovjev je godinu 1584. uzeo kao *terminus post quem* za nastanak Rodoslovlja. A. SOLOVJEV, "Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević", str. 95.

Ovaj zapis neodoljivo podsjeća na formulaciju koju je prema Orbiniju izrekao sam Mehmed Osvajač: "... kako bosansko kraljevstvo ne bi bilo tako lako palo da njegovi plemići bijahu ujedinjeni i složni, jer nesloga i nesuglasice bijahu pravim uzrokom njihove propasti".⁷

O grbu kraljice Katarine kao kôdu za tumačenje Rodoslovlja

Na vrhu oslika loze Kotromanića u *Rodoslovlju* je natpis koji evocira uspomenu na bosansku kraljicu Katarinu. Riječ je o vrlo oštećenom tekstu približno jednakom onome koji je bio uklesan na njezinoj nadgrobnoj ploči i koji djelomično rekonstruiran glasi:

"Nadgrobie u Rimu Katarini kral(j)ici bosanskoi stipana hercega [od] svetog save [od poroda Ielline i kuće cara Stipana roenoju Tomaša kral(j)a bosanskoga ženi koia živi godin[i 54] i priminu u Rimu na [gospodina 1478] lito 25. dni oktobra...".

Epitaf se tu nije našao slučajno. Heraldčki kod za tumačenje *Rodoslovlja* je raskoljeni lozanž (ženski grb) u srcu kompleksnog središnjega grba. To je kraljičin grb. U njemu se genealoška veza Kosača i Nemanjića uspostavlja preko genealogije "posljednje" bosanske kraljice Katarine, čime se legitimira ideja tvorca *Rodoslovlja* o "prijenosu" bosanske kraljevske krune, ali i despotske titule na papu kao zakonitoga nasljednika kraljice Katarine.

Slika 3. Lozanž grb kraljice Katarine u srcu središnjega kompleksnoga grba u *Rodoslovlju*.

⁷ MAVRO ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, Golden marketing – Narodne novine, Zagreb, 1999., str. 438.

S obzirom da se u "nadgrobiu" "Jelina" spominje u paru s carem "Stipanom", to jest Stefanom Dušanom, treba reći da se tu ne radi o Katarininoj majci, kako se može pomisliti, nego se krvna veza Kosača i Nemanjića postiže preko Katarinine prabake, učene i pobožne Jelene Lazarević Balšić (1365./6.-1443.). Jelena je bila kći kneza Lazara i kneginje Milice, izravne potomkinje Vukana, najstarijega sina Stefana Nemanje. Njezin je brat bio srpski despot Stefan Lazarević, a sestra Mara bila je udana za Vuka Brankovića čiji je sin Đurađ 1427. godine naslijedio ujaka na tronu despota. Kao udovica Đurđa II. Balšića, Jelena je od 1403. godine uza sina Balšu III. († 1421.) vladala Zetom. U potrazi za saveznicima, koji bi pomogli zetskoj državi oslabljenoj višegodišnjim sukobima s Mlečanima, u zreloj se dobi 1411. godine udala za vojvodu Sandalja Hranića Kosaču.⁸ Ovim brakom bez potomaka utjecaj Kosača s vremenom se proširio prema Zeti. Veze su se učvrstile brakom Jelenine unuke Jelene, kćeri Balše III. za Sandaljeva nećaka i nasljednika Stjepana Vukčića Kosaču. Ona je majka bosanske kraljice Katarine. Time su tvorci *Rodoslovlja* genealoški argumentirali *translatio regni*. Baštinu Bosanskog Kraljevstva i srpsku despotsku titulu prenijeli su od Kotromanića na kuću Kosača to jest na kraljicu Katarinu, a na temelju njezine oporuke na Svetu Stolicu. U tom svjetlu treba tumačiti i tobožnju godinu nastanka *Rodoslovlja* (1482.) koja nije puka krivotvorina ili pogreška, nego obilježava ključnu povijesnu cezuru, pad Hercegovine, zemlje Kosača, posljednjega slobodnog dijela Bosanskoga Kraljevstva.

O slici uskrsloga Krista i kralja Tomaša

Zagonetan je i drugi dio "dvostruke relikvije", slika uskrsloga Krista i kralja Stjepana Tomaša, muža kraljice Katarine, koja izravno

⁸ Gotovo osam godina Jelena Balšić samostalno je vladala Zetom. Zbog svoje obrazovanosti i duhovnosti prozvana je Učenom. Od kraja 14. stoljeća više puta je pohodila Dubrovnik, a na dubrovačkoj galiji je 1411. godine iz Budve otplovila na svoje drugo vjenčanje. Prilikom posjeta Dubrovniku 1426. godine Sandalju i Jeleni priređen je raskošni doček s vladarskim ceremonijalom. U Dubrovačkom arhivu sačuvana je i Jelenina oporuka (25. studenoga 1442.). JORJO TADIĆ, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Turistički savez Dubrovnika, Dubrovnik, 1939., str. 66-67, 114-115.

simbolizira kraljev pristup u krilo Katoličke Crkve i papinstva.⁹ Njezin autor Lovro Dobričević (1420.-1478.) u kratkom je razdoblju, od proljeća 1459. do kraja 1461., od fratara Bosanske vikarije dobio nekoliko narudžbi. Dok je radio za lokalitete u Bosni, Dobričević je u veljači 1460. sklopio ugovor za izradu oltarne pale za glavni oltar samostanske crkve sv. Jeronima u Slanome koji je uništen prije pada Republike.¹⁰ Važno je naglasiti da je samostan sv. Jeronima u to vrijeme pripadao Bosanskoj vikariji pa je i slanska narudžba zapravo bila "bosanska". U nizu dinamičnih političkih zbivanja tijekom vladavine bosanskoga kralja Stjepana Tomaša (1443.-1461.) i njegova sina Stjepana Tomaševića (1461.-1463.) posebno nam je zanimljiva sudbina slike Krista i donatora (kako su je dugo zvali) koja je više od stoljeća, nakon što je dovršena, dobila skriveno naličje u obliku *Rodoslovlja gospode bosanske*. Ako prihvatimo argumente da je na slici pred uskrslim Kristom kao vladar u klečećem položaju, bez krune, prikazan Stjepan Tomaš i da je to bila narudžba bosanskih fratara, postavlja se pitanje kako je, šest mjeseci prije kraljeve smrti, nastao ovaj portret. Dobričević ga je započeo u svibnju 1460., u isto vrijeme dok je radio i oltarnu palu za samostan sv. Jeronima. Možemo li pretpostaviti da je bosanski kralj zakratko došao u slanski samostan bosanskih franjevacu kako bi ga slikar portretirao ili je Dobričević putovao negdje u unutrašnjost da bi se susreo s kraljem? Još važnije je pitanje što se događalo sa slikom nakon što je dovršena? Je li tada

⁹ Tempera na dasci (51,8 x 27,8 cm) s blago trokutastim gornjim rubom. Slika se dugo nazivala "Krist i donator", a novijim je istraživanjima potvrđeno da je uz uskrskog Isusa prikazan bosanski kralj Stjepan Tomaš. Sliku i *Rodoslovlje* sutješki su fratri 1871. darovali biskupu Josipu Jurju Strossmayeru koji ju je 1883. godine sa svojom zbirkom umjetnina donirao Akademiji. Autorstvo slike dugo je bilo prijeporno. Atribucijom, motivom i kontekstom nastanka slike bavila se IVANA PRIJATELJ PAVIČIĆ, "Dva nova priloga Lovri Dobričeviću", u: *Peristil*, 34, Split, 1991., str. 38-42; "Prilog poznavanju sudbine slike Krista i Kralja Stjepana Tomaša porijeklom iz Kraljeve Sutjeske", u: MARKO KARAMATIĆ (ur.), *Zbornik radova Stoljeća Kraljeve Sutjeske*, Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska, Kraljeva Sutjeska – Sarajevo, 2010., str. 104-146. Istraživačke rezultate dopunila je u knjizi *U potrazi za izgubljenim slikarstvom*, Matica hrvatska-Ogranak Dubrovnik, Dubrovnik, 2013., str. 243-259.

¹⁰ JORJO TADIĆ, *Grada o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII.-XVI. v. knjiga I (1284-1449)*, SAN, Beograd, 1952., str. 216.

uopće dospjela u Bosnu ili se to dogodilo znatno kasnije? Kada je i kako slika dobila svoj "dodatak"?

Slika uskrsloga Krista i kralja Tomaša vjerojatno je bila namijenjena za crkvu sv. Mihovila na Bobovcu koja je postala mauzolej bosanskih kraljeva. U njoj je pokopan i sam kralj Tomaš za čije su je vladavine franjevci preuzeli od pripadnika Crkve bosanske. S obzirom da se slika sačuvala i da joj je, naknadno, na poleđini dodano *Rodoslovlje* postavlja se pitanje je li uopće bila predana naručiteljima nakon izrade ili je u Bosnu dospjelo znatno kasnije. Zbog ratnih previranja i nesigurnosti, slika je možda ostala u posjedu slanskih franjevaca. Njezina dvostruka funkcija političkog dokumenta i kršćanske "relikvije" izvrsno se uklapala u genealoške kombinacije slanskih rodova, ali je bila i inspiracija križarskim ambicijama u širem smislu. U prilog tezi da se slika u vrijeme nastanka *Rodoslovlja*, osamdesetih godina 16. stoljeća nalazila u Slanome govori i činjenica da dimenzije *Rodoslovlja* precizno odgovaraju obliku drvenoga "nosača" slike. Dakle, autor *Rodoslovlja* morao je u rukama imati samu sliku na poleđini koje je kasnije dodao svoj rad. Malo je vjerojatno da se to dogodilo u nekom od skromnih bosanskih samostana koji su potkraj 16. stoljeća bili pod stalnom prismotrom osmanskih vlasti.

Sve upućuje na to da je Petar Iveljić Ohmućević dao izraditi *Rodoslovlje* 1584. godine u Slanome s namjerom da ga "spoji" sa slikom i tako mu prida dvostruku simboličku snagu. Slika je mogla biti "vraćena" u Bosnu, u sutješki samostan nedugo nakon Ohmućevićeve intervencije, oko 1596. godine kada su ujaci u Sutjesci dobili dozvolu ponovo podignuti razoreni samostan i crkvu sv. Ivana Krstitelja. Subrača iz Slanoga, koja su s njima bila u vezi, mogla su im tada prenijeti ovu dragocjenost. Međutim, moglo se to dogoditi i znatno kasnije, tek potkraj 17. ili početkom 18. stoljeća od kada se u Fojničkom samostanu čuva varijanta armorijala najmlađe loze Ohmućevića, poznata kao Fojnički grbovnik. Upravo je potomak posljednje grane Ohmućevića, Antun Damjan († 1729.), bio u službi Habsburgovaca u Bečkom ratu. Kada je u potrazi za svojim "starim" posjedima s kršćanskim snagama prodro u Bosnu, mogao je franjevcima ostaviti grbovnik kao tobožnji prežetak iz vremena Bosanskog Kraljevstva. Vjerojatnije je ipak da su i grbovnik Ohmućevića, kasnije prozvan Fojničkim, i "dvostruku relikviju" na njihovo bosansko odredište iz Slanoga donijela dvojica franjevaca Bosanske vikarije, fra Mato i fra

Ivan Kmetović, koji su bili izravni potomci Korjenić-Neorića. Obojica Kmetovića potjecala su iz Banića u Dubrovačkom primorju, a tijekom prve polovice 18. stoljeća djelovala su u samostanima Bosne Srebrene, u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci i Kreševu.¹¹

O epitafima i nadgrobnoj ploči kraljice Katarine

Reprezentacijska važnost kraljice Katarine za ideologiju ranonovo-vjekovnog ilirizma upućuje nas na pomnu analizu njezinih epitafa i nadgrobne ploče u crkvi Santa Maria in Aracoeli. Nakon bijega iz Bosne u ljeto 1463., boravka na dubrovačkom i mletačkom području te na posjedima brata Vladislava, Katarina je najzad 1467. godine sa svojom pratnjom našla utočište pod papinskom zaštitom u Rimu. Osobito se zbližila sa sunarodnjacima oko bratovštine sv. Jeronima i redovnicima iz samostana Aracoeli, koji je bio središte franjevačke duhovnosti te je i sama postala pripadnicom trećega reda sv. Franje. Ostatak života u Rimu posvetila je bezuspješnim pokušajima izbjavljenja svoje kćeri Katarine i sina Sigismunda iz turskog sužanjstva. Sudbina kraljice Mare, žene kralja Stjepana Tomaševića bila je gotovo nepoznata pa se Katarina općenito smatrala nositeljicom patrimonija i posljednjom bosanskom kraljicom. Ona se ponašala i živjela u skladu s kraljevskim dostojanstvom, a kao kraljica je sastavila i oporuku. Neproverjena priča kaže da ju je u Rimu 1478. posjetio Nikola Iločki (oko 1410.-1477.) kojega je Matija Korvin 1471. godine instalirao za bosanskoga kralja. Sudeći po oštrom Katarininu odbijanju njegove molbe da mu prepusti pravo na krunu, jasno je da se smatrala jedinom legitimnom vladaricom.¹² Nakon što je 20. listopada sastavila

¹¹ O Kmetovićima iz Banića vidi: ANTUN GOLUŠIĆ, *Rodovi Slanskog primorja*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, 1991., str. 150-151; MIJO BATINIĆ, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća 14. do 20.*, C. Albrecht, Zagreb, 1913., str. 77; BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, (priredio, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran), Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 136, 148, 150, 157.

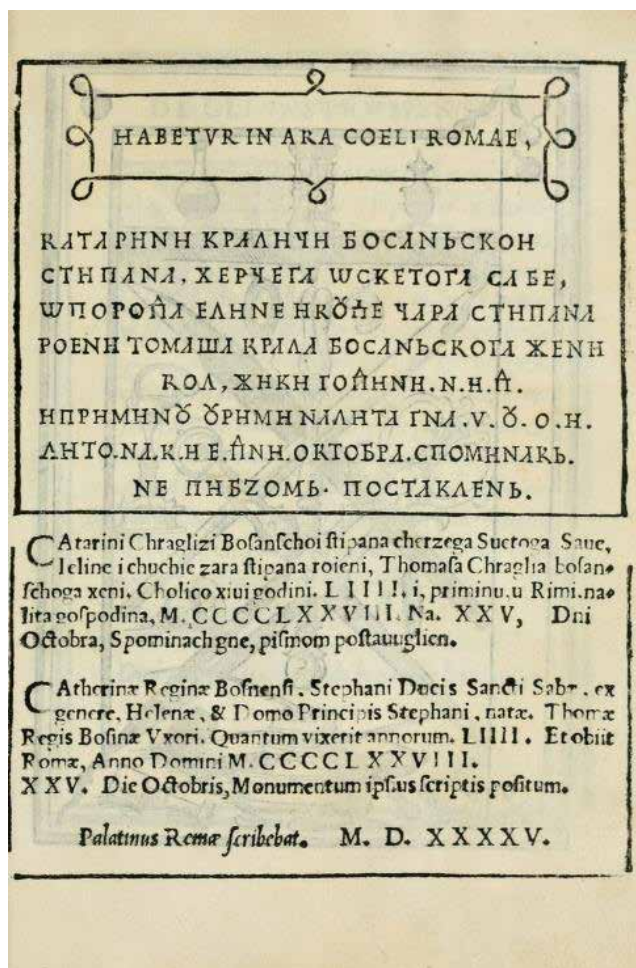
¹² Ovu vijest prvi donosi fra Antun Knežević pozivajući se na pisca crkvene povijesti Fleurya, ali on ne datira taj događaj. ANTUN KNEŽEVIĆ, "Katarina, predposljednja kraljica bosanska", u: *Vienac*, V/30, Zagreb, 1873., str. 475-478. Slijedi članak IVAN JABLANOVIĆ, "Katarina, kraljica bosanska i 'nazovikraljevi' bosanski", u: *Napredak*, 1-2, Sarajevo, 1931., str. 6-9. Jablanović se poziva na Flaurya i Katonu i kaže da se "to valjda dogodilo" 1478. godine. Za

oporuku, umrla je 25. listopada 1478. Po vlastitoj želji pokopana je ispred glavnog oltara crkve Aracoeli.¹³ Kako je tada izgledala Katarina nadgrobna ploča i tko je sastavio ćirilični natpis možemo samo pretpostavljati. Prijepis tog epitafa koji se najčešće citira, zajedno s latiničnom transliteracijom, načinio je 1545. godine rimski kaligraf Giambattista Palatino koji je tekst preveo na latinski.¹⁴ Budući da se bavio isključivo kaligrafijom i epigrafijom, Palatino se nije osvrnuo na izgled ploče. "Nadgrobje" citira i Petar Ohmućević u *Rodoslovlju*, a Palatinov prijepis u potpunosti je preuzeo Orbini te niz suvremenih i kasnijih autora.

njim se povode: Đuro Tošić, Dubravko Lovrenović, Pejo Ćosković i Krešimir Regan. Vidi: KREŠIMIR REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, Naklada Breza, Zagreb, 2010., str. 70-71, bilj. 101. Datacija nije točna jer je Nikola Iločki umro najkasnije u studenome 1477. Susret kraljice i instaliranoga kralja mogao se dogoditi samo tijekom papinske jubilarne godine 1475., vjerojatno u ožujku kada je Nikola Iločki kao hodočasnik s brojnom pratnjom primljen u Rimu kod pape Siksta IV. Katarina je kod pape hodočastila i dobila potpuni oprost grijeha 25. travnja. O Nikolinu putu u Italiju vidi: STANKO ANDRIĆ, "Od Iloka do Rima: talijansko putovanje Nikole Iločkog", u: *Hrvatska revija*, 1, Zagreb, 2015., str. 54-61.

¹³ O različitim aspektima biografije kraljice Katarine postoji opsežna literatura: ESAD KURTOVIĆ, "Prilog bibliografiji radova o bosanskoj kraljici Katarini Kotromanić (1425-1478)", u: *Bosna franciscana*, 13/22, Sarajevo, 2005., str. 201-211. Posebno ističemo biografske priloge: LUDWIG VON THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München, Duncker und Humblot, 1914., str. 110-120; BAZILIJE PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", u: *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Franjevačka teologija u Sarajevu – Kršćanska sadašnjost Zagreb, Sarajevo, 1978., str. 15-25; KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Bosanska kraljica Katarina. Povodom 500-godišnjice njezine smrti*, Vrelo života, Sarajevo, 1978.; ĐURO TOŠIĆ, "Bosanska kraljica Katarina (1425-1478)", u: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, 2, Banja Luka, 1997., str. 73-112 (ćir.); K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*.

¹⁴ *Libro di M. Giovambattista Palatino cittadino romano nelqual s'insegna à scriuer ogni sorte lettera, antica & moderna, di qualun que natione, con le sue regole, & misure, & essempli et con vn breve et vtil discorso de le cifre*. Antonio Blado, Roma, 1545., (nepaginirano). Palatinova knjiga s kraljičinim epitafom bila je veoma popularna te je tijekom sljedeća dva desetljeća tiskana više puta. Palatinov uradak reproduciran je u: B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", str. 25.

Slika 4. Palatinov prijepis ćiriličnog epitafa prvotne nadgrobne ploče kraljice Katarine u rimskoj crkvi Aracoeli 1545.

Po mome sudu precizniju i potpuniju varijantu epitafa pronašao je 1977. godine njemački slavist Michael Arndt. Taj prijepis zapravo je ćirilični rukopisni zapis na prvoj stranici jednoga primjerka inkunabule Johanna Tortelliusa *De orthographia dictionum e Graecis tractarum* koja se čuva u würzburgskoj knjižnici. Knjiga je potjecala iz biblioteke benediktinskoga samostana Amorbach, a tiskana je u

Vincenzi 1479., samo godinu dana poslije Katarinine smrti.¹⁵ Nakon pomne paleografske analize Arndt donosi tekst u transliteraciji:

KATARINI KRAL(J)ICI BOSAN'SKOJ
STIPANA HERCEGA O(D) SVETOGA SABE
O(D) PORODA (J)ELINE I KUĆE CARA
STIPANA RO(J)ENI TOMAŠA KRAL(J)A BOSAN'SKO
GA ŽENI KOJA ŽIVI GODIŠT 54
I PRIM(I)NU U RIMI NA LITA G(OSPOD)N(J)A 1478
LITO NA 25 DNI OKTUVRA SPOMI
NAK'N(J)E PI(N)EZOM' POSTAVL(J)EN'

Analizirajući epitaf od slova do slova i komparirajući ga s Palatinovim prerisom, Arndt ispravlja njegovu transkripciju u nekim detaljima i nakon temeljite argumentacije zadnji redak čita "spominak nje pinezom postavljen", a ne "spominak nje pismom postavljen".

Na istoj stranici, iznad ćirilice natpisa u kurzivu je i latinski zapis nešto drukčijeg sadržaja:

*Caterinae Reginae Bosnae Stephano duce S SAVÆ et Helene Domus et Constantini genitæ thomæ Reg[is] bonæ uxori quæ vix[it] ann[orum] LIII obiit Rhomæ M CCCC LXXVIII – XXV – m s impositum*¹⁶

Ovaj tekst – moguća nerealizirana varijanta epitafa – dovodi kraljicu Katarinu u izravnu genealošku vezu s carem Konstantinom, vjerojatno na temelju predaje o carskom podrijetlu Nemanjića.¹⁷ Signifikantno je da se ta veza naglašava kod franjevačkih kroničara i biografa s kraja 15. i početka 16. stoljeća pa se može pretpostaviti da je zapis iz würzburške inkunabule, odnosno podatak o kraljičinoj vezi s carem, bio naširoko poznat. Dakako, pozivanje na antičko podrijetlo bijaše uobičajeno, a u humanističkome razdoblju takve genealogije dobile su i svoju učenu, žanrovsku formu. Vjerojatno je i sama kra-

¹⁵ MICHAEL ARNDT, "Prvobitni natpis na grobu bosanske kraljice Katarine", u: Jukić, 19/20, Sarajevo, 1989./1990., str. 132-143. Članak je prvi put objavljen na njemačkom izvorniku: "Die ursprüngliche Grabinschrift der bosnischen Königin Katharina", u: *Südost-Forschungen*, 36, München, 1977., str. 211-222. Na temelju lingvističke analize Arndt je zaključio da je ovaj natpis nastao nedugo nakon izvornog teksta na ploči i da predstavlja njegov najstariji i najvjerniji poznati prijepis.

¹⁶ M. ARNDT, "Prvobitni natpis na grobu bosanske kraljice Katarine", str. 132.

¹⁷ NIKOLA BANAŠEVIĆ, "Letopisci o poreklu Nemanjića", u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 21, Beograd, 1955., str. 5-13.

ljica poticala vjerovanje o svom carskom podrijetlu jer je pokopana u istoj crkvi, u blizini mjesta gdje su od 12. stoljeća pokopani ostatci sv. Jelene Križarice, majke cara Konstantina. Čini se da je neka nejasna osnova za povezivanje "osloboditelja kršćana" i njegove majke svetice s podrijetlom i sudbinom Katarine Kosače postojala u drevnim legendama. Naime, neke fiktivne epizode iz života Jelene Balšić i Konstantinove majke Jelene, zabilježene u usmenoj predaji na zetsko-hercegovačkom području, splele su se u priče o "svetoj kraljici Jeleni".¹⁸ Genealošku vezu kraljice s carem Konstantinom posebno su afirmirali albanski Angeli u drugoj polovici 16. stoljeća, o čemu će još biti riječi.

U svakom slučaju, kraljičin ćirilični epitaf je uništen. Sadašnja nadgrobna ploča s novim latinskim epitafom ugrađena je u prezbiteriju na pilastru iznad ambona. Kako u 18. stoljeću piše povjesničar crkve Aracoeli fra Casimiro da Roma, to se dogodilo oko 1590. godine kada su franjevci popravljali glavni oltar i pomaknuli ga prema naprijed. Osim kraljičine, tada je moralo biti premješteno još nekoliko nadgrobni ploča.¹⁹ Međutim, pišući na drugom mjestu o uništenju starog epitafa kojega prenosi iz Palatinove knjige, fra Casimiro pomalo tajanstveno kaže da ne zna kada i zašto je do toga došlo. Nagađa da se to dogodilo zbog ignorancije onih koji su to uradili.²⁰ Nije poznat ni usud kraljičinih zemnih ostataka što također ne služi na čast onima koji su za to trebali brinuti. Novi latinski natpis na uzidanoj ploči glasi:

¹⁸ VLAJKO PALAVESTRA, "Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima", u: *Hercegovina*, 1, Mostar, 1981., str. 73-85. O caru Konstantinu i Jeleni Križarici, koja je po narodnom vjerovanju rođena na Braču, pjevalo se i polovicom 18. stoljeća. Vidi: ANDRIJA KAČIĆ MIOŠIĆ, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Stari pisci hrvatski XXVII., knjiga prva (prir. Tomo Matić), HAZU, Zagreb, 1942., str. 127-129 (Versi cesara Konstantina Velikoga i njegove majke svete Jelene Križarice).

¹⁹ *Memorie istoriche della chiesa e convento di S. Maria in Araceli di Roma. Raccolte dal p. f. Casimiro Romano dell'Ordine de' minori*. Roco Bernabò, Roma, 1736., str. 128.

²⁰ *Isto*, str. 147-150.

D O M
CATHARINÆ REGINÆ BOSNENSIS.
STEPHANI DVCIS SANTI SABBÆ, SORORI
ET GENERE HELENE, ET DOMO PRINCIPIS
STEPHANI NATÆ THOMÆ REGIS BOSNÆ
VXORI QVANTVM VIXIT ANNORVM LIIII
ET OBDORMIUIT ROMÆ ANNO DOMINI
MCCCLXXVIII, DIE XXV, OTEOBRIS
MONVMENTVM IPSIVS SCRIPTIS POSITVM.

Slika 5. Nadgrobna ploča kraljice Katarine s latinskim epitafom, oko 1590.

Latinski tekst približno je jednak Palatinovu prijevodu iz 1545. godine. Golemu pogrešku autor je učinio proglašivši Katarinu sestrom, a ne kćeri hercega Stipana. Kako i zašto se to dogodilo možemo samo nagađati. Svakako, u obje varijante Katarinina epitafa titula bosanske kraljice iznova se povezuje s njezinim nemanjićkim podrijetlom po lateralnoj liniji, a i po očevoj tituli. To je bila legitimacija za nasljeđe srpskoga trona što je vješto iskoristio Petar Ohmućević u *Rodoslovlju* iz 1584.

Dakle, oko 1590. godine nadgrobna ploča (178 cm) s reljefno isklesanim ležećim likom otmjene pokojnice s plaštom, krunom i knjigom (molitvenikom) u rukama vertikalno je ugrađena u pilastar.²¹ No, možemo li biti posve sigurni da je riječ o ploči identičnoj onoj koja je nakon kraljičine smrti bila u podu crkve? Ako pretpostavimo da je prvotni grobni pokrov u podu crkve bio sastavljen od dva dijela, manje ploče s natpisom i veće ploče s likom pokojnice, kao što je to slučaj i na stupu, onda je zamijenjena samo uništena manja ploča s ćirilničnim natpisom, a postojećoj ploči s kraljičnim likom na stupu je dodana manja ploča s latinskim epitafom. U prilog tome govori površinska pohabanost ploče. S druge strane, na toj ploči uopće nisu razvidni likovi na grbovima, a kraljičin ležeći lik ocrtava se u konturama. Dakle, prvotni izgled reljefnoga dijela ploče uopće nam nije poznat. Dostupan nam je samo posredno, na temelju grafike nepoznatog autora koja je tiskana 1677. godine u djelu španjolskoga dominikanca Alfonsa Chacóna (1530.-1599.) koji je umro 78 godina prije.²² Stoga ne možemo biti potpuno sigurni u autentičnost crteža. Na toj se grafici jasno vide svi detalji, a nas posebno zanimaju štitovi s grbovima. Kraljičina okrunjena glava položena je na širokom jastuku s dva atipična grba sa strana. Lijevo od kraljičine glave je grb Kosača, a desno raščetvoreni grb koji se u literaturi pripisuje Bosanskom Kraljevstvu. Štitovi obaju znamenja predstavljaju jednu od varijanti tzv.

²¹ Ploča s natpisom je uzidana u stupu iznad ambona na visini od oko 3 metra. Pravokutno je omeđena klesanim kamenim okvirom s manirističkim ukrasima koji stilski odgovaraju kraju 16. stoljeća kada je i postavljena na stup.

²² ALPHONSIUS CIACCONIUS O. P. – AUGUSTINO OLDONI S. I., *Vitae et res gestae Pontificum Romanorum et S.R.E. Cardinalium ab initio nascentis Ecclesiae usque ad Clementem IX. P.O.M. Tomus Tertius*, Romae, MDCLXXVII., stupac 41.

poljskoga štita s blagim bočnim usjecima i odsječenim "ušima". Ta se vrsta štita javlja tek u 16. stoljeću i veoma je slična štitovima grbova u *Rodoslovlju* iz 1584. godine. Grb Kosača ukrašen je dijamantom, a u srcu mu je upisan manji štit s grčkim križem. Ova intervencija nije zabilježena ni na jednom drugom grbu Kosača, ali se može objasniti "spuštanjem" grčkoga križa koji se nalazi na zastavi koju drži lav u propnju u nakitu potpunoga grba Kosača. Kraljevski grb ukrašen krunom s ljiljanima je raščetvoren. U prvoj i trećoj četvrtini je lik jahača s kopljem, a u drugoj i četvrtoj po jedna kruna s ljiljanima. Iako je riječ o likovima koji su se koristili na pečatima (konjanik) i grbovima (kruna) bosanskih banova i kraljeva, ni ova kombinacija nije potvrđena na nekom drugom grbu. Osim toga, i u srcu ovog štita dodan je neobični *novum*, mali grb s likom ruke sa sabljom iznad koje su likovi polumjeseca i šestokrake zvijezde. Lik ruke sa sabljom, kao jedan od grbova Hrvoja Vukčića s početka 15. stoljeća doživio je brojne reatribucije (pripisivao se Dalmaciji, Hrvatskoj i "Primorju") da bi se od kraja 15. stoljeća, nakon sloma Bosanskoga Kraljevstva taj lik koristio u habsburškoj pretenzijskoj heraldici kao grb Bosne. Polumjesec i zvijezda kao znamenja Ilirika javljaju se tek osamdesetih godina 16. stoljeća, više od stotinu godina nakon Katarinine smrti. Sumnju u autentičnost grbova na kraljičinoj nadgrobnoj ploči u Rimu iskazao je već 1964. godine Pavo Anđelić opravdano posumnjavši da su u oblikovanju tih znamenja svoje prste imali tvorci ilirske simbolike.²³

²³ PAVO ANĐELIĆ, "Neka pitanja bosanske heraldike", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, n. s., 19, Sarajevo, 1964., str. 166-167.

Slika 6. Grafika nadgrobne ploče kraljice Katarine u djelu Alfonsa Chacóna.

Ukratko, na grafici kraljičine nadgrobne ploče iz 1478. godine imamo štitove i "habsburški" grb Bosne iz 16. stoljeća kao i simbole Ilirije s kraja 16. stoljeća?! Kako objasniti ove kontradiktornosti? Posebno ako grb Bosne, identičan malome grbu u srcu štita na grobnoj ploči kraljice Katarine, nalazimo i na bakropisnom letku što ga je 1584. godine za bratovštinu sv. Jeronima u Rimu izradio Šibenčanin Natale Bonifacio (Božo Bonifačić), a polumjesec i zvijezda iste se godine javljaju u Ohmućevićevu *Rodoslovlju* kao grb Ilirije.²⁴ Nema sumnje da oba lika, a naročito polumjesec sa zvijezdom, ne spadaju u

²⁴ LUKA JELIĆ, "Hrvatski zavod u Rimu", u: *Vjestnik Kraljevskog Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva*, 4, Zagreb, 1902., str. 30-39; MILAN PELC, *Natale Bonifacio*, Institut za povijest umjetnosti Zagreb – Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić" Šibenik, Zagreb – Šibenik, 1997., str. 10-11, 117. Ilustracija Svetojeronimskog letka iz 1584. objavljena je i u djelu: ROBERTO PAPAFAVA, *De situ Carniolae, Carinthiae, Stiriae atque Epeiri et regionum Illyrico finitimarum*, Apud haeredem Io. Petri Coliniij, Roma, MDCLV. (na četvrtoj, nepaginiranoj stranici).

dinastičku i zemaljsku heraldiku Bosne u 15. stoljeću pa se po tome nisu trebali naći na kraljičinoj nadgrobnoj ploči iz 1478. godine.²⁵

Slika 7. Letak bratovštine sv. Jeronima u Rimu iz 1584. godine s grbom Bosne.

Preostaje da se vratimo u vrijeme prijenosa grobne ploče nakon 1590. godine kada je moglo doći do njezina oštećenja, dorade ili različitih

²⁵ Štit s polumjesecom i zvijezdom kao grb Ilirije etablirao se u *Korjenić-Neoričevu grbovniku* iz 1595., a ti likovi, uklopljeni u grb Bosanskog Kraljevstva, pojavljuje se i u djelu *Il Regno de gli Slavi* Dubrovčanina Mavra Orbinija iz 1601. godine. Posrijedi je političko-integracijski sadržaj marijanske simbolike koju su kreirali slansko-primorski rodovi i bosanski franjevci, pozivajući se na svoja predosmanska plemićka prava u Bosni i na širem balkanskom području. Grb Ilirije tj. mlađak i zvijezda, simbolička je redukcija lika Gospe Olovске s malim Isusom, odnosno Žene iz Apokalipse u *Grbovniku* i u rodoslovlju Ohmućevića (Patrona ac Mater piissima totius Illyriae). O tumačenju značenja i simbolike grba Ilirije i njegovoj kasnijoj političkoj resemantizaciji vidi: MATE BOŽIĆ – STJEPAN ČOSIĆ, *Hrvatski grbovi. Geneza, simbolika, povijest*, Hrvatska sveučilišna naklada - FF press, Zagreb, 2021., str. 139-152.

intervencija. S obzirom na iskustva u kreiranju genealogija i natpisa na nadgrobnim pločama svojih predaka u Slanom te golemih ambicija na tragu protuosmanske *reconquiste*, u to je svakako mogao biti upleten "po starini Bošnjanim" ili netko iz njegova kruga.

O albanskim Angelima i kraljičinu grobu

Baština kraljice Katarine bila je privlačna različitim aspirantima na dinastičko nasljeđe. Tako su u isticanju njezina (i svoga) carskog podrijetla bila uključena dvojica pripadnika albanske dijaspore u 16. stoljeću koji su aristokratsku samosvijest izgradili u okviru protuosmanske katoličke tradicije. Riječ je o stricu i nećaku Andriji II. († 1580.) i Petru (1526.-1592.) Angelu (lat. Angelo Flavio Comneno, tal. Angeli, alb. Engjëlli). Za razliku od Ohmućevića, oni su imali izravan i veoma jak utjecaj u Kuriji. Unatoč oštroj konkurenciji Angeli su bili najozbiljniji pretendenti u nadmetanju za dinastički primat na Balkanu. U tome su imali potporu preostalih potomaka Kosača i Crnojevića. Naime, pozivajući se na srodstvo s Kosačama, oba su Angela bili pokopani u grobu kraljice Katarine o čemu danas u crkvi Aracoeli nema nikakva spomena.²⁶

Nakon Skenderbegove smrti 1468. Osmanlije su osvojili kršćanska uporišta: Skadar 1479., Valonu 1488. i Drač 1501. godine. Nakon pada Skadra Angeli su s brojnim drugim plemićkim obiteljima izbjegli u Veneciju. Zbog ratnih zasluga, privrženosti Katoličkoj Crkvi ali i zbog protuosmanskih planova i veza u Albaniji, uživali su privilegije Mletačke Republike i papinstva te su uz Kastriote i Arianite bili vodeći albanski rod u dijaspori. Od mletačkoga Senata dobili su

²⁶ BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, Vat. Lat. 11752, ff. 108r-109v n.15. Testamentum Petri Angeli Flavii ducis Drivastensis in quo iussit corpus suum sepeliri in ecclesia Sanctae Mariae de Aracoeli de Urbe in sepolcro Catharine Bosniae reginae eius affinis, Romae, 1592., nov. 16. U istom svesku pod signaturom Vat. Lat. 11752 nalaze se brojne tiskane i rukopisne privilegije koje su pape dodjeljivale pripadnicima roda Angel od kraja 15. do sredine 17. stoljeća. GUY STAIR SAINTY, *The Constantinian Order of Saint George and the Angeli, Farnese and Bourbon Famillies Which Governed It*, Boletín Oficial del Estado, Madrid, 2018., str. 82, bilj. 55, 57.

feud Briana kod Noale.²⁷ Prema humanističkim fikcijama i konfabulacijama starijih naraštaja, po genealogiji koju je 1551. godine objavio Andrija II. Angel, smatrali su se izravnim potomcima cara Izaka II. Angela (1185.-1195.; 1203.-1204.) koji je potjecao od samoga cara Konstantina Velikog, a čiji su potomci Angelo Komneni u više ograna kasnije gospodarili u Epiru, Tesaliji i Makedoniji.²⁸ Zacijelo su bliže istini podatci iz njihove genealogije koji se odnose na brojna srodstva Angela s nizom albano-vlaških i slavenskih velikaških rodova 15. i 16. stoljeća, napose s Arianiti Komnenima preko kojih su kolateralno ušli u krug najmoćnijih međusobno povezanih feudalnih rodova na širem području (Bua, Shpata, Thopia, Musaki, Spani, Tocco, de Balzo, Nemanjić, Kosača, Kantakuzen, Branković,

²⁷ Genealoška veza Angela iz Drivasta s članovima bizantske dinastije malo je vjerojatna, ali nije posve isključeno da su imali veze s nekom od brojnih bočnih linija Angelo-Komnena. Njihov uspon započinje ženidbom Andrije Angela († prije 1451.) s Doroteom, kćeri Gjergja Arianitija (1383.-1462.), najmoćnijeg albanskog velikaša prve polovice 15. stoljeća i glavnog Skenderbegova saveznika. Andrijini sinovi istaknuli su se u borbi s Osmanlijama u najužem krugu oko Skenderbega. Stariji, Pavao Angel (Pal Engjëlli, 1427.-1469.) teolog i pisac, postao je nadbiskup Drača i jedan od glavnih organizatora otpora i ujedinjenja albanskih velikaša u borbi protiv Turaka, a mlađi Petar (Pjetër 1435. – prije 1512.) Skenderbegov pobočnik. Petar je imao pet sinova koji su bili u mletačkoj i papinskoj službi. O Pavlu i Petru Angelu i krugu oko Skenderbega te okolnostima borbe s Osmanlijama vidi: OLIVER JENS SCHMITT, "Paul Angelus Erzbischof von Durazzo und seine bedeutung für den turkenkampf Skanderbegs", u: *Thesaurismata*, 30, Venezia, 2000., str: 127-161; *Skanderbeg – Der neue Alexander auf dem Balkan*, Friedrich Pustet, Regensburg, 2009. O rodoslovlju i povijesti Angela u širem kontekstu i o Konstantinovom viteškome redu kojega su osnovali vidi: BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, Vat. Lat. 11752; G. STAIR SAINTY, *The Constantinian Order of Saint George*, str. 41-108, 409-418.

²⁸ ANDREA ANGELO COMNEN, *Genealogia d'imperatori romani et constantinopolitani et de regi prencipi et signori etc.* Valerio Dorico et Luigi Fratelli Bresciani, Roma, 1551. Andrijini izvori su nepoznati, ali se može pretpostaviti da je pouzdanije srednjovjekovne informacije prikupio već njegov stric drački nadbiskup Pavao, a fantastični dio koji se proteže kroz antiku možda je sastavio albanski humanist Marino Barleti (c. 1450. – c. 1512.). Vidi: SIMA ĆIRKOVIĆ, "Tradition Interchanged: Albanians in the Serbian, Serbs in the Albanian Late Medieval Texts", u: *The Mediaeval Albanians*, Institute for Byzantine Research, International Symposium 5, Athens, 1998., str. 195-208.

Kastrioti, Dukagjini).²⁹ O ugledu koji su Angeli uživali govori i to da im je papa Pavao III. tijekom 1545. godine u tri apostolska pisma i jednom *motu proprio* potvrdio stečene privilegije, nasljeđe dinastije Angel, pravo na bizantske posjede pod Osmanlijama i naslov vladara Makedonije, vojvoda Drivasta i grofova Drača kao i pravo podjeljivanja naslova. Također, papa im je odobrio osnivanje odnosno revitalizaciju Konstantinova viteškog reda sv. Jurja koji je tobože utemeljio sam car Konstantin, a u Bizantskom Carstvu ga je obnovio njihov predak Izak II. Angel potkraj 12. stoljeća. Prvi veliki meštar reda postao je Andrija II. Angel, a naslijedio ga je nećak Petar.³⁰ U osnivanju reda, koji se pozivao na carsko nasljeđe i križarske ciljeve, uz Angele su od početka bili njihovi *kompatrioti*, također potomci izbjeglica, Kosače i Crnojevići, koji su im priznavali pravo prvenstva i obnašali razne titularne položaje. Andrija Angel bio je u srdačnim i prijateljskim odnosima s "rođakom" i pretendentom na bosansku krunu Vlatkom Kosačom (1518.-1591.), sinom Ivana Kosače iz mletačke loze, kojemu je 1571. godine dodijelio Konstantinov križ, najviši viteški rang. Angelima je bila važna potpora i prijateljstvo braće Petra i Nikole Crnojevića, koji su se smatrali sinovima Ilije Crnojevića i Jelene Kastrioti.³¹

²⁹ Andrija II. Angel bio je i glavni izvor za rodoslovne narative drugih albanskih rodova u dijaspori. Vidi: GIOVANNI MUSACHI, "Breve memoria de li discendenti de nostra casa Musachi", u: CHARLES HOPF (prir.), *Chroniques Gréco-Romaines inédites ou peu connues avec notes et tables généalogiques*, Librairie Weidman, Berlin, 1873., str. 270-340. Članovi roda Thopia smatrali su se ogrankom Anžuvina, Musachi su tobože potjecali od helenskih Molosa u Epiru, Spani, kojima je pripadala i žena Petra Angela, bili su potomci cara Teodozija dok su se Dukagjini ponosili još starijim trojanskim podrijetlom.

³⁰ Utemeljitelji Konstantinova viteškog reda sv. Jurja bili su Petrovi sinovi Andrija II. i svećenik Pavao II. († 1573.). Titulu vladara Makedonije, koja je podrazumijevala šire područje jugoistočne Europe od Jadrana do Crnoga mora Angeli su preuzeli nakon smrti rođaka Arianitta Arianitija 1551. G. STAIR SAINTY, *The Constantinian Order of Saint George*, str. 55-59, 68-77.

³¹ G. STAIR SAINTY, *The Constantinian Order of Saint George*, str. 71. U literaturi o ovim nasljednicima zadnjega vladara Crne Gore Đurđa Crnojevića (prijelaz iz 15. u 16. stoljeće) nema pouzdanih podataka. Uz Đurđeva sina Solomona koji je poginuo ili umro u Ugarskoj, kao izbjeglice u Veneciji spominju se sinovi Konstantin i Ivan kojega neki izvori nazivaju Ilija. Prema tim izvorima Ivan/Ilija je bio oženjen za Jelenu kćer Sofina Mazina, a ne potomkinju Kastriota. Svakako, Crnojevići su otprije bili rodovski usko vezani za Kastriote. Ovdje

Angeli su sigurno mogli izgraditi vlastitu grobnicu, ali je želja da se pokopaju u grobu kraljice Katarine za njih morala imati naročito značenje. Bez obzira na ugled i od pape priskrbljeni legitimitet, Angeli su bili samo jedni od konkurenata u borbi za balkanske plemićke i vladarske naslove. Pozivanje na srodstvo s posljednjom vladaricom i ukapanje u njezin grob simbolično ih je izjednačavalo s njom, jamčeći im prestiž i bolju poziciju u budućoj podjeli teritorija na Balkanu. Uz to što su genealošku vezu s kraljicom Katarinom Angeli temeljili na konfabuliranim vijestima o caru Konstantinu kao zajedničkom pretku, jedini pouzdani podatak koji ih povezuje je brak Katarinina djeda Balše III. s njezinom bakom Marom, kćeri Nikite Thopije koji je bio u uskoj rodbinskoj vezi s Angelima.

Andrija je pokopan 1580., a Petar u listopadu 1592. pa pretpostavljamo da je do tada kraljičina nadgrobna ploča još uvijek bila na podu pred oltarom crkve.

Do sada nije dokumentirana izravna povezanost u djelovanju Angela i Ohmućevića. Ipak, uz simbolički i genealoški interes za nasljeđe kraljice Katarine zajednički im je narativ o bizantskim Komnenima koji su bili važna sastavnica obaju rodoslovlja.³² Možda će buduća istraživanja osvijetliti njihovu suradnju ili konkurentska nastojanja.

O testamentu kraljice Katarine

Kraljica Katarina zauzima ključno simboličko mjesto u *Rodoslovlju* upravo zbog svoga nasljeđa, odnosno bosanske krune koju je testamentom prepustila papi Sikstu IV. (1471.-1484.) i njegovim nasljednicima na tronu sv. Petra. Njezino rodoslovlje postalo je važna sastavnica ranonovovjekovne ilirske ideologije kao i paralelnih nastojanja izbjegle albanske plemićke elite.

se možda radi o zabuni ili o falsifikatu dvojice braće. Vidi: VASILJ JOVOVIĆ, "Porodične veze Crnojevića s okolnim feudalnim gospodarima", u: *Matica*, Podgorica, zima 2013. / proljeće 2014., str. 207-226.

³² *Le Glorie cadute Dell' Antichissima, ed Augustissima Famiglia Comnena etc.*, (Lorenzo Miniati, ed.), Francesco Valvasense, Venetia, 1663. Prema genealogiji Ohmućevića, Petrova sestra Jela udala se za Petra Komnena čija je baka navodno bila Agneza, kći Andrije Angela kneza Drivasta.

Kraljičina oporuka sastavljena 20. listopada 1478., pet dana prije smrti, brižljivo je razrađen, stilski, jezično i juridički pažljivo strukturiran dokument koji posjeduje sve formalne i sadržajne elemente testamenta. Zbog naravi najvažnije odredbe, one o nasljeđivanju bosanske krune, oporuka kraljice Katarine uključena je u *Liber Censuum* (Cencio Camerario), zbirku isprava koje se tiču najvažnijih prava i povlastica apostolske rimske Crkve.³³ Zbog toga su uz original, načinjena i dva prijevoda ovjerena od kardinala Raffaelea Riarija (1461.-1521.) papina rođaka koji je netom preuzeo dužnost apostolskog rizničara. S njim su bila i dvojica protonotara zadužena za prijevod i kolacioniranje. Oporuku je sastavio ovlašteni notar, splitski svećenik Antun Georgii (Jurjev), i u njoj se uz odredbu o nasljeđivanju bosanske krune i zemlje koja ima pripasti Sikstu IV. i njegovim nasljednicima – ukoliko se kraljičina djeca ne vrate u krilo Crkve – poimenično navode brojni nasljednici skromne kraljičine imovine, svjedoci, izvršitelji i druge osobe.³⁴

Za troškove pokopa i obreda u crkvi Aracoeli kraljica je namijenila 200 dukata, ostalo je raspodijelila bosanskim plemkinjama i plemićima iz svoje pratnje, a dio i za otplatu dugova. Liturgijskim i osobnim dragocjenostima darivala je crkve Aracoeli i sv. Jeronima u Rimu te sv. Katarine u Jajcu. Mač kralja Tomaša namijenila je sinu Sigismundu, ako se vrati iz sužanjstva, a ako ne, trebao je pripasti Balši, sinu njezina brata Vladislava Kosače. Svojim dvorkinjama i dvorjanicima darovala je još neke vrijedne predmete.

³³ Testament je objavljen u zbirkama izvora: AUGUSTINO THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam ilustrantia etc. Tomus primus*, Typis Vaticanis, Romae, 1863., str. 509-511; EUSEBIUS FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagrabiae, 1892., str. 291, 292 i u sklopu izvorne cjeline: *Le Liber Censuum de L'Église Romaine Tome II.* (ed. PAUL FABRE), Albert Fontemoing, Paris, 1905., str. 78-81. U BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, *Cencio camerario* f. 347; u ARCHIVIO SEGRETO VATICANO, Misc. Arm. XV, vol. 1, ff. 266v-268r.

³⁴ Nešto detaljnije odredbe oporuke donose: B. PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", str. 22-23; K. DRAGANOVIĆ, *Bosanska kraljica Katarina. Povodom 500-godišnjice njezine smrti*, str. 43-45.

Kao svjedok oporuke prvi je naveden rapski arhiđakon u službi kardinala Marka Barba, Juraj de Marinellis, a potom šest franjevac iz samostana Aracoeli. Za izvršitelje oporuke Katarina je ovlastila dubrovačkoga kanonika i pravnika Mata Ragninu, dvorkinju Pavlu Mirosavovu Mirković i upravitelja svog doma Radiča Ivanovoga Klešića.³⁵

Kraljica najzad moli Bartolomea Marasca, biskupa grada Castello, da izvršitelje njezine oporuke preporuči vicekancelaru Kurijske kardinalu Rodrigu Borgiji (kasnijem papi Aleksandru VI.) sa zamolbom da se njezina oporuka prezentira i preda papi i kardinalskom zboru kako bi se trajno sačuvala. Tako je i bilo. Znajući da se njezina oporučna želja o predaji kraljevstva papi neće moći odmah ostvariti kraljica je odredila da se, očito kao jedini simboli vlasti koje je imala, papi predaju kraljevski mač i ostruge.

Audijencija oporučnih izvršitelja kraljice Katarine Kosače, vjerojatno Mata Ragnine i Radiča Klešića, pred papom i kardinalskim zborom, uslijedila je za nekoliko dana. O tome se ovako izvješćuje:

Poslušaj i drugu odredbu sa zadnjeg Zbora ... Uvedena su dvojica iz obitelji bosanske kraljice, koja je, kao što ti je znano, nedavno preminula, i koja im je za života namijenila ovu zadaću. Predali su papi oporuku kojom je ona svoje kraljevstvo prepustila Rimskoj Crkvi, uz dodatni uvjet da se njezin sin, ako bi se vratio iz Turske, pokaje za svoje ranije odmetnuće i ponovno prihvati kršćansku vjeru pa će ga se tako vratiti djedovini. Kao zalog oporuke predali su kraljevski mač i ostruge, a papa je dobrohotno ih primivši zaželio da ih uzme

³⁵ U svim dosad objavljivanim tekstovima testamenta pa vjerojatno i u arhiviranim rukopisima pogrešno je zapisano ime prvog izvršitelja oporuke Mata de Ragnine, kao "de Raguis de Ragusio". Dubrovački plemić, svećenik Mato Lovrov Ragnina (oko 1444.-1499.) studirao je u Rimu i postigao doktorat obaju prava. Nećak pape Siksta IV., Giuliano della Rovere (kasniji papa Julije II.) imenovao ga je svojim tajnikom i savjetnikom s titulama apostolskog protonotara i auditora. Godine 1479. napisao je kritičku raspravu o mirovnom ugovoru između Venecije i Osmanlija posvećenu papi. Vidi: NELLA LONZA, "Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku", u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 48, Dubrovnik, 2010., str. 24-25.

svaki kardinal po redu te naredio da se oporuka i naša odredba o prihvaćanju njezina kraljevstva pohrane u Apostolski arhiv.³⁶

Time je najvažnija oporučna odredba o predaji Bosanskoga Kraljevstva barem simbolično izvršena. Sadržaj i okolnosti sastavljanja kraljičina testamenta te protagonisti koji su u tome sudjelovali, kao i sam dokument govore u prilog njegove vjerodostojnosti.³⁷ Više od stotinu godina nakon kraljičine smrti ova je odredba iz testamenta zajedno s njezinim rodoslovljem postala mobilizacijski element nove identitetske ideologije.

O tobožnjem kraljičinu portretu

O predaji koja povezuje kraljicu Katarinu s carem Konstantinom, a koja je proistekla iz "radionice" Angela, nešto govori i podatak dubrovačkoga povjesničara Jakova Luccarija u djelu *Copioso ristretto degli annali di Ragusa* iz 1605., naime da se njezin portret može vidjeti u Konstantinovoj dvorani Vatikanske palače. Konstantinova dvorana godinama je oslikavana raskošnim freskama s prizorima iz careva života što su ih izrađivali Raffaelovi učenici ali je među rijetkim ženskim likovima na njima nemoguće "prepoznati" bosansku kraljicu.³⁸

³⁶ *Pii secundi pontificis max. Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt, a R. D. Joanne Gobellino Vicario Bonnem. iamdiu compositi, & a R. P. D. Francisco Bandino Picolomineo archiepiscopo Senensi ex vetusto originali recogniti. Quibus fac editione accedunt Jacobi Picolominei, ... Rerum gestarum sui temporis, & ad Pii continuationem, commentarii luculentissimi Ejusdemque Epistolae perelegantes, rerum reconditarum plenissima*, In officina Aubriana, Francofurti, 1614., str. 905.

³⁷ Pokušavajući protumačiti informacije o genealoškoj vezi između kraljice Katarine i cara Konstantina, Husein Sejko Mekanović ih je doveo u kontekst krivotvorine *Donatio Constantini* papi Silvestru I. te je bez ikakvih argumenata iznio tezu o "... kraljičinoj najvjerojatnije falsificiranoj oporuci, jer je rimskim papama poklonila Bosnu." Vidi: HUSEIN SEJKO MEKANOVIĆ, "Portret i nadgrobna ploča bosanske kraljice Katarine Kotromanić (1425-1478) u Rimu", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, XVIII/3, Sarajevo, 2014., str. 203.

³⁸ GIACOMO DI PIETRO LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Andrea Trevisan, Ragusa, 1790., str. 185. Luccari piše samo ovo: "Il suo ritratto al naturale si vede dipinto nel palazzo di Papa nella sala di Costantino". Za likom kraljice na freskama Konstantinove dvorane bezuspješno su tragali brojni istraživači, a napose Lajos Thallóczy. Dakako, moguće je, ali malo vjerojatno,

Osim Luccarijeve tvrdnje, nije poznata ni jedna druga vijest da se kraljičin lik prenosio na fresku u Konstantinovoj dvorani.

Slika 8. Domenico Panetti (?), Portret djevojke, ulje na dasci, 39 x 32 cm, početak 16. stoljeća, Pinacoteca capitolina Roma.

Vjerojatno će ostati vječna tajna kako je na temelju jedne Luccarijeve rečenice Ivan Kukuljević Sakcinski 1856. godine izveo zaključak da je to ista "podoba" kraljice bosanske Katarine koja se nalazi u Kapitolinskoj galeriji i pripisuje se Belliniju, iako je "u imeniku zabilježena kao *ritratto ignoto*".³⁹ Ova ničim potkrijepljena Kukuljevićeva tvrdnja pala je na plodno tlo romantičnog historicizma. Godine 1874. Ferdo Quiquerez izradio je kopiju slike nakon čega je proizvoljna atribucija kod nas postala neupitna i široko prihvaćena iako je ni jedan domaći

da se kraljičina slika nalazila u Konstantinovoj dvorani u nekom drugom obliku.

³⁹ Radi se o portretu nepoznate djevojke, ulje na drvenoj ploči (39 x 32). IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim*, Nakladna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1857., str. 81; ISTI, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Tiskom narodne tiskarne dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1858., str. 199-200.

ni strani povjesničar umjetnosti nije potvrdio. Ostala je popularna do danas iako ju je godine 1936. argumentirano opovrgnuo tadašnji ravnatelj Strossmayerove galerije Artur Schneider. Prema ikonografskoj analizi i stilskim karakteristikama djela te kraljičinoj biografiji i recentnoj literaturi on je ustvrdio da djevojka na kapitolskoj slici nikako ne može biti Katarina Kosača, niti se slika može pripisati Belliniju.⁴⁰ S druge strane, o slikaru portreta i naslikanoj djevojci još uvijek ne postoji nedvojbeno mišljenje struke, a slikara i portretiranu djevojku najčešće se traži u umjetničkim i plemićkim krugovima grada Ferrare i Bologne. Prema katalogu Kapitolske pinakoteke danas se *Ritratto di giovinetta* pripisuje ferrarskom slikaru Domenicu Panetti (1460.-1530.) i datira se u prvo desetljeće 16. stoljeća, a neki znalci smatraju da je djevojka na slici Isabella d'Este (1474.-1539.).⁴¹

Zaključak

Potkraj 16. stoljeća, više od stotinu godina od smrti bosanske kraljice Katarine Vukčić Kosača, oko njezine povijesne sudbine i političke baštine Bosanskoga Kraljevstva spleo se niz simbola prožetih obnoviteljskim i protuosmanskim idejama. Bijaše to plod heterogene ideologije humanističkog *ilirizma* koju su potaknuli prvi veći porazi Osmanlija kod Lepanta 1571. i Siska 1593. godine. Pod antičkom odrednicom Ilirije podrazumijevale su se etničke granice naroda na području Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Bosne i Hercegovine, neovisno o trenutnoj jurisdikciji. "Ilirsko carstvo" trebalo je biti uspostavljeno nakon protjerivanja Turaka, a središnje simboličko mjesto u tim je zamislima imalo Bosansko Kraljevstvo kao srce imaginarne Ilirije. Osloboditeljski planovi podrazumijevali su i ustanak kršćanskoga stanovništva na slavenskom jugoistoku i u Albaniji. Pojavu ranonovovjekovne ilirske ideologije treba razumjeti u širem kontekstu krusadističkih planova papinstva, carske dinastije Habsburgovaca i španjolskih kraljeva, te njima ovisnih talijanskih vladara potkraj 16. i početkom 17. stoljeća. Domaći nositelji tih zamisli bili su okupljeni

⁴⁰ ARTUR SCHNEIDER, "O portretu bosanske kraljice Katarine", u: *Hrvatska revija*, 9, Zagreb, 1936., str. 491-494.

⁴¹ SERGIO GUARINO – PATRIZIA MASINI, *Pinacoteca capitolina – Catalogo generale*, Editore Mondadori Electa, Roma, 2007.; https://it.wikipedia.org/wiki/Catalogo_dei_dipinti_della_Pinacoteca_capitolina (20. 7. 2024.).

u nekoliko krugova. Prvenstveno su tu spadali pripadnici hrvatske intelektualne i crkvene elite oko bratovštine i gostinca uz crkvu sv. Jeronima u Rimu, zatim plemići i ljudi slobodnih zanimanja u dalmatinskim komunama, napose u Dubrovniku. Za širenje simboličkih i heraldičkih aspekata *ilirizma* bili su naročito zaslužni članovi slanskih i primorskih pomorskih rodova u španjolskoj službi na čelu s Iveljićima-Ohmućevićima. Nema sumnje da su u političkim planovima protuosmanske *reconquiste* na jugoistoku Europe aktivno sudjelovali i franjevci Bosne Srebrene koja se protezala velikim područjem pod osmanskom vlašću.

Tragični usud bosanske kraljice Katarine, njezina smrt u Rimu i oporuka iz 1478. godine kojom je svoje kraljevstvo ostavila papi, u tim je krugovima potaknula razradu ideje o prijenosu kraljevstva (*translatio regni*) po kojoj je Bosansko Kraljevstvo zajedno s dinastičkim pravima Nemanjića trebalo pripasti papi i novom prijestolnom krugu *ilirске* aristokracije. U skladu s tim, u Dubrovniku, Slanom, Rimu i u Bosni, od osamdesetih je godina 16. stoljeća nastao niz diplomatskih, heraldičkih, genealoških i epigrafičkih izvora i artefakata čiji zajednički sadržaj potvrđuje tezu o središnjoj simboličkoj ulozi Katarinine baštine. Kontekst ranonovovjekovne ideologije *ilirizma* povezuje simbolički sadržaj *Rodoslovlja gospode bosanske* sa slikom uskrsloga Krista i kralja Stjepana Tomaša iz 1461./1462. *Rodoslovlje* je dao izraditi Petar Iveljić Ohmućević 1584. godine, a upravo Katarinin grb u njemu predstavlja genealoški kôd za tumačenje ideje "prijenosa kraljevstva". U to se uklapa sadržaj i zamršena sudbina kraljičine nadgrobne ploče i dvaju njezinih epitafa iz 15. i 16. stoljeća, kao i djelovanje albanskoga plemićkog roda Angela u promicanju Katarinine genealogije od cara Konstantina Velikog. Briga oko sastavljanja i provođenja kraljičina testamenta potvrđuje tezu da je *ilirská* ideologija tragala za autentičnom povijesnom potkrepom. Njezino slabljenje i zamiranje nastupilo je nakon rasapa protuosmanske lige s istovremenim slabljenjem i izumiranjem vodećih slansko-primorskih rodova tijekom opće gospodarske krize u 17. stoljeću. Politički mit ugrađen u sadržaj *ilirské* ideologije izgubio je svoju pokretačku snagu i ubrzo je pao u zaborav. Od ambicioznoga političkog programa ostale su samo simboličke ljušture ideja i artefakata spremne prihvatiti buduće ideološke poruke i sadržaje. Tako se na tragu moderne ideologije Gajeva *ilirskog* pokreta, sredinom 19.

stoljeća pojavila još jedna izravna refleksija Katarinine baštine. Najzaslužnija osoba za proglašavanje slike nepoznate djevojke u rimskoj Kapitolinskoj galeriji tobožnjim Katarininim portretom bio je Ivan Kukuljević Sakcinski koji je svoju atribuciju temeljio na pukoj želji da u duhu romantičnog historicizma likovno otjelovi slavu kraljicu.

The Kotromanić Kingdom of Bosnia in an Ottoman Retrospect

MICHAEL URSINUS
University of Heidelberg
Sveučilište u Heidelbergu
E-mail: michael.ursinus@ori.uni-heidelberg.de

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.105>

UDK: 7.033

7.033.3 (497.6)

Original scientific article

Received: 27 February 2025

Accepted: 20 May 2025

Summary

Long after the fall of the Kotromanići kingdom of Bosnia, local traditions about its former architectural, topographical and institutional setup were still current among the people in central and western Bosnia (and beyond) who had in the meantime become Ottoman subjects. Ottoman revenue survey registers (*tapu tahrir defterleri*) from as early as 1468/9 started to record not only a vast amount of fiscally relevant data collected on the ground by the surveying commission, but also, yet less regularly and comprehensively, information about the situation 'at the time of the unbelievers', including facts and observations relating to the Bosnian king himself. Equally, but less frequently, Ottoman documents issued by surveying officials or local cadis (now housed in the archives of several Franciscan monasteries in Central Bosnia) also contain references to sites, boundaries and buildings associated in people's memories with the pre-Ottoman past in general, or the Kotromanići kingdom in particular. This paper is to investigate, on the basis of selected examples, the character of such references as a historical source, as well as some of the pitfalls in the course of their interpretation.

Keywords: Historical memory; tahrir; boundaries; offices; Bobovac; Sutjeska; Curia Kotromanića.

Bosansko Kraljevstvo Kotromanića u osmanskoj retrospektivi

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. veljače 2025.
Prihvaćeno: 20. svibnja 2025.

Sažetak

Dugo nakon pada Bosanskoga Kraljevstva Kotromanića među narodima središnje i zapadne Bosne (i šire) koji su u međuvremenu postali osmanski podanici, još uvijek su bile aktualne lokalne tradicije o njegovu nekadašnjem arhitektonskom, topografskom i institucionalnom uređenju. Osmanski registri prihoda (*tapu tahrir defterleri*) već od 1468/69. počeli su bilježiti ne samo golemu količinu fiskalno relevantnih podataka, koje je na terenu prikupljalo geodetsko povjerenstvo, već i, ali ipak manje redovito i sveobuhvatno, podatke o stanju „u vrijeme nevjernika“, uključujući činjenice i zapažanja koja se odnose na samoga bosanskog kralja (Bosna kralji). Jednako tako, ali rjeđe, osmanski dokumenti koje su izdali geodetski službenici ili lokalne kadije (koji se sada nalaze u arhivima nekoliko franjevačkih samostana u središnjoj Bosni) također sadrže reference o mjestima, granicama i zgradama koje se u sjećanjima ljudi povezuju s predosmanskom prošlošću općenito, posebno kraljevstvom Kotromanića. Ovim radom želimo na odabranim primjerima istražiti karakter takvih referenci kao povijesnoga izvora kao i neke od zamki u tijeku njihove interpretacije.

Ključne riječi: povijesno pamćenje; tahrir; granice; uredi; Bobovac; Sutjeska; kurija Kotromanića.

One of the immediate consequences of the fall of the Kotromanić dynasty was that its rule was no longer to be 'experienced', but memories, traditions and legends about the king and his court in Bobovac continued to circulate. On a day like this (24 October), what would be more fitting than starting off with the words of Queen Katarina spoken, so the legend goes, in remembrance of, and longing for, the familiar haunts around Bobovac after her flight from Bosnia via Dubrovnik to Rome:

"Najviše mi je žao pšenice s Lješnice, ribe iz Bukovice i vode Radakovice!"

Or, in a similar vein, her plea:

*"Zbogom ostaj, moja Bosno slavna, i u tebi do tri dobra moja: Jedno dobro voda Radakovica, drugo dobro riba Bukovica, treće dobro šenica Lješnica!"*¹

Introduction

The disappearance of the Bosnian Kingdom of the House of Kotromanić was followed by a slow process during which the memory of its reign gradually waned, accompanied by another, more urgent, process among the populace having to come to terms with the new regime, first and foremost the Ottoman sultan and his military and fiscal demands. As the memory of the Kotromanić era was fading, and the symbols of Kotromanić rule, its capitals, palaces and strongholds were crumbling, a new post-conquest generation was faced with the architectural, legal and sometimes fiscal legacy of the former regime which over time became more and more indistinct in its true significance, yet, in some instances, remained to be seen, had to be taken account of, and was being re-appropriated. This is why some of the early Ottoman sources mention locations, objects and regulations as belonging in the pre-Ottoman era, yet are recalled in Ottoman accounts because they still mattered, often in a new way, decades, if not centuries, after the conquest.

Traditions and legends like the above-quoted may still be remembered in people's collective memory locally or even nationally today, and are likely to have been recalled again and again during Ottoman times. Even the new rulers had reason to look back to the time of the 'accursed kral' (*kral-i la'in*), despite their general abhorrence of the pre-Islamic past, the 'time of ignorance' (*cahiliya*) in Islamic terms.

After the 'silent' fall of the Kotromanić kingdom of Bosnia, it was the Ottoman conquerors who not only took over its former capital, Bobovac, as one of their Bosnian strongholds (*kale*), but also the country's internal division into the Kovač and Pavli subdivisions (each considered a '*vilayet*') as well as the king's own *vilayet* with the additional fortresses of Borovac, Kreševo, Crešnica, Prozor, Susid and Vranduk,

¹ Quoted from ŽELJKO IVANKOVIĆ, *Vareš i vareški kraj kroz stoljeća*, Vareš, 2019, p. 150f.

seven of them altogether by 1469,² and by then equipped with timars for the upkeep of their personnel, as well as many of the (former) kings' royal possessions of fields (*tarla*), pastures (*çayır*), zgons (*izgun*) vineyards (*bağ*), water mills (*asyab*) and various possessions (*selište*) taken from Kristjani, i.e. members of the Bosnian Church. The Ottomans also recorded as the 'Law of the King' passages of *kanun*,³ such as the mining regulations for the Bosnian mines, of which some are first attested in Ottoman *temessüiks* dating back to 1479,⁴ others only in BOA TD24 from 1489 (cf. Djurdjev ed.). These regulations are based on translations, adapted to conform to the Ottoman monetary practice, of pre-Ottoman mining regulations, and passed as Ottoman sultanic law (*kanun*).⁵ While the law code for the silver mine of Kreševo claims to have been „in force since the time of conquest” (*il feth olalıdan berü kanun bu mucibincedir*),⁶ that for the silver and gold mine of Fojnica (spelt Hvoyniça) is explicitly referred to as „the law of the (Bosnian) king”, *kanun-i kral*.⁷ It would take a systematic skimming through all available Ottoman defters up to about 1550 to arrive at a more accurate understanding of just how much the past reality of the Kotromanić kingdom still mattered to the Ottomans (and their subjects) during their first century in Bosnia; but generally speaking we can state that the Ottomans set out to establish what remained of those structures and practices that were still of legal relevance, be this in terms of Customary or Royal Law, rights of possession, fiscal arrangements,

² Belediye Kütüphanesi (Atatürk Kitaplığı), Istanbul, defter no. O.76, fol. I/1. This earliest list of Ottoman fortresses recorded for Bosnia on fol. I/1 is curiously lacking in the copy I have at hand of the translation of this defter published by AHMED S. ALIČIĆ under the title *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468./69. godine*, Mostar, 2008. The translation begins not with that of fol. 1a, but 1b.

³ See, for instance, the detailed survey register Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, defter TD 24 (1489), p. 10.

⁴ Cf. the documents edited by NICOARA BELDICEANU in his *Règlements miniers 1390-1512*, Paris, 1964.

⁵ On the topic of Ottoman sultanic law in its wider context see the recent study by MALISSA TAYLOR, *Land and Legal Texts in the Early Modern Ottoman Empire. Harmonization, Property Rights and Sovereignty*, London –New York – Dublin, 2023, passim.

⁶ BOA TD 24, p. 6; BELDICEANU, *Règlements*, no. 31.

⁷ BOA TD 24, p. 10; BELDICEANU, *Règlements*, no. 32.

boundaries and landmarks, even the possessions and actions of some of the king's officials from the time of the Kings of Bosnia.

Space, and the fact that most of our sources have not yet been published and therefore require some introducing, demands a choice of less than a handful of examples. Those that I have chosen for this contribution all concern the area around Bobovac and Kraljeva Sutjeska, an area of obvious central importance to the House of Kotromanić.

The Sources

Our principal sources consist of (in the main) unpublished Ottoman archival material, including Ottoman survey registers from the Ottoman Section of the Turkish Prime Minister's Archive (BOA) in Istanbul, as well as Ottoman documents held in the archives of the Franciscan monastery of Kraljeva Sutjeska. They all date from the first half of the 16th century.

(1) First let us discuss some landed property in Kraljeva Sutjeska originally in the possession of an official of the Kotromanić court described in an Ottoman defter as the king's envoy (poslanik, or *elçi* in Turkish). The following paragraph, recorded in survey register (*tapu tahrir defteri*) BOA TD 432 (p. 818) of c. 1542, claims to be a verbatim quote from the preceding Old Defter completed in 1530.⁸

The entry reads as follows:

"The tchiftlik of Matijaš, Grgur, Tomaš and Anton, the sons of Milak, together with another Anton, son of Marko, transferred [to them] by 'musketeer' Mustafa, [follower] of the late Yunus Pasha: It consists of the fields situated in the village of Sutjeska belonging to the district of Brod [Zenica] which in the time of the unbelievers the envoy of the damned king (*kral-i la'inin elçisi*) had in his possession (*tasarruf*). The said tchiftlik was [now] found in the possession of the aforementioned

⁸ *Çiftlik-i Matiyaş ve Grgur ve Tomas ve Anton evlad-i Milak ve diğer Anton veled-i Marko an tahvil-i tüfekhurde Mustafa [mardom-i ?] merhum Yunus Paşa Brod kazasında Sutiska nam karyede kafir zamanında Kral-i lainün elçisi tasarruf etdüğü yerlerdir zikr olunan çiftlik mezburlar tasarrufında bulunub ve mezkûra[n] voynuk olub emir mucibince haraca tabi' olub deftere sebt olındı deyü defter-i atikde mukayyed [olub] haliyâ [...]* (BOA TD 432, p. 818).

[individuals], and [even though] the aforementioned are vojnuks, they are subject to the *harac* tax according to [Sultanic] decree and are recorded in the defter [as such]. With this wording they had been recorded in the Old Register (*defter-i atik*) [of c. 1530].

Although it is well known that Franciscan friars repeatedly acted as the king's envoy, it is clear from the defter entry that the envoy in question was in possession of fields (*yerler*) in Kraljeva Sutjeska which later formed a tchiftlik in joint possession of five Catholics which they seem to have taken over from a follower of the late Yunus Pasha, Rumelian beylerbey (1512) and later Grand Vizier (d. 1517),⁹ who can have taken over the possessions of the king's envoy into his personal estate only some decades after the conquest, if that is what he did. It is nevertheless possible that the envoy's possessions in Sutjeska originally formed royal property; what is clear is that the tchiftlik was never part of the monastic estate. But may he (the envoy) perhaps have resided in the *Kraljevski dvor* or *curia bani* in close proximity to the Franciscan monastery? The medievalists among my readers are called upon to identify this envoy of the 'damned king' from the 'time of the unbelievers' about whom I was unable to find any reference.

No matter what was his identity and his exact abode, the Ottoman census officials who were in the process of drawing up the survey register right at the beginning of the 1540s must have received their information locally, most likely from the village headman (*kocabaşı*), who in this case appears to have been aware of traditions specific to the (pre-Ottoman) ownership of the chiftlik fields. It is less likely that the officials drawing up the survey register of c. 1542 might have found such information in one of the previous survey registers of the region held in the State Archives (*defterhane*) in Istanbul.

(2) This brings us to our second example, the single-sheet document which includes a boundary description (perambulation, or *sinurname* in Ottoman, of a type sometimes found abridged in a fiscal survey register of the type mentioned above) of the monastic grounds belonging to the Franciscan monastery of John the Baptist in Kraljeva Sutjeska

⁹ About his career: HEDDA REINDL, *Männer um Bāyezīd*. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bāyezīds II. (1481 – 1512), Klaus Schwarz, Berlin, 1983, p. 210, footnote 23, and *passim*.

dated May 1522.¹⁰ A shortened excerpt from the document runs as follows, quoting from the monks' statement to the Cadi of Brod:

"Apart from the fields and two vineyards belonging to the monastery (*kilisa*) that we have been working since earlier times [...], [other real estate] was recorded in our name in the new imperial survey register (*defter-i cedit-i hakani*) as being of an exempt status (*muaf ve müsellemlik üzre*): [Comprising the area] towards the Old Church (*eski kilisa*) situated above the houses of the zimmi who live on the grounds belonging to the monastery, [then] from there along the path (*yol*) leading up towards the vineyard of Filip Matija [...]. [Additionally], the wood clearings between the path and [the possessions of] the said Filip Matija above the kiln (*furun*) [...], as well as the vineyard we planted ourselves near the path above the aforementioned Old Church [...]. Presently the said sipahis take the tithe from that vineyard and frighten us." [...]. When the aforementioned sipahis were questioned, they contested that the vineyard near the path above the Old Church bordering Filip Matija's vineyard situated near the path above the said wood belonged in the grounds of the monastery'.

Three times in this document the 'Old Church' is referred to as a landmark used by the Sutjeska friars. It clearly is not a reference to their own church dedicated to John the Baptist, but to a church situated high above theirs: No doubt we are dealing here with the Church of St George (Sv. Grgur) in the area still known as Grgurevo today, part of what is known as the '*Kraljevski dvor*' or *curia bani* built in the time of Ban Stjepan II. Kotromanić (1st half C14) where the largest number of royal acts of all royal seats were issued up to the time of King Stjepan Tomaš (1446 – 1457).¹¹ By the time of the 1522 law suit, sixty years after the Ottoman conquest, the Kotromanić church must therefore still have stood above ground to serve as a landmark, but neither the friars nor the *sipahis* refer to its real significance. Perhaps they did not know,

¹⁰ Monastery of John the Baptist in Kraljeva Sutjeska, Acta Turcica, kutija 4, fascicle 12, document no. II, dated 18 – 27 May 1522. A full translation is to be published in MICHAEL URSINUS (ed.), *Osmanske isprave sutješkog samostana. Katalog osmanskih isprava iz arhiva franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci od konca 15. do konca 17. stoljeća*, Kraljeva Sutjeska, 2025, forthcoming.

¹¹ As indicated by the information plaque erected on the ground by the Monuments commission.

were not asked, or had forgotten. But even so, their (non-specific, or even negative) testimony as regards the Church of St George is of interest, because the 'Old Church' is clearly juxtaposed here against the 'New Church', i.e. the Franciscan church of St John the Baptist of Kraljeva Sutjeska monastery as the point of reference in a new world view.

(3) Not so the witnesses in our third example, the detailed perambulation marking the 'military exclusion zone' around Bobovac fortress, originally published by Hamdija Kreševljaković¹² and later, in a revised form, by Pavao Anđelić.¹³ This document, originally issued by the Cadi of Brod (today's Zenica) and entered into the *sicill* in the middle of Muharrem 908 (17 – 26 July 1502), survives only as an undated copy which was kept by the local Jusić family in their private archive before being handed over to the Franciscan monastery of Kraljeva Sutjeska. Initiated by the fortress commander of Ottoman Bobovac and his deputy, the case required the Cadi to establish the exact boundary of the area under the immediate control of the fortress authorities, as it was at the time of the Ottoman conquest nearly forty years earlier. For that the Cadi calls on what he considers 'informed people [from various surrounding villages] who survive from the time of the conquests of Sultan Mehmed' (there follows a list of c. 36 villagers, both Muslim and Christian, including Stari Mihovil from Glumčici, Stari Juraj from Rotanje, Stari Rodim from Tešava as well as Bayramlu from Ričica and Telal Hüseyin from Sutjeska). The sealed document is finally witnessed by twelve procedural *şühud*, among them Ali Ağa, the lieutenant commander of Vrh Bilica,¹⁴ and Mustafa Ağa, commander (*dizdar*) of Doboj fortress. Thus, by assembling the area's 'collective memory' at the Sharia court, first and foremost those old Christian householders who had witnessed the fall of the King's stronghold to Mehmed the Conqueror, the *status quo ante* was established in a legally binding way

¹² HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ, "Stari bosanski gradovi", in: *Naše starine* 1, Sarajevo, 1953, p. 7-44, here: p. 18.

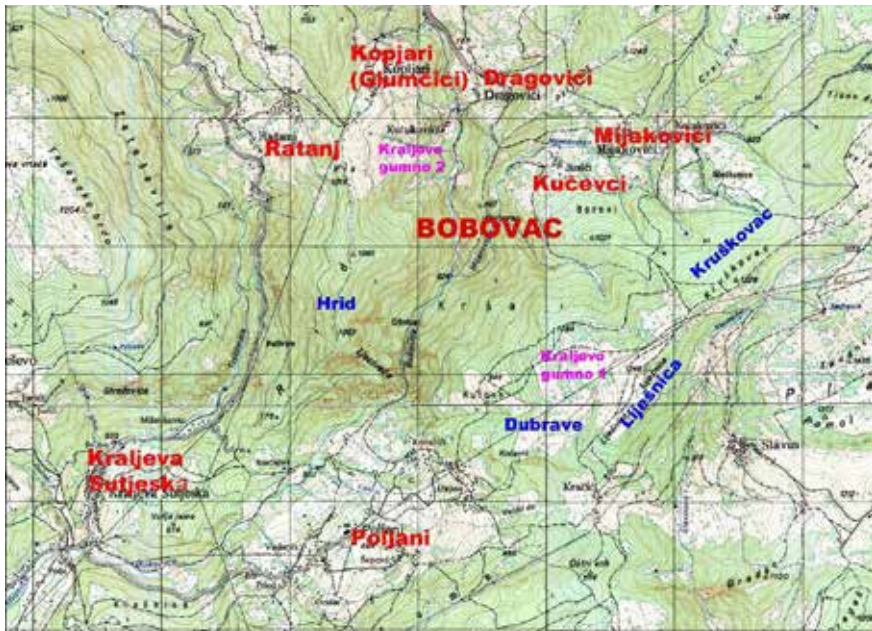
¹³ The circumference of this exclusion zone around Bobovac fortress is mapped in PAVAO ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo, 1973, p. 33.

¹⁴ For another reference from 1502 to Vrh Bilica as an Ottoman fortress see FERİDUN M. EMECEN – İLHAN ŞAHİN (eds.), *II. Bayezid Dönemi Ahkâm Defterleri*, Türk Tarih Kurumu [TTK], Ankara, 2021, p. 277.

by the Muslim Cadi, and recorded in his record book – the original of which, unfortunately, is long lost.

A final glimpse back in time is offered by our fourth and last example, a brief survey register entry from c. 1528 – 1530. Here, BOA TD 157 (p. 525) records the (former) 'Zgon of the King' or Kraljevo gumno (*kral izgumi*) with several individually named parts (such as Hrid, Dubrave and Kruškovac) in the possession of Ferhad, son of Hüseyin, Grgur, son of Juraj, Ivan, son of Matko, Pavinko, son of Petar and Šimun, son of Matija, and being taxed at the rate of a lump-sum (*mukataa*) of 60 *akçe* annually, situated in the vicinity of Bobovac at a locality known as (wait for it) – Liješnica!

The same information, a decade or so later, is repeated verbatim in another survey register, BOA TD 212, p. 263. On a map, the locations mentioned in the Ottoman survey registers can be identified as follows (marked in blue):

Map: NERMIN AŠČERIJA, Locations marked in blue and pink confirmed by local informants (August, 2021)

So we have documentary proof from the Ottoman *tapu tahrir defteri* or survey registers that the king's (and his queen's) wheat (*pšenica*) supplies are indeed likely to have been harvested (albeit not

exclusively so) in Liješnica – just like the local traditions quoted at the outset would suggest. The location of a 'Kraljevo gumno' next to Lješnica is known to this day, as is a second one situated east of Ratanj (both marked in pink on the map).

Conclusion

This (admittedly small) sample of Ottoman cases of retrospect recording, hinting back to the time of conquest or even the era before the fall of the House of Kotromanić, has shown that early 16th century Ottoman authorities were still using the evidence gathered from local informants (who themselves must have been drawing on some kind of collective local memory) as a basis for establishing a legally binding narrative – of a pre-conquest boundary demarcation, or of pre-conquest ownership rights, for instance. Another instance shows that memories relating to the pre-conquest past had been 'forgotten' in consequence of a change of parameter: The landmark of the 'Old Church' was not (any longer?) associated with the Church of St George, but was (already) seen as the (nameless) 'opposite number' of the 'New Church' of the Franciscan monastery nearby. With our final example we could demonstrate that Ottoman defters are capable, on occasions, to offer documentary 'substance' to local legends and traditions. Beyond that, we hope to have shown how important a close reading of 15th and 16th century Ottoman survey registers can be for the task of retrieving valuable data for the Bosnian student of the country's medieval past. Further steps are undoubtedly necessary to demonstrate the defters' full potential to serve the Bosnian medievalist.¹⁵

¹⁵ See, for instance, my attempt at identifying the Ottoman-installed King of Bosnia, Matthew, as the 'hero warrior' (*yigit begi*) mentioned in BOA TD 24 (1489) who was assisted in the defence of the fortress of Tešanj by the Christian 'man of the sword' from Ričica village near Kraljeva Sutjeska called Dobrešin (Golubić) at some point in time before 1476: MICHAEL URSINUS, "A Defter Entry from 1489 about the Fortress of Tešanj in Bosnia", in: Keshif: E-Journal for Ottoman-Turkish Micro Editions, Summer 2024, vol. 2/2. (available under <https://doi.org/10.25365/kshf-24-02-12>).

Između vjere i sudbine: arhitektura bosanskih franjevaca i osmansko razaranje

MIROSLAV MALINOVIĆ

Arhitektonsko-građevinsko-geodetski fakultet

Univerziteta u Banjoj Luci

Faculty of Architecture, Civil Engineering and Geodesy,

University of Banja Luka

E-mail: miroslav.malinovic@aggf.unibl.org

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.115>

UDK: 27-789.32 (497.6)

Pregledni rad

Primljeno: 27. veljače 2025.

Prihvaćeno: 20. svibnja 2025.

Sažetak

Ubrzo nakon prvoga službenog posjeta franjevaca Bosni 1248., uslijedilo je naseljavanje franjevačkih redovnika u Bosni 1291. godine. Uz vjerske i duhovne aktivnosti, bosanski franjevci radili su na trajnom rješavanju pitanja hereze u Bosni, što je prethodilo osnivanju Bosanskoga vikarijata 1340. godine. Vikarijat je obuhvaćao dvije kustodije 1349. godine. Tijekom sljedećih 40 godina, Vikarijat je narastao na sedam kustodija i 35 samostana koji su se protezali izvan bosanskih granica. Ta područja uključivala su Slavoniju, Rašku, Hrvatsku, Dalmaciju, južnu Mađarsku i Vlašku.

Franjevačka arhitektura prije osmanskog osvajanja odražava sintezu europskih umjetničkih tokova prilagođenih lokalnim potrebama. Značajna građevinska aktivnost širom Vikarijata rezultirala je brojnim crkvama i samostanima. Budući da su se franjevci uspješno ukorijenili kao reprezentativni crkveni predstavnici rimokatolika u Bosni, njihovi posjedi širom zemlje odlučujuće su utjecali na sliku krajolika sakralne arhitekture. Ključni primjeri, poput samostana u Milima i crkve svetog Luke u Jajcu, svjedoče o stupnju razvijenosti srednjovjekovne arhitekture u Bosni. Međutim, osmanska osvajanja prekinula su kontinuirani razvoj, uz uništenje ili značajnu degradaciju mnogih objekata.

Rad prikazuje arhitektonske aktivnosti bosanskih franjevaca unutar Bosanskoga vikarijata prije osmanske invazije 1463. godine i posljedice koje je pad Bosanskoga Kraljevstva imao na sakralnu arhitekturu regije. Fokus

je na analizi uništenja brojnih sakralnih objekata, unatoč Ahdnami koju je fra Anđeo Zvizdović isposlovao kod sultana Mehmeda Osvajača kao formalno jamstvo vjerskih sloboda. Nadalje, rad prikazuje razvoj i uništenje pojedinih samostanskih lokaliteta današnjih, postojećih samostana u provinciji Bosna Srebrena, ističući posljedice pada Kraljevstva.

Istraživanje se temelji na interdisciplinarnom pristupu koji uključuje povijesnu analizu iz dostupnih izvora, objavljenih radova povjesničara i arheologa, pregleda izvješća arheoloških nalaza i interpretaciju relevantne arhitektonske dokumentacije, dok su korišteni još i podatci o papinskim bulama, osmanskim poveljama i drugi izvodi iz arhivskih spisa.

Rad ističe značaj očuvanja preostalih fragmenata franjevačke graditeljske djelatnosti iz predturskoga doba kao vitalnog dijela kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine, a istovremeno sugerira potrebu za dodatnim arheološkim istraživanjima kako bi se unaprijedilo razumijevanje i zaštita ove baštine.

Ključne riječi: franjevci; Bosanski vikarijat; arhitektura; Bosansko Kraljevstvo; Osmansko Carstvo.

Between Faith and Fate: Bosnian Franciscan Architecture and the Ottoman Onslaught

Review article

Received: 27 February 2025

Accepted: 20 May 2025

Summary

Soon after the first official Franciscan visit to Bosnia in 1248, the permanent settlement of the Franciscan friars in Bosnia followed in 1291. Alongside their religious and spiritual activities, Bosnian Franciscans worked to permanently resolve the issue of heresy in Bosnia, which preceded the establishment of the Bosnian Vicariate in 1340. By 1349, the Vicariate encompassed two custodies. Over the next 40 years, it expanded to seven custodies and 35 convents, extending beyond the borders of Bosnia to include Slavonia, Serbia, Croatia, Dalmatia, Southern Hungary, and Wallachia.

The Franciscan architecture before the Ottoman conquest reflects a synthesis of European artistic mainstreams adapted to local needs. Significant construction activities throughout the Vicariate resulted in numerous churches and convents. Since the Franciscans successfully rooted themse-

lives as the principal ecclesiastical representatives of Roman Catholics in Bosnia, their properties across the country had a decisive influence on the sacred architectural landscape. Key examples, such as the convent in Mile and the Church of St. Luke in Jajce, testify to the development of medieval architecture in Bosnia. However, the Ottoman conquests abruptly ended this continuity, leading to the destruction or significant degradation of many structures.

This paper examines the architectural activities of Bosnian Franciscans within the Bosnian Vicariate before the Ottoman invasion of 1463 and the impact of the fall of the Kingdom of Bosnia on the region's sacred architecture. The focus is on analysing the destruction of numerous sacred sites, despite the Ahdname signed by Friar Anđeo Zvizdović and Sultan Mehmed the Conqueror as a formal guarantee of religious freedoms. Furthermore, the study highlights the development and eventual destruction of specific convent sites that survive today in the Province of Bosna Argentina, emphasizing the consequences of the Kingdom's fall.

The research is based on an interdisciplinary approach that includes historical analysis using available published works by historians and archaeologists, a review of archaeological findings, and the interpretation of relevant architectural documentation. Additionally, the study draws on sources such as papal bulls, Ottoman charters, and other excerpts from archival records.

The paper underscores the importance of preserving the remaining fragments of Franciscan building heritage from the pre-Ottoman era as a vital part of Bosnia and Herzegovina's cultural identity while advocating for further research to enhance the understanding and protection of this heritage.

Keywords: Franciscans; Bosnian Vicariate; architecture; Kingdom of Bosnia; Ottoman Empire.

Uvod

Povijesno referenciranje djelatnosti bosanskih franjevacu često se veže za opću periodizaciju tokova u Bosni, a to su: doba prije osmanske vladavine, razdoblje od dolaska prvih franjevacu u Bosnu do 1463., razdoblje osmanske vladavine od 1463. do 1878. (formalno 1908.), razdoblje austro-ugarske vlasti od 1878. do 1918., potom vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije i Drugi svjetski rat od 1918. do 1945., vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 1945. do 1992., Građanski rat u Bosni Hercegovini od

1991. do 1995., te suvremena (postdejtonska) Bosna i Hercegovina od 1995. godine pa nadalje. Vremenski obuhvat ovoga rada je upravo prvo razdoblje franjevačke prisutnosti u Bosni, kada su se uspostavile, kasnije će se pokazati, neraskidive veze između bosanskoga puka i franjevaca, a koje će dubokom ukorijenjenošću prebroditi sve povijesne izazove koji će se u nadolazećim stoljećima naći pred zemljom.

Slika 1. Bosna za vrijeme bana Stjepana II. Kotromanića (1322.-1353.).¹

Povijest Bosne od sredine XIII. do početka XIV. stoljeća obilježena je povremenim borbama za moć između obitelji Šubić i Kotromanić. Taj sukob završio je 1322. godine, kada je Stjepan II. Kotromanić²

¹ IGNACIJE GAVRAN, *Suputnici bosanske povijesti: sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, Sarajevo, ³2010., str. 28.

² Stjepan II. Kotromanić (1292.-1353.) bio je ban Bosne iz dinastije Kotromanića, koji je vladao od 1322. do 1353. godine. Poznat je po učvršćivanju vlasti, širenju teritorija Bosne izašavši na Savu, Drinu i Jadran od Omiša do Dubrovnika, te jačanju političkog i ekonomskog značaja bosanske države. Tijekom njegove vladavine Bosna je postala snažan regionalni čimbenik, a Stjepan II. uspješno

postao ban. Do svoje smrti 1353. godine uspio je pripojiti teritorije na sjeveru i zapadu, kao i Hum i dijelove Dalmacije (Slika 1). Naslijedio ga je njegov nećak Tvrtko I.,³ koji je, nakon dugotrajne borbe s plemstvom i obiteljskih sukoba, stekao potpunu kontrolu nad zemljom 1367. godine. Pod Tvrtkom, Bosna je narasla u veličini i moći, konačno ostvarivši neovisnost i to na razini kraljevstva 1377. godine. Međutim, nakon Tvrtkove smrti 1391. godine, Bosna je ušla u dugo razdoblje (pr)opadanja.

Osmansko Carstvo već je započelo svoje osvajanje Europe i predstavljalo je veliku prijetnju Balkanu tijekom kraja XIV. i prve polovice XV. stoljeća. Primjerice, bitka na Kosovu koja je nagovijestila pad Kneževine Moravske Srbije⁴ odigrala se 1389. godine. Konačno, nakon desetljeća političke i društvene nestabilnosti, Osmanlije su zarobili i pogubili bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića⁵ 1463. godine, dok se otpor nastavio na sjeveru i zapadu još nekoliko desetljeća

je balansirao odnose s Ugarskom, Dubrovnikom i srpskim državama, osiguravajući unutarnju stabilnost i međunarodni ugled.

³ Tvrtko I. Kotromanić (1338.-1391.) bio je prvi kralj Bosne, koji je vladao od 1377. do 1391. godine. Tijekom svoje vladavine, Bosna je doživjela vrhunac političke, teritorijalne i ekonomske moći. Okrunjen u Milima, Tvrtko I. proglasio se kraljem s titulom nad Srbijom, Bosnom, Pomorjem, Humskom zemljom, Donjim Krajima, Zapadnim Stranama, Usorom i Podrinjem, čime je istaknuo ambiciju stvaranja moćne države na Balkanu. Pod njegovim vodstvom Bosna je proširila svoje granice na dijelove Dalmacije, Zete i Raške, dok su trgovački odnosi s Dubrovnikom i Venecijom doprinosili gospodarskom razvoju. Tvrtko je ostao zapamćen kao jedan od najsposobnijih vladara srednjovjekovne Bosne.

⁴ Kneževina Moravska Srbija historiografski je naziv za jednu od najznačajnijih srpskih srednjovjekovnih državnih tvorevina, nastalu nakon raspada Srpskoga carstva 1371. godine. Formirala se kao zasebna oblast još za vrijeme vlasti cara Stefana Uroša (1355.-1371.), a nakon njegove smrti knez Lazar Hrebeljanović (1329.-1389.) učvršćuje vlast (1371.-1389.) nad područjem sliva Velike, Zapadne i Južne Morave.

⁵ Stjepan Tomašević (1438.-1463.) bio je posljednji kralj Bosne, koji je vladao od 1461. do 1463. godine. Sin kralja Stjepana Tomaša (1411.-1461.) i krstjanke Vojače, Stjepan Tomašević preuzeo je prijestolje u turbulentnom razdoblju pred osmansko osvajanje Bosne. Njegova kratka vladavina obilježena je pokušajima da osigura međunarodnu podršku protiv Osmanlija, uključujući savez s Papinskom Državom i Ugarskom. Stjepanova supruga bila je Jelena Branković (kasnije Mara ili Marija) (1447.-1498.), najstarija kći srpskoga despota, Lazara Brankovića i Jelene (Helene) Paleolog. Po ocu, Stjepanovi polubrat i polusestra bili su Sigismund i Katarina (od majke kraljice Katarine Kosače-Kotromanić).

pod vodstvom Berislavića. Južne regije Bosne – Hercegovina, pale su 1482., a Jajačka banovina, posljednje značajno uporište bivšega bosanskog teritorija pod ugarskom kontrolom, posljednje je pokleknuo 1527. godine.

Franjevačke aktivnosti, u kontekstu uspostavljanja pastoralne brige za katolike u Bosni i šire, gradnje samostana i crkvi, doprinosa opismenjavanju i općoj društvenoj slici Bosne nasilno su prekinute upravo posljedičnim padom Kraljevstva čime su bespovratno uništeni brojni samostani i crkve.

Ovaj se rad bavi pregledom poznatih ostvarenja, znanstveno poduprtih nalaza i čvrstih pretpostavki o mogućim lokacijama i povijesno istraženih slojeva franjevačke arhitekture u Bosni, a čiji je razvoj prekinut raspadom Kraljevstva i uspostavom osmanske suverene vlasti. Cilj rada je pokazati razinu razvoja graditeljske djelatnosti bosanskih franjevaca i domete tih ostvarenja u svjetlu razumijevanja posljedica raspada Kraljevstva i uzročno gubitka značajnoga korpusa arhitektonskih ostvarenja koja su utjecala na stvaranje krajolika srednjovjekovne Bosne.

Pregled povijesnog konteksta

Dolazak franjevaca u Bosnu (1248.-1291.), osnutak Bosanskoga vikarijata (1340.) i pad Bosanskoga Kraljevstva

Teritorij koji je danas poznat kao Bosna i Hercegovina, jedna država, relativno je mlad pojam ako se uzme u obzir postojanje srednjovjekovne Bosne. Teritorij Bosne i Hercegovine, u približnim granicama poznatim danas, formiran je tek nakon Berlinskoga kongresa 1878. godine, i posljedične okupacije koju je izvršila Austro-Ugarska Monarhija. Te su granice u najvećoj mjeri sačuvane sve do danas, a država unutar njih službeno se naziva Bosna i Hercegovina.⁶

Iako postoje važni tragovi ljudskih naselja iz prapovijesnoga razdoblja širom Bosne, što je potvrđeno u brojnim arheološkim iskopavanjima i povijesnim raspravama, precizniji podatci o prostornoj dispoziciji i prisutnosti - rasprostranjenosti plemena i skupina naroda bilježe

⁶ I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 26.

se tek u VII. stoljeću. Ipak, sve do XI. ili XII. stoljeća, situacija nije dovoljno jasna u smislu njihove vjerske i etničke pripadnosti. Južni Slaveni, koji su do tada stigli na Balkan, pokršteni su između VII. i IX. stoljeća; tako se prvi dokazi o Bosanskoj biskupiji, koja je prvo pripadala Splitskoj nadbiskupiji, kasnije Baru, a konačno Dubrovniku, pojavljuju u XI. stoljeću.⁷ Bosanski biskupi u XII. i XIII. stoljeću ređeni su u Dubrovniku, nosili su narodna imena i upotrebljavali slavenski jezik u službi Božjoj. Također, u XII. stoljeću, otvoreno je pitanje Crkve bosanske. Određeni broj bosanskih stanovnika, koji su se sami nazivali jednostavno kršćanima (krstjani), pripadao je toj Crkvi.

Krajem XII. stoljeća Vukan⁸ (Nemanjić) pisao je papi Inocentu III. kako bi se požalio na krivovjerje koje se pojavilo u Bosni. Naveo je da je čak i vladar, ban Kulin, bio pod utjecajem krivovjerja. Ubrzo je papa poslao svoga legata, Ivana de Casamarisa, da istraži situaciju. De Casamaris je na Bilinu polju, na teritoriju današnje Zenice, 8. travnja 1203. postigao dogovor⁹ s predstavnicima krstjana u prisustvu bana Kulina da priznaju Rimsku crkvu, da se neće nazivati krstjanima i da neće surađivati s drugim krivovjercima.¹⁰

⁷ *Isto*, str. 28.

⁸ Vukan Nemanjić (oko 1165.-1207.) bio je srpski knez iz dinastije Nemanjića, sin velikoga župana Stefana Nemanje. Vladao je Zetom, Travunijom i Humom kao knez, a nakon povlačenja svog oca 1196. godine pokušao je preuzeti vlast u Raškoj od svog brata Stefana (Prvovjenčanog).

⁹ Bilinopoljska abjuracija termin je koji se povijesno vezuje za događaj na Bilinu polju kod Zenice, gdje su se 8. travnja 1203. predstavnici "bosanskih krstjana" javno odrekli od krivovjerja papinskomu izaslaniku Ivanu de Casamarisu u nazočnosti bana Kulina. Oni "u ime sviju" priznaju Rimsku crkvu, njezin nauk i običaje te obećavaju da više neće slijediti zablude krivovjerja, da se neće nazivati samo krstjanima, da će svetkovati crkvene blagdane, podjednako čitati Sveto pismo Starog i Novog zavjeta, da će od Rima tražiti potvrdu zajednički izabranih vrhovnih starješina, da neće u svoje redove primati manihejce i druge krivovjerce. Istu su izjavu dali predstavnici bosanskih krstjana Lubin i Dražeta i pred hrvatsko-ugarskim kraljem Emerikom 30. travnja 1203. na Kraljevu otoku (danas Csepel kraj Budimpešte). "Bilinopoljska abjuracija", u: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2024. Pristupljeno: 21. 10. 2024., <https://enciklopedija.hr/clanak/bilinopoljska-abjuracija>.

¹⁰ I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 27.

Međutim, uspjeh sporazuma bio je tek privremen. Od toga vremena pa do pada Bosne, zemlju razdiru vjersko dvojstvo i stalni sukobi. Već sredinom XIII. stoljeća zabilježene su nove heretičke aktivnosti, a prvi misionari koji se bore protiv hereze su dominikanci, do tada već oprobani u tim aktivnostima. Dominikanci u borbi protiv hereze u Bosni pripadali su ugarskoj provinciji koja je imala svoje samostane i u Slavoniji, a kasnije i u Bosni. Njihov dolazak zabilježen je već 1232. godine.¹¹ Vrlo brzo pridobili su naklonost bana Mateja Ninoslava (vladao 1232.-1253.) i njegova rođaka Stjepana Prijezde (vladao 1250-ih do 1287.), utemeljitelja kasnije bosanske vladarske dinastije Kotromanića. Ninoslav je Crkvi darovao veliko imanje u Usori, omeđeno rijekama Savom, Tolisom i Bosnom te izvorom Modriča, dok je Prijezda s druge strane Bosne darovao Crkvi veliko imanje Dubicu. Papa je tada smijenio biskupa, odvojio Bosansku biskupiju od Dubrovačke nadbiskupije i stavio je pod izravnu nadležnost Rima, a od 1247. godine pod nadležnost Kaločke nadbiskupije u Ugarskoj. Ivan Wildeshausen, dominikanac, imenovan je novim biskupom. Istovremeno, papa dominikancima povjerava isključivo pravo misionarenja i istraživanja vjere u Bosni. Oni taj zadatak vrše preko stotinu godina (1228.-1330.). U međuvremenu, Ugari su organizirali i križarske pohode na Bosnu kako bi riješili probleme s hereticima, 1225.-1227. i 1234.-1239. godine. Međutim, sve te metode nisu dale rezultate. Situacija se samo pogoršala i krajem XIII. stoljeća biskupsko sjedište moralo je biti premješteno iz Bosne u Đakovo. Osim toga, Tatari su nakratko ušli na bosanski teritorij 1241.-1242., ometajući aktivnosti dominikanaca.¹²

Prva franjevačka zajednica u širem području Bosne zabilježena je u XIII. stoljeću, kada je osnovana Provincija Slavonija (lat. *Provinciae Sclavoniae*); imala je sjedište u Splitu i obuhvaćala samostane duž

¹¹ PETAR VRANKIĆ, "The Religious Communities in Bosnia-Herzegovina under Austrian-Hungarian Rule, 1878-1918", u: 1908, *L'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, Peter Lang, Bruxelles – Bern – Berlin – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2011., str. 152.

¹² I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 28-31.

hrvatskoga dijela jadranske obale, kao što su Dubrovnik, Trogir, Zadar i Pula.¹³

Posjet prvoga franjevačkog redovnika Bosni dogodio se 1248. godine, kada su provincijal iz Splita i senjski biskup Filip posjetili bosanskog bana Ninoslava zbog njegova sukoba s nadbiskupom iz Kaloče, Benediktom, a po nalogu pape Inocenta IV. Drugi službeni posjet franjevacu dogodio se kroz kontakte između bivšega srpskoga kralja Stefana Dragutina (oko 1253.-1316.; kralj 1276.-1282.), koji kao zet i vazal ugarskoga kralja na upravu dobiva banovinu Mačvu, Usoru i Soli, i pape Nikole IV., nekadašnjeg provincijala spomenute Provincije Slavonije. Papa je poslao dvojicu franjevacu, Marina iz Kotora i Ciprijana iz Bara, u zemlje Stefana Dragutina kako bi riješili probleme s hereticima. Upravo otud u to vrijeme najviše uspostavljenih franjevačkih samostana u području Donje Drine – među kojima i onaj najvažniji u Srebrenici.¹⁴ Službeno, 1291. godina zabilježena je kao godina trajnoga naseljavanja franjevacu u Bosni.¹⁵ Njihov rad konačno je dao pozitivan ishod, te je 1327. godine papa zabranio dominikancima miješati se u rad franjevacu u Bosni.

Nadalje, general franjevačkoga reda, fra Gerard Odonis, posjetio je bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića, kako bi se dogovorili o metodi trajnog rješavanja problema heretika u Bosni. Ni jedan ni drugi nisu bili za vojnu akciju, već za mirno rješenje: ukorjenjivanje franjevacu u Bosni, što je dovelo do službenog ustrojavanja franjevacu

¹³ ANĐELKO BARUN, *Franjevci među svojim pukom: kratka povijest Bosne Srebrene*, Sarajevo, 2021., str. 20.

¹⁴ Ovdje je važno spomenuti etimologiju imena Bosna Argentina. U Srebrenici, koja doslovno znači "srebrni rudnik", blizu rijeke Drine na krajnjoj istočnoj granici Bosne, nekada su se nalazili samostan i crkva svete Marije. Prema njezinu izvornom rimskom imenu – *Argentaria* lat., naziv naselja dao je svoj opisni pridjev cijeloj provinciji, što svjedoči o važnosti za provinciju: Bosna Srebrna ili Bosna Argentina, u značenju srebrna Bosna. Štoviše, tvrđava koja se nalazila iznad samostana zvala se Argentina. Samostan svete Marije posjetio je sultan Mehmed Osvajač tijekom svog povratka u Istanbul. Tom prilikom potvrdio je buduće privilegije franjevcima, koje kasnije neće biti poštovane. IVAN STRAŽEMANAC – STJEPAN SRŠAN, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebre: Expositio Provinciae Bosne Argentianae*, Matica hrvatska, Zagreb, 1993., str. 176-177; MARKO KARAMATIĆ, *Franjevačka provincija Bosna Srebrna: šematizam*, Sarajevo, 1991., str. 7.

¹⁵ A. BARUN, *nav. dj.*, 2021., str. 24; M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 7.

u vikariju,¹⁶ s obzirom da je papa Nikola IV. zabranio osnivanje novih provincija.¹⁷ To je zapravo bio trenutak kada su se franjevci učvrstili kao ekskluzivni crkveni predstavnici katoličke vjerske denominacije u Bosni, što će kasnije dovesti do posljedica, uključujući otvorena neslaganja i sporove između svjetovnih biskupijskih i klerikalnih franjevačkih vlasti u Bosni. Vatikan će postati svjestan situacije tek krajem XIX. stoljeća.¹⁸

Slika 2. Bosanski vikarijat: kustodije i samostani 1375. - kartu je izradio Nikola Badanković 1989. godine prema podacima koje je sastavio Đuro Basler.¹⁹

Iako vikarijat nije na najvišoj hijerarhijskoj razini kao što je provincija, Bosanski vikarijat, koji je ponio ime Svetoga Križa (lat. *Vicaria Bosnae S. Crucis*), bio je pod izravnom jurisdikcijom ministra reda,

¹⁶ I. GAVRAN, *nav. dj.*, 2010., str. 31-33.

¹⁷ A. BARUN, *Franjevci među svojim pukom...*, str. 25.

¹⁸ P. VRANKIĆ, *nav. dj.*, str. 152-153.

¹⁹ I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 32.

držeci određeni stupanj autonomije, poput provincije. Prvi vikar bio je fra Gerald Peregrin (Saksonac). Tijekom njegova vođenja vikarijata, sve do 1349. godine, postojale su dvije kustodije s dvanaest samostana. U sljedećih 40 godina, broj kustodija povećao se na 7, a samostana na 35, a vrlo brzo je broj samostana samo u Bosni dosegao više od 30. Štoviše, Bosanski vikarijat proširio je svoj utjecaj na Slavoniju i Rašku, kao i na dijelove Hrvatske, Dalmacije, južne Ugarske i Vlaške – što se saznaje od Bartolomeja Pizanskog, u izvještaju *De conformitate vitae B. Francisci* pisanom od 1385. do 1390., na osnovi podataka vikara Bartola Alvernskog za generalni kapitul 1375. godine.²⁰ Druga istraživanja referenciraju znatno veći broj samostana i to 28-30, koji su naknadno osnovani, potom još 10 drugih za koje su prikupljene bule osnutka do 1390., te 27 samostana po izvorima vikara fra Bartola iz Alverne koji je primio kumulativne bule od pape Grgura XI. između 1372. i 1374. godine²¹ (Slike 2 i 3).

Prvi samostan Bosanskoga vikarijata izgrađen je u selu Mili, danas Arnautovići, u blizini Visokog, sredinom XIV. stoljeća. Bio je posvećen svetom Nikoli, a kasnije je postao krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara.²² Do sredine XV. stoljeća, Bosanski vikarijat postao je toliko velik da je došlo do daljnjih podjela: Mađari su osnovali vlastitu provinciju 1444., Apuljansku kustodiju preuzeli su Talijani 1446. godine, a u Dalmaciji je osnovana nova provincija.²³

²⁰ ANĐELKO BARUN, *Svjedoci i učitelji: povijest franjevac Bosne Srebrne*, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 124; A. BARUN, *Franjevci među svojim pukom...*, str. 31; DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978., str. 284; I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 32-33; ROSANA RATKOVČIĆ, "Novi prilozi istraživanju srednjovjekovnog franjevačkog samostana i crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Olovu", u: *Croatica Christiana periodica*, br. 93, Zagreb, 2024., str. 5. [Online]. <https://doi.org/10.53745/ccp.48.93>.

²¹ MIRKO ŽUGAJ, "Bosanska vikarija i franjevci konventualci", u: *Croatica Christiana periodica*, br. 24, Zagreb, 1989., str. 10. [Online]. <https://hrcak.srce.hr/100284>.

²² M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 7.

²³ IGNACIJE GAVRAN – IVAN LACKOVIĆ, *Suputnici bosanske povijesti: sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevac*, Sarajevo, 1990., str. 39-40.

Slika 3. Samostani u Bosni u XV. stoljeću: karta koju je izradio Nikola Badanković 1989. godine.²⁴

Nakon uspješne osmanske kampanje na Balkanu, Bosna je prvo privremeno, a kasnije trajno postala dio velikog Osmanskoga Carstva, jednog od najvećih carstava u povijesti, koje je obuhvaćalo veći dio jugoistočne Europe, zapadne Azije, Kavkaza, sjeverne Afrike i Rog Afrike.

U osmanskim zakonima i establišmentu bilo je strogo zabranjeno na bilo koji način utjecati na islam kao religiju i muslimane kao narod, u svim aspektima. Stoga su bilo kakve aktivnosti usmjerene na prelazak muslimana na kršćanstvo bile nezamislive. Međutim,

²⁴ A. BARUN, *Franjevci među svojim pukom...*, str. 40.

obrnuto je bilo poželjno i prihvatljivo, što je dovelo do velikih konverzija mnogih generacija i nebrojenih tisuća kršćana: katolika, pravoslavaca i krstjana na islam, trajno mijenjajući vjersku i nacionalnu strukturu na cijelom Balkanu. Posljedično, aktivnosti ne-muslimanskih sakralnih organizacija u Bosni bile su dovedene u pitanje. Isto je vrijedilo i za sakralno graditeljstvo, koje se našlo pod striktnim ograničenjima islamskoga društva.²⁵ Bilo je sasvim jasno koje su težnje osmanskih vladara, a jedino pitanje bilo je hoće li oni ostati na Balkanu stoljećima ili trajno. U toj situaciji, bilo je presudno za sve ne-muslimane pronaći svoju ulogu i mjesto u novonastalom sustavu. Srećom po franjevce i katolike općenito u Bosni, jedan od prvih koji je shvatio te dalekosežne posljedice bio je kustod Bosanskoga vikarijata, fra Anđeo Zvizdović (1420.-1498.).

Godine 1463., kada je grad Jajce pao pred osmanskom vojskom, fra Anđeo je iskoristio priliku susresti se sa sultanom Mehmedom II.,²⁶ koji je tada bio na putu iz Jajca. Sultan je u Jajcu dao pogubiti posljednjega bosanskoga kralja, Stjepana Tomaševića, dok je njegova pomajka, kraljica Katarina²⁷ pronašla utočište u Rimu, gdje se kasnije i upokojila, i oporukom ostavila Kraljevstvo u nasljeđe Svetoj Stolici, pod uvjetom da se njezina djeca, Sigismund (kasnije Ishak-beg Kraljević) i Katarina (kasnije Tarihi Hanuma), koje su Osmanlije zarobili i preobratili na islam, ne vrate katoličkoj vjeri.

Fra Anđeo i sultan Mehmed II. sastali su se u Milodražu, blizu Kiseljaka u središnjoj Bosni, gdje je fra Anđeo ponudio franjevačko i katoličko priznanje njihove vlasti u Bosni, dok je Mehmed II. dao svoju riječ da će štititi prava katolika i franjevac, kao njihovih službenih

²⁵ SREĆKO M. DŽAJA, "The Bosnian-Herzegovinian Croats: A Historical-Cultural Profile", u: *Croatian Studies Review*, br. 1, Sydney, 2012., str. 78. [Online]. <https://hrcak.srce.hr/102747>

²⁶ Mehmed II., poznat i kao Mehmed Osvajač (1432.-1481.), bio je osmanski sultan poznat po osvajanju Carigrada 1453. godine, čime je okončano postojanje Bizantskog Carstva, a osmanska država postala dominantna sila.

²⁷ Kraljica Katarina Kosača-Kotromanić (1424.-1478.) bila je pretposljednja bosanska kraljica, druga supruga kralja Stjepana Tomaša i majka Sigismunda i Katarine. Potjecala je iz moćne hercegovačke obitelji Kosača, kći hercega Stjepana Vukčića Kosače. Po padu Bosne, otišla je u Rim, gdje je provela ostatak života. Sahranjena je u crkvi Santa Maria in Aracoeli u Rimu.

predstavnik, da prakticiraju svoju vjeru i održavaju svoju slobodu, kao i zgrade i imovinu. To je službeno potvrđeno u Ahdnami,²⁸ napisanoj u vremenu i na mjestu gdje su se njih dvojica susreli.²⁹

Iako je Ahdnama³⁰ formalno osiguravala privilegije i slobodu za franjeve, stvarna situacija bila je prilično drukčija. Čak i prije službenoga pada Bosne 1463. godine, osmanske trupe upadale su na bosanski teritorij, oštećujući brojne sakralne građevine. Na primjer, 1435. svi samostani koji su pripadali Bosanskom vikarijatu bili su ili oštećeni i opljačkani ili uništeni, prema informacijama navedenim u papirskoj buli koju je 1473. godine izdao papa Siksto IV. Nakon toga, zabilježeno je relativno mirno razdoblje, i gotovo sva franjevačka imovina koja je bila premještena na slobodne teritorije vraćena je natrag u vikarijat. Sveukupno, neki bi rekli da je razdoblje između 1463. i 1514. godine bio najmirnija era osmanske vladavine u Bosni.³¹ Početak XVI. stoljeća obilježio je nažalost brojna razaranja i pustošenja.³²

Druga važna situacija unutar vikarijata bila je teritorijalna podjela: jedan dio bosanskih franjevaca bio je pod osmanskom vlašću i uvjetno rečeno lojalan njima, slijedeći sklonost fra Anđela Zvizdovića prema sultanu, dok je drugi dio franjevaca bio zaštićen od katoličkih vladara i posvećen borbi protiv Osmanlija. Nisu postojale samo takve teritorijalne podjele, već i stvarni problemi poput organizacije

²⁸ RUDOLF BARIŠIĆ, "Franciscan Province of Bosna Srebrena as an Imagined Millet?", u: *Specimina nova. Pars prima, Sectio mediaevalis*, 12, Pécs, 2023., str. 103-104. doi: 10.15170/SPMNNV.2023.12.06

²⁹ I. GAVRAN – I. LACKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 39-42.

³⁰ Ahdnama (*achtiname* ili *ahidnâme* tur.) je vrsta osmanske povelje koja se obično naziva kapitulacijom. Tijekom ranoga modernog razdoblja, Osmansko Carstvo ju je nazivalo *Ahidname-i-Humayun* tur. ili carsko obećanje, a Ahdnama je funkcionirala kao službeni sporazum između Carstva i raznih europskih država. VIRGINIA H. AKSAN – DANIEL GOFFMAN, *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007., str. 63-64.

³¹ *Isto*, str. 42.

³² FRANJO EMANUEL HOŠKO, "Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme", u: *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, br. 1, Požega, 2012., str. 57. [Online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/96544>.

godišnjih kapitula zbog ne baš pogodnih prometnih okolnosti i opće političke situacije između Osmanskoga Carstva i okolnih zemalja.³³

Franjevački arhitektonski pothvati do pada Kraljevstva

Vrijeme između dolaska prvih franjevaca u Bosnu 1291. i početka osmanske vladavine 1463. godine, prate arhitektura i graditeljsko nasljeđe koji su nažalost slabo i fragmentarno dokumentirani. Do danas su sačuvani samo arheološki tragovi i vrlo malo ostataka najranijih franjevačkih rezidencija. Za većinu lokacija poznate su samo grubo određene lokacije povezane s toponimima koji su se u većoj mjeri zadržali u korištenju. Stoga bi bilo što, osim pretpostavki o značajkama te arhitekture, bilo neozbiljno (Slika 4). Može se pretpostaviti da su najstarija franjevačka nalazišta u svojim najranijim fazama razvoja bila skromna, mala i ne baš istaknuta u pogledu arhitekture. Međutim, poznato je da su na kraju postojanja Bosanskoga Kraljevstva franjevci imali oko 30 samostana.³⁴ Nakon strahota osmanskih osvajanja i Bečkoga rata ostale su samo tri rezidencije - Kreševo, Kraljeva Sutjeska i Fojnica. Točna arhitektonska svojstva ovih, kao i ostalih franjevačkih građevina iz tog razdoblja ostaju nepoznata u detalje.

³³ *Isto*, str. 43.

³⁴ Nakon pada Bosne pod osmansku vlast 1463. godine, franjevci Bosne Srebrene preuzeli su duhovnu skrb na širokom području koje se protezalo od Dalmacije na jugu do Budima na sjeveru i Temišvara na istoku, uključujući dijelove današnje Bugarske. Njihova je misija obuhvaćala gradove poput Šibenika, Skradina, Knina, Sinja, Vrlike, Makarske, Zaostruga, Imotskog, Rame, Fojnice, Olova, Srebrenice, Kreševa, Mostara, Tuzle, Modriče, Požege, Đakova, Udbine, Gračaca, Kostajnice, Našica, Vinkovaca, Osijeka, Pečuha i Budima. Dok su se drugi redovnici i svećenici povlačili pred osmanskim osvajanjem, franjevci su proširili svoje djelovanje prateći širenje Osmanskoga Carstva. Tijekom gotovo dva stoljeća, oni su bili jedini dušobrižnici katoličkoga pučanstva na ovom velikom prostoru. Njihova predanost očitovala se u pružanju utjehe i pomoći katoličkom puku, koji je ostao pod stranom vlašću u teškom položaju pokorene raje. Taj angažman sažet je u izreci: *Kud god Turčin s ćordom, tud i fratar s torbom*. Više u: DANIJELO NIKOLIĆ, "Bosanski ujaci", u: *Počeci*, br. 1, Split, 2012., str. 12-13. [Online]. <https://hrcak.srce.hr/152904>

Slika 4. Samostani Bosanskoga vikarijata (1340.-1517.) – kartu je izradio Nikola Badanković 1989. godine prema podacima koje je sastavio Dominik Mandić.³⁵ Škegro i ostali ukazuju na propuste u identifikiranju i uopće postojanju samostana na lokaciji Vesela Straža.³⁶

Dominantni u izvođenju crkvi i samostana bili su primorski graditelji, primarno iz Dubrovnika. Objekti su građeni masovno od kamena u vapnenoj žbuci. U osnovi su bile većinom jednobrodne naglašeno longitudinalne crkve, mahom romaničkog određenja, koje su s vremenom proširivane i dobivale romaničko-gotičke ili jasnije gotičke osobine,³⁷ čineći ih usporedivim sa suvremenim franjevač-

³⁵ I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 31-34.

³⁶ ANTE ŠKEGRO – AJLA SEJFULI – MARKO ČORIĆ, "Crkvine u Veseloj kod Bugojna u zapadnom dijelu srednje Bosne", u: *Hercegovina*, 3, serija 3, Mostar – Zagreb, 2017., str. 117-151. [Online] <https://doi.org/10.47960/271-1844.2017.3.117>

³⁷ PAVAO ANĐELIĆ, "Pogled u franjevačko graditeljstvo XIV. i XV. vijeka u Bosni", u: *Radovi simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura»*, Zenica, 1973., str. 201-206.

kim ostvarenjima u Europi. Većina crkvi bila je posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Crkve su bile skromno umjetnički opremane, dok su neke imale i srebreno i zlatno posuđe, o čemu svjedoči i papa Pavao II., koji je 1469. godine naredio crkvama i samostanima iz Europe vratiti misno posuđe, knjige i arhivu u Bosnu, nakon što su oni bili privremeno izneseni za vrijeme prvih pohoda Osmanlija.³⁸

Jedna lokacija, datirana u ovo razdoblje, dobila je dostojnu pozornost, kako povijesno, istraživački, tako i arheološki - samostan i crkva svetog Nikole, lokalitet Zidine, u **Arnautovićima**,³⁹ ranije poznato pod srednjovjekovnim imenom **Mili**, oko dva kilometara udaljenom od Visokog. Upravo su gradnje u Milima najstarije franjevačke gradnje u Bosni.⁴⁰ U Milima je najkasnije 1244. stolovao i biskup, prije premještanja sjedišta u Đakovo 1247. godine. Osnivanjem Vikarijata 1339./1340.⁴¹ godine ban Stjepan II. Kotromanić napuštene biskupske posjede ustupa novoosnovanom vikarijatu, a vikaru je sagradio crkvu sa samostanom.⁴²

Crkva sa samostanom je imala i veće značenje od središnje crkve vikarijata i prvoga samostana. To je bila grobna crkva Stjepana II.

³⁸ A. BARUN, *Franjevci među svojim pukom...*, str. 32.

³⁹ U užem okruženju lokaliteta Arnautovići, u radijusu od 3 km nalaze se: selo Biskupići gdje je pronađena ploča Kulina bana, Moštre s dvorom kralja Tvrtka i hižom velikoga gosta Crkve bosanske i Podvisoki s dvorom kralja Ostoje i Tvrtka II. P. ANĐELIĆ, "Pogled u franjevačko graditeljstvo XIV. i XV. vijeka u Bosni", str. 202.

⁴⁰ MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001., str. 215-217.

⁴¹ Godina osnutka Vikarije je diskutirana u više izvora – ponajviše zbog nepreciznoga datiranja generalnoga kapitula reda i slijeda posjeta fra Gerarda Odonisa banu Stjepanu II., je li posjet uslijedio nakon kapitula, 1340., ili pak godinu prije, 1339. godine. Barada o tom delikatnom pitanju diskutira još 1928. godine, osvrćući se na rad Julijana Jelenića. MIHO BARADA, "Jelenić, Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak bosanske Vikarije," u: *Starohrvatska prosvjeta*, br. 1-2, Split, 1928., str. 160-163. [Online]. <https://hrcak.srce.hr/106980> i JULIJAN JELENIĆ, *Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutka Bosanske Vikarije*, Split, 1926., str. 27.

⁴² JOZO DŽAMBO, *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo, 2022., str. 114-115; GORAN MIJOČEVIĆ, "Razvoj urbanih naselja u Bosanskom kraljevstvu - primjer Visokoga," u: *Hercegovina*, 6, serija 3, Mostar – Zagreb, 2020., str. 201-202. [Online]. <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2020.6.191>

Kotromanića, bana Bosne i Stjepana Tvrtka I. Kotromanića, bosanskoga kralja, kao i krunidbena crkva svih bosanskih kraljeva od Stjepana Tvrtka I. do Stjepana Tomaša.⁴³ Kustos grčko-rimske zbirke *Landesmuseum*-a u Sarajevu, Karlo Patsch, izvršio je prve iskopine na licu mjesta 1909.-1910. godine, otkrivši kompleks.⁴⁴ Povjesničar Juraj Kujundžić na osnovi tih nalaza daje idealnu rekonstrukciju mogućeg izgleda osnove crkve dužine oko 33,7 m, jednodimenzionalne dispozicije.⁴⁵ Jedan od najcjelovitijih bosanskih povjesničara, arheolog i konzervator, Đuro Basler, pokrenuo je početna istraživanja nakon iskopavanja 1969. godine. I Basler je identificirao gotičku crkvu skromnih razmjera, datirao je u 1339. godinu i dao skicu mogućeg izgleda. Od mnogih drugih istraživanja i ponovljenih iskapanja, ističe se rad Pavla Anđelića 1976.-1978. godine. Identificirao je višeslojnu strukturu romaničkog karaktera sa starijim antičkim slojem (objekta neutvrđene namjene), kao i gotičku crkvu dimenzija unutrašnjeg prostora oko 27 m i širine glavne lađe oko 14 m, što ju je skupa s velikom crkvom na Bobovcu svrstavalo u red većih sakralnih objekata u Bosni tog vremena.⁴⁶ Džambo⁴⁷ smatra da romanički sloj može potjecati od središnje crkve bosanskoga biskupa.

Osnovne značajke plana su jednodimenzionalna lađa, približno pravokutnoga oblika, s poligonalnom apsidom i izduženim korom, koji su poduprti snažnim kontraforama s vanjske strane, skupa s korom. Uz apsidu je bila prizidana pravokutna prostorija, pretpostavlja se, s funkcijom sakristije (Slika 5).

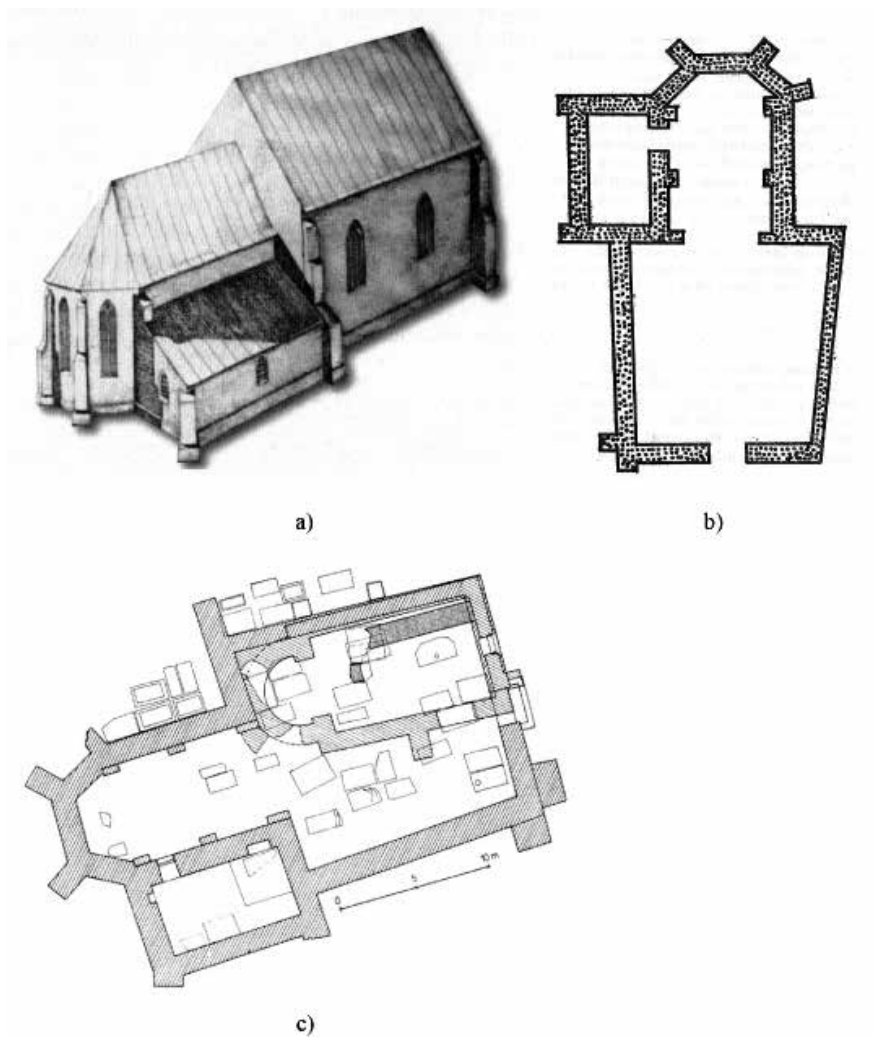
⁴³ MARIAN WENZEL, "Bosnian History and Austro-Hungarian policy: some Medieval Belts, the Bogomil Romance and the King Tvrtko Graves", u: *Peristil*, br. 1, Zagreb, 1987., str. 29-53, [Online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/165272>.

⁴⁴ DEJAN ZADRO, "Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)", u: *Prilozi*, vol. 33, Sarajevo, 2004., str. 59; J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 114; PAVAO ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska: stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, 1973., str. 201.

⁴⁵ JURAJ KUJUNDŽIĆ, "Crkva Svetog Nikole u Visokom", u: *Dobri pastir*, 19-20, Sarajevo, 1970., str. 171-184.

⁴⁶ I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 13-18; D. ZADRO, *nav. dj.*, str. 59-100.

⁴⁷ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 116.

Slika 5. a) Rekonstrukcija mogućeg izgleda crkve svetog Nikole u Milima prema Đuri Basleru⁴⁸; b) Tlocrt crkve svetog Nikole u Milima, crtež Borislava Majdandžića prema Pavi Anđeliću⁴⁹; c) Rekonstrukcija mogućeg izgleda osnove crkve svetog Nikole u Milima prema Juraju Kujundžiću.⁵⁰

⁴⁸ I. GAVRAN, *nav. dj.*, str. 52.

⁴⁹ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, tabla 204-205.

⁵⁰ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 118.

Potrebno je naglasiti da je postojao još jedan franjevački lokalitet u Visokom, u vrijeme kada je mjesto nosilo naziv Podvisoko, i to na lokaciji Klisa – crkva svete Marije. S obzirom da neki izvori upućuju na to da se u Visokom razvila značajna kolonija Dubrovčana, čije je prisustvo doprinijelo ubrzanom razvoju naselja, već u XIV. stoljeću Mili postaju predgrađem Visokog, a centar političke moći se iz Mila seli u susjednu župu Trstivnicu (po lokalnoj rječici Trstionici), gdje je formiran dualni grad:⁵¹ utvrđenje na povišenom Bobovcu i predgrađe u Sutjesci – *Curia Bani*.⁵²

Bobovac je kao struktura postojao i prije preseljenja vlasti iz Mila i kao takav ga je Anđelić⁵³ datirao u početak XIV. stoljeća.⁵⁴ Svaka-ko su proširenja dvorskoga karaktera bila ta koja potvrđuju njegovu novu namjenu i potvrđena su već u 1356. godini.⁵⁵ Na Bobovcu su se nalazile tri građevine od interesa: grobna kapela, crkva i palača (Slika 6).

Prema navedenim izvorima autora Joze Džambe i Pave Anđelića grobna kapela je bila kvadratnoga tlocrta, podijeljena drvenom pregradom na dio za sahranjivanje i drugi dio za vjernike. Uporaba pojedinih stilskih elemenata, kao što su timpanoni, upućuje na gotičku pozadinu stilskeg određenja ove kapele. U prvotnom planu, apsida je bila pravokutna, dok je tek kasnije transformirana u poligonalnu. Također, bila je dekorirana i živopisana u unutarnjem prostoru. Kapela je građena 1356. godine, kao i dvor, a tek u prvim desetljećima XV. stoljeća pretvorena je u zagrobnu kapelu, kada je primila i bogatu dekoraciju.⁵⁶

⁵¹ M. WENZEL, *nav. dj.*, str. 54.

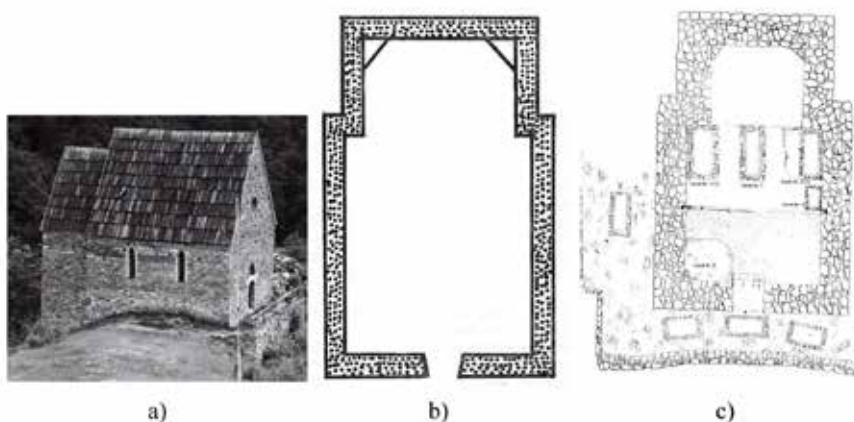
⁵² JOZEFINA DAUTBEGOVIĆ, "Konceptija novog stalnog postava Muzeja Kraljeve Sutjeske", u: *Informatica museologica*, br. 1-4, Zagreb, 1999., str. 70. [Online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/143003>.

⁵³ Sistematska iskapanja Bobovca 1959. do 1967. godine uradio je P. Anđelić.

⁵⁴ MIRSAĐ SIJARIĆ, "Nadgrobne ploče tri bosanska kralja", u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 23 (-), Zagreb, 2006., str. 229-256. [Online]. <https://hrcak.srce.hr/12011>

⁵⁵ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 46, 140.

⁵⁶ *Isto*, str. 204.

Slika 6. a) Bobovac, suvremena rekonstrukcija grobne kapele⁵⁷; b) Tlocrt grobne kapele u Bobovcu, crtež Borislava Majdandžića prema Pavi Anđeliću⁵⁸; c) Tlocrt grobne kapele u Bobovcu, crtež Mirsada Sijarića prema Pavi Anđeliću.⁵⁹

Druga crkva na Bobovcu, zbog veličine, često je nazivana i "velikom" crkvom. Anđelić smatra da je to bila najveća sakralna građevina u bosanskoj srednjovjekovnoj povijesti s dužinom od 23,1 m i širinom od 14,3 m. Gradnja te crkve datirana je u drugu polovinu XV. stoljeća, s obzirom da su 1461. zabilježene donacije Dubrovčanina Milete Radičevića za gradnju. Karakteristika ove crkve, koja je izdvaja od ostalih, jest i razvijen tlocrt apside koja ima jednu veću i dvije manje bočne apside. Anđelić također analizira i njenu poziciju na oko 10-12 m paralelno od grobne kapele⁶⁰ (Slika 7).

Palača je bila dimenzija 11 m x 6 m,⁶¹ a njezino postojanje u arhivskim dokumentima datirano je sigurno prije 1449. godine, kada su također zabilježene donacije za njezin rad. S preciznošću nije lako potvrditi je li u pitanju bila nastamba ili utemeljen samostan po

⁵⁷ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 124.

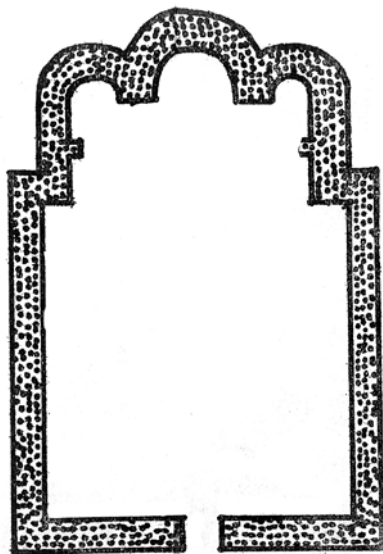
⁵⁸ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, tabla 204-205.

⁵⁹ M. SIJARIĆ, *nav. dj.*, str. 231.

⁶⁰ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, str. 98-99.

⁶¹ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 120.

pravilima Reda, s obzirom da se baš u dokumentima o spomenutim donacijama govori o *domusu*, a ne o *claustrum*-u.⁶²

Slika 7. Tlocrt velike crkve u Bobovcu, crtež Borislava Majdandžića prema Pavi Anđeliću.⁶³

Padom Bobovca 1463. godine, posljednji bosanski kralj, Stjepan Tomašević, otišao je u Ključ, a cijelo je područje ubrzo palo pod osmansku kontrolu. Pad Bobovca uzima se kao simbolička godina pada bosanske državnosti.

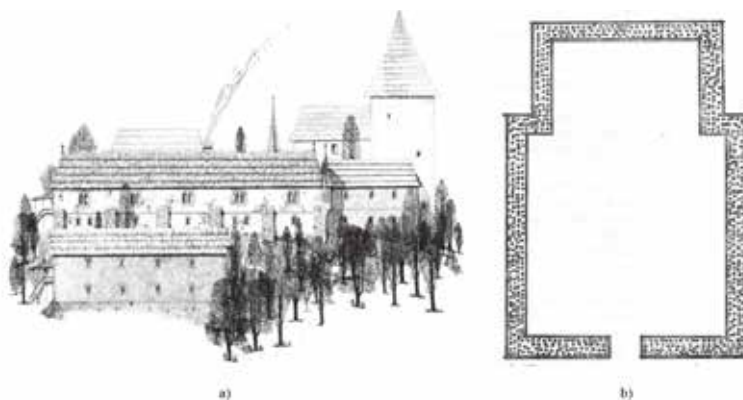
Drugi dio prijestolnoga mjesta je nešto niže locirana **Sutjeska – Curia Bani**, danas naselje Kraljeva Sutjeska⁶⁴ u blizini Kaknja. Prvi fra-

⁶² *Domus* je pojam kojim se u srednjovjekovnoj latinskoj terminologiji franjevačkoga reda označava manja rezidencija ili nastamba redovnika u nekom mjestu, bez punog institucionalnog statusa samostana. Nasuprot tome, *claustrum* (odnosno *monasterium*) označava formalno utemeljen samostan sa stalnom zajednicom, klaustrom i samostalnim upravnim strukturama. LAURA DEL BONO, "Charity and welcome at the monastery", u: *Crkva u svijetu*, br. 1. suppl., Split, 2023., str. 409-429. <https://doi.org/10.34075/cs.58.1s.18>.

⁶³ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, tabla 204-205.

⁶⁴ Sutjeska nosi prefiks Kraljeva od vremena austro-ugarske vlasti.

njevački samostan u Kraljevoj Sutjesci podignut je vjerojatno u prvoj polovici XIV. stoljeća i od tada je istaknuti kulturni, duhovni, pastoralni i umjetnički centar na tom području. Što se tiče pisanih izvora, najranije se samostan spominje u kronikama, datiranim u 1385.-1390., fra Bartholomeusa Pisanusa. Arheološka iskapanja šezdesetih godina prošloga stoljeća⁶⁵ ukazala su na postojanje jedne kapele koja je ranije bila poznata iz povelje Tvrtka I. (7. veljače 1378.), kada je identificirana kao crkva svetoga Grgura,⁶⁶ a po kojoj cijeli lokalitet nosi ime Grgurevo.⁶⁷ I ovaj kompleks srušen je u otomanskoj najezdi po padu Bobovca 1463. godine. Uzor ovoj crkvi bila je grobna kapela na Bobovcu, što ujedno odgovara ne samo prostornoj dispoziciji već i kronološkom vremenu gradnje. Osim samostana i kapele, *Curia Bani* imala je i dvorski dio što potvrđuje da su se kraljevi kretali između Visokog, Bobovca i Sutjeske, a da su istovremeno upravo franjevci bili ti koji su svoja sjedišta imali u blizini državnoga vrha (Slika 8).

Slika 8. a) Sutjeska - *Curia bani*, pokušaj rekonstrukcije vladarskog dvora s kapelom svetoga Grgura Čudotvorca po Pavi Anđeliću⁶⁸; b) Tlocrt crkve svetoga Grgura u Sutjesci, crtež Borislava Majdandžića prema Pavi Anđeliću.⁶⁹

⁶⁵ Arheološki nalazi P. Anđelića iz vremena 1964.-1970. godine upućuju na sličnosti s crkvama u Srebrenici, Olovu i grobnoj kapeli u Bobovcu.

⁶⁶ LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, Knjiga I, Beograd – Sremski Karlovci, 1929., povelja 82, str. 75.

⁶⁷ LEONARD VALENTA, *Kamenom satkana prošlost: srednjovjekovni bosanski gradovi*, Sarajevo, 2019., str. 85.

⁶⁸ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 123.

⁶⁹ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, tabla 204-205.

Još jedno važno franjevačko mjesto je crkva svete Marije i zvonik svetoga Luke u **Jajcu**,⁷⁰ koji predstavljaju jedinu sačuvanu predosmansku rimokatoličku crkvu u Bosni. Zvonik svetoga Luke predstavlja istaknuti primjer romaničke arhitekture i, očito, jedini sačuvan u Bosni.⁷¹ Nekoć su u neposrednoj blizini postojali samostani u Jajcu, Grebenu i Jezeru.⁷²

Franjevačka samostanska crkva svete Marije izgrađena je u XII. ili XIII. stoljeću u romaničkom stilu, a obnovljena je početkom XV. stoljeća u gotičkom stilu (Slika 9). Izvori tvrde da je bila živopisana, a jedan od sačuvanih radova bio je *Ples smrti*, koji je bio karakterističan za srednjovjekovne franjevačke crkve. Između 1460. i 1463. godine uz crkvu je podignut zvonik posvećen evanđelistu Luki. U crkvi su se nalazile relikvije svetog Luke i zato je kula posvećena ovom svecu. Kraljica Jelena (Branković) iz Srpske Despotovine donijela je tu relikviju. Nakon osmanskoga preuzimanja, relikvije su stavljene na tržište Mlečanima, a danas se čuvaju u crkvi svetog Joba (San Giobbe) u Veneciji.⁷³ Nažalost, kompleks nije preživio otomansko doba, a nakon 1528. godine, kada je Jajce definitivno postalo dio otomanskog teritorija, prenamijenjen je u džamiju. U međuvremenu je crkva u većoj mjeri uništena, a preostali su samo vanjski zidovi i toranj.⁷⁴

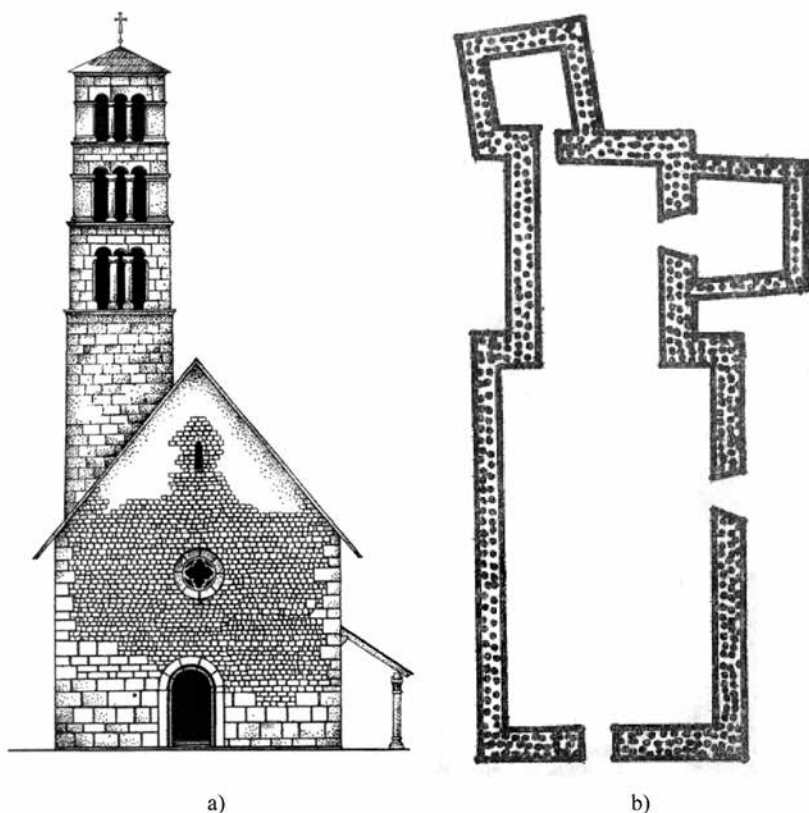
⁷⁰ Jasniji podatci arheološkoga karaktera za lokalitete u Jajcu potječu tek iz Anđelićevih radova obavljenih 1961. godine. P. ANĐELIĆ, "Pogled u franjevačko graditeljstvo XIV. i XV. vijeka u Bosni", str. 202.

⁷¹ DRAGO MILETIĆ – MARIJA VALJATO FABRIS, "Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja B. D. Marije u Gori", u: *Portal*, br. 5, Zagreb, 2014., str. 69, [Online]. <https://doi.org/10.17018/portal.2014.4>

⁷² *Isto*, str. 106-107.

⁷³ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 106.

⁷⁴ *Isto*, str. 106-107.

Slika 9. a) Jajce, crkva svete Marije i toranj sv. Luke, idealizirana rekonstrukcija po Đuri Basleru⁷⁵; b) Tlocrt crkve svete Marije u Jajcu – crtež Borislava Majdandžića prema Pavi Anđeliću.⁷⁶

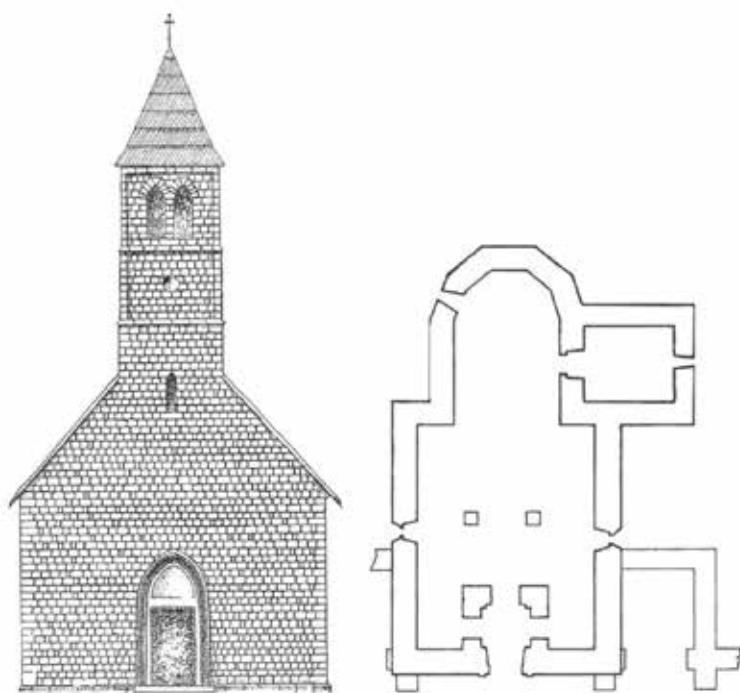
Osim ove crkve u Jajcu, franjevci su imali i crkvu svete Katarine, koju je vjerojatno sagradila bosanska kraljica Katarina (1425.-1478.). Osmanlijske su je snage srušile, kao i crkve i samostane u Jajcu, Grebenu (kod Krupe na Vrbasu pokraj Banja Luke) i Jezeru (zapadno od Jajca).⁷⁷ Početkom otomanskoga razdoblja franjevci iz samostana Svetog Duha u Fojnici vršili su pastoralnu skrb za preostale katolike u Jajcu. Bili su smješteni u Lučini, na desnoj strani rijeke Vrbas.

⁷⁵ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 129.

⁷⁶ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, tabla 204-205.

⁷⁷ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 107.

Godine 1741. župa je preseljena u Kozluk, također s desne strane Jajca, a crkva svetog Ivana Krstitelja u Podmilačju, sjeverno od Jajca, služila je kao župna crkva. Ova je crkva interesantna, iako potječe iz vremena nakon dolaska Osmanlija. Njezina južna bočna kapela zapravo je franjevačka crkva iz XV. stoljeća koja se obnavljala 1705., 1822., 1872. godine, da bi konačno bila uzidana u novu crkvu građenu 1910.-1912. godine. Ta crkva je 1991. godine minirana i srušena u cijelosti, čime je i posljednja sačuvana franjevačka srednjovjekovna crkva uništena. Na licu mjesta nalazi se suvremena rekonstrukcija originalnoga kompleksa.

Slika 10. Podmilačje, Crkva svetog Ive, rekonstrukcija po J. Kujundžiću.⁷⁸

Uz Mila, Sutjesku i Jajce, **Srebrenica** pripada redu bolje istraženih franjevačkih lokaliteta. Pojavljuje se u popisu Bartholomeusa Pisanusa kao jedna od kustodija i nastambi bosanskih franjevaca pod

⁷⁸ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 131.

nazivom *Custodia Machioviae*. Osnovni razlog važnosti Srebrenice u srednjem vijeku svakako su bila bogata rudna nalazišta srebra, otuda i naziv za toponim, kao slično kao i kod Olova, te je razvijeno rudarstvo shodno tome, ponajviše s rudarima Saksoncima. U tom razdoblju, Srebrenica često mijenja vladare pa prelazi iz ugarskih u ruke bosanskih, pa srpskih vladara, prije konačnoga pada pod Osmanlije 1462. godine.

U smislu lociranja političke moći, Srebrenica je zbog brojnih promjena vlasti bila lišena tih funkcija, te samim tim ni franjevačko sjedište nije imalo značajniju moć u tom smislu. Raspadom vikarije 1514. godine i njezinom podjelom, uspostavlja se provincija *Bosna Srebrena – Bosna Argentina*,⁷⁹ kada u prvi plan dolazi važnost upravo samostana u Srebrenici.⁸⁰ U Srebrenici je bila crkva i samostan svete Marije, kao i crkva svetog Nikole, koja je služila kao gradska crkva.

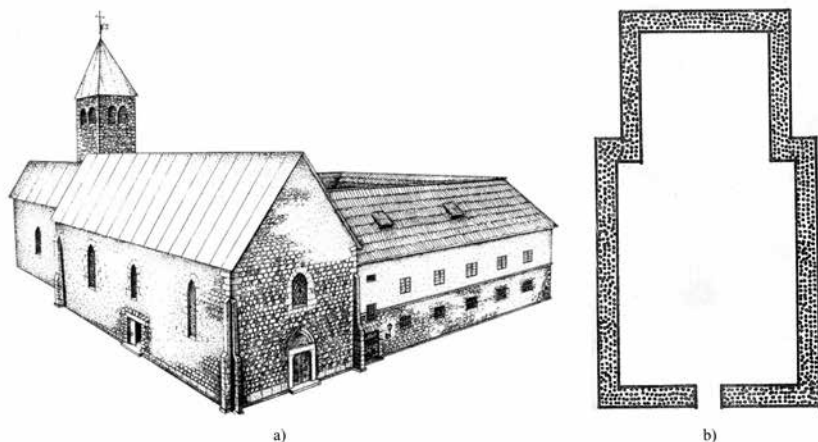
Franjevačko središte se prvi puta spominje 1387.,⁸¹ a iz podataka o ugovorima s dubrovačkim majstorima, zna se da su radovi izvođeni 1453., 1485., kao i 1504. godine.⁸² Od franjevačkih srednjovjekovnih centara, Srebrenica je opstala najduže, te se podatci o sjedištu provincije pojavljuju sve do kraja XVII. stoljeća. Utemeljena je pretpostavka da su za vrijeme Bečkoga rata (1683.-1699.) franjevci doživjeli egzodus u Srebrenici.

⁷⁹ Bosanska vikarija obuhvaćala je teritorij četiri države: bosanske pod osmanskom vlašću, hrvatske, mletačke i dubrovačke. Zbog administrativne pripadnosti različitim državama i radi učinkovitijeg pastoriziranja, 1514. godine vikarijat je podijeljen na Bosnu Hrvatsku i Bosnu Srebrenu. Daljnja reorganizacija uslijedila je 1735. godine, kada su dekretom iz Rima od Bosne Srebrene stvorene tri provincije: Provincija *Bosna Srebrena* pod osmanskom vlašću, Provincija *Sv. Ivana Kapistrana* u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu i Provincija *Sv. Kaja* na području Mletačke Republike. Provincija *Sv. Kaja* 1743. godine preimenovana je u Provinciju *Presvetog Otkupitelja*. D. NIKOLIĆ, *nav. dj.*, str. 13.

⁸⁰ JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II., Zagreb, 1915., str. 122-123.

⁸¹ L. VALENTA, *nav. dj.*, str. 177.

⁸² P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, str. 203.

Franjevački samostan u **Olovu** jedan je od najstarijih u Bosni, imajući u vidu da se i on spominje u popisu franjevačkih samostana Bartolomeja Pizanskog *De conformitate vitae B. Francisci*.⁸⁵ U Olovu su u predosmansko vrijeme identificirane dvije lokacije, jedna samostana Blažene Djevice Marije, čija je idealizirana rekonstrukcija poznata iz radova Đure Baslera. Druga je crkva u Bakićima kod Olova, pretpostavlja se da je bila posvećena svetom Roku i predstavljala je filijalnu crkvu samostana. Specifična situacija oko nepostojanja arhivskih izvora starijih od XVI. stoljeća ukazuje na mlađe podrijetlo olovske crkve, međutim njezina arhitektura s osnovom dimenzija oko 12,60 m x 9,50 m⁸⁶ i arheologija svrstavaju je u srednjovjekovnu povijest s usporedivim značajkama s grobnom kapelom na Bobovcu, te crkvama u Sutjesci, Jajcu i Srebrenici, ponajprije zbog pravokutnog apsidalnog prostora i naglašenoga kora.⁸⁷

⁸³ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 127.

⁸⁴ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, tabla 204-205.

⁸⁵ R. RATKOVČIĆ, *nav. dj.*, str. 5.

⁸⁶ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 141.

⁸⁷ Tek se arheološkim radovima koje je proveo 1968.-1969. godine fra Krunoslav Misilo s većom sigurnošću konstatira sličnost kompleksa u Olovu s lokalitetima

Slika 12. a) Samostan Blažene Djevice Marije u Olovu, idealizirana rekonstrukcija izgleda po Đuri Basleru⁸⁸; b) Samostan Blažene Djevice Marije u Olovu, idealizirana rekonstrukcija tlocrta po Đuri Basleru.⁸⁹

Franjevački povjesničar Luka Wadding (1588.-1657.) u ljetopisu (*Annales Minorum*, 1625.-1654.) zabilježio je "da su Ovoljani imali crkvu od vjekada, a franjevci ih iz bližih samostana služili, dok napokon uz istu crkvu franjevci samostan načiniše". Isto je potvrdio i fratar Franjo Sudić Varadinac u djelu *Pastor bonus* objavljenom u Veneciji 1679. godine.⁹⁰ Olovo je bilo pošteđeno razaranja 1463. godine, vjerojatno zbog važnosti u rudarstvu i zanatstvu od interesa za nove vlasti. U sljedećim godinama olovsko svetište s čudotvornom slikom Gospe (Olovske) doseže vrhunac. Međutim, od sredine XVII. stoljeća katolici se iseljavaju preko Save. Već 1670. samostan je privremeno napušten, potom 1687. svi fratri odlaze, osim gvardijana, a oko 1700. godine definitivno su ga napustili i preselili se u Ilok.⁹¹ U noći između 1. i 2. kolovoza 1704. samostan i crkva su u cijelosti uništeni kao posljedica požara.⁹²

u Sutjesci, Jajcu i Srebrenici. P. ANĐELIĆ, "Pogled u franjevačko graditeljstvo XIV. i XV. vijeka u Bosni", str. 203.

⁸⁸ J. DŽAMBO, *nav. dj.*, str. 127.

⁸⁹ R. RATKOVČIĆ, *nav. dj.*, str. 8.

⁹⁰ KARL HÖRMANN – ĆIRO TRUHELKA, "Olovo", u: *Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca*, vol. 8, Sarajevo, 1887., str. 150; R. RATKOVČIĆ, *nav. dj.*, str. 6.

⁹¹ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 141.

⁹² STJEPAN DUVNJAK, "Bogorodičine slike Gospe Olovske", u: MARKO KARAMATIĆ (ur.), *Tristota obljetnica stradanja samostana i crkve u Olovu. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa*, Sarajevo, 2008., str. 116.

Značajni su arheološki nalazi u **Varošišću kod Vranduka**,⁹³ gdje su također postojali franjevački samostan i crkva, a koja se spominje u pisanim tragovima već 1449., 1461. i 1462. godine.⁹⁴ Crkva je bila izrazito izduženoga longitudinalnog tlocrta s poligonalnom apsidom. Izduženi oltarski prostor u nastavku apside formiran je zidanim oltarskom pregradom, sa srednjim prolazom širine oko trećine širine lađe, čime je dužina tako naglašena kora dostigla gotovo jednu polovinu duže cijele lađe.⁹⁵ Izvana gledano, pored prizidane sakristije, kontrafori su bili s južne i sjeverne strane. Dimenzijama je bila usporediva s velikom crkvom u Bobovcu – 24,20 m duljine i 8 m širine u unutrašnjosti. U materijalima, obradi i ostacima umjetničkoga uređenja, crkva nije zaostajala za drugim značajnim lokalitetima, dapače. Rad Pave Anđelića je u kronologizaciji ove crkve iznimno bitan. Naime, u Državnom arhivu Dubrovnika sačuvana je oporuka Radiča Mišetića, koji je preminuo u Fojnici 1449. godine i koji je ostavio pet dukata crkvi u Vranduku, s napomenom da se taj novac mora uložiti u kuću Reda male braće. Osim ovoga traga, postoji i onaj iz 1461. godine, istoga karaktera, vezan za oporuku Dubrovčanina Mileta Radičevića, koji je donirao i gradnje u Bobovcu. Ono što ovu crkvu izdvaja od ostalih jest jedno autorstvo, koje nije u cijelosti razjašnjeno. Naime, znameniti kipar, Šibenčanin Ivan Hreljić,⁹⁶ iz

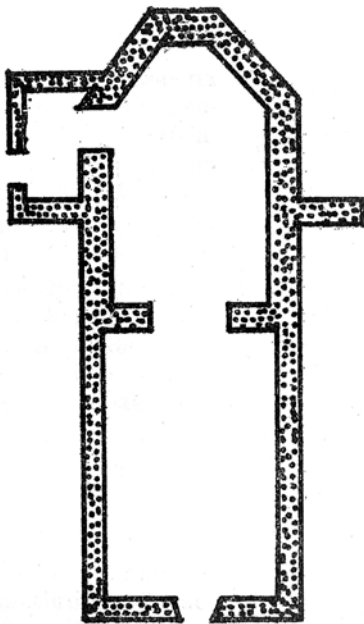
⁹³ Arhitektonske osobine crkve u Varošišću postaju poznate nakon arheoloških radova koje je 1968. proveo Pavao Anđelić, a nakon slučajnog otkrića 1967. godine Fikreta Ibrahimpašića, direktora Muzeja grada Zenice i samog Anđelića. PAVAO ANĐELIĆ, "Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka," u: *Radovi simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”*, Zenica, 1973., str. 439-440.

⁹⁴ PAVAO ANĐELIĆ, "Umjetnički krug Jurja Dalmatinca i Bosna", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3-6, Zagreb, 1982., str. 205. [Online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/225066>.

⁹⁵ O značaju i ulozi pozicije, karaktera, načina izgradnje, arhitektonskih i liturgijskih osobina korskih pregrada, posebice kod crkvi propovjedničkih redova više u radovima Igora Fiskovića. IGOR FISKOVIĆ, "Nove spoznaje o gradnjama i oblicima crkve franjevaca na otoku kod Korčule", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, vol. 43, no. 1, Split, 2016., str. 257-301. [Online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/193041>

⁹⁶ <https://hbl.lzmk.hr/clanak/hreljic-ivan> - VIŠNJA FLEGO, *Hreljić, Ivan* (26. 12. 2024.); EMIL HILJE, "Šibenski graditelj i klesar Ivan Hreljić u svjetlu arhivske građe", u: *Ars Adriatica*, br. 3, Zadar, 2013., str. 142. [Online]. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/112110>.

kruga Jurja Dalmatinca, 1462. godine potpisao je ugovor s upravnikom samostana i crkve Svete Marije u Vranduku o izvođenju klesarskih radova.⁹⁷ Odavde proistječe da je crkva građena prije 1449., a da umjetničko uređenje nije završeno prije 1462. godine.⁹⁸ Poznajući činjenicu o padu Vranduka 1463. godine, sa sigurnošću se da pretpostaviti i da su crkva i samostan uništeni tom prilikom.

Slika 13. Tlocrt crkve u Varošiću, crtež Borislava Majdandžića prema Pavi Anđeliću.⁹⁹

Na povijesnim temeljima današnjega franjevačkog sjedišta u **Fojnici** zabilježene su gradnje prije osmanskog vremena. Prvi samostan i župna crkva, nekada posvećena svetoj Mariji, izgrađeni su u Fojnici krajem XIV. stoljeća. Ta prva lokacija, međutim, razlikuje se od sadašnje, jer se nekada nalazila u Pazaricama, s druge strane doline

⁹⁷ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, str. 450-451.

⁹⁸ P. ANĐELIĆ, "Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošiću kod Vranduka", str. 451.

⁹⁹ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, tabla 204-205.

rijeke Fojnice, dok je suvremeni samostan lociran na padinama brda Križ. Još uvijek nije posve jasno kada i kako je na tom mjestu podignuto prvo franjevačko sjedište, ali je sasvim moguće da su rudari, stigli iz zapadnih zemalja u srednju Bosnu, utjecali i čak financijski pomogli osnivanje lokaliteta u Fojnici, gdje su se nalazili važni rudnici.¹⁰⁰ Preciznije, katolici iz Dubrovnika, Dalmacije, pa čak i Saksonci, kao iskusni i profesionalni rudari došli su sa svojim svećenicima, čiji je zadatak bio zadržati pastoralnu skrb na svojim jezicima: njemačkom i talijanskom.¹⁰¹ Bili su dobrobrano uključeni u izgradnju novih samostana i crkava, ne samo u Fojnici, već i u Srebrenici, Olovu, Zvorniku i Kreševu, u blizini Fojnice. Nije poznato je li mjesto uništeno tijekom prvoga pohoda na Bosnu 1463., ali je jedno rušenje zabilježeno između 1521. i 1524. godine kada su srušeni i samostan i župna crkva. Potom su 1527. zatražene dozvole za novi samostan i crkvu, a tek su 1594.-1598. godine izgrađene. U međuvremenu, prema drugim izvorima, samostan je popravljen 1478. godine, ali je ostao u skromnom mjerilu i ne tako važnom arhitektonskom stanju. Kasnije, na prijelazu stoljeća, braća su se preselila na svoje sadašnje mjesto, na brdo Križ.¹⁰²

Kreševo je jedno od najstarijih naselja u Bosni. U pisanim se zapisima navodi da su njezini rani početci vezani uz aktivnosti vađenja rude u gradu: rudarstvo je i dalje najznačajnija aktivnost na području Kreševa. Franjevački samostan u Kreševu osnovan je već u XIV. stoljeću. Neki izvori kažu da je Katarina, pretposljednja bosanska kraljica, utemeljila samostan. Kompleks koji se sastojao od gotičke crkve i samostana, srušen je 1521.-1524. godine tijekom velike kampanje progona koji je proveden nakon dolaska Osmanlija u Bosnu.¹⁰³

Franjevačka prisutnost i u **Krajini** seže u srednji vijek. Između XIV. i XVI. stoljeća postojalo je nekoliko franjevačkih samostana u Krajini:

¹⁰⁰ MIJO V. BATINIĆ, *Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV.-XX.*, Zagreb, 1913., str. 15-16.

¹⁰¹ *Isto*, str. 17.

¹⁰² M. V. BATINIĆ, *nav. dj.*, str. 15-16; I. STRAŽEMANAC – S. SRŠAN, *nav. dj.*, str. 224-227.

¹⁰³ IGNACIJ STRUKIĆ, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana*, Pretisak izdanja "Bosanske pošte" iz 1899., Kreševo, 2008., str. 37; I. STRAŽEMANAC – S. SRŠAN, *nav. dj.*, str. 226-231; M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 127.

Bihać, Bijela, Stijena, Bosanska Krupa, Greben kod Krupe na Vrbasu, Kamengrad, Lijevče, Obrovac, Otoka, Zvečaj, ali su svi uništeni dolaskom otomanskih vlasti u Bosnu.¹⁰⁴ Prvi pisani dokaz o fratarskom prisustvu u Banjoj Luci vezan je za razdoblje 28. srpnja 1494. – 15. srpnja 1495., kada je ugarska kraljevska komora zabilježila financijsku pomoć namijenjenu franjevcima u Banjoj Luci.¹⁰⁵

Na **istoku i sjeveroistoku tadašnje države**, kao i u drugim samostanima u Bosni u XIV. i XV. stoljeću, postoji vrlo malo određenih dokaza o osnivanju samostana. Mnogi upućuju na postojanje franjevačkoga samostana u Tuzli već krajem XIV. ili najkasnije početkom XV. stoljeća. Čak su i neki povjesničari spominjali samostane u Gornjim i Donjim Solima, koji danas odgovaraju Gornjoj i Donjoj Tuzli. Oba samostana prvi put se u pisanim izvorima spominju 1506., kasnije 1514. samo samostan u Gornjoj Tuzli, a u osmanskim dokumentima 1533. spominje se crkva u Donjoj Tuzli, a 1548. godine samostan i župna crkva posvećeni sv. Petru.¹⁰⁶

Povijest kršćanstva na području **Posavine** jedna je od tema koja nije jasno povijesno utvrđena, ali je po prilici vezana za prva stoljeća nakon Krista, kada je teritorij Posavine pripadao rimskoj provinciji Panoniji. Veliko pokršćavanje stanovništva, doseljenih plemena Avara i Slavena, dogodilo se već tijekom VII. i VIII. stoljeća.¹⁰⁷ Franjevci su bili nazočni u Posavini i prije, a imali su nekoliko samostana: Modriča, Skakava, Svete Marije u Polju, Tolisa itd.,¹⁰⁸ koji su srušeni tijekom osmanskih osvajanja u XV. stoljeću. U novije vrijeme otkriven je franjevački samostan u Skakavi iz XIV. stoljeća. Prvi se put spominje 1385. godine, pod osmansku vlast pao je 1463. godine zajedno s ostalim dijelovima Bosne, a nakon toga nije opstao još dugo. Nakon pada Srebrenika 1512. godine vjerojatno je srušen ili uništen.

Šire područje **Livna** dio je Provincije u kojoj je kršćanstvo osnovano vrlo rano, u kasnom klasičnom razdoblju. O njezinim korijenima

¹⁰⁴ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 144.

¹⁰⁵ PEJO ČOŠKOVIĆ, "Prve vijesti o franjevcima u Banjoj Luci", u: *Franjevački samostan i župa Petričevac – Banja Luka*, Banja Luka, 2006., str. 62.

¹⁰⁶ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 201.

¹⁰⁷ MATO ORŠOLIĆ, *Franjevački samostan i župa Tolisa*, Tolisa, 1998., str. 7.

¹⁰⁸ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 190.

svjedoči i niz rezultata arheoloških iskapanja u Livnu, kao što je ranokršćanska bazilika u Rešetarici ili dio oltarne ograde pronađene u Rapovinama, koja je datirana u IX. stoljeće. Govoreći o franjevcima, njihova prisutnost u Livnu zabilježena je još u srednjem vijeku. Kao i u ostatku Bosne, koji je bio pod udarom otomanskih osvajanja, i ovdje su mnoge franjevačke zgrade i crkve srušene. Neke od najvažnijih su crkve svetog Ivana Krstitelja i svetog Luke Evanđelista; potonja je pretvorena u džamiju. Osim toga, važan artefakt koji svjedoči o nazočnosti kršćanstva u Livnu je jedno zvono iz XV. stoljeća, nekoć pronađeno u Livnu, a danas čuvano u samostanu svetih Petra i Pavla u Gorici.¹⁰⁹

Prvi franjevački samostan u Livnu sagrađen je vjerojatno između 1340. i 1375. godine, kada je u Bosanskoj banovini izgrađeno prvih deset franjevačkih samostana. Međutim, kasnije je oštećen 1463. godine, tijekom osmanskih osvajanja u Bosni.¹¹⁰ U međuvremenu je područje privremeno oslobođeno, a franjevci su se vratili. Nažalost, mir je trajao samo do 1485. godine, kada su franjevačka imanja ponovno porušena i kasnije uništena.

Ovdje se, međutim, često nalaze neke suprotstavljene činjenice: osobito u raspravama o osnivanju prvoga samostana u Livnu. Neki od njih upućuju na to da je samostan svetog Ivana Krstitelja u Livnu najstariji franjevački samostan u današnjoj Bosni i Hercegovini. Tada je pripadao franjevačkoj provinciji *Sclavoniae*. Livno je teritorijalno pripadalo Dalmaciji koja je imala franjevački samostan i to kod Trogira, osnovan već 1214. godine, dok je sveti Franjo Asiški još uvijek bio živ.¹¹¹

Postojanje prvoga franjevačkog sjedišta na širem području **Lašvanske doline**, zabilježeno je već u XIII. stoljeću. Bila je to jedna župna crkva u Lašvi, koja je nekoć bila samo malo naselje. U XIV. stoljeću franjevci su tu podigli prvi samostan. Međutim, njegova kasnija povijest slabo je dokumentirana; poznato je da je srušen krajem XV.

¹⁰⁹ Isto, str. 71.

¹¹⁰ IGNACIJE GAVRAN, *Franjevački samostan i crkva Gorica – Livno: vodič*, Livno, 1995., str. 3.

¹¹¹ MARIJAN KARAULA, *Franjevački samostan u Livnu: prigodom 150. obljetnice samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu*, Livno, 2009., str. 37-38.

stoljeća, nakon dolaska Osmanlija. Povijesni događaji koji su povezani sa srednjovjekovnom Bosnom zajednički su i ovom području; dakle, do XVIII. stoljeća nije bilo velikih katoličkih aktivnosti. Upravo u prvoj polovici stoljeća situacija se popravila i braća su počela pojačavati svoju prisutnost u Lašvanskoj dolini - u župi Guča Gora izgrađena je prva župna kuća, a tada je pripadala fojničkom samostanskom području.¹¹²

Dokazi o kršćanskoj prisutnosti na području **Rame** ukazuju na rano srednjovjekovno razdoblje kada su ovdje kršćani zasigurno bili prisutni, čak i prije dolaska slavenskih plemena. O tim nalazima svjedoče brojni dokazi, izgrađeni i napisani.¹¹³ Franjevci su izgradili prvi samostan u Šćitu vjerojatno još u XIV. stoljeću, neposredno prije dolaska Osmanlija u Bosnu. Rama je ostala slobodna sve do 1482. godine, oko 20 godina nakon pada Jajca. Već 1557. godine osmanska vojska uništila je i samostan i župnu crkvu. Uslijedila je obnova, jer se 1587. godine spominje u dokumentima. Godine 1653. samostan je opljačkan, a tom prilikom pogubljeno je nekoliko fratarara. Čak su i u kasnijem razdoblju zabilježena rušenja i ogromne štete na kompleksu: požari 1667. i 1682., te još jedan požar nakon osmanske opsade Beča 1683.-1699. godine.¹¹⁴ Napuštajući svoj dom u Šćitu 1686. godine braća su ponijela samo najvažnije predmete, od kojih je najvažnija Gospa, danas smještena u Sinju, često nazvana Gospa Sinjska, važna slika za katolike u Bosni, Hrvatskoj i šire - često razlog pohoda velikog broja hodočasnika.¹¹⁵

Zaključna razmatranja

Pad Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine predstavljao je presudnu prekretnicu u povijesti Bosne i Hercegovine, s dugotrajnim posljedicama na društveni, politički, kulturni i arhitektonski pejzaž regije. Nestanak srednjovjekovnoga bosanskog državnog aparata ne samo da je izazvao dramatične političke promjene već je imao dubok

¹¹² M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 89.

¹¹³ TOMISLAV BRKOVIĆ i dr., *Franjevački samostan Rama-Šćit*, Rama-Šćit, 2023., str. 9-13.

¹¹⁴ M. KARAMATIĆ, *nav. dj.*, str. 181-182.

¹¹⁵ T. BRKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 16-20.

utjecaj na kulturni identitet, posebno kroz destruktivni učinak na sakralnu arhitekturu i franjevačku baštinu. Franjevci, koji su od trajnog naseljavanja 1291. i osnivanja Bosanske vikarije 1340. godine uspostavili snažnu prisutnost u Bosni, suočili su se s izazovom očuvanja svog identiteta i nasljeđa u potpuno novom političkom okruženju pod osmanskom vlašću.

Ovaj rad naglašava transformativni utjecaj osmanskog osvajanja na franjevački red i njihovu arhitekturu, što je bilo od ključnog značaja za oblikovanje religijskog i kulturnog identiteta srednjovjekovne Bosne. Prije pada Kraljevstva, franjevci su razvili bogatu sakralnu baštinu prilagođenu lokalnim potrebama, koja je odražavala suvremene europske tokove. Njihovi arhitektonski poduhvati, poput samostana u Milima kod Visokog, krunidbene i grobne crkve bosanskih kraljeva, te tornja svetoga Luke u Jajcu, koji je ostao najstariji sačuvani spomenik tog doba, svjedoče o uspješnoj sintezi lokalnih i europskih utjecaja. Međutim, osmansko osvajanje naglo je prekinulo taj procvat. Unatoč Ahdnami iz 1463. godine, kojom je sultan Mehmed Osvajač formalno zajamčio zaštitu franjevaca i njihovih vjerskih sloboda, mnogi su samostani i crkve uništeni ili teško oštećeni. Time je prekinut kontinuirani razvoj gotičkoga stila prilagođenog lokalnim potrebama, ostavljajući iza sebe fragmentarne tragove bogate arhitektonske baštine.

Unatoč teškim okolnostima, franjevci su pokazali iznimnu sposobnost prilagodbe i očuvanja svoga kulturnog identiteta. U uvjetima ograničene slobode, njihova graditeljska aktivnost poprimila je skromniji karakter, ali je zadržala simboličku važnost za katoličku zajednicu. Njihova uloga u očuvanju katoličkog identiteta u Bosni, u kontekstu višestoljetne osmanske vladavine, predstavlja primjer kulturnog otpora i kontinuiteta.

Bogata sakralna baština franjevaca iz predosmanskog razdoblja danas je od iznimne važnosti za razumijevanje srednjovjekovne Bosne i njezinih kulturnih veza s ostatkom Europe. Preostali arhitektonski fragmenti i povijesni lokaliteti nisu važni samo u povijesnom kontekstu, nego i kao izvori za suvremena interdisciplinarna istraživanja, edukaciju i širenje svijesti o važnosti očuvanja kulturnog nasljeđa. Ovi lokaliteti nude izniman potencijal kao polazišta za arheološka i povijesna istraživanja, ali i kao simbolička mjesta pamćenja. Njihova

valorizacija i očuvanje ključni su za razumijevanje ne samo srednjovjekovne Bosne nego i dugotrajnoga kulturnog identiteta regije. Stoga je nužno nastaviti s interdisciplinarnim istraživanjima, arheološkim iskopavanjima i konzervatorskim radovima kako bi se osiguralo očuvanje ovog dragocjenog nasljeđa. Pad Bosanskoga Kraljevstva označio je kraj jedne povijesne epohe, ali franjevačka baština – unatoč razaranjima – ostaje trajni simbol otpora, kontinuiteta i kulturne opstojnosti na prostoru današnje Bosne i Hercegovine.

Migracije katolika iz Bosne u Slavoniju – usporedba nekih odabranih arhivskih izvora*

MARINKO VUKOVIĆ
Institut za istraživanje migracija
Institut for Migration Research, Zagreb
E-mail: marinko.vukovic@imin.hr

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.153>

UDK: 314.15

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 21. veljače 2025.
Prihvaćeno: 20. svibnja 2025.

MATIJAS BAKOVIĆ
Institut za istraživanje migracija
Institut for Migration Research, Zagreb
E-mail: matijas.bakovic@imin.hr

Sažetak

Analizom nekoliko odabranih izvora egzaktno se pokazuje da je znatan dio današnjega hrvatskog stanovništva srednje slavonske Posavine podrijetlom iz Bosne i Hercegovine jer je osmansko osvajanje Bosanskoga Kraljevstva uzrokovalo dugotrajna migracijska kretanja bosansko-hercegovačkih katolika prema sjeveru i preko rijeke Save. U radu je provedena analiza podataka iz odabranih izvora hrvatske i bosansko-hercegovačke provenijencije. Fokus je stavljen na podatke koji se odnose na katoličko stanovništvo u srednjoj slavonskoj Posavini, od Nove Gradiške do Slavonskoga Broda, koji su uspoređivani s podacima iz izvora o bosanskoj Posavini, srednjoj Bosni, sjeverozapadnoj Bosni i cijeloj Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: migracije; katolici; Bosna; slavonska Posavina; matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih.

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru znanstvenoga projekta "Hrvati u Bosni i Hercegovini: povijesne i suvremene perspektive" (HRVABIH-POSUP 15-2024/2027), koji vodi dr. sc. Matijas Baković na Institutu za istraživanje migracija. Projekt je financiran sredstvima EU, kroz program NextGeneration EU.

Migrations of Catholics from Bosnia to Slavonia – a comparison of some selected archival sources

Original scientific article
Received: 21 February 2025
Accepted: 20 May 2025

Summary

Based on the analysis of several selected archival sources, it is proven that a significant part of the present-day Croatian population of the eastern part of the Republic of Croatia originates from Bosnia and Herzegovina. The Ottoman conquest of the Kingdom of Bosnia caused longterm migration movements of Bosnian-Herzegovinian Catholics towards the north. They migrated to Slavonia, Baranja and Srijem in Croatia, then to Srijem, Bačka and Banat in Serbia, Banat in Romania, and to the north to Baranja and Bačka in Hungary.

This paper analyzes data from selected archival sources of Bosnian-Herzegovinian and Croatian provenance. The focus is on data relating to the Catholic population in Central Slavonian Posavina, from Nova Gradiška to Slavonski Brod. They are compared with data from sources on Bosnian Posavina, Central Bosnia, Northwestern Bosnia and the entire Bosnia and Herzegovina.

A selected geographical area of Central Slavonian Posavina along or very close to the Sava River was also taken into consideration. Anthroponymic data for ten settlements in this area were compared. Quantitative data on the share of the Bosnian-Herzegovinian Catholic population in the demographic structure of selected settlements in the second half of the 18th century were presented, and a new perspective on previous knowledge was given.

Keywords: migrations; Catholics; Bosnia; Slavonian Posavina; birth; marriage and death registers.

Uvod

Migracije katolika iz Bosne u Slavoniju uslijedile su nakon pada Bosanske Kraljevine pod osmansku vlast 1463. godine. Zasigurno bi se osmanska granica još više pomaknula na sjever i sjeverozapad da tadašnji hrvatsko-ugarski kralj Matijaš Korvin (1458.-1490.) nije učvrstio svoju vlast i odlučio povesti rat kako bi vratio Bosnu. Već do kraja 1463. kralj Matijaš je u suradnji s hercegom Stjepanom

Kosačom i njegovim sinom Vladislavom, vratio Usoru i Jajce, dao je Hercegovu sinu Vladislavu Ramu s gradom Prozorom i Uskoplje, a u Srebreniku i Jajcu uspostavio je banovine za obranu Hrvatsko-Ugarskoga Kraljevstva. Kad je umro kralj Matijaš (1490.), hrvatske su se zemlje ponovno našle na pravcu osmanskih osvajanja. Osmanska je sila do sultana Sulejmana Veličanstvenoga (1520.-1566.) uglavnom bila usmjerena na neeuropska osvajanja. Nakon Mohačke bitke 1526. Osmanlije su osvojili gotovo sve ugarske zemlje, a kada je Sulejman Veličanstveni krenuo punom snagom u napad, naročito nakon pada Jajačke banovine 1528. godine, i hrvatske su se zemlje počele drobiti. Kako se granica Osmanskoga Carstva micala prema sjeveru i zapadu tako su se počele odvijati i migracije u tome smjeru. Dodatno su tomu pridonosili prodori hrvatsko-ugarskih kraljeva na područja zaposjednuta od Osmanlija. Poslije takvih prodora brojni su kršćani migrirali u južnu Ugarsku i hrvatske zemlje.¹

U južnu Ugarsku i Slavoniju dolazili su brojni katolici iz Hrvatske i Bosne, uključivši i pripadnike plemstva. Početkom 16. stoljeća preseljavanja stanovništva iz Hrvatske u Ugarsku podupirali su naročito hrvatski velikaški rodovi Zrinski, Frankapani, Erdődy, Nadasdyevi i Batthyányii.² U svemu tome nezaobilazna je bila i uloga bosanskih franjevac. Oni su organizirali migracije katoličkoga stanovništva. Franjevačka je jurisdikcija opsezala od početka 14. stoljeća Slavoniju i velik dio Ugarske. Donekle se taj migracijski proces usporio 1463. godine kada je Mehmed II. dao katolicima vjersku slobodu. Kada je Bosanska vikarija 1514. godine postala provincija Bosna Srebrena s mnogim samostanima u Bosni, Slavoniji, Ugarskoj, Sedmogradskoj, Vlaškoj, Moldaviji i Bugarskoj, nastali su pogodni preduvjeti za migracije katolika unutar granica provincije.³ Osmanlije su 1537. godine

¹ EMIL HERŠAK, "Panoptikum migracija – Hrvati, hrvatski prostor i Evropa", u: *Migracijske i etničke teme*, 3-4, Zagreb, 1993., str. 247.

² *Isto*, str. 248.

³ E. HERŠAK, *nav. dj.*, str. 248; IVAN STRAŽIMANAC, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, Zagreb, 1993., str. 177; ANTE SEKULIĆ, *Bački Bunjevci i Šokci*, Zagreb, 1990., str. 25.

zauzeli cijelu današnju Slavoniju,⁴ a od 1463. do 1700. znatan je broj katolika iselio iz Bosne na sjever u Slavoniju i dalje u Mađarsku.⁵

U historiografiji prevladava mišljenje kako je područje današnje Slavonije nakon oslobođenja od osmanske vlasti ostalo pusto, bez stanovništva. Povjesničari koji su se bavili tom problematikom, primjerice Mažuran⁶ i Moačanin,⁷ procjenjivali su da je u Slavoniji ostalo od 10 do 30% stanovništva nakon odlaska Osmanlija. Ti istraživači smatraju da nakon osmanskog osvajanja Slavonije nije došlo do većega raseljavanja zatečenih starinaca. Naprotiv, oni su ostali, a osmanske su vlasti kroz cijelo vrijeme njihove vladavine naseljavale stanovništvo različitih konfesija, uglavnom s područja južno od rijeke Save. U tijeku i nakon Velikoga bečkog rata s Osmanlijama se povuklo uglavnom sve muslimansko stanovništvo u Bosnu, a u Slavoniju se iz Bosne naselilo kršćansko stanovništvo, katoličko i pravoslavno.

U znanstvenom i javnom diskursu uvriježen je narativ da se većina stanovništva u Slavoniju doselila. Stoga se ne može govoriti o brojnom autohtonom stanovništvu Slavonije, nego samo o stanovništvu koje se ranije doselilo i stanovništvu koje se kasnije doselilo, jer je udio autohtonih stanovnika u slavonskim naseljima neznatan. Ovim se radom nastoji propitati dosadašnje spoznaje o toj problematici.

1. Dosadašnja istraživanja

Migracije koje su se odvijale s područja Bosne i Hercegovine prema Hrvatskoj, nakon osmanskog osvajanja srednjovjekovnoga Bosanskoga Kraljevstva, proučavali su brojni znanstvenici, uglavnom povjesničari. Rezultat toga je znatan broj radova koji su prikazali migracije stanovništva u neka mjesta ili pojedina uža geografska područja. Nastali su i sintetski radovi koji su kronološki prikazali sveukupna migracijska kretanja između Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

⁴ FERDO ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata – pregled povijesti hrvatskoga naroda 1526.-1918., drugi dio*, Split, 2004., str. 293.

⁵ E. HERŠAK, *nav. dj.*, str. 255-256.

⁶ IVE MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek, 1988., str. 9, 20, 41.

⁷ NENAD MOAČANIN, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod, 2001., str. 13-45.

Spomenut će se samo neki važniji. Tako je, primjerice, Tadija Smičiklas krajem 19. stoljeća pisao o stanovništvu i migracijama u Slavoniji nakon Velikoga bečkog rata u dvosveščanoj knjizi *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*.⁸ Stjepan Pavičić je u radu *Bosna: migracije* pokušao dati jedan od prvih cjelovitih pregleda migracija na području Bosne i Hercegovine od kraja srednjega vijeka do 20. stoljeća,⁹ a u radu *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji* dao je najpodrobniji sintetski pregled regionalne, vjerske i etničke strukture stanovništva, odnosno migracija, u slavonskim naseljima.¹⁰ Od relativno novijih radova nezaobilazan je svakako rad Emila Heršaka *Panoptikum migracija – Hrvati, hrvatski prostor i Evropa*.¹¹ U tom je radu podrobno donesen pregled svih migracija na cijelom hrvatskom povijesnom i etničkom prostoru, što je uglavnom područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a vremenski je obuhvaćeno razdoblje od prapovijesti do suvremenosti. Od ostalih hrvatskih autora spomenimo još radove Stjepana Sršana¹² i Sanje Lazanin.¹³ Stjepan Sršan u svojem radu donio je pregled o migracijama Hrvata iz Bosne i Hercegovine pod franjevačkim vodstvom u Ugarsku, od kasnoga srednjeg vijeka do polovice 18. stoljeća. Rad Sanje Lazanin daje vrlo podroban pregled migracijskih procesa na područje cijele Slavonije od kraja 17. do polovice 18. stoljeća. Potrebno je također spomenuti i neke autore iz

⁸ TADE SMİČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, Prvi dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat oslobođenja*, Zagreb, 1891.; TADE SMİČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, Drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640-1702)*, Zagreb, 1891.

⁹ STJEPAN PAVIČIĆ, "Bosna: migracije", u: *Migracijske i etničke teme*, 4, Zagreb, 2000., str. 333-357. Rad je objavljen prvi put u *Hrvatskoj enciklopediji*, sv. 3, Zagreb, str. 128-139, godine 1942. pod naslovom "Bosna i Hercegovina: migracije".

¹⁰ STJEPAN PAVIČIĆ, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb, 1953.

¹¹ E. HERŠAK, *nav. dj.*, str. 227-302.

¹² STJEPAN SRŠAN, "Migracije Hrvata u Ugarsku pod vodstvom bosanskih franjevaca do sredine 18. stoljeća", u: *Povijesni zbornik: godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe*, 1-2, Osijek, 2007., str. 67-82.

¹³ SANJA LAZANIN, "Migracije u Slavoniji od kraja 17. do sredine 18. stoljeća", u: SNJEŽANA GREGUROVIĆ – SANJA KLEMPIC BOGADI (prir.), *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*, Zagreb, 2023., str. 39-68.

Bosne i Hercegovine koji su se bavili migracijama: Ivić,¹⁴ Živković,¹⁵ Nilević,¹⁶ Petrić,¹⁷ Vasić¹⁸ i dr.

2. Metodologija istraživanja

Koristeći neke arhivske izvore koji bilježe antroponimijske podatke o katoličkom stanovništvu Bosne i Hercegovine i Hrvatske pokušala se napraviti njihova kvantitativna analiza. Znanstvenici su dosad već koristili i analizirali izvore koji se koriste u ovom radu pri pisanju historiografskih radova. Usporedbom i analizom podataka u njima, dobili su se znakoviti pokazatelji o podrijetlu katoličkoga stanovništva pojedinih naselja i regija u Republici Hrvatskoj, te kvantitativni pokazatelji o udjelima stanovništva podrijetlom iz Bosne i Hercegovine. Za istraživanje i analizu odabrano je katoličko stanovništvo u srednjoj slavonskoj Posavini iz nekih naselja između Nove Gradiške i Slavonskoga Broda.

Za ovaj su rad korišteni objavljeni izvori iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Od odabranih izvora iz Bosne i Hercegovine korištena je *Matična knjiga umrlih Župe Fojnica 1750.-1821.*, objavljena 2020. godine, koja donosi popis prezimena brojnih katolika s područja srednje Bosne.¹⁹ Zatim se koristio *Prezimenik župa Ivanjska i Banja Luka 1729.-1818.*, objavljen 2016. godine, koji donosi popise prezimena

¹⁴ ANTO IVIĆ, "Hrvati bihačkog područja od osmanlijskih prodora do danas", u: *MemorabiLika: znanstveni časopis za ličku i opću zavičajnost (povijest, arheologija, geografija, jezik, književnost, običaji, krajolik, društvo i arhivsko gradivo)*, 1, Gospić, 2021., str. 91-118.

¹⁵ PAVO ŽIVKOVIĆ, "Narodnosna slika Bosne i Hercegovine tijekom 15. i 16. stoljeća. S posebnim obzirom na kretanje hrvatskog pučanstva", u: *Zadarska smotra. Časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, XLI/6, Zadar, 1992., str. 43-66.

¹⁶ BORIS NILEVIĆ, "Pitanje etničko-konfesionalnih promjena u Bosni i Hercegovini nastalih dolaskom osmanske vlasti", u: *Prilozi*, XXI/22, Sarajevo, 1986., str. 221-233.

¹⁷ MARIO PETRIĆ, "O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija*, Nova serija, XVIII., Sarajevo, 1963., str. 5-16.

¹⁸ MILAN VASIĆ, "Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku", u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, XIII., Sarajevo, 1962., str. 233-250.

¹⁹ ANTO IVIĆ – FRA MARKO ČORIĆ, *Matična knjiga umrlih župe Fojnica 1750.-1821. – Život s križem u sjeni polumjeseca*, Zagreb, 2020., str. 271-298.

katolika iz tih župa.²⁰ Uzet je u obzir i izvor *Vizitacija i krizma biskupa fra Pavla Dragičevića (1741.-1743.), Župa Velika lipnja 1742. u izvješću biskupa Dragičevića (Popis sela, kućedomačina i broja vjernika u župama brojem odraslih i djece)*, objavljen 2006. godine, koji donosi popise prezimena katolika Plehanskoga kraja.²¹ Na koncu su korištena tri izvora koja se odnose na cijelo područje ondašnjega Bosanskog apostolskog vikarijata: *Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743. et 1768. exaratis*, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine, na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine i Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena*.²²

Od odabranih izvora iz Hrvatske uporabljeni su *Popis sandžaka Požege 1579. godine*²³ i *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*²⁴ Riječ je o popisima stanovnika, imovine i naselja slavonske Posavine nastalim nekoliko desetljeća nakon uspostave osmanske vlasti, a koja su bila obuhvaćena tim sandžacima. Upotrijebljen je i *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*,²⁵ kao popis stanovnika i naselja nastao od habsburških vlasti nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija, te popis stanovnika, imovine i naselja slavonske Posavine

²⁰ ANTO IVIĆ, *Katoličko stanovništvo župa Banja Luka i Ivanjska do 1818. godine*, Banja Luka, 2016., str. 305-399.

²¹ MIJAT JERKOVIĆ, *Hrvati Plehanskoga kraja sredinom XVIII. stoljeća (1742.-1771.) – Najstarije matice župa Velika (1763.-1771.) i popisi katolika iz 1742. i 1768.*, Sarajevo – Plehan, 2006., str. 17-64.

²² DOMINIK MANDIĆ, *Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743. et 1768. exaratis*, Chicago – Roma, 1962.; LUKA ĐAKOVIĆ, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine, na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine*, Građa, knjiga XXIII., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 19, Sarajevo, 1979.; MILAN NOSIĆ – MAGDALENA VIDINIĆ, *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena*, knj. 1, Rijeka, 1999., knj. 2, Rijeka, 2000., knj. 3, Rijeka, 2001.

²³ STJEPAN SRŠAN – FAZILETA HAFIZOVIĆ – IVE MAŽURAN, *Popis sandžaka Požege 1579. godine*, Osijek, 2001.

²⁴ FAZILETA HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, Slavonski Brod, 2021.

²⁵ IVE MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek, 1988.

nastao nakon provedene kanonske vizitacije Zagrebačke biskupije 1760. godine po župama toga područja.²⁶

Prije nego što se započne s usporedbom i analizom prethodno spomenutih izvora potrebno je upozoriti na antroponomastičke probleme kod interpretacije osmanskih izvora. Popisane osobe u osmanskim izvorima zapisane su uglavnom u imenskom (antroponimskom) obliku, dok su prezimenski (patronimski) oblici vrlo rijetki. Ipak, pomnom analizom antroponima i rijetkih patronima u odabranim naseljima mogu se uočiti začetci prezimena. Pojava prezimena kod katolika javlja se od Tridentskoga koncila (1545.-1563.) kada se počinju voditi matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih. Od tada se dosljedno zapisuju prezimena, koja postaju stalna, nepromjenjiva i nasljedna.²⁷ No, i tumačenje čitanja antroponima u osmanskim izvorima može upućivati na patronime odnosno prezimena.²⁸ Budući da osmanski izvori obuhvaćaju razdoblje kratko nakon Tridentskoga koncila, može se pretpostaviti da se pojedina prezimena javljaju kao posljedica koncilskih odluka. Činjenica je da se mnogi antroponimi mogu dovesti u vezu s patronimima iz kasnijih habsburških izvora u istim naseljima. Naravno da to ne dokazuje s potpunom sigurnošću da je riječ o istom prezimenu ili istoj obitelji iz osmanskoga razdoblja, ali je svejedno znakovito da takvih primjera u odabranim naseljima ima podosta, te se s velikom točnošću mogu povezivati.

Može se postaviti pitanje zašto je odabrano samo deset naselja, odnosno zašto baš *tih* deset naselja? Radi se o tome da se nastojalo odabrati naselja koja se spominju i u osmanskim i u habsburškim

²⁶ ANDRIJA ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo brodskog i gradiškog kraja*, Slavonski Brod, 2001. Autor je koristio podatke iz Nadbiskupskoga arhiva u Zagrebu: *Acta ecclesiastica*, kutija 89: *Cathalogus Domorum, Personarum et ex his confessionis, communionis, capacium confirmatarum et Matrimonio Junctarum pro et in Parochia Meaijuricensi Anno Domini 1760. confectus. Et quidem in Pago Megurica in domo hospitit...* (kratica: popis, kut. 89).

²⁷ PETAR ŠIMUNOVIĆ, *Hrvatska prezimena*, Zagreb, 2006., str. 16. Vidi: PETAR ŠIMUNOVIĆ, *Hrvatska u prezimenima*, Zagreb, 2008., str. 146-147; FRANJO MALETIĆ – PETAR ŠIMUNOVIĆ, *Hrvatski prezimenik. Pučanstvo Republike Hrvatske na početku 21. stoljeća*, sv. 1, Zagreb, 2008., str. 67-68.

²⁸ NENAD MOAČANIN, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva (1537.-1691.)*, Jastrebarsko, 1997., str. 12-13.

izvorima kako bi usporedba i analiza podataka dala što detaljnije rezultate. Međutim, kada se pristupilo odabiru odgovarajućih naselja pokazalo se da je vrlo teško pronaći naselja koja imaju sve podatke o stanovnicima i u osmanskim i u oba habsburška izvora. Nadalje, prema geografskomu načelu odlučilo se ograničiti na naselja od Nove Gradiške do Slavonskoga Broda, a kao uzorak uzeto je pet naselja iz novogradiške i pet naselja iz brodske Posavine. Uzeta su naselja koja su neposredno na rijeci Savi i naselja koja su manje ili više udaljena od rijeke Save. Za analizu su mogla biti uzeta bilo koja druga naselja iz toga područja. Također, uzimanje većega broja naselja za ovu analizu ne bi bilo prikladno zbog obima rada. Svjesni smo, također, da bi analiza i usporedba podataka za veći broj naselja, kao i usporedba s većim brojem objavljenih i neobjavljenih izvora bosanskohercegovačke i hrvatske provenijencije dala detaljnije rezultate.

3. Usporedba i analiza podataka

Analiza je započeta usporedbom izvora osmanske i habsburške²⁹ provenijencije za područje slavonske Posavine s katoličkim izvorima za područje Bosne i Hercegovine. Odabrana su naselja u slavonskoj Posavini koja se spominju u osmanskim i habsburškim izvorima i za koja postoje podatci o prezimenima njihovih stanovnika. Ta se prezimena mogu pratiti kroz osmanske i habsburške izvore 16., 17. i 18. stoljeća.

U novogradiškom i brodskom području³⁰ ima 185 naselja, a za ovu je analizu odabrano 10 naselja. Korišteni su osmanski izvori iz druge polovice 16. stoljeća u kojima su navedena naselja i prezimena u novogradiškom dijelu slavonske Posavine od Stare Gradiške do Davora: Prvča, Ljupina, Sičice, Vrbje, Davor (Svinjar),³¹ te naselja u brodskom

²⁹ U ovom kontekstu sintagma "izvori habsburške provenijencije" obuhvaćaju popis iz 1698. i popis kanonske vizitacije Zagrebačke biskupije iz 1760. godine.

³⁰ Riječ je o geografskom području i naseljima koja obaseže Brodsko-posavska županija. Vidi: A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo brodskog i gradiškog kraja*, str. 5-10.

³¹ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*

dijelu slavonske Posavine: Oriovac, Stupnik,³² Dubočac, Brod, Kaniža (Verguzovci).³³

Zatim su korišteni objavljeni habsburški izvori s kraja 17. i druge polovice 18. stoljeća s istim naseljima i prezimenima, odnosno najbližim naseljima u kojima su navedena identična prezimena, kao i u ranijim izvorima.³⁴ Ti su podatci o prezimenima uspoređeni s podacima u korištenim bosanskohercegovačkim izvorima iz 18. stoljeća.³⁵

Način pisanja prezimena preuzet je na identičan način iz objavljenih izvora onako kako su ona u njima transkribirana i transliterirana na suvremeni hrvatski jezik. Pri usporedbi prezimena u pravilu su se rabile samo identične inačice, posebice kada se radilo o izvorima habsburške provenijencije gdje su prezimena već ustaljena pojava.³⁶

Analiza podataka načinjena je na sljedeći način. Za svako odabrano naselje navedena su najprije prezimena iz izvora: A) osmanski izvori iz druge polovice 16. stoljeća, B) habsburški izvor s kraja 17. stoljeća, C) izvor Katoličke Crkve³⁷ iz druge polovice 18. stoljeća. Nakon toga provedena je poredbeni analiza podataka za svako odabrano naselje sljedećim redoslijedom i načinom:

³² Isto.

³³ S. SRŠAN – F. HAFIZOVIĆ – I. MAŽURAN, *Popis sandžaka Požega 1579. godine*.

³⁴ I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 99-247; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broskog i gradiškog kraja*, str. 33-325.

³⁵ A. IVIĆ – FRA M. ĆORIĆ, *Matična knjiga umrlih župe Fojnica 1750.-1821. – Život s križem u sjeni polumjeseca*, str. 271-298; A. IVIĆ, *Katoličko stanovništvo župa Banja Luka i Ivanjska do 1818. godine*, str. 305-399; M. JERKOVIĆ, *Hrvati Plehanskoga kraja sredinom XVIII. stoljeća (1742.-1771.) – Najstarije matice župa Velika (1763.-1771.) i popisi katolika iz 1742. i 1768.*, str. 17-64; D. MANDIĆ, *Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743. et 1768. exaratis*, str. 17-220; L. ĐAKOVIĆ, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine, na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine*, str. 17-78; M. NOSIĆ – M. VIDINIĆ, *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena*, knj. 1, Rijeka, 1999., str. 107-138, knj. 2, Rijeka, 2000., str. 137-173, knj. 3, Rijeka, 2001., str. 7-164.

³⁶ Iznimka se radila kod patronima iz osmanskih izvora kada prezimena još nisu bila ustaljena, pa se, primjerice, patronim *Relkov* u naselju Davor u osmanskom izvoru može s velikom sigurnošću povezati s prezimenom *Relković* u habsburškom izvoru.

³⁷ Sintagma "izvor Katoličke Crkve" u ovom radu (u 4. poglavlju) označava popis kanonske vizitacije Zagrebačke biskupije iz 1760. godine.

1. O.³⁸ Navode se prezimena³⁹ u naselju iz osmanskih izvora druge polovice 16. stoljeća.
2. H. Navode se prezimena u naselju iz habsburškog izvora s kraja 17. stoljeća.
3. O-H. Razmatra se brojčani odnos prezimena iz osmanskih izvora druge polovice 16. stoljeća s habsburškim izvorom s kraja 17. stoljeća.
4. K. Navode se prezimena u naselju iz katoličkih izvora iz druge polovice 18. stoljeća.
5. O-K. Razmatra se brojčani odnos prezimena iz osmanskih izvora druge polovice 16. stoljeća s prezimenima iz izvora Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća.
6. H-K. Razmatra se brojčani odnos prezimena iz habsburškoga izvora s kraja 17. stoljeća s prezimenima iz katoličkih izvora iz druge polovice 18. stoljeća.
7. IBL-K. Razmatra se brojčani odnos prezimena iz prezimenika župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine s prezimenima iz izvora Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća.
8. F-K. Razmatra se brojčani odnos prezimena iz matične knjige župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. s prezimenima iz katoličkih izvora iz druge polovice 18. stoljeća.

³⁸ Slozne oznake uz brojeve označavaju kratice naziva izvora i usporedbu izvora jednih s drugima. To je učinjeno radi lakšega praćenja usporedbe i analize podataka. Kratice: O = osmanski, H = habsburški, O-H = osmansko-habsburški, K = katolički, O-K = osmansko-katolički, H-K = habsburško-katolički, IBL-K = Ivanjska i Banja Luka-katolički, F-K = Fojnica-katolički, P-K = Plehan-katolički, BAV-K = Bosanski apostolski vikarijat-katolički.

³⁹ U osmanskim izvorima nisu uvijek zapisana prezimena, nego su to češće antroponimi odnosno patronimi od kojih su kasnije nastajala prezimena. Stoga u osmanskim izvorima često nemamo identična prezimena s habsburškim i katoličkim izvorima s kraja 17. i u drugoj polovici 18. stoljeća, nego kod usporedbi imamo izvođenja od antroponima, patronima i prezimena iz osmanskoga vremena. Primjerice, u naselju Davor (Svinjar) u osmanskim izvorima zabilježeni su oblici: Bančić, Benković, Blažev, Ivanov, Relkov, koji se mogu najbliže povezati sa zabilješnim prezimenima druge polovice 18. stoljeća: Banovčić, Beniće, Blažekić, Ivanciće, Ivanešić, Reljković. Zbog jasnoće kod usporedbe i analize osmanskih izvora koristi se samo termin "prezimena".

9. P-K. Razmatra se brojčani odnos prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. s prezimenima iz izvora Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća.
10. BAV-K. Razmatra se brojčani odnos prezimena svih župa Bosanskoga apostolskog vikarijata⁴⁰ 1742. i 1768. s prezimenima iz izvora Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća.

Nakon provedene poredbene analize podataka za svako odabrano naselje navedenim redoslijedom i načinom slijedi tablični prikaz dobivenih rezultata.

1. Prvča

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Blažev, Dragišin, Golubić, Icvitkov, Imreov, Sivčačev (Sivčac),⁴¹ Bertulin, Golović, Ivanišev, Kolečić, purgar, Vukov.⁴²
 - B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: Golubić, Lukašić, Matiević, Purgarić, Radošević, Smolanović, Strizović, Stojčević.⁴³
 - C) Prezimena navedena u katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća: Bošnjak, Đaković, Gurešević, Gušaković, Ivanović, Jelić, Kablević, Lakendia, Ljuboević, Miešević, Purgarić, Radović, Radošević, Ranić, Rošić, Saboljević, Smoljanović, Šagovac, Štivanović, Vuković, Vukunović.⁴⁴
1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 12 prezimena.

⁴⁰ Sintagma "Bosanski apostolski vikarijat" u daljem tekstu označava popise objavljene u: D. MANDIĆ, *Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743. et 1768. exaratis*; L. ĐAKOVIĆ, *Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine, na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine*; M. NOSIĆ – M. VIDINIĆ, *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena*, knj. 1, 2 i 3.

⁴¹ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 161-162.

⁴² *Isto*, str. 338. U objavljenom izvoru "purgar" je napisano malim slovom, premda je riječ o kasnijem prezimenu Purgarić.

⁴³ I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 233; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 145.

⁴⁴ A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 146.

2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća zabilježeno je 8 prezimena.
3. O-H. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 2 od 8 (25%) prezimena: Golubić, Purgarić.
4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježeno je 21 prezime.
5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 2 od 21 (9,52%) prezimena: Purgarić, Vuković.
6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nalazimo 3 od 21 (14,28%) prezimena: Purgarić, Radošević, Smoljanović.
7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. nalazimo 5 od 21 (23,80%) prezimena: Bošnjak, Ivanović, Ljubojević, Smoljanović, Vuković.
8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. nalazimo 4 od 21 (19,04%) prezimena: Bošnjak, Ivanović, Jelinić, Vuković.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. nalazimo 1 od 21 (4,76%) prezimena: Ivanović.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskoga apostolskog vikarijata 1742. i 1768. nalazimo 7 od 21 (33,33%) prezimena: Bošnjak, Ivanović, Jelinić, Radović, Radošević, Smoljanović, Vuković.

2. *Ljupina*

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Blažev, Brnić, Černahaja, Divčić/Debučić, Habelić, Ištanić, Karančić, Lukačev, Novačić, Pavišin, Petrijević, Petrov, Šimunov,⁴⁵ B/e/rbić, Blažić, Bilarošev, Čekanić?, Černočajevo, Černohajev, Grbinov, Istefanov, Istipanov, Ivanišev, Krajačić, Markov, Marković, Mihalov, Novačić/Jovačić, Odečić, Petrov, Šimunić,⁴⁶ Lesnica, Istoječev, Istevan, Nikša papudžu.⁴⁷

⁴⁵ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 33.

⁴⁶ *Isto*, str. 206-207.

⁴⁷ *Isto*, str. 66, 240.

- B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: nema popisa prezimena.
- C) Prezimena navedena u katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća: Abrambašić, Agić, Apanović, Berić, Burić, Čošćić, Đurić, Frić, Gadić, Grigorić, Ilik, Ivić, Jurić, Klarić, Kovačević, Latrić, Lodrić, Lotrić, Marić, Marinović, Matišić, Mihaljević, Mišković, Solić, Šćelarević, Škramić, Tomić.⁴⁸
1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 37 prezimena.
 2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća prezimena za ovo naselje nisu zabilježena.
 3. O-H. Nema usporedbe s osmanskim izvorom iz druge polovice 16. stoljeća jer u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća prezimena za ovo naselje nisu zabilježena.
 4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježeno je 27 prezimena.
 5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća ne nalazimo nijedno prezime od 27 prezimena.
 6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća prezimena za ovo naselje nisu zabilježena i nema usporedbe s izvorom Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća.
 7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. nalazimo 14 od 27 (51,85%) prezimena: Agić, Burić, Čošćić, Đurić, Grigorić, Ivić, Jurić, Klarić, Kovačević, Marić, Marinović, Matišić, Solić, Tomić.
 8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 9 od 27 (33,33%) prezimena: Abrambašić, Apanović, Jurić, Kovačević, Marić, Mihaljević, Mišković, Solić, Tomić.
 9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 5 od 27 (18,51%) prezimena: Jurić, Klarić, Kovačević, Marić, Marinović, Tomić.
 10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskoga apostolskoga vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 12 od 27

⁴⁸ A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo brodog i gradiškog kraja*, str. 144.

(44,44%) prezimena: Agić, Apanović, Burić, Jurić, Klarić, Kovačević, Marić, Marinović, Matišić, Mihaljević, Mišković, Tomić.

3. *Sičice*

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Blaženić?, Černohaja?, Čelović?, Đurin, Elkov (nom. Elko)?, Icvitojev, Kozić?, Matić?, Mihalov, Mutić?, Običevog/Uvičevog?, Paval prišlac, Pavlov (nom. Paval), Radosavov, Radunić, Valentin (nom. Valenta), Zorović,⁴⁹ Andrijašev, Benedikov, Blažin (nom. Blažo), Đurkov/Đurđev, Inče?, Istefanov, Ivanišev, Jelandićev?/Plandićev?, Kelemenov, Valač?, Valetić.⁵⁰
 - B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: Baldučić, Beslević, Bešlić, Dugojević, Ivčić, Ivšić, Katić, Kecarac, Kovačić, Kraljec, Kravlić, Petanić, Svetanić.⁵¹
 - C) Prezimena navedena u izvoru Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća: Beslić, Bešlić, Birišović, Bošnjak, Bubić, Cernik, Čiopković, Dogoević, Đurčković, Jelošević, Knežević, Kralić, Markinković, Marković, Ošiaković, Pašić, Pavić, Peaković, Petanić, Salković, Štivičić, Tomašić, Veselić.⁵²
1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 28 prezimena.
 2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća zabilježeno je 13 prezimena.
 3. O-H. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća ne nalazimo prezimena zabilježena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća i nema usporedbe.
 4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježena su 23 prezimena.

⁴⁹ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 32.

⁵⁰ *Isto*, str. 205-206.

⁵¹ I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 245-246; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 320.

⁵² A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 321.

5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća ne nalazimo prezimena zabilježena u izvoru Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća i nema usporedbe.
6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nalazimo 5 od 23 (21,73%) prezimena: Beslević, Bešlić, Dugojević, Kravlić, Petanić.
7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine nalazimo 13 od 23 (56,52%) prezimena: Bešlić, Bošnjak, Bubić, Knežević, Marinković, Marković, Pašić, Pavić, Peaković, Petanić, Štivičić, Tomašić, Veselić.
8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 6 od 23 (26,08%) prezimena: Bešlić, Bošnjak, Knežević, Marković, Pavić, Tomašić.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 1 od 23 (4,34%) prezimena: Marković.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskoga apostolskoga vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 10 od 23 (43,47%) prezimena: Bešlić, Bošnjak, Bubić, Knežević, Marinković, Marković, Pašić, Pavić, Peaković, Štivičić.

4. Vrbje

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Bajčinov, Blagojinin (nom. Blagojina), Dozet, Đordijev (nom. Đorđi), Đurkov, Gudić, Ivanov, Martinov, Mihalov, Mikin (nom. Mika), Pavlov (nom. Paval), Petrijev (nom. Petri), Strbačev/Štrpčev (nom. Strbač/Štrbac), Velkov (nom. Velko),⁵³ Jelinov/Belevnov, Kunovčev (nom. Kunovac), Radovanov,⁵⁴ Brn/j/akov, Dujina (nom. Duje), Đurađev, Grgurov, Gudilov/Gudeljev, Jankov, Kelemendov, Lukačev, Markov, Mikin, Petrov (nom. Petre), Tomašev,⁵⁵ Radmanov, Vrankov, Vujice/Vujiča.⁵⁶

⁵³ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 57.

⁵⁴ *Isto*, str. 159.

⁵⁵ *Isto*, str. 231.

⁵⁶ *Isto*, str. 336.

- B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: Bivalković, Čaić, Ivanović, Ješić, Kovačević, Kucuković, Lakatoš, Lekić, Levaković, Perušić, Rokonić, Vlahović.⁵⁷
- C) Prezimena navedena u katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća: Abrić, Anićić, Belerdić, Bernić, Bivočešić, Ćebić, Ćiaić, Dešlić, Divolčić, Dugalić, Dukić, Duroković, Đanić, Đurčević, Filipović, Gruić, Gučić, Ivanogić, Ivanović, Kičić, Komić, Kulunčić, Lekić, Levaković, Marić, Marinović, Miaković, Mićetić, Mićlić, Mikolčević, Mižolčević, Paidić, Peić, Petrović, Raković, Rokvić, Smolanović, Stobolić, Šokić, Špolarić, Štaglić, Štrampić, Tećuković, Vlaović, Živković, Žokić.⁵⁸
1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježena su 32 prezimena.
 2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća zabilježeno je 12 prezimena.
 3. O-H. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 1 od 12 prezimena (8,33%): Ivanović.
 4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježeno je 46 prezimena.
 5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 2 od 46 (4,34%) prezimena: Ivanović, Petrović.
 6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nalazimo 5 od 46 (10,86%) prezimena: Čaić, Ivanović, Lekić, Levaković, Vlahović.
 7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. nalazimo 23 od 46 (50%) prezimena: Abrić, Anićić, Ćiaić, Dukić, Filipović, Gruić, Gučić, Ivanović, Kičić, Kulunčić, Lekić, Marić, Marinović, Miaković, Paidić, Peić, Petrović, Smolanović, Stobolić, Šokić, Špolarić, Vlaović, Živković.
 8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 6 od 46 (13,04%) prezimena: Filipović, Ivanović, Lekić, Marić, Petrović, Rokvić.

⁵⁷ I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 243-244; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 322.

⁵⁸ A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 324.

9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 5 od 46 (10,86%) prezimena: Dugalić, Filipović, Ivanović, Marić, Marinović.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskog apostolskoga vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 14 od 46 (30,43%) prezimena: Abrić, Anićić, Dugalić, Dukić, Filipović, Ivanović, Lekić, Marić, Marinović, Peić, Petrović, Šokić, Vlaović, Živković.

5. Davor (Svinjar)

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Alkov? (nom. Alko), Andrijašev, Antolov, Antonića/Antolića?, Blažev, Cvitkov/Cvetkov, Galov?, Grgurov, Ištovan, Kelemenov, Korunac/Kordunac, Lubačić, Lubasov, Martin prišlac, Mihalov, Mikalov (nom. Mikal), Mikin (nom. Mika), Milovčev, Pejakov, Petri prišlac, Petrijević (nom. Petri), Radosalov, Radumilov, Valetin/Valkov?,⁵⁹ Balderić?, B/e/rnačić, Desilović, Divićev, Dulačev, Duspotić/Dosponić, Icvitkov, Icvitovićev, Iskrobutić, Ivanov, Ivković, Jančić/Bančić, Karačić/Karadžić, Korušac, Krajčinov, Milašinov, Milinov, Milović, Pavlov (nom. Paval), Petković/Benković, Radmilović, Relko⁶⁰ Simačev, Vasilov.⁶¹
- B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: nema popisa prezimena.
- C) Prezimena navedena u katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća: Anđelić, Balanić, Banovčić, Benić, Biskupović, Blagić, Blažekić, Blažić, Brlić, Bukić, Butumović, Ciprić, Čelepirović, Čolić, Čelepirović, Česiković, Čmelčević, Čućusović, Dakić, Dević, Đurđević, Esterhazi, Filipović, Forkašević, Furić, Gelimanović, Ivanić, Ivanešić, Jakirčević, Jugović, Jurđević, Kerdić, Klarić, Komarić, Korić, Kovačević, Lončarević, Maračić, Marianović, Marinić, Marjanović, Matić, Matošević, Mihić, Mišić, Oholić,

⁵⁹ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 22-23.

⁶⁰ Patronim od kojega je nastalo prezime poznate obitelji Relković (Reljković) iz koje su bili Matija Antun Relković, hrvatski književnik, gramatičar i prevoditelj, te njegov sin Josip Stjepan Relković, pjesnik i svećenik.

⁶¹ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 196-197.

Pišonić, Popić, Porobčević, Ralković, Raljković, Reljković, Smoljanović, Staćumović, Stuburić, Svitlanović, Šegić, Šerbić, Šišić, Škvorčević, Štivić, Štivin, Štubarić, Zlatanović.⁶²

1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 47 prezimena.
2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nema popisa prezimena.
3. O-H. Nema usporedbe s osmanskim izvorima iz 16. stoljeća jer prezimena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća za ovo naselje nisu zabilježena.
4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježena su 64 prezimena.
5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 6 od 64 (9,38%) prezimena: Banovčić, Benić, Blažekić, Ivančić, Ivanešić, Reljković.
6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća prezimena za ovo naselje nisu zabilježena i nema usporedbe s izvorom Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća.
7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine nalazimo 26 od 64 (40,62%) prezimena: Blažić, Bukić, Butumović, Čolić, Dević, Filipović, Furić, Ivančić, Klarić, Komaričić, Kovačević, Lončarević, Marianović, Marjanović, Matić, Matošević, Mihić, Mišić, Oholić, Pišonić, Popić, Reljković, Smoljanović, Svitlanović, Šišić, Štivić.
8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 9 od 64 (14,06%) prezimena: Čolić, Dakić, Filipović, Korić, Kovačević, Marinić, Marjanović, Matić, Mihić.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 8 od 64 (12,5%) prezimena: Čolić, Filipović, Ivančić, Klarić, Kovačević, Marianović, Matić, Popić.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskog apostolskoga vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 25 od 64 (39,06%) prezimena: Anđelić, Benić, Bukić, Čolić, Dević,

⁶² A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo brodskog i gradiškog kraja*, str. 71-72.

Đurđević, Filipović, Ivančić, Jugović, Klarić, Komaričić, Kovačević, Lončarević, Maračić, Marianović, Marinić, Matić, Matošević, Mihić, Mišić, Popić, Smoljanović, Svitlanović, Šegić, Šišić.

6. Oriovac

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Agoštan Antunov, Beneov, Blažev, Čujić/Čojić, Lorinac Đordijev (nom. Đorđi), Đurin, Galov, Grgurov, Grudinić/Grudinci?, Islunić?/Islobić?, Istepanov, Ivanov, Kelemenov, Lukačev, Markov, Matijašev, Mihalov, Pavlov (nom. Paval), Petrijev (nom. Petri), Tomašev, Tomin,⁶³ Agostanov, Bošković, Bošnjak/ov/, Kara/Fere?, Dejanov, Đurđev/Đorđev, Ferenc (nom. Ferenc), Icvitkov, Istefanov, Ivanišev, Kočević/Kučević, Kočević, Kozarev, Martinov, Mikanić, Mikin, Petrijanović?, Petrov (nom. Petre).⁶⁴
- B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: Babić, Bačić, Benović, Brabić, Dekanović, Dupić, Ferić, Grgović, Grgić, Herpakač, Herpača, Hervasić, Ivić, Karić, Kolesarić, Kovačević, Lovrenović, Malik, Mihalić, Posavac, Punukuvić, Stanić, Tancolić, Valetić, Večerić, Zeić, Zetešević.⁶⁵
- C) Prezimena navedena u katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća: Babić, Baičić, Banjalučić, Blažević, Borukčić, Božić, Čaldar, Čenan, Deaković, Dečić, Dugalić, Đukić, Đurić, Erpašić, Evarić, Ferić, Frajakić, Garšić, Gromić, Horvačan, Horvat, Ilić, Imbrešak, Jiljak, Kolesarić, Kovačević, Maljevuk, Matišić, Mauraka, Milašin, Milinković, Novaković, Ostović, Pandurić, Plaić, Poplašinić, Rendulić, Segetić, Tustanić, Zečević, Žilić, Žišanac, Živatović.⁶⁶
1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 40 prezimena.

⁶³ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 90-91.

⁶⁴ *Isto*, str. 269-270.

⁶⁵ I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 187-188; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 212-214.

⁶⁶ A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 215.

2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća zabilježeno je 27 prezimena.
3. O-H. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 4 od 27 (14,81%) prezimena: Benović, Grgović, Grgić, Ferić.
4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježena su 43 prezimena.
5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 4 od 43 (9,30%) prezimena: Blažević, Đurić, Ferić, Matišić.
6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nalazimo 6 od 43 (13,95%) prezimena: Babić, Baičić, Erpašić, Evarić, Kolesarić, Kovačević.
7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine nalazimo 14 od 43 (32,55%) prezimena: Babić, Blažević, Božić, Đukić, Đurić, Horvat, Ilić, Kovačević, Matišić, Novaković, Pandurić, Poplašinović, Zečević, Žilić.
8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 5 od 43 (11,62%) prezimena: Babić, Božić, Ilić, Kovačević, Zečević.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 7 od 43 (16,27%) prezimena: Baičić, Blažević, Božić, Dugalić, Garšić, Kovačević, Zečević.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskog apostolskoga vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 12 od 43 (27,90%) prezimena: Babić, Blažević, Božić, Dugalić, Ilić, Kovačević, Matišić, Novaković, Pandurić, Poplašinović, Zečević, Žilić.

7. Stupnik

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Andrijašev, Antunov, Beneov, Berečković, Blagojev, Blažev, Dimitrov (nom. Dimitre), Domijanov?, Đurin (nom. Đuro), Galov, Hreljin, Imreškov, Islakov?, Ištovanov, Ivanišev, Ivanov, Jakovljević, Janić?, Kuzmin, Markov, Marojev (nom. Maroje), Martinov, Matijev (nom. Mati), Mihajilov, Mikin (nom. Mika), Mikućin, Pavlijev (nom. Pavli), Pavlov (nom. Paval), Pavunkov?, Petrijević

(nom. Petri), Petrov (nom. Petre), Tomašev, Valeov,⁶⁷ Andrijin, Barošić/Marušić, Bepić/Tepić, Bivić/Benović, Blažić, Bošnjak, Čapin?, Darezić, Galović, Istančićev, Istefanov, Iv/in/, Ivko-prišlac, Jelić, Karić?, L/j/ubučić, Matijin, Mihalov, Nikočić, Nikolin, Pejanov, Radovčev, Vidošev, Zorkov (nom. Zorko).⁶⁸

B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: Benović, Ferić, Grgić, Tancolić, Valetić.⁶⁹

C) Prezimena navedena u katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća: Aničić, Benović, Blašić, Bogdanović, Crepulić, Ferić, Glavašević, Glogić, Grgić, Ilarić, Kelić, Kešerić, Komendatović, Paldaković, Pečurlić, Sekulić, Stojanić, Šimić, Tanculić, Trebić, Valekić.⁷⁰

1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 57 prezimena.
2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća zabilježeno je 5 prezimena.
3. O-H. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 2 od 5 (40%) prezimena: Benović, Valetić.
4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježeno je 21 prezime.
5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 3 od 21 (14,28%) prezimena: Beneov, Blažić, Valeov.
6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nalazimo 5 od 21 (23,80%) prezimena: Benović, Ferić, Grgić, Tancolić, Valetić.
7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine nalazimo 8 od 21 (39,09%) prezimena: Aničić, Blašić, Bogdanović, Glavašević, Grgić, Komendatović, Sekulić, Šimić.

⁶⁷ F. HAFIZOVIĆ, *Popisi Pakračkog sandžaka 1565. i 1584.*, str. 92-93.

⁶⁸ *Isto*, str. 271-272.

⁶⁹ Ova su prezimena iz mjesta Stupnik zabilježena 1698. godine pod mjesto Oriovac. Vidi: I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 187; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broskog i gradiškog kraja*, str. 213.

⁷⁰ A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broskog i gradiškog kraja*, str. 48.

8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 4 od 21 (19,04%) prezimena: Bogdanović, Glavašević, Grgić, Šimić.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 1 od 21 (4,76%) prezimena: Grgić.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskog apostolskoga vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 6 od 21 (28,57%) prezimena: Aničić, Bogdanović, Glavašević, Grgić, Ilarić, Komentović.

8. Dubočac

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Barinčić, Bartolov, Bartolović, Berletović, Bojić /Bunić/, Butelić, Đurković, Filipov, Hromić, Matijašev, Milekačić, Mrgudović, Petračić, Živkov. Nomadi su: Cvetišin, Ivan-dunđer (graditelj), Ostoja-dunđer, Vujica-dunđer, Pava-hajmane (šatorđizija), Šimun-lončar, Toma-lončar, Margarita, Mihalov, Filip-pridošlica, Vukovoj-pridošlica, Nikola-sokolar, Stojić, Tabašević.⁷¹
- B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: prezimena za mjesto Dubočac nisu zabilježena u popisu 1698. godine.
- C) Prezimena navedena u izvoru Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća: Agatić, Andrić, Arambašić, Augustinović, Barić, Biledžić, Borić, Bošnjaković, Bukvić, Cigić, Ćurčić, Ćustić, Domuz, Domuzović, Delatrović, Filipović, Gavranović, Glogić, Golić, Golubović, Haćanović, Ivaković, Jurjević, Karamović, Kopčić, Krecić, Kuhavić, Kujundžić, Kusić, Loić, Lučić, Maleuk, Markelević, Marzig, Matković, Menić, Mihaljović, Opaćar, Perić, Petrinović, Porčić, Praskić, Puleković, Saraičić, Sarić, Sedmak, Sekić, Sokćević, Solić, Stipančić, Stubarović, Stupar, Tadić, Tafrić, Vućetić, Vučković, Vuić, Zikačić, Živković.⁷²

⁷¹ S. SRŠAN – F. HAFIZOVIĆ – I. MAŽURAN, *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, str. 110-111.

⁷² A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo brodske i gradiške kraja*, str. 36-37.

1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 19 prezimena.
2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nisu zabilježena prezimena za ovo naselje.
3. O-H. Nema usporedbe osmanskog izvora iz druge polovice 16. stoljeća s habsburškim izvorom s kraja 17. stoljeća, jer u habsburškom izvoru prezimena za ovo naselje nisu zabilježena.
4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježeno je 59 prezimena.
5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 2 od 59 (3,38%) prezimena: Filipović, Živković.
6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća prezimena za ovo naselje nisu zabilježena pa nema usporedbe s katoličkim izvorom iz druge polovice 18. stoljeća.
7. IBL-K. U prezenimiku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine nalazimo 31 od 59 (52,54%) prezimena: Agatić, Andrić, Arambašić, Augustinović, Barić, Borić, Bošnjaković, Bukvić, Cigić, Ćurčić, Ćustić, Filipović, Gavranović, Golić, Golubović, Kujundžić, Kusić, Lučić, Matković, Perić, Porčić, Sekić, Solić, Stipančić, Stubarović, Stupar, Tadić, Vučetić, Vučković, Vuić, Živković.
8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 19 od 59 (32,20%) prezimena: Agatić, Andrić, Arambašić, Barić, Bošnjaković, Ćurčić, Filipović, Gavranović, Golubović, Kujundžić, Matković, Mihaljović, Perić, Solić, Stipančić, Stubarović, Stupar, Tadić, Vučković.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 8 od 59 (13,55%) prezimena: Andrić, Barić, Bošnjaković, Filipović, Gavranović, Ivaković, Kujundžić, Matković.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskoga apostolskog vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 30 od 59 (50,84%) prezimena: Agatić, Andrić, Augustinović, Barić, Bošnjaković, Bukvić, Cigić, Ćurčić, Ćustić, Filipović, Gavranović, Golić, Golubović, Ivaković, Jurjević, Kopčić, Kujundžić, Kusić, Lučić,

Matković, Mihaljović, Perić, Petrinović, Porčić, Stipančić, Stupar, Tadić, Vučković, Vuić, Živković.

9. Brod

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Agošton, Agoštonov, Belić, Blažev, Češljarić, Đuranov, Ferencić, Filipov, Gala, Grgurov, Gučić, Ilančić, Imrin, Istočan, Ivakov, Kovač, Kusačić, Lončar, Lužić, Lužinac, Marančić, Marić, Martinov, Matijašev, Merić, Mihalov, Mirčević, Patković, Petrov-knez, Radenov, Radetov, Radić, Radkov, Radković, Radušić, Sabić, Sen/e/čić, Stanišić, Sublatić, Šimunov, Tomašev, Vargin, Vekić/Vukić/, Veselinčić, Vukov, Vuković, Živić, Živović. Pridošlice: Andrijaš-pridošlica, Berta-pridošlica, Ištvan-pridošlica, Ivak-pridošlica, Janak-pridošlica, Matija-pridošlica, Mika-pridošlica (Petar-njegov brat), Milovan-pridošlica, Petre-pridošlica, Vuk-pridošlica.⁷³
- B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: prezimena za mjesto Brod nisu zabilježena u popisu 1698. godine.
- C) Prezimena navedena u izvoru Katoličke Crkve iz druge polovice 18. stoljeća: Agatić, Andrašić, Andrić, Aurović, Babić, Baikan, Balošić, Balošić, Barićević, Barzić, Batinić, Benčević, Berčić, Beriće, Berlić, Besedić, Betić, Bilorić, Bjeklić, Blažević, Blažinica, Bogdanović, Bošnjaković, Bradić, Brašenjić, Buić, Bukvić, Bunjevčević, Buzadić, Buzanović, Ceciće, Cerić, Cunkić, Čekutić, Čimić, Činičić, Čkarlević, Čkarić, Čaluković, Čošić, Čurćibašić, Čutuković, Dabić, Danković, Darumović, Deanović, Dikanović, Diklić, Dragolović, Dubić, Đukić, Đurković, Đuretić, Ehemanić, Ežebić, Ferencević, Ferić, Filaidić, Filić, Firković, Fogodić, Gakić, Galinović, Garačić, Gargurević, Gargurović, Gianić, Glarašćević, Grižić, Grozić, Gručić, Gučić, Guirković, Guisinica, Gumbar, Guzanović, Gvozdinović, Hić, Istoković, Ivančić, Ivanić, Jadović, Jakobović, Janković, Jarić, Jelćinica, Jelićević, Jeličić, Jerković, Jurišić, Kačić, Kaparović, Karagurzović, Karazović, Karvolić, Kašalović, Kašić, Kerčelić, Kervošić, Kopic, Koprivčević,

⁷³ S. SRŠAN – F. HAFIZOVIĆ – I. MAŽURAN, *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, str. 105-106.

Koprivčević, Kostić, Kovač, Kovačević, Kovačić, Kozarić, Kraičić, Kraljević, Kuku, Kulundžić, Kuparović, Kuruković, Ladžakano-
vić, Leović, Leskovac, Ličić, Ločinica, Lučinović, Lukić, Lulić, Lu-
pić, Ljubaković, Ljubić, Madžarević, Magić, Magičić, Magudović,
Makarević, Manežukić, Manžukić, Maravić, Marianović, Mari-
ćević, Maričić, Markotić, Marković, Maroičić, Marošćević, Mar-
tinčević, Martinović, Mašalić, Mataković, Matianić, Matianović,
Matiašević, Mažarevć, Medarić, Medić, Mihatović, Milinović,
Muravić, Mutefelić, Narančić, Ninković, Noć, Oblaković, Odžić,
Oloević, Orašić, Orčić, Orlić, Oroz, Orozović, Ostoić, Palikućić,
Paradžiković, Patković, Paulović, Pavišćić, Pavlović, Pelanović,
Perger, Peričanović, Petak, Petković, Petrančević, Petvadžić, Pi-
anić, Piškar, Plečić, Plivelić, Pocrnja, Polian, Pupiće, Radanović,
Radovanović, Ratković, Reč, Remenar, Roob, Sabolović, Saračić,
Sebastianović, Sekulić, Skarić, Sombolia, Šarčević, Šenković, Ška-
ličić, Šlivić, Štapačević, Štetić, Tadić, Taliančević, Tepić, Teremić,
Tiran, Tomanšiković, Tomić, Turčinović, Tuzlić, Udvoretin, Ulić,
Ungar, Ušić, Vadić, Vagatorac, Vargić, Varočević, Velikanović,
Veljačić, Vidaković, Vinković, Vukošavljević, Zaronić, Zebić,
Zerdelja, Zlatanović, Žutić.⁷⁴

1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 48 prezimena.
2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nisu zabilježena prezimena za ovo naselje.
3. O-H. Nema usporedbe osmanskog izvora iz druge polovice 16. stoljeća s habsburškim izvorom s kraja 17. stoljeća, jer u habsburškom izvoru prezimena za ovo naselje nisu zabilježena.
4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježeno je 230 prezimena.
5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 9 od 230 (3,91%) prezimena: Blažević, Ferenčević, Gargurević, Gučić, Kovač, Martinović, Matiašević, Ratković, Vargić.

⁷⁴ A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broskog i gradiškog kraja*, str. 282-284.

6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća prezimena za ovo naselje nisu zabilježena pa nema usporedbe s katoličkim izvorom iz druge polovice 18. stoljeća.
7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine nalazimo: 64 od 230 (27,82%) prezimena: Agatić, Andrić, Babić, Barićević, Batinić, Blažević, Bogdanović, Bošnjaković, Bradić, Buić, Bukvić, Bunjevčević, Čaluković, Đukić, Đurković, Ferenčević, Gargurević, Gučić, Guirković, Gvozdrenović, Ivančić, Ivanić, Jakobović, Janković, Jarić, Jerković, Jurišić, Kačić, Karazović, Kapić, Kovač, Kovačević, Kovačić, Kraljević, Kuku, Kulundžić, Leović, Lukić, Lulić, Lupić, Ljubić, Madžarević, Makarević, Martinčević, Martinović, Matianić, Matianović, Matiašević, Mihatović, Oroz, Orozović, Pavlović, Petković, Pianić, Radanović, Sabolović, Sekulić, Šarčević, Tadić, Tepić, Tomić, Tuzlić, Vidaković, Zebić.
8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 31 od 230 (13,47%) prezimena: Agatić, Andrić, Babić, Bogdanović, Bošnjaković, Bradić, Čošić, Čutuković, Janković, Jarić, Jeličić, Jerković, Jurišić, Kovač, Kovačević, Lukić, Ljubić, Madžarević, Martinović, Matianić, Mihatović, Odžić, Ostoić, Pavišić, Pavlović, Petković, Pocrnja, Radanović, Radovanović, Tadić, Tomić.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 10 od 230 (4,34%) prezimena: Andrić, Blažević, Bošnjaković, Jerković, Kovačević, Marković, Martinović, Ninković, Paulović, Tomić.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskog apostolskog vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 69 od 230 (30,00%) prezimena: Agatić, Andrić, Babić, Barićević, Batinić, Blažević, Bogdanović, Bošnjaković, Buić, Bukvić, Bunjevčević, Dabić, Deanović, Đurković, Ivančić, Ivanić, Janković, Jeličić, Jerković, Jurišić, Kašić, Kapić, Kovač, Kovačević, Kovačić, Kozarić, Kraljević, Leović, Ličić, Lukić, Lulić, Lupić, Ljubić, Madžarević, Makarević, Marianović, Marićević, Maričić, Markotić, Marković, Martinčević, Martinović, Matianić, Matianović, Matiašević, Medić, Mihatović, Ninković, Odžić, Oroz, Orozović, Ostoić, Paradžiković, Pavlović, Petković, Pianić, Pupiće, Radanović, Sabolović,

Skarić, Šarčević, Štetić, Tadić, Tepić, Tomić, Tuzlić, Veljačić, Vidaković, Zebić.

10. Kaniža (Verguzovci)

- A) Prezimena navedena u osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća: Blažov, Dabiživa, Đurakov, Đuričić, Filipov, Gluhanić, Gojkov, Ivakov, Kozarac, Markov, Matasov, Matijin, Mihalov, Milić, Nikošev, Peretić, Petrakov /Siraka/, Sinčić, Stovorić. Nomadi su: Kodobac, Omanić, Posavac, Sekotić, Tomašev, Tomić.⁷⁵
- B) Prezimena navedena u habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća: Babavić, Brzić, Domankosić, Horozović, Jandrić, Lukšić, Matičević, Matović, Meserović, Mikević, Miljević, Nesironović, Orozović, Petraković, Rogačević, Seničkić, Simičević, Soldosoković, Sotiković, Sotolković, Stefanović, Stoičević, Sutoković, Štefančić, Veseličić, Vranješević, Vučinović.⁷⁶
- C) Prezimena navedena u katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća: Abramović, Babaić, Barić, Begović, Bešlić, Blažanović, Brzić, Filić, Grgetić, Ivakić, Ivandžić, Jozanović, Jozić, Jožićević, Krečinović, Lukčić, Lukšić, Lužić, Maroičić, Matičević, Mikenđić, Mikić, Odžić, Orozović, Saraičić, Siničić, Soltoković, Starčević, Stažić, Stipatović, Sudarević, Štivanović, Štivičić, Topalović, Veseličić, Vilaković, Vučinović.⁷⁷
1. O. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća zabilježeno je 25 prezimena.

⁷⁵ Stanovnici današnjega naselja Kaniža u popisu iz 1579. godine popisani su pod ondašnje naselje Migalovci (danas naziv za šumu u blizini sadašnjeg naselja Kaniža), u kojem nalazimo pojedina prezimena koja su zabilježena u kasnijim popisima iz 1698. i 1760. u naseljima: Kaniža/Verguzovci (Petraković, Siničić), Brodski Varoš (Petraković, Siničić) i Slobodnica (Milić). Vidi: S. SRŠAN – F. HAFIZOVIĆ – I. MAŽURAN, *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, str. 111; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 38-41, 275-276, 266-268; I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 170-171, 180-181.

⁷⁶ I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, str. 180-181; A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 38-39.

⁷⁷ A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo broetskog i gradiškog kraja*, str. 40-41.

2. H. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća zabilježeno je 27 prezimena.
3. O-H. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 1 od 25 (4%) prezimena: Petraković.
4. K. U katoličkom izvoru iz druge polovice 18. stoljeća zabilježeno je 37 prezimena.
5. O-K. U osmanskim izvorima iz druge polovice 16. stoljeća nalazimo 3 od 37 (8,10%) prezimena: Blažanović, Ivakić, Siničić.
6. H-K. U habsburškom izvoru s kraja 17. stoljeća nalazimo 8 od 37 (21,62%) prezimena: Babaić, Brzić, Lukšić, Matičević, Orozović, Soltoković, Veseličić, Vučinović.
7. IBL-K. U prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine nalazimo 14 od 37 (37,83%) prezimena: Abramović, Barić, Begović, Bešlić, Blažanović, Ivakić, Jozić, Mikić, Orozović, Starčević, Stažić, Štivičić, Topalović, Vučinović.
8. F-K. U matičnoj knjizi župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine nalazimo 4 od 37 (10,81%) prezimena: Barić, Bešlić, Jozić, Odžić.
9. P-K. U popisu prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine nalazimo 3 od 37 (8,10%) prezimena: Barić, Ivakić, Jozić.
10. BAV-K. U popisu prezimena katolika svih župa Bosanskog apostolskoga vikarijata 1742. i 1768. godine nalazimo 17 od 37 (45,94%) prezimena: Abramović, Babaić, Barić, Begović, Bešlić, Brzić, Ivakić, Jozanović, Jozić, Matičević, Mikić, Odžić, Orozović, Siničić, Starčević, Štivičić, Topalović.

Nakon analize podataka dobiveni su kvantitativni pokazatelji o udjelu prezimena iz BiH u odabranim naseljima slavonske Posavine iz 1760. godine. Najveći je udjel prezimena iz izvora za područje Ivanjske i Banja Luke (sedam naselja), te s područja Bosanskog apostolskog vikarijata (tri naselja).⁷⁸ Zatim je po brojnosti udjel prezimena iz

⁷⁸ Jedino moguće objašnjenje da je broj prezimena u prezimeniku župa Ivanjska i Banja Luka veći od cijeloga Bosanskog apostolskog vikarijata, kojemu i te župe pripadaju, jest to da se prezimenik odnosi na razdoblje do 1818. godine te sadrži prezimena vjerojatnih doseljenika s područja izvan Bosanskoga apostolskog vikarijata između 1768. i 1818. godine.

izvora za područje Fojnice, a najmanji je po brojnosti udio prezimena iz izvora za područje plehanskoga kraja. Vidi se da je udjel bosansko-hercegovačkih prezimena od 30 do 56% (Tablica 1).

Nadalje, kao što se vidi u popisu iz 1760. godine, kada se bosanskohercegovačkim prezimenima pribroje zabilježena prezimena iz osmanskih izvora 16. stoljeća vidljiv je manji porast udjela, od 33 do 56%, dok ostatak ukupnog udjela otpada na nepoznata i nezabilježena prezimena, od 44 do 66% (Tablica 2).⁷⁹

Podatke o prezimenima iz osmanskih izvora mora se oprezno koristiti jer je uvidom u te izvore jasno da prezimena još uvijek ne postoje, vrlo su rijetka, nisu se ustalila ili se tek počinju rabiti. Nešto više ustaljenih prezimena pronalazi se u popisu Požeškoga sandžaka nego u popisu Pakračkog sandžaka.

Udio prezimena iz osmanskih izvora u popisu prezimena iz 1698. godine odstupa od naselja do naselja. Također, nema podataka iz 1698. godine za četiri odabrana naselja pa tako postoje podatci za usporedbu za samo šest naselja. U jednom se naselju ne pronalaze prezimena iz osmanskoga razdoblja. U dvama naseljima udio prezimena iz osmanskoga razdoblja je 25% i 40%, što upućuje da se radi o povećem broju starinaca koji su ostali iz predosmanskog razdoblja (Tablica 3).

Udio prezimena iz osmanskih izvora u popisu prezimena iz 1760. godine kreće se od 5% do 15%, a u dva naselja uopće ne nalazimo prezimena iz osmanskoga razdoblja. Premda je ukupni udio prezimena tada manji nego 1698., razmjer udjela iz osmanskih izvora u istim naseljima ostao je uglavnom isti (Tablica 4).⁸⁰

⁷⁹ Riječ je zasigurno, barem u najvećem broju, o starincima koji nisu bili obuhvaćeni osmanskim i prvim habsburškim popisima, jer u izvorima i u historiografiji nema govora o značajnim migracijama Hrvata iz drugih krajeva Hrvatske u prvoj polovici 18. stoljeća. Osim toga, riječ je o lokalnim prezimenima koja se u drugim krajevima Hrvatske ne pojavljuju, primjerice: Stvorić, Gombović (*Kumbović*), Mikajević, Dokuzović (*Dokušović*), Pišonić i dr. (A. ZIRDUM, *Počeci naselja i stanovništvo brodskog i gradiškog kraja*, str. 34, 42-43, 72, 295).

⁸⁰ Uzrok pada udjela prezimena zabilježenih u osmanskim izvorima vjerojatno je u detaljnijem popisu starinaca, jer se popis iz 1760. godine radio kada su se upravne, društvene i gospodarske prilike u Slavoniji već potpuno stabilizirale,

Zaključak

Ovo su podatci i postotni udjeli prezimena u deset naselja središnje slavonske Posavine u drugoj polovici 18. stoljeća. Vjerojatno su ovi postotci još nešto malo niži jer su zasigurno postojala identična prezimena i u ondašnjoj Slavoniji i u Bosni i Hercegovini. Posebice treba imati u vidu ona prezimena koja su nastala od osobnih imena i zanimanja, a koja susrećemo na cjelokupnom području štokavskoga narječja, primjerice: Babić, Jurić, Marić, Ivanović, Petrić, Petrović, Marković, Filipović, Kovačić, Kovačević i dr. Uzimajući sve to u obzir nameće se pitanje odakle je ostalih 40 do 70% prezimena u tim naseljima.⁸¹ S obzirom na procijenjene postotke starinaca u Slavoniji nakon Velikoga bečkog rata od 10 do 30% iz razdoblja prije Osmanlija, očekivalo bi se da je udio prezimena iz Bosne i Hercegovine u korelaciji s demografskim deficitom u Slavoniji nakon osmanskog razdoblja. Moguće je da su starinci ipak u puno većem broju preživjeli osmansko razdoblje, nego što se to do sada pretpostavljalo, ali da bi se dobili točniji podatci bit će potrebno provesti istraživanja na većem uzorku.

Dobiveni rezultati nakon analize prezimena egzaktno pokazuju da je najveći broj tih prezimena s područja sjeverozapadne Bosne iz župa Ivanjska i Banja Luka. Moguće je da je to posljedica povlačenja Osmanlija iz Slavonije koji su sa sobom odveli jedan dio katoličkoga stanovništva kao roblje. Također je moguće da se radi o katoličkom stanovništvu koje se nakon tri habsburško-osmanska rata (1683.-1699., 1716.-1718., 1737.-1739.), povuklo s habsburškom vojskom u Slavoniju. Sve to potvrđuju izvori i dosadašnji historiografski radovi.

No tako velik udjel istih prezimena katoličkoga stanovništva s obje strane rijeke Save osim što je bio uzrokovan migracijama, mogao je imati uzrok i u drugim čimbenicima. Činjenica je da je katoličko

za razliku od vremena izrade prvoga popisa iz 1698. godine koji se obavljao u još tada ratnim i nestabilnim vremenima kada nisu bila uspostavljena ni upravna tijela, a sva buduća naselja još nisu bila formirana. To bi mogao biti jedan od razloga zašto je prvi popis znatno manjkaviji u bilježenju prezimena od drugoga popisa.

⁸¹ Dakle, to su prezimena koja nalazimo ili su tipična samo za starince novogradiške i brodske slavonske Posavine.

stanovništvo sa širega ivanjskoga i banjolučkog područja, od kraja 15. do početka 18. stoljeća, pripadalo istomu državno-političkomu arealu, najprije Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu pa Osmanskom Carstvu. Ono je također pripadalo i vrlo sličnom jezičnom i kulturnom arealu. Stanovnici su bili štokavski govornici stare akcentuacije i pripadnici šokačke hrvatske subetničke skupine, kao i katoličko stanovništvo novogradiške i brodske Posavine. Treba također uzeti u obzir da su županija Vrbas i županija Požega u 15. stoljeću, odnosno do osmanskih osvajanja, međusobno graničile cijelom svojom sjevernom, odnosno južnom granicom.

Imajući u vidu sve prethodno navedeno izgleda da se jezgra katoličkih starinaca u znatnoj mjeri očuvala s obje strane savskoga porječja, od kasnoga srednjega vijeka do druge polovice 18. stoljeća, te bi i tu također trebalo tražiti veliku podudarnost u prezimenima. Ostatak prezimena koji nam se razotkrio u slavonskim naseljima nakon identificiranja ili podudarnosti slavonskih i bosansko-hercegovačkih prezimena, upućuje nas na preispitivanje dosadašnje paradigme o udjelu starinaca Slavonije koji su opstali od srednjega vijeka i preživjeli osmansku vladavinu.

Premda je u cijelom tom razdoblju bilo doseljavanja iz Dalmacije, Hercegovine i današnje središnje Bosne, na ivanjsko i banjolučko područje, taj broj nije bitno narušio svekoliku kompaktnost katoličkoga stanovništva toga područja.

Potrebno je napomenuti kako se usporedbom i analizom prezimena u ovom radu nisu mogli dobiti točni podatci o broju stanovnika iz Bosne i Hercegovine koji su se od kraja 17. i kroz 18. stoljeće naselili u Slavoniju. Takvi se podatci mogu sa sigurnošću tražiti samo u izvorima koji izrijekom navode odakle je netko doselio i izrijekom navode brojke i zemlju podrijetla doseljenika. Podatci dobiveni u ovoj analizi ne daju takve točne podatke. Kvantitativni podatci, odnosno postotci o udjelu koji su u ovom radu prikazani, ipak se ne mogu zanemariti, jer analizirana prezimena, od jedne polovice do dvije trećine, ne postoje u Bosni i Hercegovini nego samo u ovom dijelu Slavonije.

Prilozi

Tablica 1. *Udio prezimena iz BiH u odabranim slavonskim naseljima 1760. godine prema izvorima iz BiH*

Odabrana slavonska naselja	Popis prezimena katolika župa Bosanskoga apostolskog vikarijata 1742. i 1768. godine	Prezimenik župa Ivanjska i Banja Luka u BiH od 1729. do 1818. godine	Matična knjiga župe Fojnica u BiH od 1750. do 1821. godine	Popis prezimena katolika plehanskoga kraja od 1741. do 1743. godine
Prvča	33,33%	23,08%	19,04%	4,76%
Ljupina	44,44%	51,85%	33,33%	18,51%
Sičice	43,47%	56,52%	26,08%	4,34%
Vrbje	30,43%	50%	13,04%	10,86%
Davor	39,06%	40,62%	14,06%	12,5%
Oriovac	27,90%	32,55%	11,62%	16,27%
Stupnik	28,57%	39,09%	19,04%	4,76%
Dubočac	50,84%	52,54%	32,20%	13,55%
Brod	30,00%	27,82%	13,47%	4,34%
Kaniža	45,94%	37,83%	10,81%	8,10%

Tablica 2. *Udio prezimena iz BiH prema izvorima iz BiH s pribrojenim prezimenima iz osmanskih izvora u 16. stoljeću u odabranim slavonskim naseljima 1760. godine*

Odabrana slavonska naselja	Udio prezimena iz BiH 1760. u odabranim slavonskim naseljima	Udio prezimena iz osmanskih izvora 16. stoljeća u odabranim slavonskim naseljima	Prezimena iz BiH s pribrojenim prezimenima starinaca u osmanskim izvorima u odabranim slavonskim naseljima	Udio nepoznatih i nezabilježenih prezimena 1760. u odabranim slavonskim naseljima (najvjerojatnije nezabilježeni starinci)
Prvča	33,33%	9,52%	42,85%	57,15%
Ljupina	51,85%	0%	51,85%	48,15%
Sičice	56,52%	0%	56,52%	43,48%
Vrbje	50%	4,34%	54,34%	45,66%
Davor	40,62%	9,38%	50%	50%
Oriovac	32,55%	9,30%	41,85%	58,15%
Stupnik	39,09%	14,26%	53,35%	46,65%
Dubočac	52,54%	3,38%	55,92%	44,08%
Brod	30,00%	3,91%	33,91%	66,09%
Kaniža	45,94%	8,10%	54,04%	45,96%

Tablica 3. Udio prezimena iz osmanskih izvora u odabranim slavonskim naseljima 1698. godine

Odabrana slavonska naselja	Osmanski popisi prezimena iz 1565. i 1584. godine	Osmanski popis prezimena iz 1579. godine
Prvča	25%	-
Ljupina	Nema podataka za 1698.	-
Sičice	0%	-
Vrbje	8,33%	-
Davor	Nema podataka za 1698.	-
Oriovac	14,81%	-
Stupnik	40%	-
Dubočac	-	Nema podataka za 1698.
Brod	-	Nema podataka za 1698.
Kaniža	-	4 %

Tablica 4. Udio prezimena iz osmanskih izvora u odabranim slavonskim naseljima 1760. godine

Odabrana slavonska naselja	Osmanski popisi prezimena iz 1565. i 1584. godine	Osmanski popis prezimena iz 1579. godine
Prvča	9,52%	-
Ljupina	0%	-
Sičice	0%	-
Vrbje	4,34%	-
Davor	9,38%	-
Oriovac	9,30%	-
Stupnik	14,26%	-
Dubočac	-	3,38%
Brod	-	3,91%
Kaniža	-	8,10%

Stara crkva u Varešu: svjedok stoljećā

TOMISLAV BRKOVIĆ
Župa sv. Mihovila arkandela
Parish of St. Michael the Archangel, Vareš
E-mail: tomyxy@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.187>

UDK: 726 (497.6Vareš)

27-523 (497.6Vareš)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 25. veljače 2025.

Prihvaćeno: 20. svibnja 2025.

Sažetak

Sjeverno od Sarajeva (45 km), u dolini rijeke Stavnje, na nadmorskoj visini od oko 830 m smjestio se Vareš. Ovo naselje nastalo je poslije propasti bosanske samostalnosti. U samom središtu Vareša nalazi se najstarija katolička crkva u Bosni i Hercegovini. Župa je osnovana početkom 16. stoljeća kada je najvjerojatnije sagrađena i crkva posvećena sv. Mihovilu arkandelu. Na osnovi dosadašnjih saznanja te novootkrivenih osmanskih i latinskih dokumenata, autor u radu iznosi nove spoznaje o povijesti ove crkve, njezine unutrašnjosti, graditeljima te o posljednjem zaštitno-arheološkom istraživanju. U rasvjetljavanju njezine povijesti, kao svjedoku prošlih stoljeća, doprinose i autorovi transkribirani upisi iz matičnih knjiga, krštenih od 1643. i umrlih od 1647. godine, pisani bosanicom te upisi pisani latinskim jezikom.

Ključne riječi: Vareš; župa; sv. Mihovil arkandeo; stara crkva; osmanski i latinski dokumenti; matične knjige.

The old church in Vareš: witness of the century

Original scientific article
Received: 25 February 2025
Accepted: 20 May 2025

Summary

Vareš is located north of Sarajevo (45 km), in the valley of the Stavnja River, at an altitude of about 830 m. This settlement was created after the collapse of Bosnian independence. In the very center of Vareš is the oldest surviving Catholic church in Bosnia and Herzegovina. The parish was founded at the beginning of the 16th century, when the Church of St. Michael the Archangel was probably built and dedicated. On the basis of previous knowledge and newly discovered Ottoman and Latin documents, the author presents new knowledge about the history of the church, its interior, the builders, and the latest protective archaeological investigations. As a witness to past centuries, the author's transcribed entries from the parish registers of those baptized since 1643 and those deceased since 1647, written in Croatian Cyrillics, along with entries written in Latin, contribute to the illumination of its history.

Keywords: Vareš; parish; St. Michael the Archangel; old church; Ottoman and Latin documents; parish registry books.

Uvod

Ne može se sa sigurnošću ustanoviti kada je osnovana župa Vareš. Fra Dominik Mandić piše da su katolički rudari iz Saske došli u Vareš za vladanja Kulina bana ili njegovih prvih nasljednika i da su imali katoličkoga kapelana, koji je njih i okolne katolike pastorizirao i čuvao da ne padnu pod utjecaj bogumila. Ovi rudari Sasi asimilirali su se s domaćim katolicima i "činili su trajno jaku katoličku jedinicu u Varešu. S padom Bosne, ako ne već i prije" – piše Mandić, ne navodeći izvora za to – "kapelansko mjesto u rudniku Vareš preuzeli su bosanski franjevci".¹

¹ DOMINIK MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, sv. II., Mostar, ³2013., str. 549.

Župu Vareš spominje provincijal Bosne Srebrene fra Marijan Pavlović (1622.-1625.) u svom izvještaju Kongregaciji za širenje vjere (Propagandi) 29. svibnja 1623. U sažetku sačuvanog izvještaja spominje se samostan *Curia Bani* (Banski dvor) ili Sutjeska i njemu pripadajuće župe među kojima i župa Vareš, gdje je navedeno kako je Vareš grad "smješten u visokim planinama, u kojem živi pola Turaka, a pola kršćana".²

Sam Vareš, pod tim imenom i na sadašnjem mjestu, spominje se kao naselje za vrijeme bosanskog upravitelja Jakuba Hadum-paše (1489.-1493.). To, naravno, ne znači da on nije i ranije postojao.³ Naime, timarsko-spahijski popis Bosne iz 1468./1469. donosi podatak prema kojemu je Vareš, u nahiji Bobovac, imao 35 kuća sa 14 mudžerada (neoženjenih muškaraca), a prema kanunu (zakon u Osmanskom Carstvu) iz 1489. godine broj kršćanskih kuća je porastao na 58 sa 4 mudžerada. Međutim, u istom kanunu je za 14 domaćinstava zabilježeno "pobjegli".⁴ Prema tome, stvarni broj stanovnika ostao je na

² *Vares est oppidum situatum in sublimis montibus, in quo medietas (Turcarum) et medietas christianor(um) habitat.* BAZILIJE PANDŽIĆ, "Relatio de provincia Bosnae Argentinae O. F. M. 1623 S. Congregationi De Propaganda fide exhibita", u: *Mandićev zbornik. U čast o. dra. Dominika Mandića prigodom 75-godišnjice života*, Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu, sv. I.-II., Rim, 1965., str. 225; KRUNOSLAV STJEPAN DRAGANOVIĆ, *Katalog župa i nazadovanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću*, Bojan Ivešić (ur.), Rim – Sarajevo, 2021., str. 87. U popisu bosanskih apostolskih vikara nalaze se sljedeći urbanistički pojmovi: *civitas*, *oppidum*, *suburbium*, *vicus*, *pagus* i *villa* i to u ovim značenjima: *civitas* – grad (turski *şehir* i *kasaba*); *oppidum* – rudarski gradić; *suburbium* i *vicus* – predgrađe i gradska četvrt; *pagus* i *villa* – selo. SREČKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar, ²1999., str. 152.

³ Prvotno središte današnjega Vareša neki smještaju u Potoke, neki pak na Oglavić, ili uz Droškovac, ili čak kilometar i više uzvodno rijekom Stavnjom, kako govori jedna od predaja o ustanovljenju Vareša s naseljavanjem Dubošćana. Marko Vego mišljenja je kako je prije imena Vareš, Vareš bio poznat kao Droškovac, gdje su i nađeni dubrovački dinari, a kamo su, uz stanovnike Dubošćice i Borovice, često dolazili dubrovački trgovci. ŽELJKO IVANKOVIĆ, *Vareš i vareški kraj kroz stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, ²2024., str. 16; MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Sarajevo, 1957., str. 122.

⁴ ADEM HANDŽIĆ, "Rudarstvo i rudarski trгови u Bosni u drugoj polovini XV vijeka", u: *Radovi sa simpozijuma rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX vijeka*, Zenica, 1999., str. 289.

ranijem broju. U 16. stoljeću, godine 1516., prema turskom defteru toga vremena Vareš je imao 150 kuća, od čega je bilo 147 kršćanskih, dvije muslimanske i jedna koja je pripadala nekom muslimanu samcu. Ako uzmemo da pojedina kuća ima u prosjeku šest osoba, onda proizlazi da je te godine u gradiću bilo oko 900 stanovnika.⁵ Vareš se kao naselje počeo razvijati oko 1485. godine kada su udareni temelji proizvodnje željeza u Varešu da bi ubrzo došlo do teritorijalnoga kontinuiteta i povezivanja tadašnjih naselja Potoka, Droškovca, Oglavića, Diknića i Vareša u jedno naselje pod imenom Vareš, koje se kao takvo spominje u defteru iz 1516. godine.⁶ Za vrijeme osmanske vladavine, usprkos šerijatskoj zabrani podizanja crkava, u Varešu se pokraj rijeke Stavnje gradi crkva sv. Mihovila arkandela.

Stara crkva i groblje Obor (lijevo), župna kuća i crkva iz 1856. godine (desno), snimak iz 1891.

⁵ JOSIP TOKMAČIĆ, *Vareš, zemljopis i povjesti*, rukopis, knj. I., Vareš, 1963., str. 153-155. Tokmačić citira defter prema radu ALIJE BEJTIĆA, *Historijski i građevni razvoj Vareša, arhitektonsko-urbanistička razmatranja spomeničke problematike uoči izgradnje regulacionog plana*, Sarajevo, 1958. Spomenuti rad nigdje nisam pronašao.

⁶ *Isto*, str. 155.

Povijesni izvori o crkvi

Uz rijeku Stavnju u obliku pravokutnika (14,34 x 8,96 m) s visokim drvenim krovom, koji je dva puta viši od kamenoga zida, nalazi se mala, odnosno stara crkva sv. Mihovila arkandela. Hamdija Kreševljaković smatra kako njezina prva gradnja spada u prva desetljeća 16. stoljeća, svakako prije 1516. godine.⁷ Podovi crkve obnovljeni su 1565. godine, što dodatno potvrđuje Kreševljakovićevu tvrdnju o postojanosti crkve.⁸ Na prostoru na kojem se danas nalazi postojale su crkve koje su stradavale u požarima i drugim nedaćama. Iako pojedini izvori njezinu prvu izgradnju stavljaju u "doba bosanske samostalnosti", a neki u vrijeme "kršćanskih vladara", ili koja je pak postojala "još od vremena osvajanja", "predosmanska crkva", odnosno "temegli metnuti su pria suxanstva Bosanskoga; premda i posli pritresanaje",⁹ nemamo pouzdanih podataka o vremenu njezina nastanka. Sama tvrdnja o postojanju crkve prije dolaska Osmanlija bila je, pravno gledajući, preduvjet za to da se ona smjela popraviti, odnosno obnoviti.

Provincijal Bosne Srebrene podnio je tužbu Visokoj Porti u ime franjevac i stanovnika Fojnice, Kreševa, Vareša, Olova i Tuzle zbog opetovanih prijestupa patrijarha Pravoslavne crkve. U fermanu upućenu beglerbegovima, sandžakbegovima i kadijama, koji je izdan u Beogradu 27. ožujka 1594., sultan Murat III. zapovijeda: "Do sada se [niti] patrijarh Pravoslavne Crkve [niti] njegov metropolit, u skladu s običajem, nisu drznuli miješati [u njihove stvari]. Ako je istina da ih se, iako nisu imali običaja davati daće, u ovo vrijeme protivno prenesenom običaju zastrašuje i na ovaj način tlači i straši, onda vi morate ovo spriječiti i ne dopustiti da ih itko, protivno mojoj plemenitoj zapovijedi i prkoseći starom običaju, tlači i zastrašuje. Ne smijete dopustiti da im se protivno plemenitom šerijatu oduzme [makar]

⁷ HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, "Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891.", u: *Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu*, god. LIV. – 1942., Sarajevo, 1943., str. 415.

⁸ ARHIV ŽUPE VAREŠ, Fr. Pauli Kollanovich, *Ponuntur hic quaedam notatu merita, Posteris avide solvenda*, Vareš 1819., rukopis, bez numeracije.

⁹ "Knjighe u koim se bilixi svemu sctose pristoj czarkvi i kuchi xupe varescke provigene od o. p. fr. Martina iz Varesca ex difinitura i paroka", Vareš, 1807., ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA KRALJEVA SUTJESKA (dalje: AFSKS), ER 54 – gospodarstvene knjige (ekonomija i računi), neobjavljeno, 2.

jedna akča ili jedno [jedino] zrno. I da nitko ne smije ometati [njihov običaj] paljenja voska u njihovim crkvama niti ih smije ugnjetavati."¹⁰

U Arhivu Franjevačkoga samostana u Fojnici nalazi se *teskera* nekog Mehmed-bega koja svjedoči o postojanju crkve u Varešu 1611. godine. Kako se čita iz dokumenta "u narodu vareškoga rudnika" od davnina je postojala crkva koja je počivala na "prastarim temeljima" (*kadim*). Budući da joj je prijetilo urušavanje (u svakom slučaju krova i stropnih greda) stanovnici su tražili dopuštenje za popravak i obnovu. Isprava u obliku sudske potvrde (*temessük*) izdana je na traženje stanovnika i dopušteno im je da se "gradi" isključivo prema prijašnjim dimenzijama i obliku.¹¹

U sudskoj ispravi od 15. lipnja 1623., koja se čuva u Arhivu Franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci, namjesnik visočke nahije Seyyid Süleyman, naib Visokog, cehu trgovaca koji dolaze u grad Vareš, obznanjuje sljedeće: "Ne smijete pred crkvenim vratima otvarati tržnicu i [s robom] trgovati! Trgujte u skladu s [ovom] sudskom ispravom."¹²

Apostolski vikar fra Jeronim Lučić 23. travnja 1637. u crkvi u Varešu podijelio je sakrament krizme.¹³ U svom izvještaju iz 1640. godine vizitator Bosne Srebrene fra Pavao iz Rovinja spominje crkvu sv. Mihovila.¹⁴ Matične knjige umrlih župe Vareš bilježe 25. prosinca 1652. ukop u crkvi sv. Mihovila "kod oltara na desnu stranu u grobnicu".¹⁵

¹⁰ Fojnica. *Osmanski dokumenti iz arhiva franjevačkog samostana*. (Turski izvori – Acta Turcica [51-100]). Pročitao, preslovio, preveo i opisao prof. dr. Michael Ursinus. Vol. [niz] 10, Fojnica, 2019., str. 28-29.

¹¹ MICHAEL URSINUS, "O jednom dokumentu iz 1611. koji govori o crkvi u Varešu", u: *Bosna franciscana*, br. 61, Sarajevo, 2024., str. 143-145.

¹² AFSKS, *Acta Turcica*, kut. IV., fasc. 11, br. 25. Pročitao, preslovio, preveo i opisao prof. dr. Michael Ursinus. MICHAEL URSINUS, "Sutješka regesta. Kronološki popis datiranih osmanskih dokumenata 15., 16. i 17. stoljeća iz Arhiva Franjevačkog samostana Kraljeva Sutjeska", u: *Bosna franciscana*, br. 60, Sarajevo, 2024., str. 183.

¹³ KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, "Biskup fra Jeronim Lučić, njegovo doba i njegovo izvješće Svetoj Stolicu o prilikama u Bosni i Slavoniji (1638)", u: *Croatia Christiana periodica*, br. 10, Zagreb, 1982., str. 85.

¹⁴ STJEPAN ZLATOVIĆ, "Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja", u: *Starine*, god. XXII., Zagreb, 1890., str. 26.

¹⁵ Matična knjiga umrlih župe Vareš (dalje: MU Vareš), sv. I., god. 1652. Prvi svezak matične knjige umrlih, pisan s jedne strane, i prvi svezak matične knjige

Matice krštenih prvi put spominju crkvu u Varešu 1653. potom 1669. godine.¹⁶ Crkvu u Varešu spominje i biskup fra Nikola Ogramić-Olovčić kada je 6. lipnja 1673. pohodio Vareš i tom prilikom u njoj "pronašao jedan oltar veoma dobro opremljen sa svim potrebnim".¹⁷ Od ovog oltara, koji spominje biskup Ogramić-Olovčić, ostao je sačuvan barokni kožni antependij s likom sv. Mihovila u sredini i bogatom floralnom dekoracijom oko njega. On je oslikan u 17. stoljeću i pokazuje ruku vrlo vještoga slikara, vjerojatno nekog Venecijanca. Antependij je restauriran 1988. godine u povodu izložbe "Blago franjevačkih samostana BiH" na kojoj je bio izložen.¹⁸ Antependij se danas nalazi u Muzeju Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci.

Antependij s likom sv. Mihovila, 17. st. Muzej samostana Kraljeva Sutjeska.

krštenih, pisan s druge strane, samo djelomično sadrži numeraciju stranica i nema rednih brojeva upisa. Zbog toga ovdje i na drugim mjestima navodeći prvi svezak donosimo samo naznaku sveska i godinu smrti, odnosno krštenja. Postojanje matičnih knjiga krštenih (1643.) i umrlih (1647.) govore u prilog tvrdnji da je Vareš bio uređena župa, koju ni teške neprilike ne prekidaju. Čak i nakon bečkih ratova, kad su seobe katolika iz Bosne masovna pojava, kad nestaju crkve, samostani pa čak i čitave župe i crkvene pokrajine, Vareš ostaje i preživljava sve te pojave. To potvrđuje i matica vjenčanih (1740.) što govori o slijedu župnog života i nakon burnih godina poslije Bečkog rata.

¹⁶ Matična knjiga krštenih župe Vareš (dalje: MK Vareš), sv. I., god. 1653. i 1669.

¹⁷ "Anno 1673. iunii 6. hic ecclesiam s. Michaelis archangeli inveni, unum altare optime dispositum cum omnibus suis necessariis." JULIJAN JELENIĆ, "Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca (1437-1878)", u: *Starine*, knj. 36, Zagreb, 1918., str. 144.

¹⁸ *Franjevci na raskršću kultura i civilizacija: blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, katalog izložbe, MGC, Zagreb 1988./1989., str. 231.

Na prvoj stranici prvoga sveska matične knjige krštenih župe Vareš zabilježena je obnova crkve, u kojoj stoji "ponovi se kapela vareška" za provincijala Marka Vasiljevića¹⁹ i sutješkoga gvardijana fra Josipa Bilavića. Obnova je počela 26. srpnja, a završena 30. kolovoza 1677. "Isto neka se zna i ogradi se poslidne godine (1678.) za rečenog kape-lana (fra Martina Borovičanina)."²⁰

Tijekom vremena crkva je bila žrtvom požara i to koncem Bečko-ga rata 1697. godine.²¹ Matične knjige umrlih župe Vareš spominju crkvu posljednji put prije požara 1690. godine: "priminu Stojan iz Kamenska ovi se samo izpovidie i ukopa se u carkvi u Pinotića grob, i još jedna divojčica od Modriče";²² "i690 uVarešu na 4 marča primi-nu Mato Radić iz Varoši sasviem sakramenti, i ukopase u (h)abit u carkvi".²³ Nedostatci matičnih knjiga dijelom uskraćuju daljnje in-formacije o samoj crkvi.²⁴

Pohoditelj Provincije Bosne Srebrene fra Ivan Krstitelj de Vietri go-dine 1708. nije u Varešu zatekao crkvu. Međutim, ona je uskoro sa-građena, što potvrđuje podatak da godine 1716. sultan Ahmed III. svojim fermanom dopušta da se u Kreševu, Fojnici i Varešu načine strehe na crkvama.²⁵ Matične knjige umrlih postojanje crkve bilježe 1727. te 1728. godine: "na i727 miseca sječnja na 8 pođe sovoga svita primivši svete sakramente od f.(ra) Jozipa Bilavića Ivana žena Jakova

¹⁹ Fra Marko Vasiljević, Vasiljevčanin ili Marko iz Vasiljeva Polja kraj Modriče, ljetopisac, provincijal Franjevačke provincije Bosne Srebrene od 1675. do 1678. godine. DOMINIK MANDIĆ, *Franjevačka Bosna. Razvoj i Uprava Bosanske Vikarije i Provincije 1340.-1735.*, sv. III., Mostar, 2013., str. 583.

²⁰ Fra Martin je opsluživao župu Vareš od 12. listopada 1675. do 30. svibnja 1678. godine.

²¹ J. TOKMAČIĆ, *Vareš, zemljopis i povjesti*, str. 226; IGNACIJE GAVRAN, *Župna crkva u Varešu*, Sarajevo – Vareš, 1998., str. 19.

²² MU Vareš, sv. I., god. 1690.

²³ MU Vareš, sv. I., god. 1690.

²⁴ Matice krštenih nedostaju od 1690. do 1706. godine, tj. sačuvana su samo tri upisa u navedenim godinama. Bez ijednog upisa su matice umrlih od 1691. do 1718., a od 1719. do 1741. godine sačuvano je 29 upisa, potom su bez ijednog upisa od 1743. do 1745. godine.

²⁵ JOSIP MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, Spomenik Srpske kraljevske akademije, god. LXVII, 2. razr. 53., Beograd, 1930., br. 814, str. 190.

Batoglava iz Benića i bi ukopana kod carkve u grebju".²⁶ Prvo krštenje u crkvi nakon obnove zabilježeno je 1737. godine: "ii si(e)čnja karsti ja f.(ra) Filip iz Očevie u carkvi pastirskoj u Varešu Matu sina Bartola Pelivanovića iz Lepoevića i njegove zakonite žene Anice iz Borovice kum bih Šimo sin Jure Sturbića."²⁷

Biskup fra Mate Delivić 1736. godine našao je u Varešu "malenu crkvicu, pokrivenu daščicama, dobro sačuvanu, koja je ostala još od vremena kršćanskih vladara. Unutar crkvice je lijep oltar sa slikom sv. Mihovila arkandela."²⁸ S vjerskog gledišta Vareš je kod osmanskih vlasti bio izuzetno povlašten. U samom gradu mogla se vršiti služba Božja i to kod većeg okupljanja puka i pred crkvom, u crkvenom dvorištu, u kojem je ujedno bilo i groblje zvano Obor. Biskup Delivić piše kako u čitavoj Bosni kršćani ne uživaju takav mir i neometanost u vršenju svoje vjere kao što ga uživaju u Varešu. A navodi odmah i razlog: tu ima rudnika pa Turci ovo mjesto puštaju na miru, jer iz njega i država, a i Turci-privatnici izvlače znatnu korist.²⁹

Apostolski vikar biskup fra Pavao Dragičević za vrijeme boravka u Varešu 1742. godine spominje crkvu sv. Mihovila arhandela "čije su strane ozidane, a odozgor je prekrivaju pločice od omorike (šindre). [...] U njoj, pod krovom, ispod grede, jedno osrednje malo zvono uvijek zvoni za anđeoski pozdrav i za drugo što je uobičajeno kod katolika."³⁰

Velika nevolja za ovu crkvu bila je u tome što je bila pokrivena dasnama tzv. šindrom. To je prisiljavalo ljude da svakih 20-30 godina

²⁶ MU Vareš, sv. I., god. 1727.

²⁷ MK Vareš, sv. I., god. 1737.

²⁸ JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, Povijesno društvo za proučavanje prošlosti jugoslavenskih franjevaca, Mostar, 1927., str. 57.

²⁹ *Isto*. Bosansko je katoličanstvo sačuvalo urbani karakter u onim naseljima ili u njihovoj blizini, gdje se uspio održati katolički srednji stalež – rudari, obrtnici i trgovci. Zahvaljujući predstavnicima srednjega staleža, bile su neke od još postojećih crkava opskrbljene dragocjenim liturgijskim odjevnim predmetima i drugim potrebštinama. Javno se izražavanje vjere, kao što su npr. uporaba zvona i pogrebne povorke s križem kroz mjesta, toleriralo u onim naseljima gdje je katolički srednji stalež bio intenzivnije naseljen. S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, str. 170.

³⁰ J. JELENIĆ, *Spomenici kulturnoga rada franjevac Bosne Srebreničke*, str. 94.

moraju mijenjati krov uz goleme izdatke. Ljetopisac fra Bono Benić bilježi: "Treba zabilježiti da se prošaste godine 1747. vareška crkva pokrila. Koju počese pokrivati dne 8. septembra a dospivena /bi/ dne 28. mjeseca oktobra i to s Ali-pašinom bujruntijom. Ovi paša bijaše velikodušan i kod cara u velikoj štimi.³¹ [...] Doklem se pokri crkva rečena, što za senete,³² što za nadnice, što za pregled potle nego se pokri, što za hranu otiđe (tu je i japija) u sve groša okolo 1700, velim hiljadu i sedam stotina."³³

Osmanski dokumenti iz 1747. godine

U Arhivu samostana u Kraljevoj Sutjesci čuvaju se osmanski dokumenti koji se odnose na obnovu krova vareške crkve iz 1747. godine. Prvi od njih je sudska isprava (*i'lâm*) visočkoga namjesnika Mehmeda, od 28. kolovoza – 6. rujna 1747. Namjesnik saopćava pokrajinskoj vladi da su nevjernici Željeznog-Vareša (*Ahen Vareş*) sudu iznijeli svoju molbu. Tijekom vremena je navodno krov njihove "kuće nevjere" koju nazivaju "Kapela", a pripada samostanu u Sutjesci, postao ruševan, a njezine drvene grede kao i drvena ograda dvorišta (*avlu*) hitno iziskuju popravku. Stoga oni mole preko namjesnika za ferman upućen Bosanskom Divanu, koji bi im dopustio popravak na temelju naslijeđenih omjera, kako to predviđaju časne knjige za obnovu crkava.³⁴

U sudskoj ispravi (*mürasele*) visočkoga namjesnika, koja je upućena stanovnicima grada Vareša i to Josipu, Franji, Marku, Grguru i Mati, od 17. rujna 1747., stoji zabilježeno: Sud daje imenovanima dozvolu da u skladu s naredbom (*buyruldu*) Bosanskog Divana, koja se već nalazi

³¹ Štima – poštovanje, ugled.

³² Senet – isprava, dokument.

³³ BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkoga samostana*, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 176-177.

³⁴ Iznad sudske isprave (*i'lâm*) nalazi se naredba (*buyruldu*) pokrajinske vlade, koju je zapečatio izvjesni Alija, a datira od 13. rujna 1747., da se postupi u skladu sa sudskom ispravom i da se kod popravke ni u kojem slučaju ne prekoračuju naslijeđeni omjeri (dosadašnje dimenzije). AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 2. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

u njihovim rukama, bez uzvisivanja i proširivanja poprave kapelu koja se urušava i da se čuvaju od prekoračivanja dozvoljene mjere.³⁵

Samostanski arhiv posjeduje i sudsku ispravu s pečatom dvojice vi-sočkih namjesnika, Mehmeda i Ömera, od 10. listopada 1747. Prema ispravi mubašir Süleyman *çokadar*, poslanik Mehmed-age, bosan-skog valiye (zastupnika), obišao je "kuću nevjere" koju zovu "Kapela" u rudarskom gradu Želježno-Vareš u pratnji turskih velikodostojni-ka iz Vareša, Mostara i Sarajeva. Prema sudskoj ispravi krov i grede kao i dvorište kapele, koja postoji još od vremena osvajanja, bili su u stanju za popravljjanje, tako da se pokrajinsku vladu zamolilo za do-zvolu popravka i na ovo otud stigla naredba (*buyruldu*) za odobrenje popravka. Pri obilasku se ustanovilo da se popravka izvela na temelju starih dimenzija bez ikakvog prekoračenja mjere.³⁶

U istom Arhivu čuvaju se i tri potvrde (*tezkere*). Prva potvrda je upravitelja dvora bosanskoga valiye (*kethüda-i vali*) imenom Alija, datirana 20. listopada 1747., u kojoj piše: Potrebno je poduzeti pre-gled crkve koju zovu "Kapela", a za čiju su popravku stanovnici nahije Maden-Varoš (*ma'den-i Varoş, sic!*) u visočkoj nahiji dobili sudsku dozvolu kao i naredbu (*buyruldu*).³⁷

Druga potvrda je istog Alije upućena izaslaniku (*mubaşiru*) kao ovla-štenoj osobi, sa strane visočkoga namjesnika i privremenog upravite-lja sarajevskog sandžaka, radi popravke crkve od 20. listopada 1747., u kojoj piše: Nakon što je Bosanski Divan već na temelju odobrenja gradnje sa strane suda izdao naredbu (*buyruldu*) kao dozvolu za po-pravak crkve, privremeni upravitelj sandžaka (*muteselim*) saopćio je da je ona povišena i proširena izvan okvira njezinog starog teme-lja. Zbog uvida morao bi doći jedan izaslanik po nalogu (*mubaşir*). Tako je izdana valijina pismena naredba (*buyruldu*) da se poštuje dozvola suda o novoj izgradnji, budući da ona nije bila neprikladno proširivana. Nitko, pa ni ovlaštene osobe niti izaslanici koje pošalje

³⁵ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 3. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

³⁶ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 2. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

³⁷ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 36. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

privremeni upravitelj sandžaka (*muteselim*), nemaju pravo stanovničke plašiti prijetnjom nekakve istrage.³⁸

Treću potvrdu, od 3. studenog 1747., izdao je zamjenik bosanskoga valije (*kaymakam*) Mehmed, u kojoj je zabilježeno: Što se tiče popravka crkve koja se nalazi u rukama vareških nevjernika (*zimija*) treba postupiti prema valijinoj naredbi (*buyruldu*) i sudskoj odluci.³⁹

Obnova crkve 1819. godine

Pripreme za obnovu crkve započele su još 1797. godine. Fra Pavao Kolanović, župnik u Varešu, u svojim zabilješkama iz 1819. godine bilježi "određene postupke vrijedne pažnje, koje potomci trebaju pažljivo rješavati".⁴⁰ Fra Pavao bilježi: "Godine 1819. uobičajene ere, crkva prvaka nebeske vojske, svetog Mihaela arkandela, obnovljena je iz temelja; njena obnova iz temelja dugo je vremena bila željena i spretno je završena. Trebalo je prevladati razne opasnosti, mnoge nevolje, osobito zbog proboja bakrenog novca,⁴¹ kojega su barbarski i ludi Turci, uronjeni u zlato (u duši ga izjednačavajući s njim), iskoristili ovu veoma pogodnu priliku da ga iznuđuju, pa su posebno ljenčarili; njima je trebalo da se plati stvarno količina bakrenog novca isključivo za dozvolu stjecanja legalnog početka, štoviše svima drugima koji su uložili svoje nastojanje da se iz temelja podigne upravo ova crkva svetog Mihaela arkandela u Varešu. Otkrio sam i svu, dragi čitatelju, toliko veliku količinu bakrenog novca, potrošenog u ovoj našoj izgradnji s obzirom na malenost njenog imutka, te Ti se lako mjesto zadivljenosti prikrade i slučaj takoreći sumnje; ali zato da Te ne preplavi tobožnja zadivljenost, naime, ako si bar jednom započeo sličan posao s okrutnim Turcima (koji hlepe za zlatom), užitak divljenja sigurno će izostati, i prije nego što se stvarno počneš baviti sličnim poslom s njima, da ne budeš potpuno zaprepašten, zabilježi sve

³⁸ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 3. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

³⁹ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 78. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁴⁰ ARHIV ŽUPE VAREŠ, Fr. Pauli Kollanovich, *Ponuntur hic quaedam notatu merita, Posteris avide solvenda*, Vareš, 1819., rukopis, bez numeracije.

⁴¹ U rukopisu *bakar* = *bakreni novac*.

što je učinjeno."⁴² Fra Pavao napominje kako treba zabilježiti: "Već je od 1797. godine započela sječa građe za ovu crkvu u osami *Prie-vor*, sječa koja je, jer se pomalo sjeklo, produžena tijekom 17 godina do 1814. godine, sječu je započeo mnogopošt. o. Augustin iz Vareša, bivši provincijalni ministar; zasigurno je bio objelodanjen trošak za sječu i prijevoz ove drvene građe, zbog nedostatka odgovarajuće pri-bilješke, mi ga ne znamo, jer smo mlađi."⁴³

⁴² *Anno aerae Vulgaris 1819. Restaurata a fundamentis fuit, Principis militiae caelestis S. Michaelis Archan. Ecclesia; a cujus a fundamentis restaurationem longa temporis intercapedine optatam, feliciter persolvendam, varia discrimina plura incomoda apertenda erant, aeris presertim effugione, quod barbari et bardi Turcae auro /: animo illud coaequantes:/ imersi extorquere, optimam hanc occasionem nacti, vel cessabant: quibus reipsa aeris quantitas pendi debuit, unice pro licentia aquirenda licitae inceptionis, quin omnibus aliis, qui suam locaverunt operam, ad e fundamentis excitandam hanc eamdem S. Michaelis Archangeli Ecclesiam Vareshiensem.*

Inveni ac omnem amice Lector tantam aeris summam, respectu exigui in suo esse nostri hujus edificii profusam ut facile Tibi subrepat locus stupendi, et fors ambigendi quasi; verum ne stupore ideo quasi obruaris, nam si vel semel in simili negotio coeperis Cum /: auro inhiantibus :/ trucibus Turcis, deerit sane voluptas miranadi, et ne antequam reipsa in simili negotio cum illis agere incipias prorsus mireris, habeto cinesuram omnium quae acta sint.

⁴³ *Jam ab anno 1797. cepta fuit asserum caesio pro hac Ecclesia in solitudine Prie-vor, quarum caesio per annos 17. usque an: 1814. per parum caedendo protracta fuit, quae caesio instituta fuit per A. R. P. Augustinum a Varesh Ex. Min. Prlem; jam volgatum expensum fuit pro caesione, et transportatione horum asserum, ob defectum debitae adnotationis, ignoramus, utpote juniores. ARHIV ŽUPE VAREŠ, Fr. Pauli Kollanovich, Ponuntur hic quaedam notatu merita, Posteris avide solvenda. Netočna je tvrdnja Josipa Tokmačića kako su 1819. godine Turci zapalili crkvu u Varešu i kako je tom prigodom izgorio krov, svod i kor. Tokmačić navodi i podatak kako su zbog bune kršćana Turci dopustili da se iste godine obnovi u istom obliku i u jednakim mjerama kakva je i ranije bila. J. TOKMAČIĆ, *Vareš, zemljopis i povjesti*, str. 236-237; J. TOKMAČIĆ, *Spomenici kulture starog Vareša*, rukopis, bez godine, str. 31.*

Pečat iz 1870-ih: *Sig(illum) • Curæ • Varesc • i(n) • Re(gno) • B(osnæ) /*
Pečat župe Vareš u Kraljevstvu Bosne.

Fra Stjepan Marijanović u *Ljetopisu sutješkog samostana* bilježi: "Ove je godine (1819.) vareška crkva obnovljena iz temelja troškom same crkve i župljana, a zid je podignut rukom Mostaraca od rezana i uglučana kamena. Sve je to nadgledao mnogopoštovani otac fra Augustin Pejčinović, koji je pri završetku obnove ondje umro i pokopan je na blagdan svetog Mihovila, titulara Crkve, u fratarskoj grobnici ispred oltara Blažene Djevice Marije, koju je dao učvrstiti kamenom i cementom.⁴⁴ U to je pak vrijeme bio župnik fra Pavao Kolanović iz Tuzle. U

⁴⁴ Vareš, dana 28. rujna 1819. Proroštvom gospodina Apostola Pavla podučavamo se, kako je svim ljudima određeno umrijeti, a nakon ovoga sud. Pred taj sud ugrabljen bi, mimo bilo kakvog očekivanja, od teškog proljeva, 19 dana nakon njegove pojave (proljeva): mnogo poštovani otac Augustin Pejčinović iz Vareša, bivši definitor, dvostruki bivši kustos, bivši ministar provincijalni Provincije, muž kojega se s poštovanjem treba spominjati, otac zaslužan za zavičaj nam sutješki, smrću kojega golemi gubitak zadesi naš samostan, što i oni, koji su drukčije mislili, sada već nerado priznaju. Umro je, velim, ovaj otac, opremljen svim sakramentima, naime: ispovijeđu, pričešću kao popudbinom, posljednjom pomašću i općim odrješenjem podijeljenim mu po meni župniku fra Pavlu Kolanoviću, u dobi svojoj od još ne navršenih 56 godina, redovničkih, dakle, 40. Tijelo kojega je ukopano, i počiva ovdje u novoj crkvi svetoga Mihovila arkandela, kojega je za života usrdno štovao.

cijeloj izgradnji Crkve nije ništa izmijenjeno, niti je širina 'za nokat' povećana, što se doduše bez opasnosti moglo učiniti, da se nadstojnik pri prvom mjeranju – *češifu*⁴⁵ pokazao predosjetljivijim. Klupe ili korovi, poredani sredinom crkve i sa strane, uklonjeni su radi velikog protivljenja i nezadovoljstva građana. Ona obojenja koja se vide na oltarima i svodne lukove (koji su prije sezali sve do samoga poda) uradio je stanoviti Stjepan pravoslavac iz Srijema, 1822. godine, troškom crkve, a marom oca Ivana Kljajića dok je bio župnikom."⁴⁶

(Varesh. Die 28 7^{bris} 1819. Oraculo d(omini) Pauli Apostoli docemur, om(ni)bus homi(ni)bus statutum esse mori, et post hoc juditium; ad quod iudicium raptus fuit praeter ullius expectationem disenteriae morbo, 19 diebus protracta: Adm(odum) R(everendus) P(ater) Augustinus Peičinovich a Varesh, Ex=deff(ini)tor, Ex=custos bis, Ex=Minister Prov(incia)lis Prov(in)ciae; Vir cum reverentia nominandus, et dignus Patriae nostrae suttiscensis Pater, cujus fatis magnam jacturam nostro Conventui accessisse, vel ipsi, qui secus senserant, inviti jam fatentur. Decessit inquam moritus hic Pater, mun(itus) om(ni)bus Sacr(a)m(entis) nempe Confessionis, com(m)unionis, per modum Viatici, extremae unctionis, et absolutionis gen(era)lis Ord(inatis) per me Parochum, Fr(atrem) Paulum Kollanovich: Aetatis suae phisicae an(n)o(rum) 56 nondum completo; religionis vero seraphicae 40. Cujus Cadaver humatum est, et jacet hic in Ecclesia nova s(anctis) Michaelis Arch(ange)li, quem vivens mirifice coluit). MU Vareš, sv. IV., str. 229, br. 4.

⁴⁵ Krivo napisano, treba: čëvš, čëfš (čëš) ar. – istraga, komisijski pregled, uviđaj.

⁴⁶ 1819. Anno hoc Ecclesia varesiensis ipsius Ecclesiae et Parochianorum expensis à fundamentis restaurata est, et secto et polito lapide, muro manu Mostarensium excitato. Quibus omnibus superintendebat A. R. P. Augustinus Peičinovich, qui ad exitum restorationis inibi moritur et in festo S. Michaelis Titularis Ecclesiae sepelitur in Crypta fratrum ante aram B. M. V. quam adhibito lapide et cemento fixam fecerat. Parochum vero egit tunc P. Paulus Kollanovich a Salinis. In tota structura Ecclesiae nihil innovatum est, nec latum unguem ampliatum, quod equidem sine periculo, si in prima mensuratione cheshif sagaciorem se exhibuis(s)et et superintendens fieri potuisset. Sedilia seu Chori per mediam Ecclesiam et latera ducti summis ingratiis, et discontentione oppidanorum sublatis sunt. Incolorationes illae quae in aris, et fornicis, (: quae antea erant usque illud pavimento:) visuntur factae sunt per quemdam Stephanum Schismaticum Sijrmiensem cura P. Joannis Kljaich expensis vero Ecclesiae anno 1822. dum Parochum egisset. STJEPAN MARIJANOVIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana 1802.-1822.*, AFSKS, POK 14 – poslanice, okružnice i kronike, neobjavljeno, 302. Vidjeti *Uvod fra Ignacija Gavrana u: Ljetopis sutješkog samostana fra Bone Benića*, str. 10.

Stara crkva, 1935.

O obnovi crkve svjedoči i natpis na kamenoj ploči na vanjskom zidu crkve, lijevo od južnih vrata: "† (U čast) Najvećem Mihovilu arkanđelu, sveta ova kuća obnovljena bi od temelja, u godini pučkog računanja vremena 1819., u vrijeme predsjednika (vareške rezidencije) mnogo poštovanog oca Augustina (Pejčinovića) iz Vareša, a od glavnog župnika Pavla Kolanovića."⁴⁷

U samoj crkvi, desno od glavnog oltara, stoji natpis o blagoslovu crkve: "Crkva ova nova blagoslovljena bi po mnogo poštovanom ocu Dominiku (Franjiću) iz Vareša, vice generalnom vikaru (biskupa fra Augustina Miletića), dana 26. rujna, u godini Krista Gospodina 1819."⁴⁸

Lijevo od glavnog oltara stoji drugi natpis koji se odnosi na obnovu oltara i oslikavanje drvenog svoda cvjetnim dekoracijama (girlandama) koji su završeni 1822. godine: "Na više sam podigao i za bolji

⁴⁷ † Divo Mich(ae)li Ar(changeli) sacra haec dom(us) res(titu)ta fuit a fun(damento) an(n)o aerae vulga(to) 1819 praesi(dente) a(dmodum) r(everendo) p(atre) August(ino) a Var(ess) a gen(erale) paroc(ho) Paul(o) Kol(anovich).

⁴⁸ Ecclesia nova haec benedicta fuit per adm(odum) r(everendum) p(atrem) Dominicum a Varess vic(e)gen(er)alem u(i)c(arium) die 26 7^{bris} an(n)o X(ri)sti D(omi)ni MDCCXIX.

pogled preuredio oba oltara, i (sve) što god vidiš u ovom hramu oslikano različitim bojama. Godine 1822., mjeseca ožujka. Pobrinuo se poštovani otac Ivan Kljaić iz Vrbovca – agregat i mjesni župnik."⁴⁹

Povrh oltara sv. Mihovila nalazi se barokni kip istoimenoga sveca, nabavljen u Veneciji oko 1730. godine. Kip je lijepo barokne izvedbe s obilnom upotrebom pozlate na svečevoj odjeći i velikim raširenim krilima. Poliptih koji okružuje kip oslikan je kada i crkva 1822. godine, iako je on sigurno stariji s obzirom na to da njegovi duborezni volutni završeci s reznjevima pokazuju stilske karakteristike ranog 17. stoljeća i na njegovoj konstrukciji postoje slabi tragovi prvobitne pozlate.⁵⁰ Na palama poliptiha predstavljeni su papa Grgur i sv. Petar s lijeve i sv. Nikola i sv. Franjo s desne strane.

Iznad Gospina oltara na sjevernom zidu crkve nalazi se barokni kip *Gospa na oblaku*. Prvi spomen Gospina oltara nalazi se u izvješću biskupa fra Marijana Bogdanovića o njegovu pohodu župi Vareš 1768. godine.⁵¹ Fra Grgo Iljić zabilježit će 2. siječnja 1788. kako je krunu na Gospinu kipu "činio prinačinit lipšu i jaču i pozlatit gdi što i dade grošah 12, jas(pri) 180. Ovo platiše neke bogoljubne žene odavle."⁵²

Osmanski dokumenti iz 1819. i 1821. godine

U Arhivu samostana u Kraljevoj Sutjesci čuvaju se osmanski dokumenti koji se odnose na obnovu crkve iz 1819. godine. Sačuvana je molba (bez datuma) vareške raje (*Reaya*) upravitelju (*valiji*) bosanskom: Vareška je raja od dana osvajanja bila raja s posjedom. Oni u gradu Željezno-Vareš (*ma'den-i ahen Vareş*) imaju jednu, zbog svoje drevnosti dostojnu poštovanja, predosmansku crkvu imenom "Kapel", za čiji su popravak tražili dozvolu od pokrajinske vlade, budući da je crkva postala ruševna. Nadat je se da će nadležnom kadiji biti

⁴⁹ *Altius elevari, melioremque in formam redigi ambas aras, et quidquid hac in aede variis colo(ribus) conspicis depictvm: anno 1822, mense martio r(everendus) p(ater) Ioannes Kglaić a Varbovacz aggregavs, et parochvs loci, cvravit.*

⁵⁰ SVETLANA RAKIĆ, "Zagonetni fragmenti prošlosti", u: *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 15458., 3. srpnja 1991., Sarajevo, 1991., str. 11.

⁵¹ MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo, 1984., str. 286.

⁵² Vidjeti bilješku br. 58.

naloženo da pregleda oštećena mjesta i o tome sastavi izvještaj, tako da bi se mogla izdati dozvola za gradnju.

Na istom dokumentu nalazi se i naredba (*buyruldu*) pokrajinske vlade, naslovljena na visočkoga namjesnika i prvaka (*Naiba i A'yana od Visokog*) i na oficire (*zabitân*), od 24. kolovoza 1819.: Budući da je crkva sagrađena u davna vremena (*kadimden berü*), a odnedavno joj je potreban popravak, dana je dozvola za obnovu u skladu s njezinim izvornim oblikom, nakon što je sud pregledao oštećena mjesta. Ali kako je ona protuzakonito proširena i povišena izvan okvira izvornih omjera, sada će jedan predstavnik po nalogu (*mübaşir*) zajedno sa sudom morati pregledati građevinu i pokrajinskoj vladi podnijeti popis pregledanog, u kojem će točno biti navedeno što je preko starog postojećeg stanja (*kadimden haric*) nadodano (*ilâve*).⁵³

Kip sv. Mihovila arkandela.

⁵³ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 39B. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

Zapisnik sudskoga nadzora (*keşif defter*), koji je izdao Mehmed Šakir, sarajevski namjesnik, nastao na temelju iskaza Emina mukate u Varešu i starijih nepristranih muslimana grada, a koji datira od 11. rujna 1819. bilježi: Budući da su zidovi crkve, koja pripada latinskoj ("franačkoj" = katoličkoj) raji (*Reaya*) i koja potječe iz najstarijih vremena, a nazivaju je "Kapela", oštećeni, a i njezin se krov mora popraviti, izišla je naredba (*buyruldu*) nekadašnjega bosanskog valije, Derviša Mustafa-Paše, da se provedu potrebne popravke bez proširivanja i uzvisivanja na već postojećem temelju. [...] Ovom sudskom zapisniku nadzora (*keşif defteri*) prethodi nalog blagajnika i zastupnika bosanskoga valije, Derviša Süleymana, datiran 20. rujna 1819., a glasi: Treba postupiti prema zapisniku nadzora (*keşif defteri*).⁵⁴

Arhiv čuva i naredbu (*buyruldu*) defterdara i zamjenika bosanskog valije (*kaymakam*) Derviš Süleymana, od 20. rujna 1819., u kojoj piše: Treba postupiti na temelju sudske isprave (*i'lâm*). Prema uvidu i utvrđivanju na licu mjesta dimenzije crkve nisu proširivane izvan uobičajene mjere. Ovaj nalog treba smatrati pravnom smjernicom i on ne smije uznemiravati raju (*Reaya*).⁵⁵

Druga naredba bosanske pokrajinske vlade upućena je visočkom namjesniku i prvaku (*Naibu i A'yanu od Visokog*), mjesnim uglednicima (*vücuhi-i memleket*) i stručnjacima (*iş erleri*), mjesnom predstojniku četvrti, u kojoj se crkva nalazi, kao i braći redovnicima (*ruhban*), koju je zapečatio izvjesni Mehmed, od 20. listopada 1819. U naredbi je istaknuto: Crkva u gradu Željezo-Vareš, koja je prije mjesec dana sagrađena, nije povišena i povećana u skladu s naslijeđenim mjerama, nego protivno naredbi (*buyruldu*). Osim toga na svakoj strani je ugrađen po jedan prozor, a neka su mjesta izgrađena a da se za to nije dobilo dozvolu suda. Ovo je objektivno ustanovljeno. Nijedna crkva ne smije ni na jednom mjestu biti podignuta u svrhu bogoslužja, a crkva koja već postoji ne smije pri popravku ni za jedan prst biti šira preko postojeće mjere, ili prozorima ili čime drugim dopunjena. Kako se moglo dogoditi da su namjesnik i uglednici dopustili da se

⁵⁴ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 29, br. 38. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁵⁵ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 33. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

takvo što gradi? I tko je dao dozvolu da se prozori ugrađuju i da se crkva povisi? Kako bi se ovo razjasnilo poslan je jedan predstavnik po nalogu (*mübaşir*) da crkvu nanovo pregleda i izmjeri (*muayene*) te izvijesti koji su to novi prozori i visoki zidovi koji su izgrađeni i odstupaju od naslijeđenog stanja. Redovnike i mjesnog predstojnika, koji su ovo dopustili, treba pozvati pred Bosanski Divan.⁵⁶

U Arhivu se čuva i sudski dopis od 29. svibnja 1821. koji se najvjerojatnije odnosi na obnovu oltara sv. Mihovila i Gospe te oslikavanje stropa crkve za vrijeme župnika fra Ivana Kljajića iz Vrbovca. Naime, sudska isprava (*mürasele*) zastupnika sarajevskoga kadije, Mehmeda Šakira, upućena namjesniku i vojvodi visočke nahije glasi: Namjesniku se nalaže da ne priječi popravak crkve u Varešu, koja se od davnina nalazi u rukama latinskih ("franačkih") kršćana u Varešu i ne uznemiruje stanovnike. Postoji odobrenje Bosanskog Divana u formi jedne naredbe (*buyruldu*), da se crkva smije popraviti, ali bez bilo kakvog proširivanja njezinog prijašnjeg oblika.⁵⁷

U staroj knjizi obavijenoj debelim koricama, koja se čuva u župnom uredu u Varešu, fra Ivan Kljajić upisao je bosanicom kako je u godinama 1820. i 1821., dok je bio župnik, između ostalih "slideche stvari od uspomene ucsinio". Pod brojem pet bilježi: "Nacsini Gospin otar, koji nie viske imo izvan tarpeze i dvi daske uz du(v)ar prislognene, veliki otar vas reforma, odigo, u zidu nacsini misto s. Mihovilu, kojie stajo prie u dolafu nad otarom ko u fenjeru njegovu czarkvu svu csini obo(j)it i polovinu nasharat u Oboru skloni gnieshto figura u otaru, ilti u kapeliczi nad otarom nishta pria nebuduchi."⁵⁸

⁵⁶ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 39. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁵⁷ AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII., fasc. 28, br. 14. Pročitao, preslovio i opisao prof. dr. Michael Ursinus.

⁵⁸ Knjiga, bez numeracije, dimenzija je 28 x 9,5 cm u kojoj su s jedne strane upisivane mise od 1763. do 1836. godine. Na prvoj stranici stoji natpis: *Liber Missarum Parochialium. Ab an(no) 1763, mense jan(uario) / Parocho R(everendo) P(atre) Bonav(entur)a Benicha* (Knjiga župnih misa. Od godine 1763., mjeseca siječnja, od poštovanog župnika oca Bone Benića). S druge strane knjige na 13 listova pojedini župnici i predsjednici rezidencije upisivali su informacije o svojim graditeljskim i pastoralnim aktivnostima kao i predmetima koje su nabavljali za crkvu i kuću u Varešu. U ovom dijelu nedostaje nekoliko početnih listova.

Obnova crkve u 20. stoljeću

U maloj crkvi sv. Mihovila se kroz gotovo 170 godina od njezine zadnje obnove nije ništa promijenilo. Bile su česte izmjene krova zbog njegove dotrajalosti. Poznato je kako su od poplava u 1915. i 1942. godini stradali pod i grede.⁵⁹ Šezdesetih godina prošloga stoljeća osjetila se ozbiljna potreba zaštite crkve od vlage i njezina uređenja. Radove je vodio fra Krešimir Aždajić, župnik. U fra Krešimirovu *Izveštaju za dekanski susret* piše kako je "za njezino uređenje lani (1968.) utrošeno dva miliona starih dinara".⁶⁰

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti stavio je 9. listopada 1950. staru crkvu pod zaštitu države uz obrazloženje: "iako ova zgrada nema naročite arhitektonske vrijednosti stavlja se pod zaštitu države kao najstarija Katolička crkva u Bosni i Hercegovini".⁶¹ Zavod za zaštitu spomenika kulture upisao je 18. travnja 1962. crkvu u popis nepokretnih spomenika kulture BiH.⁶² Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH na svojoj sjednici održanoj od 7. do 11. listopada 2003. godine donijela je odluku o njezinu proglašenju nacionalnim spomenikom BiH: "Graditeljska cjelina – Župna crkva u Varešu." Nacionalni spomenik čine stara i nova crkva sv. Mihovila arkandela u Varešu.⁶³

Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH poduzeo je ozbiljan zahvat zaštite i obnove crkve 1990./1991. godine. Izvedeni su konzervatorsko-građevinski i konzervatorsko-slikarski radovi. Prije same obnove ispitano je, od strane arheologa, što se nalazilo ispod drvenoga poda crkve, dok ispod kamenog poda druge polovine crkve ništa nije ispitivano. Pronađeno je 16 grobnica, od kojih je u nekima bilo pokopano i

⁵⁹ I. GAVRAN, *Župna crkva u Varešu*, str. 29.

⁶⁰ ARHIV ŽUPE VAREŠ, KREŠIMIR AŽDAJIĆ, *Izveštaj za dekanski ured Sutješke dekanije župe Vareš*, Vareš, 9. siječnja 1969.

⁶¹ ARHIV ŽUPE VAREŠ, *Rješenje*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, br. 1302/50, Sarajevo 9. listopada 1950.

⁶² ARHIV ŽUPE VAREŠ, *Rješenje*, Zavod za zaštitu spomenika kulture N. R. Bosne i Hercegovine, br. 02-637-3, Sarajevo 18. travnja 1962.

⁶³ Broj: 08. 2-6-971/03-5, 9. listopada 2003. godine, *Službenom glasniku BiH*, broj 12, Sarajevo 2004.

više pokojnika. Pronađen je i znatan broj dislociranih ljudskih kostiju, vjerojatno iz uništenih grobova tijekom vremena.⁶⁴ Zadnji ukop, prema matičnim knjigama župe Vareš, obavljen je 1861. godine.⁶⁵ Prema sačuvanim matičnim knjigama u crkvi je ukopano 56 osoba, od ukupnoga broja ukopana su i dva franjevca: fra Tomo Tomić (†1678.)⁶⁶ i fra Augustin Pejčinović (†1819.), dok za fra Stjepana Glumčića (†1684.)⁶⁷ nije upisano mjesto sahrane. Jednu grobnicu u crkvi pred oltarom sv. Mihovila franjevci su kupili 1793. godine.⁶⁸

Bogata stropna floralna dekoracija očišćena je prigodom konzervatorsko-slikarskih radova, a na manjim površinama, uglavnom u donjim zonama i uz bočne prozorske otvore, postavljen je retuš – odnosno ponovo su oslikane novopostavljene daske, jer su stare i dotrajale morale biti zamijenjene. Uglavnom, strop crkve u potpunosti je zadržao svoj izgled iz 1822. godine. Čak su sačuvana i stara kandila rađena u metalu i ukrašena tehnikom iskucavanja, koja vise na lancima sa stropa crkve.⁶⁹

⁶⁴ SVETLANA RAKIĆ, *Stara crkva sv. Mihovila u Varešu*, rukopis, Arhiv Župnog ureda Vareš, Sarajevo, 1991., str. 2-3.

⁶⁵ Matijevići, dana 21. prosinca 1861. Preminula je Tóma, veoma pobožna žena Marka Grgića-Frankovića (*Gargich-Frankovich*), opremljena sakramentom pokore i ojačana bolesničkim pomazanjem, u svojoj dobi od oko 56 godina. Leži pokopana u maloj crkvi sv. Mihovila arkandela (*Sepulta jacet in Ecclesia minori S. Michaelis Archangeli*). MU Vareš, sv. V, str. 291, br. 455.

⁶⁶ 1678. 7. 1. priminu o.(tac) f.(ra) Tomo Tomić sasviem sakramenti(ma) vele liepo ibi ukopan u crkvi u Varešu. MU Vareš, sv. I, god. 1678.

⁶⁷ Prošasti misec sarpnja na 16 priminu pošt.(ovani) o.(tac) f.(ra) Stipan Glumč(ić) kapelan koie bio difi(nito)r kuštod i o.(tac) velevriedan bio je gvard(ijan) dva puta, u Gradovu varhu (Gradovrhu) i u Sutisci, i kapele daržao raznije a ovu udva puta g(odi)na 9. Fra Jozip Bielavić pisa za uzpomenu njegove dobrote. MU Vareš, sv. I, god. 1684.

⁶⁸ Na 23. miseca travnja 1793. kupio sam (ja fra Grgo Ilijić) od Marka Kurćelića starinom Novkovića pak Marinića iz Stojkovića, reko kupio sam grobnicu u crkvi prid velikim otarom uz naš koor od strane pištrole. On reče damiu poklanja, ama ostaomie odavna dužan više od 16 grošah tet biva kupljena. Ovomu biše svidoci Miho Franić, i Garga Šimić iliti Parčić oba iz Stojkovića, Ivan Petrović alias Raja iz Jušića, i Miho Bartolović alias Marić iz Borovice. Budući on imo 2. grobnice naporedio u crkvi, proesabi damu je jedna dosti a da druga nama priđe zarad mog atora. Vidjeti bilješku br. 58.

⁶⁹ S. RAKIĆ, "Zagonetni fragmenti prošlosti", str. 11.

Dijelovi crkvenoga namještaja, izloženi u crkvi nakon obnove, predstavljaju fragmente nekada većih cjelina za koje se ne može pouzdano utvrditi gdje su točno, u kojem interijeru, prvotno bili postavljeni. Barokni tabernakul vjerojatno je nabavljen u Veneciji kada i kip sv. Mihovila, oko 1730. godine. Duborezne vaze s ružama i ljiljanima nabavljene su u Veneciji 1770., kada su fra Dominik Batvić iz Vareša i fra Martin Nikolić iz Kreševa, dva tadašnja definitora, bili u Veneciji radi liječenja, što je također ostalo zabilježeno zahvaljujući fra Marijanu Bogdanoviću.⁷⁰ Dva kipa anđela u stavu molitve i adoracije, izloženi lijevo od glavnog oltara, primjerci su hrvatskog kiparstva iz 18. stoljeća.

Obnovom i restauracijom ovaj dragocjeni ostatak prošlosti, koji je važan ne samo za Vareš nego i za cijelu Bosnu i Hercegovinu, vraćen je u život. Time je sačuvana jedina katolička crkva u Bosni koja je preostala iz vremena kad katolici nisu smjeli podizati crkve. Ona je, međutim, vrijedan spomenik ne samo zbog svoje starine nego i zbog suzdržane ljepote i autentičnosti svog izraza.

Unutrašnjost crkve, 2024.

⁷⁰ MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 148.

Relikvije u crkvi

U crkvu su tijekom povijesti pohranjivane različite relikvije. U Arhivu Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci čuva se potvrda kojom se jamči autentičnost relikvije pape Grgura Velikog, nabavljene u Rimu 19. travnja 1790. Na poledini potvrde naznačeno je: "Ovesu *Reliquiae* ù Czarkvi S. Mihovila ù Varessu". Prema potvrdi relikviju čini čestica "od kostiju Svetoga Grgura Velikog pape ispovjedaoca i Crkvenog naučitelja".⁷¹

U već citiranoj knjizi koja se čuva u župnom uredu u Varešu, fra Grgo Iljić upisao je bosanicom: "Godine 1795. jah isti fra Gargo iz Vareša drugi put provincial *etc.* čini učinit dva *reliquiara* od čistoga srebra i metnut u svakoga po tri *reliquia* različiti sveti za ovu carkvu na veliki otar, što sve plati od lemozine štonose reče od *vestiaria*⁷² i koštala su oba *reliquiara* oko groša 120. Iste godine 1795. jah isti gor rečeni činiosam metnut u čisto srebro *Reliquias S(anctissi)mae Crucis D(omi)ni n(ostr)i I(esu) C(hristi)*⁷³ po način oni gor rečeni *reliquiara* i stoi u carkvi sa strane od Evandeljia i koštalo je oko groša – 50 što plati Juriša sin Garge Frankovića *alias* Naškovića rečen Barljnić koji plati i lampanicu od čistoga srebra da gori prid istim *reliquiarom* i dade groša oko 40."⁷⁴

Ista knjiga bilježi: "Dobavi u ovu carkvu pris:(vitli) i pripošt:(ovani) gospodin fra Gargo iz Vareša biskup glavu s. *Vincentia* mučenika, a *reliquiar* plati jedan dobročinioc odavde, koj neće da se zna ime njegovo."⁷⁵ Relikvijar koji se i danas čuva u drvenoj škrinji u staroj crkvi dobavljen je 1797. godine posredstvom makarskoga kanonika i biskupskog provikara fra Josipa Pavlovića Lučića. Nad glavom sv. mučenika Vincencija stoji natpis: "Grgi od Vareša, biskupu ruspenskom, u Bosni pomoćniku apostolskome, dar ovaj sveti daruje fra Josip Pavlović Lučić, presvijetli gospodin kanonik i provikar makarski,

⁷¹ ... *ex ossibus S(ancti) Gregorij Magni Pape confess(or)is et Eccle(siae) Doctoris.* AFSKS, *Acta Turcica*, kut. VII, fasc. 29, razdoblje 18. i 19. st., oznaka: "Vareš".

⁷² Vestiarij – novac kojeg redovnički starješina dodjeljuje franjevcima za njihove osobne potrebe.

⁷³ Relikvije Presvetoga Križa Gospodina našega Isusa Krista.

⁷⁴ Vidjeti bilješku br. 58.

⁷⁵ *Isto.*

1797."⁷⁶ Potvrda kojom se relikvijar daruje i jamči njihova autentičnost čuva se u Arhivu Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci. Do pedesetih godina 20. stoljeća potvrda se nalazila u župnom uredu u Varešu kada je kao i potvrda o relikvijama pape Grgura Velikog pohranjena u samostanu Kraljeva Sutjeska.⁷⁷

Potvrdu o relikvijama biskupu fra Grgi Iljiću izdao je 30. travnja 1797. fra Josip Pavlović Lučić, a sastavio njegov kancelar i svećenik Grgo Pavlović Lučić. Biskupu fra Grgi darovana je glava mučenika sv. Vincencija s posudicom krvi koja je stavljena u relikvijar te srebrnim trostrukim kristalom zatvorena, svilenom crvenom vrpcom zavezana i pečatom ovjerena.⁷⁸

Zaključak

Vjerovanje da je crkva u Varešu podignuta u doba bosanske samostalnosti pomalo je romantično. Za takvu tvrdnju do danas nema pouzdanih povijesnih dokaza. Ipak, napomena u staroj pergamentnom obavijenoj knjizi "temegli metnuti su pria suxanstva Bosansko-ga; premda i posli pritresanaje" pokazuje da je crkva veoma stara.

Izgledom stare kamene crkve dominira strmi krov od borovih dasaka (šindre), s malim izbočenim krovnim prozorima. Njezina vanjska jednostavnost gotovo da ne skreće na sebe pozornost i ne izaziva znatiželju prolaznika. Time iznenađenje biva veće kada se u crkvu uđe. Poseban ugođaj intimnoga doživljaja živopisnog interijera prije svega stvara poluobli drveni svod posut horizontalnim vijencima slikanog šarenog cvijeća među krupnim zelenim volutama lišća. Vedrini utiska svakako doprinose i skladne proporcije dijelova arhitektonske

⁷⁶ *Gregorlo a Vares Ep(iscopo) Ruspensi in Bosna adjutori Ap(osto)li(co) Munus hoc sacrum offert Fr(a) Josephus Paulovicichius Lucichius Il(lustris) D(ominus) can(onicus) et Provic(arius) Macarensis MDCCLXXXVII.*

⁷⁷ B. GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan Kraljeva Sutjeska*, rukopis, bez godine, str. 229.

⁷⁸ ... *Caput cum Vase Sanguinis extraximus atque intus Reliquiarum Argenteum triplici obseratum crystallo, Vita rubra serica colligatum nostroque parvo Sigillo munitum.* Opširnije o relikvijama sv. Vincencija vidjeti u članku ANTE ŠKEGRO – TOMISLAV BRKOVIĆ, "Relikvije iz Očevije, Vareša i Vukanovića", u: *Hercegovina*, 10, serija 3, Mostar – Zagreb, 2024., str. 110-115, 123-124.

konstrukcije: krovnih prozora, zidanih menzi Mihovilova i Gospina oltara i drvenoga kora.

Unutrašnjost same crkve djeluje vrlo skladno unatoč tomu što se u njoj nalazi mnoštvo fragmenata i sačuvanih dijelova crkvenog namještaja koji potječu iz raznih sredina i vremena, doneseni tijekom osmanskog razdoblja od 17. do 19. stoljeća. Svi ti fragmenti, od kojih su mnogi nabavljeni u Veneciji ili su radovi domaćih majstora, svjedoče o teškim vremenima turske vlasti u Bosni u kojima su fratri ipak nalazili mogućnosti da obnavljaju i opremaju svoju crkvu.

Stara crkva sv. Mihovila, zvana i mala crkva, stoljećima prenosi dio svoje povijesti, a znatiželjni posjetitelji u njoj vide zagonetne dijelove njezine sudbine sačuvane u fragmentima interijera i tihoj ljepoti staroga zdanja.

Kada je propalo Bosansko Kraljevstvo?

Povijest Bosne od uspostave Korvinova protuosmanskoga sustava do smrti kraljice Katarine (1463.-1478.)*

KREŠIMIR REGAN

Leksikografski zavod Miroslav Krleža,
Zagreb

Lexicographic Institute Miroslav Krleža,
Zagreb

E-adresa: kresimir.regan@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.213>

UDK: 94 (497.6)"1463/1478"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. svibnja 2025.

Prihvaćeno: 1. srpnja 2025.

Sažetak

U historiografiji prevladava mišljenje da je srednjovjekovno Bosansko Kraljevstvo propalo 1463. godine osmanskim zaposjedanjem velikih dijelova Bosne i Huma te pogubljenjem mnogobrojnih velikaša, uključujući i samoga kralja Stjepana Tomaševića. O prihvaćenosti toga mišljenja svjedoči uzrečica "Bosna šaptom padne". No, postavlja se pitanje je li Bosansko Kraljevstvo doista propalo 1463. godine ili se njegov pad dogodio šest desetljeća kasnije osmanskim zaposjedanjem bosanske prijestolnice Jajca? U razdoblju između 1463. i 1527. godine Bosanskim Kraljevstvom vladalo je nekoliko vladara, isprva čak usporedno. Nakon što su Kosače u jesen 1463. većim dijelom potisnuli Osmanlije sa svoga humsko-drinskog veleposjeda, a Matija Korvin s bosansko-humskim saveznicima iz zapadne i sjeverne Bosne u zimu 1463. i tijekom 1464. godine, tijekom šezdesetih godina XV. stoljeća u Bosni i Humu egzistirala su čak tri Bosanska Kraljevstva. Katarina Kosača je do odlaska u Rim vladala njegovim južnim dijelovima, što joj je priznato i za egzila u Rimu. Kao član iste dinastije, ali pod zaštitom Osmanlija, manjim je dijelom Bosanskoga Kraljevstva uz rijeku Bosnu vladao Matija Radičević a potom Matija Vojsalić, dok su zapadnim i sjevernim dijelovima Bosne, uključujući i prijestolnicom Jajce, vladali do 1527.

* Rad je rezultat istraživanja na projektu Topografija srednjovjekovne Zagrebačke županije (14.-16. stoljeće) (IP-2020-02-8706) koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

godine Matija Korvin, Lovro Iločki te Vladislav II. i Ludovik II. Jagelović. S obzirom na to da na području srednjovjekovnog Bosanskoga Kraljevstva poslije 1463. imamo čak četiri područja vladavine različitih vladara, od kojih svatko od njih svoj legitimitet crpi iz državnosti Bosanskoga Kraljevstva, u ovom radu pokušat ćemo ukazati na (ne)utemeljenost teze da je Bosansko Kraljevstvo propalo 1463. i emancipaciju teze da se ono održalo još nekoliko desetljeća pod vladavinom drugih dinastija najkasnije do 1527. godine, kada su Osmanlije zaposjeli Jajce, prijestolnicu Bosanskoga Kraljevstva.

Cljučne riječi: Bosansko Kraljevstvo; Matija Korvin; Nikola Iločki; kraljica Katarina; Korvinov protuosmanski obrambeni sustav.

When did the Bosnian Kingdom fall?

The history of Bosnia from the establishment of Corvinus' anti-Ottoman system to the death of the Queen Katarina (1463-1478)

Original scientific article

Received: 29 May 2025

Accepted: 1 July 2025

Summary

In historiography, the prevailing opinion is that the medieval Bosnian Kingdom fell in 1463 with the Ottoman occupation led by Sultan Mehmed II, who conquered large parts of Bosnia and Hum and executed numerous noblemen, including King Stjepan Tomašević himself. The acceptance of this view is reflected in the saying "Bosnia fell in a whisper."

However, its fall did not occur then but rather six decades later with the fall of the Bosnian capital, Jajce, into Ottoman hands in 1527. During this long period, several rulers governed the Bosnian Kingdom, sometimes even simultaneously. After the Ottomans largely pushed the Kosača family from their Hum-Drina estates in the autumn of 1463, and Matthias Corvinus, along with Bosnian-Hum allies from western and northern Bosnia, did so in the winter of 1463, there were as many as three Bosnian Kingdoms existing in Bosnia and Hum during the 1460s.

Katarina Kosača ruled its southern parts until her departure to Rome, which was recognized even during her exile in Rome. As a member of the same dynasty but under Ottoman protection, Matija Vojsalić ruled a smaller part of the Bosnian Kingdom along the Bosna River. At the same time, the western and northern parts of Bosnia, including the capital Jajce,

were ruled by Matthias Corvinus, Lovro Iločki, and later Vladislav II and Louis II Jagiellon until 1527.

Despite the loss of part of the Bosnian Kingdom's territory to the Ottomans, this only resulted in the Kotromanić dynasty being replaced on the Bosnian throne by the Corvinus, Iločki, and Jagiellon dynasties. Furthermore, under the leadership of Matthias Corvinus and Lovro Iločki, a strong anti-Ottoman defensive system was established on the southeastern borders of the Hungarian-Croatian Kingdom, which would completely collapse only in 1527 when the Ottomans, after six decades of long and difficult battles, conquered the Bosnian capital of Jajce.

Keywords: Bosnian Kingdom; Matthias Corvinus; Nicholas of Ilok; Queen Katarina; Corvinus' anti-Ottoman system.

Uvod

O osmanskoj navali na Bosansko Kraljevstvo u ljeto 1463. pod vodstvom osmanskoga sultana Mehmeda II. Osvajača ili El Fatiha objavljen je velik broj monografija i radova.¹ Iako su rezultati ove osmanske navale naposljetku bili polovični, jer ih je u protuudaru iste godine anulirao ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin potiskivanjem osmanske vojske iz sjevernih i zapadnih dijelova Bosne, uključujući i iz same prijestolnice u Jajcu, u dijelu historiografije prevladava mišljenje da je pogubljenjem kralja Stjepana Tomaševića 1463. godine Bosansko Kraljevstvo propalo i da od tada počinje povijest Bosne kao osmanske pokrajine.²

O raširenosti mišljenja o propasti Bosanskoga Kraljevstva najbolje moguće svjedoči svima poznata uzrečica "Bosna šaptom padne", kojom se sugerira kako je ovo Kraljevstvo palo bez velikog otpora.³

¹ O monografijama i radovima o padu Bosne vidi: EMIR O. FILIPOVIĆ, "Historiografija o padu Bosanskoga Kraljevstva", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 11-26.

² Vidi literaturu navedenu u bilješkama u poglavlju ovoga rada pod naslovom "Pad ili propast Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine u historiografiji".

³ Prema Davoru Dukiću, ova se uzrečica javlja još i u obliku "Šaptom Bosna poginu", a kao takva zapisana je u dubrovačkoj rukopisnoj zbirci poslovice *Proričja slovinska* iz 1697. godine, odakle je preuzeta u tiskanu zbirku Đure

Unatoč ovom raširenom mišljenju, arheološki nalazi s Bobovca i Kozograda,⁴ te zapisi suvremenika o osmanskoj navali na Bosnu s područja mletačke Dalmacije i iz osmanskih izvora jasno svjedoče da tome nije tako, već da su se tijekom 1463. godine vodile teške borbe u Bosni s Osmanlijama.⁵ Stoga možemo ustvrditi da Bosna svaka-ko nije šaptom pala ili šaptom poginula 1463. godine, već je pružen otpor Osmanlijama.

Kao sljedeće postavlja se pitanje može li se 1463. godina doista uzeti kao godina pada ili propasti Bosne? Naime, nakon osmanskoga zaposjedanja velikih dijelova Bosne u ljeto 1463. i detronizacije dinastije Kotromanić,⁶ već u jesen iste godine Kosače su većim dijelom potisnuli Osmanlije sa svog humsko-drinskog veleposjeda u južnim i jugoistočnim dijelovima te dijelom iz istočne Bosne s posjeda netom stradalih Pavlovića i Kovačića, dok je Matija Korvin s bosansko-humskim saveznicima potisnuo Osmanlije iz zapadnih i sjevernih dijelova Bosne u zimu 1463. te zaposjeo bosansku prijestolnicu Jajce, a sljedeće godine zaposjeo je i sjevernu Bosnu, odnosno Usoru i Soli.

Daničića *Poslovice* (1871.). DAVOR DUKIĆ, "Bosna šaptom padne", u: *Leksikon Marina Držića* (mrežno izdanje), <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/bosna-saptom-pade/> (6. 4. 2025.).

⁴ IVO ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., str. 34-138; KREŠIMIR REGAN, *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425-1478)*, Naklada BREZA, Zagreb, 2010., str. 93, 109-110.

⁵ MARKO ŠUNJIĆ, "Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)", u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 29, Sarajevo, 1989., str. 139-157; MARKO ŠUNJIĆ, "Osvrt na ocjene uzroka i propasti srednjovjekovne bosanske države", u: *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, 2, Zagreb, 1994., str. 25-33; ENVER IMAMOVIĆ, "Kozograd kraj Fojnice", u: *Arheološki pregled*, 24, Zagreb, 1985., str. 150-151; ISTI, "Nove spoznaje o kraljevskom gradu Kozogradu iznad Fojnice", u: *Napredak – hrvatski narodni kalendar za prijestupnu 1992*, 40, Sarajevo, 1991., str. 305-313; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 109-110; DINO MUJADŽEVIĆ, "Pad Bosne 1463. prema osmanskim narativnim izvorima", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 29-45.

⁶ Pogubljenje Stjepana Tomaševića i njegovih rođaka u Jajcu 1463. godine, zarobljavanje bosanskoga prijestolonasljednika Sigismunda Kotromanića i njegove sestre Katarine te bijeg kraljica Katarine i Mare u Hrvatsku.

Vojne akcije Kosača i Korvina rezultirale su uspostavom njihove vlasti u zapadnim, sjevernim i južnim dijelovima Bosne, kojim je najprije vladao Matija Korvin preko svoga bosanskog upravitelja, a potom banovi te naposljetku od 1471. godine Nikola Iločki kao bosanski kralj.⁷ U isto vrijeme kraljica Katarina boravila je u južnim dijelovima Bosne koji su se nalazili pod vlašću njezine braće Vlatka i Vladislava Hercegovića Kosače, dok je pod zaštitom Osmanlija manjim dijelom Bosne uz istoimenu rijeku vladao Matija Radivojević i poslije Matija Vojsalić.⁸

S obzirom na to da se na teritoriju srednjovjekovne Bosne poslije 1463. godine javljaju čak četiri područja vladavine različitih vladara, od kojih je svatko od njih svoj legitimitet crpio iz državnosti kraljevstva dinastije Kotromanić, u ovom radu pokušat ćemo ukazati na neutemeljenost teze da je ono propalo 1463. i emancipirati tezu da se održalo još nekoliko desetljeća pod vladavinom drugih dinastija sve do 1527. godine, kada su Osmanlije zaposjeli bosansku prijestolnicu Jajce.

Kako bismo ovo ostvarili, postavljeno je nekoliko istraživačkih pitanja. Prvo, je li se 1463. godine dogodila propast ili pad Bosanskoga Kraljevstva? Drugo, što je srednjovjekovno kraljevstvo? Treće, što je kompozitna monarhija? Četvrto, koji su uglednici i s kojim su pravom obnašali ili pretendirali na naslov kraljeva Bosne? Peto, na kojemu se prostoru oni javljaju i s kojim legitimitetom vladaju? Šesto, koji se događaj doista može smatrati nestankom Bosanskoga Kraljevstva?

Ovako postavljena istraživačka pitanja oblikovana su u pojedina poglavlja, te se uspješnim odgovaranjem na njih nastojao ostvariti

⁷ DAVOR SALIHOVIĆ, *An interesting episode: Nicholas of Ilok's kingship in Bosnia 1471 – 1477* (MA Thesis in Medieval Studies), Central European University, Budapest, 2016., str. 12-80; PETAR ROKAI, "Guverner, banovi, kraljevi i herceg Bosne posle njenog pada 1463. godine", u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, Istorijski institut Beograd – Filozofski fakultet u Sarajevu – Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd – Sarajevo – Banja Luka, 2015., str. 259-270; DAVOR SALIHOVIĆ, "Exploiting the Frontier – A Case Study: The Common Endeavour of Matthias Corvinus and Nicholas of Ilok in late Medieval Bosnia", u: *Medieval Bosnia and south-east european relations. Political, religious, and cultural life at the Adriatic crossroads*, Leeds, 2019., str. 97-112.

⁸ P. ROKAI, "Guverner, banovi, kraljevi", str. 270.

osnovni cilj ovoga rada – dati što cjelovitiji prikaz događaja i ljudi u vrijeme propasti Bosanskoga Kraljevstva tijekom treće četvrtine XV. stoljeća.

Povijest Bosne u drugoj polovici XV. stoljeća⁹

Nakon što je 1461. godine preminuo kralj Stjepan Tomaš, naslijedio ga je njegov sin Stjepan Tomašević.¹⁰ Unatoč tome što je uživao podršku bosanskih velikaša, uključujući i moćnoga hercega Stjepana Vukčića Kosače, potom Mletačke Republike i samog pape Pija II., koji ga je preko legata okrunio u Jajcu, njegova nastojanja osloboditi Bosnu hrvatsko-ugarskog tutorstva dovela su ga u sukob s hrvatskim banom Špirančićem i kraljem Matijom Korvinom.¹¹ Osim što se već u svibnju 1462. izmirio uz papino posredništvo s Korvinom te mu u ime naknade štete predao veliku svotu novaca i neke utvrde u Bosni,¹² Stjepan je također sklopio protuosmanski savez te iste godine odbio isplatiti Osmanlijama godišnji tribut (harač) koji je Bosna plaćala još od 1415. godine.¹³ Taj čin u tolikoj je mjeri ozlojedio Mehmeda II. Osvajača da je već u drugoj polovici 1462. godine započeo s organiziranjem vojnog pothvata na Bosnu jer mu je bilo neprihvatljivo takvo Stjepanovo ponašanje.¹⁴

⁹ Dijelom preuzeto i za potrebe ovoga rada popravljeno i dopunjeno I. poglavlje "Povijest Bosne u XV. stoljeću" iz knjige: K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 23-31.

¹⁰ VJEKOSLAV KLAIĆ, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Troškom piščevim, a tiskom Dioničke tiskare, Zagreb, 1882., str. 322; SIMA ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruza, Beograd, 1964., str. 324; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 26.

¹¹ MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 112; D. SALIHOVIĆ, "Exploiting the Frontier", str. 99.

¹² S novcem koji je dobio od Stjepana Tomaševića Matija Korvin otkupio je od rimsko-njemačkoga cara Fridrika III. krunu sv. Stjepana. V. KLAIĆ, *Povijest Bosne*, str. 328-329; S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 325; M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 125.

¹³ BORIS NILEVIĆ, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko Carstvo", u: *Bosna i Hercegovina i Svijet, zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1996., str. 68.

¹⁴ HAZIM ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1959., str. 38; S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 325.

Kada je Stjepan shvatio da se Mehmed sprema na Bosnu, a da od Zapada ne može očekivati nikakvu pomoć, poslao je svoje izaslanstvo u Carigrad u nadi da će se izmiriti s Mehmedom i sklopiti primirje na sljedećih petnaest godina.¹⁵ Iako su Osmanlije pristali na taj dogovor,¹⁶ njihove su postrojbe već početkom 1463. provalile na područje Hercegovine zemlje te se na strani Vladislava Hercegovića uplele u njegov sukob s ocem Stjepanom, da bi početkom svibnja 1463. preko Skoplja provalile u samo srce Bosne pod vodstvom sultana Mehmeda.¹⁷ Istodobno je dio osmanske vojske preko Save provalio sve do Temišvara i tako zavarao Matiju Korvina i onemogućio mu pomoći Stjepanu.¹⁸

Osmanlije su najprije prodrli preko Sjenice na Drinu te osvojili posjede Kovačevića i Pavlovića u srednjem Podrinju, a odatle su udarili na staru bosansku prijestolnicu Bobovac pred koju je osmanska prethodnica dospjela već 19. svibnja.¹⁹ Dok je osmanska vojska pod sultanovim zapovjedništvom osvajala Bobovac, koji je pao nakon žestokoga pružanja otpora već oko 22. svibnja, dotle je drugi dio osmanske vojske pod zapovjedništvom rumelijskog beglerbega Mahmud-paše Anđelovića provalio u Donje kraje te spriječio bijeg Stjepana Tomaševića iz Jajca prema Hrvatskoj zarobivši ga s ujakom Radivojem i njegovim sinom u plemićkome gradu Ključu na Sani

¹⁵ M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 113.

¹⁶ O tom događaju nam zgodno svjedoče zapisi KONSTANTINA MIHAILOVIĆA, *Janičarove uspomene ili Turska hronika*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1959., str. 49-50.

¹⁷ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, str. 38-39; S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 329; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knj. 376, Odeljenje društvenih nauka, knj. 48, Beograd, 1964., str. 252-253; M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 113.

¹⁸ V. KLAIĆ, *Poviest Bosne*, str. 334; S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 329.

¹⁹ LUDWIG VON THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig, 1914., str. 64; H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, str. 39; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska 1387-1463)*, SYNOPSIS, Sarajevo, 2006., str. 354.

nakon četverodnevne opsade.²⁰ Istodobno su Osmanlije u plemićkome gradu Zvečaju zarobili njegova polubrata Sigismunda i polusestru Katarinu. Samu bosansku prijestolnicu Jajce zaposjeli su bez borbe nakon što je glavnina osmanske vojske pod zapovjedništvom Mehmeda dospjela pod zidine grada preko današnjega visočkog i travničkog područja.²¹

Premda je Mahmud-paša Anđelović prilikom predaje Ključa na Sani zajamčio Stjepanu Tomaševiću i ostalim braniteljima da će im poštediti život, po nalogu Mehmeda II. Osvajača Stjepan je bio pogubljen u Jajcu ili kraj njega zajedno sa stricem Radivojem Ostojićem te nekolicinom drugih bosanskih velikaša.²² Usporedno s provalom u Bosnu trajala je osmanska navala i na Hercegovu zemlju. Nakon što su početkom svibnja porazili Stjepana Vukčića Kosaču na rijeci Breznici, do sredine mjeseca prodrli su gotovo do granica Dubrovačke Republike te prisilili hercega na povlačenje u današnji Herceg Novi.²³

Iako je sultan osvojio gotovo cijelo Bosansko Kraljevstvo, njegova se vojska u tome pohodu u tolikoj mjeri iscrpila, da nije bila u stanju izdržati snažan protuudar Kosača, koji su od srpnja do listopada 1463., ne samo vratili sve svoje posjede iz osmanskih ruku, već su osvojili tri Kovačevićeve i šest Pavlovićevih utvrda na Drini te prodrli gotovo do Srebrenice.²⁴

²⁰ V. KLAJČ, *Poviest Bosne*, str. 336-337; L. VON THALLÓCZY, *Studien...*, str. 65-70; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 329; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 355; SREČKO M. DŽAJA, "Osmansko osvojenje Bosne i Rimska kurija", u: *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Franjevačka teologija Sarajevo – Franjevačka teologija Fojnica, Sarajevo – Fojnica, 2000., str. 222-224; Ivo GOLDSTEIN, "Bizantski izvori o osmanskom osvajanju Bosne 1463. godine", u: *Zbornik radova o fra Anđelu Zvizdoviću*, Franjevačka teologija, Sarajevo – Franjevačka teologija, Fojnica, Sarajevo – Fojnica, 2000., str. 231.

²¹ E. JAHIC (MUHAMED HADŽIJAHIĆ), "Islamizirana djeca bosanske kraljice Katarine", u: *Nova et vetera*, 1, Sarajevo, 1979., str. 223-224; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 357.

²² PEJO ČOŠKOVIĆ, "Stjepan Tomašević", u: "Kotromanići", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Zagreb, 2009., str. 736.

²³ S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 330; ISTI, *Herceg Stefan*, str. 255.

²⁴ EUZEBIJE FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752/ Monumenta speectantia historiam Slavorum meridionalium*, 23, Hrvatska

U listopadu 1463. njima se u ratu protiv Osmanlija pridružio i sam hrvatsko-ugarski kralj Korvin čija je vojska prešla Savu kod današnje Stare Gradiške te prodrla u Bosnu.²⁵ Dio vojske prodro je dolinom Vrbasa do Jajca kojega su zaposjeli Osmanlije te ga stavili pod op-sadu, dok je glavnina vojske pod zapovjedništvom Matije Korvina osvojila Ključ na Sani i susjedne utvrde te se odatle pridružila opsje-dateljima Jajca. Sama opsada Jajca bila je žestoka, a trajala je od polo-vice listopada do 26. prosinca 1463.²⁶ Dok je Matijina vojska osvajala Jajce, dotle je Vladislav Hercegović osvojio sva osmanska uporišta u bivšim bosanskim županijama Uskoplju, Rami i Livnu.²⁷

akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1892., str. 25; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 331; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, str. 255; M. DINIĆ, *Srpske zemlje*, str. 260.

²⁵ V. KLAJČ, *Poviest Bosne*, str. 341; L. VON THALLÓCZY, *Studien...*, str. 75-76; MILAN PRELOG, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I. dio (1463-1739)*, Naklada J. Studičke i druga, Sarajevo, između 1912. i 1931., str. 8; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 331; PEJO ČOŠKOVIĆ, *Susret sa zagubljenom poviješću – Područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku*, Vikarijat Banjalučke biskupije, Zagreb, 2001., str. 95-96; HRVOJE KEKEZ, "Prometna povezanost srednjovjekovne Slavonije. Primjer skele na rijeci Savi kod Gradiške", u: *Od Sclavoniae do Slavonije. Pojam, opseg i granični položaj u srednjem i novom vijeku. Zbornik radova znanstvenog skupa*, Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2024., str. 170-171.

²⁶ E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 258; L. VON THALLÓCZY, *Studien...*, str. 78-85.

²⁷ V. KLAJČ, *Poviest Bosne*, str. 341; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 332; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, str. 258; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 375-376; TAMÁS PÁLOSFALVY, "The Political Background in Hungary of the Campaign of Jajce in 1463/Političke okolnosti u Ugarskoj glede pohoda na Jajce 1463. godine", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 79-88; RICHÁRD HORVÁTH, "The Castle of Jajce in the Organization of the Hungarian Border Defence System under Matthias Corvinus's/ Utvrda Jajce u ugarskom pograničnom sustavu u vrijeme Matijaša Korvina", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 89-98; ĐURO TOŠIĆ, "Bosanska vlastela u oslobođanju Jajca od Turaka 1463. godine", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*.

Gubitak velikih dijelova Bosanskoga Kraljevstva u zimu 1463. u tolikoj je mjeri ozlovoljilo Mehmeda II. da je u ljeto sljedeće godine ponovno napao Bosnu te stavio njezinu prijestolnicu Jajce pod opsadu.²⁸ Unatoč žestokim borbama, koje su trajale od 12. srpnja do 22. kolovoza, Osmanlije su morali napustiti opsadu Jajca jer je njegovim braniteljima dolinom Vrbasa dolazila u pomoć hrvatsko-ugarska vojska pod zapovjedništvom Emerika Zapolje.²⁹ Ne čekajući da ga Mehmed ponovno napadne, početkom listopada 1464. Matija Korvin provalio je preko Gorjana i Slavenskoga Broda u Usoru sve do Zvornika kojega je od 18. listopada 1464. do približno istog datuma sljedećeg mjeseca neuspješno opsjedao.³⁰

Matijinim porazom pod Zvornikom u listopadu 1464. okončali su se sukobi s Osmanlijama u srednjoj, sjeveroistočnoj i zapadnoj Bosni, a rezultat toga rata bilo je potpuno političko osamostaljenje zemalja pod vlašću Stjepana Vukčića Kosače, uspostava ugarskog i osmanskog Bosanskoga Kraljevstva te Bosanskog sandžaka.

Ugarsko Bosansko Kraljevstvo nalazilo se na području sjeverne i zapadne Bosne, odnosno na prostoru Donjih kraja, Usore, Soli i južne Bosne.³¹ Njegovo se središte nalazilo u bosanskoj prijestolnici Jajcu, a njime je u ime kralja upravljao dalmatinski, hrvatski i slavonski ban Emerik Zapolja kao gubernator *Bosanskoga Kraljevstva (regni Bozne gubernator, 1463.-1465.)*.³² Osim tog teritorija, pod izravnom se vlašću Matije Korvina nalazilo još od 1465. godine područje donjega

Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 99-108.

²⁸ S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 333.

²⁹ P. ČOŠKOVIĆ, *Susret sa zagubljenom poviješću*, str. 94, bilj. 279; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 377.

³⁰ L. VON THALLÓCZY, *Studien...*, str. 92-96; M. PRELOG, *Povijest Bosne*, str. 9-10; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 333-334; D. SALIHOVIĆ, "Exploiting the Frontier", str. 99-100.

³¹ S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 335-336.

³² L. VON THALLÓCZY, *Studien...*, str. 86, 100; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 381.

sliva Neretve, od Počitelja do ušća Neretve u Jadran, kojeg su za njega zaposjeli slavonski ban Jan Vitovac i Ivan Rozgoni.³³

Osmansko Bosansko Kraljevstvo nalazilo se na dijelovima područja nekadašnje Lašvanske, Brodske i Trstivničke županije u srednjoj Bosni, a njome je najprije vladao Matija Radivojević (oko 1465.-1471.), sin nekadašnjega bosanskog protukralja Radivoja Ostojića, a kasnije Matija Vojsalić (prije 1476.-1471.).³⁴

Preostale dijelove Bosne Osmanlije su organizirali kao Bosanski sandžak, koji se sastojao od vilajeta i kadiluka Jeleča, potom vilajeta i kadiluka Saray-ovasi ili Saray (Sarajevo), zatim vilajeta Kiral ili Kraljeva zemlja, nadalje vilajeta Pavli ili zemlja Pavlovića, vilajeta Kovač ili zemlja Kovačevića te naposljetku vilajeta Hersek ili zemlja Hercegovina.³⁵

Katarinino Bosansko Kraljevstvo nalazilo se, sudeći prema članovima njezine pratnje i dvora u Rimu, sastavljenog od pripadnika plemstva s područja Livanjske, Duvanjske i Glamočke županije, u južnoj Bosni i zapadnom Humu.³⁶ Moguće je da su je kao takvu formalno priznavala i njezina braća – Vladislav i Vlatko Hercegović Kosača – te stoga u područje njezine vladavine možemo uključiti i prostore kojima su vladali članovi obitelji Kosača.

Mir je trajao tek godinu dana jer su Osmanlije pod zapovjedništvom bosanskoga sandžak-bega Isa-bega Ishakovića 1465. provalili u Hercegovu zemlju, koju su ubrzo nakon smrti hercega Stjepana Vukčića Kosače, 22. svibnja 1466. u Herceg Novome, gotovo u cijelosti

³³ ANTE PAPONJA, "Prostor Donje Neretve u vojno-obrambenoj strategiji kralja Matijaša Korvina (1458–1490)", u: *Hercegovina*, 24, Mostar, 2010., str. 51-62.

³⁴ S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 335-336; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 384-387; STANKO ANDRIĆ, "O obitelji bosanskog protukralja Radivoja Ostojića (prilog rasvjetljavanja bračnih veza posljednjih Kotromanića s plemstvom iz dravsko-savskog međurječja)", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 109-132; P. ROKAI, "Guverner, banovi, kraljevi", str. 270.

³⁵ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, str. 115-143.

³⁶ K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 57-60.

osvojili te ju 1470. godine organizirali kao zaseban sandžak.³⁷ Iako je do 1470. pod osmansku vlast pala gotovo čitava Hercegovina, a godinu dana ranije i manji dijelovi južne Bosne na području Uskoplja (plemički grad Susidgrad na Vrbasu) i Livanjskoga polja (Hum), prodor Osmanlijama prema zapadu čvrsto je branio onaj dio Bosne koji se od 1463. godine nalazio u posjedu ugarsko-hrvatskih kraljeva.³⁸

Takvo stanje održalo se tek do jeseni 1471., kada je Matija Korvin imenovao svoga dotadašnjeg suparnika Nikolu Iločkog za bosanskoga kralja, odnosno do svibnja 1472. kada je Nikola bio u Budimu i službeno okrunjen.³⁹ Pod Nikolinom vlašću Bosansko Kraljevstvo bilo je sve do njegove smrti 1477. godine, nakon čega je podijeljeno na Jajačku banovinu, u sklopu koje su se našli Donji kraji i nekadašnja slavonska Vrbaška županija, te na Srebreničku banovinu, u čiji su sastav ušla područja Usore i Soli.⁴⁰

Unatoč podjeli na dvije banovine, sam kralj Matija Korvin njihove je teritorije nazivao Bosanskim Kraljevstvom, a poslije njegove smrti 1490. godine bosanska je kruna, među ostalim častima i naslovima, bila nuđena njegovu sinu Ivanišu Korvinu za odricanje od ugarsko-hrvatskoga prijestolja u korist Vladislava II. Jagelovića.⁴¹

³⁷ Od nekadašnjega velikog posjeda Kosača, u rukama Vlatka Hercegovića 1467. godine nalazila se sva zemlja između Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva, čija se južna granica prema Vlatkovu posjedu pružala linijom planina Trusina istočno od Blagaja – grad Ostrvo – Rupni dol istočno od Gacka, dok se oko posjedovanja Makarskog primorja te Imotske i Vrgoračke krajine Vlatko sporio s humskom vlastelom Vlatkovićima. S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 335; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan*, str. 263-267.

³⁸ L. VON THALLÓCZY, *Studien...*, str. 107-109; S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 339; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 380-383; P. ROKAI, "Guverner, banovi, kraljevi", str. 259-272; D. SALIHOVIĆ, "Exploiting the Frontier", str. 100-101.

³⁹ L. VON THALLÓCZY, *Studien...*, str. 107-109; S. ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 339; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 380-383; STANKO ANDRIĆ, "Od Iloka do Rima: talijansko putovanje Nikole Iločkog", u: *Hrvatska revija*, 1, Zagreb, 2025., str. 55-56; D. SALIHOVIĆ, "Exploiting the Frontier", str. 102-111.

⁴⁰ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 384-387.

⁴¹ LAJOS THALLÓCZY – SÁNDOR HORVÁTH, *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450-1527*, Budapest, 1915., Isprava 50 (L), str. 66-76.

Za vladavine Vladislava II. započeo se iz niza razloga urušavati protuosmanski sustav kojeg je uspostavio Matija Korvin na svojim južnim i jugoistočnim granicama.⁴² Do 1512. Osmanlije su zaposjeli južne dijelove Srebreničke te istočna područja Jajačke banovine, a tijekom 1527. i 1528. godine pod njihovom su se vlašću našli preostali dijelovi obje banovine, uključujući i samu prijestolnicu Jajce. S njegovim padom srušeno je čitavo jugoistočno krilo obrane Hrvatsko-dalmatinsko-slavonskoga Kraljevstva, a Bosna je prestala postojati kao državni entitet.

Pad ili propast Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine u historiografiji?

Radove o događajima iz 1463. godine u Bosanskom Kraljevstvu možemo podijeliti u dvije osnovne skupine: na one u kojima se govori kao "padu Bosne ili padu Bosanskoga Kraljevstva" te one koji koriste sintagmu "propast Bosne ili propast Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine".⁴³ Naoko se može činiti da je ovdje riječ o semantici, no stvar

⁴² BORISLAV GRGIN, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Ibis grafika, Zagreb, 2002., str. 31-33; R. HORVÁTH, "The Castle of Jajce", str. 89-98.

⁴³ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, str. 38-43; DESANKA KOVAČEVIĆ, "Pad bosanske srednjovjekovne države po dubrovačkim izvorima", u: *Godišnjak Društva istoričara BiH*, 14, Sarajevo, 1963., str. 205-220; GAVRO A. ŠKRIVANIĆ, "Vojničke pripreme srednjovjekovne bosanske države pred propast (1463. g.)", u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, 14, Sarajevo, 1964., str. 221-228; S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić Kosača*, str. 245-267; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, str. 307-341; S. M. DŽAJA, "Ideološki i politički aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine", u: *Croatica Christiana Periodica*, 10, Zagreb, 1986., str. 206-210; ŠREČKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: predemancipacijski period 1463-1804*, Sarajevo, 1992., str. 211-221; MARKO ŠUNJIĆ, "Trogirski izvještaji o turskom osvojenju Bosne (1463)", u: *Glasnik arhiva i arhivskih radnika BiH*, 29, Sarajevo, 1989., str. 139-157; MARKO ŠUNJIĆ, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, HKD Napredak, Sarajevo, 1996., str. 343-388; MLADEN ANČIĆ, "Renesansni rat i diplomacija. Primjer pada Bosne 1463.", u: *Hrvatska srednjovjekovna diplomacija. Zbornik Diplomatske akademije, Diplomatska Akademija Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske*, Zagreb, 1999., str. 148-149; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 351-371; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Ardet ante oculos opulentissimum regnum... Venetian Reports about tje Ottoman Conquest of the Bisnian Kingdom, A. D. 1463", u: *Italy and Europe's Eastern Border (1204-1669) (Eastern and Central European Studies*

je ipak puno složenija nego što se to čini na prvu. Naime, korištenje sintagme "pad Bosne 1463. godine" historiografski (i jezično) uopće nije sporno jer je u ljeto 1463. Bosna ili Bosansko Kraljevstvo doista u većem dijelu bilo vojno zaposjednuto i nesumnjivo se radi o padu Bosanskoga Kraljevstva pod osmansku vlast. No, korištenje sintagme "propast Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine" te potom u logičnom slijedu pisanja naziva Bosansko Kraljevstvo pod navodnim znacima, dovođenjem u pitanje njegovu državnost poslije događaja iz 1463. godine i govorenja o njegovim kraljevima kao o marionetskim bosanskim vladarima koje su imenovali tuđinski gospodari,⁴⁴ dvojbeno je iz nekoliko razloga:

Prvo, već u zimu 1463. Matija Korvin je uz pomoć Kosača obnovio Bosansko Kraljevstvo na dijelu njegova nekadašnjeg teritorija nakon što su zaposjeli njegove velike dijelove, uključujući i samu

1), Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, Petar Lang Verlag, 2012., str. 135-155; NEVEN ISAILOVIĆ, "Diplomatičke osobitosti vladarskih i velikaških isprava uoči i nakon pada srednjovjekovne bosanske države", u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, Istorijski institut Beograd – Filozofski fakultet u Sarajevu – Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd – Sarajevo – Banja Luka, 2015., str. 29-86; ARANĐEL SMILJANIĆ, "Diplomatija i diplomate uoči, za vrijeme i nakon propasti srednjovjekovne bosanske države", u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, Istorijski institut Beograd – Filozofski fakultet u Sarajevu – Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd – Sarajevo – Banja Luka, 2015., str. 87-127; BORIS BABIĆ, "Pad Bosne pod osmansku vlast u svjetlosti vizantijskih i postvizantijskih izvora", u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, Istorijski institut Beograd – Filozofski fakultet u Sarajevu – Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd – Sarajevo – Banja Luka, 2015., str. 175-194; P. ROKAI, "Guverner, banovi, kraljevi", str. 259-272; EMIR O. FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386–1463)*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019., str. 403-467; IVAN BOTICA, "Bosansko Kraljevstvo", u: *Vrijeme sazrijevanja, vrijeme razaranja. Hrvatske zemlje u kasnom srednjem vijeku*, Matica hrvatska, Zagreb, 2019., str. 401-442.

⁴⁴ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 388-392; ENES DEDIĆ, "Susret civilizacija. Pad Bosanskog kraljevstva (550 godina od pada srednjovjekovne bosanske države)", u: *Godišnjak 2013 BZK*, Sarajevo, 2013., str. 292; DAVOR SALIHOVIĆ, "Nonnulla documenta pertinentia ad Nicolaum de Wylak, regem ultimum regni Bosnae", u: *Scrinia slavonsica*, 17, Slavonski Brod, 2017., str. 404, bilj. 3; P. ROKAI, "Guverner, banovi, kraljevi", str. 259-272; D. SALIHOVIĆ, "Exploiting the Frontier", str. 100; E. O. FILIPOVIĆ, *Bosansko kraljevstvo*, str. 473.

prijestolnicu Jajce.⁴⁵ U skladu s novom političkom i vojnom situacijom, Matija Korvin smatrao se bosanskim kraljem te je govorio o Bosni kao o kraljevstvu, a kasnije se u tom svojstvu spominje i Nikola Iločki, dok je Matijinu sinu Ivanišu Korvinu nuđen, među ostalim, i naslov bosanskoga kralja u zamjenu odricanja naslova ugarsko-hrvatskoga kralja.⁴⁶

Dok se zbog subjektivnosti mogu dovoditi u pitanje isprave ugarsko-hrvatske provenijencije u kojima se Matija Korvin i Nikola Iločki navode kao bosanski kraljevi, takav argument pada u vodu kod drugih izvora o njima, a koji su nastali izvan kruga kancelarije ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina. To se osobito odnosi na raznovrsnu građu Dubrovačke Republike, potom na zapise talijanskih kroničara Uga Caleffinija iz Ferrare i Sigismonda de'Contija u Rimu o boravku bosanskoga kralja Nikole u tim gradovima, vijestima Hansa Seyboltate nastalih 1476. godine tijekom njegova boravka kao izaslanika falačkoga grofa na vjenčanju Matije Korvina i napuljske princeze Beatrix, te naposljetku, freska u Hospitalu Svetog Duha pokraj Tibera, na kojoj je prikazan boravak kralja Nikole Iločkog u Rimu za jubilarne 1475. godine.⁴⁷ Iz svih prethodno nabrojanih izvora jasno je da su

⁴⁵ L. THALLÓCZY – S. HORVÁTH, *Jajcza*, Isprava 3 (III), str. 5; Isprava 4 (IV), str. 5-6; Isprava 5 (V), str. 6; Isprava 8 (VIII), str. 8-9; Isprava 9 (IX), str. 9-10; Isprava 14 (XIV), str. 13-18; Isprava 15 (XV), str. 18-19; Isprava 21 (XXI), str. 25-26; Isprava 45 (XLV), str. 58-61; T. PÁLOSFALVY, "The Political Background", str. 79-88; R. HORVÁTH, "The Castle of Jajce", str. 89-98; Đ. TOŠIĆ, "Bosanska vlastela u oslobođanju Jajca", str. 99-108; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Minor est Turchorum potentia, quam fama feratur. Contributions to the history of Bosna in the second half of 1463", u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, Istorijski institut Beograd – Filozofski fakultet u Sarajevu – Filozofski fakultet u Banjoj Luci, Beograd – Sarajevo – Banja Luka, 2015., str. 215; D. SALIHOVIĆ, *An interesting episode*, str. 12-80; D. SALIHOVIĆ, "Exploiting the Frontier", str. 97-112.

⁴⁶ L. THALLÓCZY – S. HORVÁTH, *Jajcza*, Isprava 45 (XLV), str. 58-61; Isprava 50 (L), str. 66-76; D. SALIHOVIĆ, "Nonnulla documenta pertinentia...", str. 403-418.

⁴⁷ L. THALLÓCZY – S. HORVÁTH, *Jajcza*, Isprava 40 (XL), str. 49; ĆIRO TRUHELKA, "Dubrovačke vijesti o godini 1463.", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 22, Sarajevo, 1910., str. 8; JOVAN RADONIĆ, *Dubrovačka akta i povelje*, knjiga 1, sv. 2, Beograd, 1934., isprava CCLXXXIX, str. 656-657; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 53-54, bilj. 60; S. ANDRIĆ, "Od Iloka do Rima", str. 56-61; NEDIM RABIĆ, "Vijesti Hansa Seybolta o bosanskom kralju

Matija Korvin i Nikola Iločki bili percipirani kao bosanski kraljevi izvan granica Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. U istom kontekstu oni se spominju i kod osmanskoga kroničara Dursun-bega i poljskog povjesničara i diplomata Jana Długosza.⁴⁸

Drugo, kao da neki kraljevi iz dinastije Kotromanić prije 1463. godine nisu bili marionetski bosanski vladari imenovani ili potvrđeni od "tuđinskih gospodara". Godine 1394. ugarsko-hrvatski kralj Sigismund porazio je kraj Dobora bosanskoga kralja Stjepana Dabišu, koji je potom priznao njegovu vrhovnu vlast.⁴⁹ Isti ugarsko-hrvatski kralj je potom 1408. godine u bitci kraj Dobora desetkovao bosansko plemstvo, zbacio bosanskoga kralja Tvrtka II. i na bosansko prijestolje doveo svog štićenika Stjepana Ostoju.⁵⁰ A kao i da sam Tvrtko II. kasnije nije bio Sigismundova marioneta, kad se uz njegovu pomoć vratio na bosansko prijestolje i potom 1427. godine odredio za nasljednika Hermana II. Celjskog.⁵¹

Naposljetku, i propali pokušaj Stjepana Tomaševića da se uz pomoć pape oslobodi tutorstva ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina najprije je završio njegovom pokajničkom isprikom Matiji i priznavanjem njegova vrhovništva nad Bosanskim Kraljevstvom, a potom Matijinim puštanjem Stjepana "niz vodu" u ljeto 1463. kao opomena svim budućim bosanskim vladarima što će im se dogoditi ako im tako nešto ponovno padne na pamet.⁵²

Nikoli Iločkom i njegovom sinu Lovri iz 1476. godine", u: *Historijska misao/ Historical Thought*, 8, Tuzla, 2024., str. 11-23.

⁴⁸ L. THALLÓCZY – S. HORVÁTH, *Jajcza*, Isprava 9 (IX), str. 9-10; Isprava 10 (X), str. 10-11; D. MUJADŽEVIĆ, "Pad Bosne 1463.", str. 42.

⁴⁹ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 73-75.

⁵⁰ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 137-142; R. HORVÁTH, "The Castle of Jajce", str. 91.

⁵¹ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 239-241; M. ANČIĆ, "Od zemlje do kraljevstva", str. 60-61, 73.

⁵² M. ANČIĆ, "Renesansni rat i diplomacija", str. 148-149; ZDENKA JANEKOVIĆ RÖMER, "Kraj srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva u dubrovačkim izvorima", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 61; BORISLAV GRGIN, "Južne granice Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva u vrijeme

Treće, ako krenemo od samih legendarnih početaka dinastije Kotromanić u Bosni, nameće se pitanje u službi koje dinastije i u kakvim se odnosima s njome u Bosnu spustio legendarni njemački vitez Kotroman Got i potom postao bosanskim banom?⁵³ U toj priči, koju je prvi zapisao Mavro Orbini, on je prikazan kao rođak kraljevske dinastije Arpadović, koja ga je postavila na čelo Bosne.⁵⁴ Neovisno o tome je li ova pripovijest istinita ili nije, prema Ančiću ona jasno svjedoči o samodefiniranju dinastije, a posredno o postojanju veza Kotromanića prema vladarima Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva.⁵⁵

Stoga je promatranje srednjovjekovne povijesti Bosanskoga Kraljevstva XV. stoljeća iz pozicije današnjeg shvaćanja državnog suvereniteta i međunarodnih odnosa pogrešan pristup u analizi tih događaja, odnosno anakronija u historiji. Na ovu je pojavu kod dijela bosansko-hercegovačkih povjesničara još davne 2008. godine ukazao Mladen Ančić u, među ostalim, osvrtu na izlazak knjige Dubravka Lovrenovića *Na klizištu povijesti* (Zagreb: Synopsis, 2006.), a ponovno se i detaljnije osvrnuo na nju u svome radu o Ugarskom Nadkraljevstvu, odnosno o dinastičkoj (nad) državi (*Archiregnum Hungaricum*).⁵⁶

Stjepana Tomaševića", u: ANTE BIRIN (ur.), *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenoga 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb, 2013., str. 76-77.

⁵³ MLADEN ANČIĆ, "Od zemlje do kraljevstva. Mjesto Bosne u strukturi *Archiregnuma*", u: *Hercegovina*, 1, serija 3, Mostar – Zagreb, 2015., str. 31-32.

⁵⁴ MAVRO ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, Zagreb, 1999., str. 411-412; M. ANČIĆ, "Od zemlje do kraljevstva", str. 31.

⁵⁵ M. ANČIĆ, "Od zemlje do kraljevstva", str. 31.

⁵⁶ Iako je od tada prošlo više od sedamnaest godina, Ančićev komentar na knjigu Dubravka Lovrenovića *Na klizištu povijesti* (Zagreb, 2006.) još uvijek je aktualan. Prema Ančiću, "impostiranjem pojma *svete krune bosanske*, "i njegovo izjednačavanje s jasno zasnjeđenim i vrlo poznatim pojmom 'svete krune ugarske' [...]" dio je "meta-narativa o 'važnosti srednjovjekovne bosanske državnosti', što se na različite načine, s više no jasnom referencom na aktualne društvene prilike u BiH, pokušava lansirati i učvrstiti od početka 90-ih godina 20. stoljeća." MLADEN ANČIĆ, "Kako 'popraviti' prošlost. Konstrukcija memorije na nadgrobniim spomenicima 15. stoljeća", u: *Povijesni prilozi*, 34, Zagreb, 2008., str. 86, bilj. 10; ISTI, "Od zemlje do kraljevstva", str. 25-27, 31-32, bilj. 56.

Što su srednjovjekovna kraljevstva i kompozitne monarhije?

Da bismo uopće mogli govoriti je li Bosansko Kraljevstvo palo ili propalo u ljetu 1463., potrebno je najprije odgovoriti na pitanje što je država, i kako se ona definira ili podrazumijeva u srednjem vijeku?

Prema teoriji države i državno-centralističkom pristupu, država je "politička zajednica ljudi organizirana na nekom teritoriju pod suverenom vlašću; suveren i neovisan entitet sposoban ulaziti u odnose s drugim takvim entitetima koji ima međunarodnu pravnu osobnost; aparat sile koji jamči sigurnost političke zajednice i svih njezinih članova".⁵⁷ Njezinim bitnim elementima smatra se "stalno stanovništvo (državljeni), određen teritorij i suverena vlast".⁵⁸ Države po političkom uređenju mogu biti "...jedinstvene (unitarne) i složene (federativne), po obliku vladavine monarhije i republike, a po vrsti političkog režima demokratske i autokratske".⁵⁹

Iz definicije države nameće nam se sljedeće pitanje: što je to monarhija? Ona je "oblik vladavine u državama u kojima su poglavari fizičke osobe koje to, po pravilu, postaju nasljeđem i doživotno obnašaju svoju funkciju".⁶⁰ Odnosno, monarhija je državna zajednica s monarhističkim uređenjem, u kojem vlada monarh (car, kralj, sultan, šah, knez, vojvoda).

⁵⁷ "Država", u: *Hrvatska enciklopedija* (mrežno izdanje), <https://enciklopedija.hr/clanak/drzava> (6. 4. 2025.). Prema Maxu Weberu, da bi se neki teritorij mogao smatrati državom neovisno o političkom sustavu treba imati najmanje tri osnovna elementa: državni teritorij, stanovništvo i državna vlast, pri čemu državnu vlast provodi državni aparat zakonskim putem i na temelju stvorenog prava. O teoriji države vidi: MAX WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1972, str. 30; "Teorija države", u: DIETER NOHLEN, *Politološki rječnik. Država i politika*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 2001., str. 457-463. Prema Blackwellovoj *Enciklopediji političke misli*, država je "trajni oblik ljudske zajednice", odnosno "politička zajednica" koja "stvora ili oblikuje stalan odnos između ljudskih bića zajedno s njihovom imovinom..." i "pretpostavlja silu koja će zapovijedati ili neki oblik vladavine". "Država", u: *Blackwellova Enciklopedija političke misli*, A-Lj, Zagreb, 2003., str. 121.

⁵⁸ "Država", u: *Hrvatska enciklopedija* (mrežno izdanje), <https://enciklopedija.hr/clanak/drzava>, (6. 4. 2025.).

⁵⁹ *Isto*.

⁶⁰ "Monarhija", u: *Hrvatska enciklopedija* (mrežno izdanje), <https://enciklopedija.hr/clanak/monarhija>, (6. 4. 2025.).

A što je onda srednjovjekovna monarhija? Sukladno prethodnim definicijama, srednjovjekovnu monarhiju možemo opisati kao političku zajednicu sa stalnim stanovništvom, teritorijem i suvremenom vlasti koju obnaša vladar, koji je neupitni tumač i zaštitnik poretka u toj zajednici. Ako je na čelu te zajednice kralj, onda se takva srednjovjekovna monarhija naziva kraljevstvom.

Prema splitskom piscu Tomi Arhiđakonu,⁶¹ u takvoj političkoj zajednici kralj je "...figura koja daleko nadilazi horizont dnevnoga života i svih njegovih gibanja...", i koja se upliće u svakodnevni život svoga kraljevstva, "samo u izvanrednim okolnostima, kada je ustaljeni red poremećen i kada stvari valja ponovno uskladiti s prirodnim stanjem".⁶² U nastavku teksta te izvanredne situacije opisuju se kao "krizne točke u životu zajednice", a koje nastaju kao posljedica ratova "koji izbijaju zbog ljudskih slabosti i opačina, ali i zbog nesporazuma i krivih tumačenja".⁶³ U takvim situacijama "kraljevska vlast tu neprikosnoveno intervenira logikom *jedinoga tumača zakona*".⁶⁴

Sve navedene uvjete državnosti u srednjem vijeku zadovoljava Bosanska Banovina i potom Bosansko Kraljevstvo pod dinastijom Kotromanić prije osmanskoga napada u ljeto 1463. No, te iste uvjete također zadovoljava Bosansko Kraljevstvo u vrijeme Matije Korvina, Nikole Iločkoga te Vladislava II. i Ludovika II. Jagelovića. Razlika među njima jedino je u veličini teritorija i dinastiji na vlasti.

Premda su banovi i kraljevi u srednjovjekovnoj Bosni imali status samovladara, takva Bosna nije bila samostalnom ili suverenom državom u današnjem značenju pojma neovisnosti. Ona je najkasnije od tridesetih godina XII. stoljeća bila sastavnicom političke zajednice, za koju se u hrvatskoj historiografiji ustalio naziv Ugarsko-Hrvatsko

⁶¹ TOMA ARHIĐAKON, *Historia salonitana / Povijest salonitanskih i splitskih svećenika*, (predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik OLGA PERIĆ, povijesni komentar MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL, studija Toma Arhiđakon i njegovo djelo RADOSLAV KATIČIĆ), Književni krug, Split, 2003., str. 52-55.

⁶² MLADEN ANČIĆ, "Slika kraljevske vlasti u djelu Tome Arhiđakona", u: *Historical contributions – Historische Beiträge*, 22, Zagreb, 2002., str. 28-40.

⁶³ *Isto*, str. 40.

⁶⁴ *Isto*.

Kraljevstvo, dok Mladen Ančić za nju sasvim opravdano koristi termin Ugarsko Nadkraljevstvo (*Archiregnum Hungaricum*).⁶⁵

Njezini vladari formalno su bili vazalima ugarsko-hrvatskih kraljeva, a tog statusa uspio se riješiti tek Tvrtko I. Kotromanić za prijestolnoga rata u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu između pristaša napuljskih Anžuvina te kraljice Marije i Sigismunda Luksemburgovca, koji je naposljetku pobijedio u tom srazu. No, već se Tvrtkov nasljednik Stjepan Dabiša morao nakon poraza u bitci kraj Dobora 1394. godine odreći toga statusa i priznati Sigismunda za svojeg seniora,⁶⁶ dok je ugarsko-hrvatski protukralj Ladislav I. Napuljski kao senior bosanskih kraljeva i na zahtjev bosanske strane potvrdio 1406. godine stare običaje i granice Bosanskoga Kraljevstva.⁶⁷ Svoju lojalnost ugarsko-hrvatskim kraljevima iskazali su poslije Stjepana Dabiše i drugi bosanski vladari iz dinastije Kotromanić: Stjepan Ostoja, Tvrtko II. te Stjepan Tomašević.⁶⁸

A kakva je to bila državna zajednica, koja je u historiografiju ušla pod nazivom Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo, odnosno Ugarsko Nadkraljevstvo (*Archiregnum Hungaricum*)? Prema Ančiću, to je bila dinastička (nad)država koju možemo opisati kao sustav "političkih veza koji je osiguravao hegemoniju i ulogu 'središta' izvorno ugarskim kraljevima i njihovu dvoru na širokome (i glede granica promjenjivom) prostoru srednjoistočne i jugoistočne Europe, obilježenom etničkim, vjerskim i kulturnim šarenilom. Taj je sustav funkcionirao u dugome razdoblju od preko četiri stoljeća [...], a koji je konačni krah doživio porazom na Mohačkom polju 1526. godine u srazu s

⁶⁵ M. ANČIĆ, "Od zemlje do kraljevstva", str. 28-29.

⁶⁶ MARKO PEROJEVIĆ, "Stjepan Dabiša", u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463., Knjiga prva*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 1942., str. 356-361; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 73-75.

⁶⁷ GEORGII FEJÉR, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi X. Vol. 4.*, Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, Budae, 1841., str. 549-551; M. ANČIĆ, "Od zemlje do kraljevstva", str. 54.

⁶⁸ S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 324; S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost*, str. 211-221; M. ANČIĆ, "Renesansna diplomacija i rat", str. 148-149; B. GRGIN, "Južne granice Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva", str. 69-77; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 73-75, 137-142, 239-241.

vojnom silom otomanskoga sultana. Tijekom toga vremena sustav se konfigurirao (velikom dijelom i zbog naznačenoga etničkog, vjerskog i kulturnog šarenila) u mozaik političkih zajednica različita statusa (pod zbirnim nazivom 'zemlje', ili kasnije *regna*) i različite naravi veza sa 'središtem' – od 'jezgrenoga' područja Ugarske kojim je kralj izravno vladao, preko 'zemalja' ili *regna* kojima je upravljao uglavnom iz središta odaslani kraljevski zastupnik (Hrvatska, Transilvanija) ili je tu ulogu preuzela lokalna dinastija koja je svoj položaj legitimirala dinastičkim vezama sa 'središtem' (Bosna), do 'zemalja/država koje su tek nepotpuno ili povremeno bile vezane uz to 'središte' čuvajući najvećim dijelom svoje izvorne organizacijske i upravljačke strukture (Srbija, Bugarska, Vlaška, Moldavija)".⁶⁹

Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo ili Ugarsko Nadkraljevstvo (*Archiregnum Hungaricum*) nije bilo osamljeni slučaj u srednjovjekovnoj Europi. Štoviše, malo je onodobnih država koje se s vremenom i u različitim okolnostima nisu našle u sklopu većih državnih zajednica pod vlašću jedne dinastije. U historiografskoj i politološkoj literaturi takve srednjovjekovne države nazivaju se kompozitnim monarhijama ili dinastičkim nad(državama),⁷⁰ a najpoznatiji primjeri takvih zajednica su Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti, (nad)država dinastije Plantagent na području današnje Velike Britanije, Irske i Francuske, Kalmarska unija između Danske, Švedske i Norveške, poljsko-litavska unija, Habsburška Monarhija, te naposljetku današnja Velika Britanija.⁷¹

⁶⁹ M. ANČIĆ, "Od zemlje do kraljevstva", str. 28-29, 48-49.

⁷⁰ PIERRE BOURDIEU, "From the King's House to the Reason of State: A Model of the Genesis of the Bureaucratic Field", u: *Constellations*, vol. 11, br. 1, Chichester, 2004., str. 16-36.

⁷¹ O kompozitnim monarhijama ili dinastičkim (nad)državama vidi još: HELMUT GEORG KOENIGSBERGER, "Composite States, Representative Institutions and the American Revolution", u: *Institute of Historical Research*, vol. 62, br. 148, London, 1989., str. 135-153; JOHN H. ELLIOT, "A Europe of Composite Monarchies", u: *Paste&Present*, vol. 137, br. 1., Oxford, 1992., str. 48-71; HELMUT GEORG KOENIGSBERGER – GEORGE L. MOSSE – GERRY Q BOWLER, *Europe in the sixteenth century, second edition*, London, 2000., str. 266-299; P. BOURDIEU, "From the King's", str. 16-36.

Tko su bosanski vladari poslije 1463. godine?

Bosansko Kraljevstvo je nakon osmanskoga napada u ljeto 1463. bilo već u zimu iste godine obnovljeno u sklopu Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva ili Ugarskog Nadkraljevstva (*Archiregnum Hungaricum*), a nešto kasnije istu su stvar napravili Osmanlije kada su 1465. godine uspostavili svoje Bosansko Kraljevstvo na teritoriju uza srednji tok rijeke Bosne.⁷² Oba Kraljevstva crpila su svoju državnost s različitih pozicija. Dok su se ugarsko-hrvatski kraljevi smatrali seniorima bosanskih kraljeva te držali da je Bosansko Kraljevstvo dio njihova Ugarskoga Nadkraljevstva (*Archiregnum Hungaricum*),⁷³ Osmanlije

⁷² U ispravi iz 1463. godine Matija Korvin definira Bosansko Kraljevstvo kao regiju smještenu između rijeke Une i Drine, koja se dijelom nalazi pod ugarskom, a dijelom pod turskom vlašću. U istoj ispravi Korvin navodi da je 1463. godine vratio Jajce kao sjedište bosanskih kraljeva. (*Est regio Illyrici inter Valdanum, quem fluvium vulgo Vnmam vocant, et Drinam amnem sita, partim Hungaricae, partim Turcicae ditionis, nunc Bossniae regnum nuncupatur... Quandoquidem ductu regis Matthiae Hunyadis sedem Bossinensium regum, quam incolae Jaiczam vocant, cum multis aliis oppidis de Turcis recuperarunt*). L. THALLÓCZY – S. HORVÁTH, *Jajcza*, Isprava 8 (VIII), str. 89; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 378-380, 387-388; P. ROKAI, "Guverner, banovi, kraljevi", str. 259-270.

⁷³ "Kada je, s dopuštenjem kralja Ludovika, rodom iz Napulja (jer je u to vrijeme Stjepan Duronja držao cijelu Iliriju kao upravitelj ugarske provincije), od samoga Ludovika nazvan bosanskim kraljem, dijelom zbog ljepote Duronjine kćeri, kojom je, zarobljen njenom ljubavlju, Ludovik namjeravao sklopiti brak i nazvao je kraljicom, kako se ne bi činilo da je veliki kralj za ženu uzeo privatnu ženu i kćer privatnog čovjeka mimo kraljevskog dostojanstva, a dijelom zbog izvanredno obavljenog posla protiv Grgura Kurjaka Dalmatinca, koji se odmetnuo od Ugara i pustošio kraljevske provincije. Tako, iako su Stjepan i kasniji bosanski kraljevi bili obilježeni kraljevskim naslovom, nikada se nisu odvojili od zajednice s Ugarima jer je Bosansko Kraljevstvo ostalo uz njih. Stoga, čak i nakon što su Turci zauzeli Ilirik, dok su Ugari bili ometeni domaćim ratom, ugarski kraljevi nikada nisu napustili naslov bosanskoga kralja, koristeći ga s ne manje prava sada nego prije." (*Hanc regionem quum permissu Ludovici regis Neapoli oriundi, fuit enim id temporis Hungarorum, ut reliquum Illyricum proventia Stephanus Duronius praefectura obtineret, ab ipso Ludovico Bossnensium rex dictus est, quum ob formam Duroniae filiae, quam, eius amore captus, nuptiis suis Ludovicus destinarat, reginamque appellaverat, ne magni rex nominis, privatam feminam, privatique hominis filiam praeter regium decus in coniugem duxisse videretur, tum ob egregie navatam operam adversus Gregorium Curiacum Dalmatam, ab Hungaris deficientem, regnique provincias vastantem. Itaque quamvis Stephanus et insecuti Bossnen-sium reges, regis nomine fuerint insigniti, nunquam tamen a societate Hungarorum,*

su obnovili Bosansko Kraljevstvo temeljem dinastičkoga prava Kotromanića i vladali njime.⁷⁴

S pozicije dinastičke pripadnosti Kotromanićima, kraljica Katarina Kosača također je nosila naslov bosanske kraljice te između osmanskoga napada na Bosnu u ljeto 1463. i odlaska u Rim 1467. godine barem formalno vladala onim dijelom Bosanskoga Kraljevstva koji se nalazio u posjedu njezina oca i braće Vlatka i Vladislava te njihovih vazala u Humu, Trebinju i Podrinju.⁷⁵ Preostalim dijelovima Bosanskoga Kraljevstva vladali su Kosače i Osmanlije. Dok su se Stjepan Vukčić Kosača i njegov sin Vlatko Hercegović Kosača odupirali nastojanjima ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina podvrgnuti se njegovoj vlasti,⁷⁶ Osmanlije su u preostalim dijelovima Bosanskoga Kraljevstva ukinuli sve njegove institucije te spomenuti teritorij najprije podijelili na vilajete Kraljeva zemlja, zemlja Pavlovića, zemlja Kovačevića i naposljetku Hercegova zemlja, da bi ubrzo i njih ukinuli te ih zamijenili s Bosanskim, Zvorničkim i Hercegovačkim sandžakom.⁷⁷

Iz svega rečenoga možemo vidjeti da je približno u isto vrijeme na području Bosanskoga Kraljevstva postojalo nekoliko vladara koji mogu biti smatrani njegovim legitimnim vladarima. Matija Korvin, Nikola Iločki, Katarina Kosača, Matija Radivojević i Matija Vojsalić mogu se smatrati bosanskim kraljevima i kraljicama jer su bili na čelu političke zajednice sa stalnim stanovništvom i suvremenom vlasti, neovisno o tome što je trojici od njih – Nikoli Iločkome, Matiji Radivojeviću i Matiji Vojsaliću – vlast bila prepuštena od njihovih

quod penes Bosnenses regnum per-mansit, defecerunt. Quare occupato quoque a Turcis Illyrico, Hungaris domestico bello impeditis, Bossnensis regni titulum Hungarum reges nequaquam deposuerunt, eum non minus recte nunc, quam antea usurpantes), L. THALLÓCZY – S. HORVÁTH, *Jajcza*, Isprava 8 (VIII), str. 89.

⁷⁴ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 378-380, 387-388; K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 57-59.

⁷⁵ K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 160.

⁷⁶ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 390-391.

⁷⁷ H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, str. 38-54.

seniora: ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina i osmanskog sultana Mehmeda II. Osvajača (el-Fatih).⁷⁸

Svoj legitimitet svi su bosanski vladari poslije 1463. godine crpili iz različitih pozicija. Matija Korvin je kao ugarsko-hrvatski kralj imao seniorsku vlast nad Bosnom, a to svoje pravo naslijedio je od svojih predšasnika na ugarsko-hrvatskom prijestolju još od vladavine dinastije Arpadovića. Od vremena Stjepana II. Kotromanića, Bosna se smatrala najprije ugarskom krunskom zemljom, a nakon krunidbe bosanskoga bana Tvrtka I. za bosanskoga kralja 1377. godine vazalnim članom državne zajednice, koju Mladen Ančić u svojim radovima naziva Ugarskim Nadkraljevstvom (*Archiregnum Hungaricanum*).⁷⁹ Samim time je Matija Korvin kao senior bosanskih vladara imao pravo dodijeliti bosansku krunu Nikoli Iločkome, koji je posljedično imao vazalni status prema ugarsko-hrvatskim kraljevima kao i njegovi prethodnici na bosanskom prijestolju iz dinastije Kotromanić.

Katarina Kosača je kao udovica Stjepana Tomaša, a nakon pogubljenja Stjepana Tomaševića te zarobljavanja drugih članova dinastije Kotromanić (prijestolonasljednik Sigismund, princeza Katarina i kraljica Mara), bila jedinim slobodnim članom bosanske vladarske dinastije Kotromanić, i kao takva polagala je pravo na bosansko prijestolje.⁸⁰

S istim argumentima Osmanlije su za bosanskoga kralja postavili Matiju Radivojevića, a nešto kasnije Matiju Vojsalića, jer su obojica također pripadali nekadašnjoj vladarskoj dinastiji Kotromanić. No, ubrzo je došlo do značajnijih promjena. Najprije je kraljica Katarina krajem 1466. ili početkom 1467. godine napustila Bosnu, a dijelovi teritorija kojima je "vladala" ubrzo su pali pod osmansku vlast.⁸¹ Zbog pokušaja političkog i vojnog zbližavanja kralju Matiji Korvinu, Osmanlije su 1476. godine zbacili s vlasti Matiju Vojsalića, a njegove

⁷⁸ D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 378-388.

⁷⁹ MLADEN ANČIĆ, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar – Mostar, 1997., str. 202-241.

⁸⁰ K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 52-54.

⁸¹ *Isto*, str. 61.

zemlje bile su podijeljene između bosanskoga kralja Nikole Iločkog i Bosanskog sandžaka.⁸²

Od tri Bosanska Kraljevstva nastala poslije osmanskoga napada u ljeto 1463., najdulje se održalo ono pod vlašću Nikole Iločkog. No ubrzo nakon njegove smrti ono je između 1477. i 1480. godine bilo podijeljeno na dva dijela. Na zapadnoj polovici Nikoline Bosne utemeljena je Jajačka banovina sa sjedištem u Jajcu, a na zapadnoj polovici Srebrenička banovina sa sjedištem u istoimenoj utvrdi u Usori.⁸³

Unatoč podjeli Bosanskoga Kraljevstva na dvije banovine, sjećanje na njega i dalje je živjelo kod nositelja vlasti i političke elite u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, koji su teritorije tih dviju banovina i dalje nazivali Bosanskim Kraljevstvom. O tome nam najbolje govori isprava ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina iz 1480., u kojoj se spominju banovi našeg Bosanskoga Kraljevstva (*banos regni nostri Bosne*), dok je njegova kruna bila 1490. godine ponuđena njegovu sinu Ivanišu Korvinu.⁸⁴ Takvo stanje održalo se do pada Jajačke banovine 1528. godine, a zaposjedanjem Jajca, Bosansko Kraljevstvo je i na simboličnoj razini doživjelo svoj kraj i više nikada nije obnovljeno. Iako je njegovo ime ostalo sačuvano u nazivu osmanskoga sandžaka i kasnije pašaluka, osim po imenu, ovi osmanski entiteti nemaju nikakve veze sa srednjovjekovnim Bosanskim Kraljevstvom. Štoviše, oni predstavljaju njegovu potpunu negaciju jer su ustrojeni u potpuno različitim civilizacijskim, pravnim i društvenim okvirima.

Zaključak

U dosadašnjim se radovima kao jedan od najvećih problema vezan uza srednjovjekovno Bosansko Kraljevstvo javlja pitanje definiranja događaja iz 1463. godine. Ova rasprava nije nova, a do sada se najviše manifestirala kroz pitanje tko je bila posljednja bosanska kraljica.⁸⁵

⁸² D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 387-392.

⁸³ *Isto*, str. 384-387.

⁸⁴ L. THALLÓCZY – S. HORVÁTH, *Jajcza*, Isprava 45 (XLV.), str. 58-61, Isprava 50 (L.), str. 66-76; LJUDEVIT THALLÓCZY, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca*, Tisak Kr. Zemaljske tiskare, Zagreb, 1916., str. 123-128; D. LOVRENOVIĆ, *Na klizištu povijesti*, str. 388.

⁸⁵ K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 158-159.

Stariji istraživači držali su da je Katarina bila pretposljednja, a Mara posljednja bosanska kraljica, dok pojedini suvremeni istraživači smatraju da je Katarina posljednja bosanska kraljica, a kao takvu pamti je i narodna tradicija s bogatim folklorom vezanim uz čuvanje uspomene na Katarinu među bosanskohercegovačkim Hrvatima.⁸⁶

Unatoč dosadašnjim raspravama i zaključcima, odgovor na pitanje što se dogodilo 1463. godine leži u načinu promatranja povijesti Bosne druge polovice XV. i prve polovice XVI. stoljeća, odnosno je li u osmanskome napadu na Bosnu u ljeto 1463. propalo ili palo Bosansko Kraljevstvo ili je, kao i u hrvatskim zemljama nekoliko stoljeća ranije, došlo samo do smjene vladajuće dinastije i pada dijela teritorija pod osmansku vlast.

Naoko se može činiti da je ovdje riječ o semantičkom pitanju, no stvar je puno kompliciranija. Naime, korištenje sintagme "pad Bosne 1463. godine" historiografski uopće nije sporno, jer su u ljeto 1463. godine Osmanlije doista zaposjeli veći dio Bosne i nesumnjivo se radi o padu Bosanskoga Kraljevstva pod njihovu vlast. No korištenje sintagme "propast Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine", koja se koristi usporedno sa sintagmom "pad Bosanskoga Kraljevstva" čak i u istim zbornicima radova, i zatim pisanje naziva ovoga Kraljevstva pod navodnim znakovima i govorenja o njegovim vladarima poslije 1463. godine kao o marionetskim bosanskim vladarima koje su imenovali tuđinski gospodari potpuno je promašeno iz dva razloga:

⁸⁶ O čuvanju uspomene na kraljicu Katarinu među bosanskohercegovačkim Hrvatima svjedoči narodna baština. Tako žene Kraljeve Sutjeske u znak žalosti za kraljicom i njezinom zlom sudbinom nose crne marame poznate kao *okruge* i *katarinke*, a u istome mjestu sačuvana je predaja prema kojoj je Katarina učila domaće žene umijeću tkanja. Također, uza štovanje kraljice Katarine vezane su i hrvatske tradicionalne tetovaže. DARKO OMERAGIĆ, "Crne marame za kraljicom Katarinom nose se i danas", u: *Oslobođenje*, br. 20008, Sarajevo, 27. 10. 2002., str. 8; ZVONKO MARTIĆ (autor kataloga), *Revija tradicijskog odijevanja i nakita Hrvata Bosne i Hercegovine iz zbirke samostana i duhovnog centra "Karmel sv. Ilije", Buško jezero*, Muzej Mimara, Zagreb, 2005., str. 5; MARINA MARTINOVIĆ, "Tisućljetna tradicija tetoviranja bosanskih Hrvatica", <https://www.dw.com/hr/tisu%C4%87ljetna-tradicija-tetoviranja-bosanskih-hrvatica/a-38058580>, (16. 4. 2025.); VERONIKA ŠVOB, Hrvatske tradicionalne tetovaže sve su veći trend, <https://www.telegram.hr/super1/look/hrvatske-tradicionalne-tetovaze-trend-sve-su-veci-trend-omentiraju-ga-tattoo-majstori-i-umjetnica-oko/> (16. 4. 2025.).

Prvo, već u zimu 1463. godine Matija Korvin je uz pomoć Kosača obnovio Bosansko Kraljevstvo. Drugo, kao marionetski vladari mogu se opisati i neki drugi bosanski vladari iz dinastije Kotromanić. Stjepana Dabišu je ugarsko-hrvatski kralj Sigismund Luksemburgovac 1394. godine prisilio da mu se podredi. Isti je vladar nakon pobjede u bitci kraj Dobora 1408. godine desetkovao bosansko plemstvo i na vlast doveo svoga štićenika, kralja Stjepana Ostoju. Sigismund je također omogućio Tvrtku II. kao svom vazalu povratak na vlast, a ovaj mu je zauzvrat obećao predati bosansku krunu knezu Hermanu II. Celjskom. Naposljetku, i sam Stjepan Tomašević priznao je vrhovnu vlast Matije Korvina nakon što mu je propao pokušaj svog osamostaljenja od Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva uz pomoć pape.

Stoga se ovdje postavlja logičko pitanje, zbog čega Stjepan Dabiša, Tvrtko II., Stjepan Ostoja i Stjepan Tomašević u dijelu historiografije nisu marionetski kraljevi Bosne, iako su položili vazalnu zakletvu Sigismundu Luksemburgovcu i Matiji Korvinu, a Nikola Iločki to jest premda je imao znatno veću političku i vojnu moć od spomenutih bosanskih vladara iz dinastije Kotromanić.⁸⁷ Također, zbog čega se odbacuju činjenice da su Nikolu Iločkoga njegovi suvremenici priznavali bosanskim kraljem, ne samo u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, već i izvan njega?

Iz svega navedenoga proizlazi da o događajima iz ljeta 1463. ipak ne bismo trebali govoriti kao o propasti Bosanskoga Kraljevstva, već samo kao o njegovu privremenom i djelomičnom padu pod osmansku vlast te o smjeni dinastije Kotromanić s bosanskog prijestolja u ljeto 1463., iako je i ova teza historiografski problematična jer se u Bosni poslije te godine javlja još barem jedan vladar iz te dinastije.

Ako prihvatimo tezu da Bosansko Kraljevstvo nije propalo u ljeto 1463., postavlja se onda pitanje kada se to dogodilo? Ovaj događaj mogao bi se datirati negdje u razdoblje između 1477., kada je

⁸⁷ O tome koliko je Nikola Iločki bio politički i vojno moćan dovoljno svjedoči činjenica da se i sam Matija Korvin, čovjek koji je 1460-ih zaustavio daljnje prodiranje Osmanlija prema zapadu na vrhuncu njihove moći te onaj koji je potisnuo Habsburgovce iz Beča, morao naposljetku nagoditi s njime te mu radi stabilizacije unutarnjopolitičkih prilika u svome Kraljevstvu dati na upravu Bosansko Kraljevstvo te preko banske časti i vlast u Hrvatsko-Dalmatinskom i Slavonskom Kraljevstvu.

preminuo kralj Nikola Iločki, i 1480. godine, kada se u izvorima prvi put spominje Jajačka banovina, a ubrzo i Srebrenička banovina.

No, može li se podjela Bosanskoga Kraljevstva na dvije banovine promatrati kao njegov nestanak? Razlog postavljanja navedenoga pitanja leži u tome što je približno u isto vrijeme na jugoistočnim granicama Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva Matija Korvin utemeljio još tri banovine – Mačvansku, Temešvarsku i Severinsku banovinu.⁸⁸ Njihova uspostava nije poništila pravnu činjenicu da su se sve tri banovine nalazile unutar Kraljevine Ugarske, odnosno bile njezinim sastavnim dijelom, kao što je i Erdelj bio smatran sastavnicom Ugarskoga Kraljevstva, unatoč tome što je imao autonomiju.

Ako su te tri banovine i Erdelj bile sastavnim dijelom Ugarskoga Kraljevstva u zajedničkom Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu ili *Archiregnum Hungaricum*, zbog čega onda Jajačka i Srebrenička banovina ne bi prema istom ključu bile smatrane sastavnim dijelom Bosanskoga Kraljevstva uklopljenog poslije 1463. u sastav Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, kao što je Hrvatsko-Dalmatinsko Kraljevstvo poslije 1102. godine bilo uklopljeno, bez da je itko doveo u pitanje državnu individualnost i političku autonomiju tog Hrvatsko-Dalmatinskoga Kraljevstva i poslije Slavonskoga Kraljevstva unutar nove državne zajednice?

U prilog tezi o postojanju Bosanskoga Kraljevstva poslije 1480. moguće najbolje svjedoče riječi samog ugarsko-hrvatskoga kralja Matije Korvina, koji je banove Jajačke i Srebreničke banovine nazivao banovima našeg Bosanskoga Kraljevstva (*banos regni nostri Bosne*), kao i da je poslije njegove smrti 1490. godine bosanska kruna, među ostalim častima i naslovima, bila nuđena njegovu sinu Ivanišu Korvinu

⁸⁸ GÉZA PÁLFFY, "The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)", u: GÉZA DÁVID – PÁL FODOR, *Ottomans, Hungarians, and Habsburg sin Central Europe*, Brill Academic Pub, Leiden – Boston – Köln, 2000., str. 10-13; B. GRGIN, *Počeci rasapa*, str. 14-16, 31-33; A. PAPONJA, "Prostor donje Neretve", str. 37-78; NORA BEREND, "L'évolution de la territorialisation dans la défense de la Hongrie du XIIIe au XVIe siècle", u: STÉPHANE BOISSELLIER – ISABEL CRISTINA FERREIRA FERNANDES (ur.), *Entre Islam et Chrétienté. La territorialisation des frontières, XIe-XVIe siècle*, Rennes, 2020., str. 227-228; R. HORVÁTH, "The Castle of Jajce", str. 92-93.

za odricanje od ugarsko-hrvatskog prijestolja u korist Vladislava II. Jagelovića.

Samim time držimo da nije pitanje je li Bosansko Kraljevstvo, koje je unutar *Archiregnuma Hungaricuma* formalno utemeljio Tvrtko I. svojom krunidbom u Milama 1377., postojalo poslije 1463., nego je li ono unutar tog *Archiregnuma Hungaricuma* imalo poslije 1463. status zasebnoga Kraljevstva kakav su uživali Hrvatsko-Dalmatinsko i Slavonsko Kraljevstvo u to vrijeme, i je li njegovom podjelom na dvije banovine između 1477. i 1480. godine ono bilo razbijeno, a njegov teritorij postao dijelom Ugarskoga Kraljevstva u statusu Erdelja te Mačvanske i Severinske banovine?

Ovaj problem svakako zaslužuje posebnu pozornost, čime izlazi izvan okvira ovoga rada pa će ovdje ostati samo spomenut. Ipak, može se još reći da upravo odgovor na njega rješava dilemu je li Bosansko Kraljevstvo propalo u razdoblju između 1477. i 1480., kada su utemeljene dvije bosanske banovine, ili je ono nestalo 1527. godine padom bosanske prijestolnice Jajca pod osmansku vlast.

Kraljica Katarina Kosača Kotromanić u kolektivnom sjećanju i jačanju nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini

GORAN MIJOČEVIĆ

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: goran.mijocevic@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.243>

UDK: 94 (497.6) -05Katarina
94 (497.6) "04/14"

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. travnja 2025.
Prihvaćeno: 1. srpnja 2025.

ANA ZADRO

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: ana.zadro@ff.sum.ba

MARINA BEUS

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet
University of Mostar
Faculty of Humanities and Social Sciences
E-mail: marina.beus@ff.sum.ba

Sažetak

Kultura sjećanja je u posljednje vrijeme jedna od zastupljenijih interdisciplinarnih tema znanstvenoga diskursa, a razlog tomu svakako treba tražiti u društveno-političkim prijelomnicama koje su obilježile noviju europsku povijest uključujući i Bosnu i Hercegovinu koja svojom kompleksnošću državnog ustroja pobuđuje poseban interes kada je riječ o kolektivnom sjećanju i jačanju nacionalnih identiteta. Stoga, cilj ovoga rada je istražiti na koji način bosansko-hercegovačke društvene elite koriste javni prostor kao poligon za izgradnju kolektivnih identiteta, imajući u vidu da, barem kada je u pitanju hrvatski nacionalni identitet, komemoriranje znamenitih

osoba iz svoje nacionalne povijesti ima vrlo važnu ulogu. Budući da je kraljica Katarina Kosača Kotromanić zasigurno jedna od najpoznatijih osoba iz srednjovjekovnog Bosanskoga Kraljevstva, zanimljivim se čini istražiti upravo njezinu institucionalnu prisutnost u kulturi sjećanja (hodonimiji, nazivima institucija i slično), ali i onu u popularnoj kulturi i narodnoj tradiciji, kao što su nazivi udruga, kulturno-umjetničkih društava, svečanosti i slično, dakako, imajući u vidu posebnost Bosne i Hercegovine kako u teritorijalnom tako i u društveno-političkom ustrojstvu.

Cljučne riječi: kraljica Katarina; srednji vijek; kultura sjećanja; kolektivni identitet sjećanja.

Queen Catherine Kosača Kotromanić in Collective Memory and Strengthening of National Identities in Bosnia and Herzegovina

Original scientific article

Received: 30 April 2025

Accepted: 1 July 2025

Summary

Cultural memory has recently become one of the more prevalent interdisciplinary topics in scientific discourse, and the reason for this certainly lies in the socio-political turning points that have marked recent European history, including Bosnia and Herzegovina, whose complexity of state structure arouses special interest when it comes to collective memory and strengthening of national identities. Therefore, the aim of this paper is to explore how the Bosnian-Herzegovinian social elites use public space as a platform for building collective identities, considering the fact that, at least when it comes to the Croatian national identity, commemorating notable figures from their national history plays a very significant role. Since Queen Catherine Kosača Kotromanić is certainly one of the most well-known figures from the medieval Kingdom of Bosnia, it seems interesting to explore her institutional presence in cultural memory (e.g., hodonymy, names of institutions, etc.), as well as her presence in popular culture and folk tradition, such as the names of associations, cultural and artistic societies, festivities, and the like, taking into account the uniqueness of Bosnia and Herzegovina both in territorial and socio-political structure.

Keywords: queen Catherine; Middle Ages; cultural memory; collective identity.

Uvod

Kultura sjećanja oblikuje način na koji zajednice interpretiraju vlastitu prošlost te kroz različite oblike simboličke reprezentacije prenose povijesno nasljeđe na buduće generacije. U tom kontekstu, lik i uloga kraljice Katarine Kosača, pretposljednje bosanske kraljice iz dinastije Kotromanić, zauzimaju značajno mjesto u kolektivnoj memoriji na prostoru Bosne i Hercegovine. Njezina povijesna i mitološka figura prisutna je u različitim oblicima memorijalizacije koji obuhvaćaju institucionalne prakse, narodne običaje, kao i elemente suvremene popularne kulture.

Cilj ovoga rada je istražiti kako se sjećanje na kraljicu Katarinu konstruirati, održava i transformira kroz određene aspekte kulture sjećanja u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na njihove međusobne interakcije i značenja koja iz njih proizlaze. U tom kontekstu, posebna pažnja bit će posvećena institucionalnom obliku sjećanja, ili drugim riječima, političkoj kulturi sjećanja koja ju stvara, oblikuje ili ukida. Dakle, na temelju prikupljenih podataka o memorijalizaciji kraljičina imena u urbanom narativu, a imajući u vidu teritorijalnu zastupljenost, vladajuće društveno-političke strukture te upravnu složenost Bosne i Hercegovine, razmotrit će se njezina simbolička uloga u kreiranju i jačanju nacionalnih identiteta. Nadalje, analizirat će se i prisutnost kraljice Katarine u sferi pučke kulture ili narodne tradicije, kroz brojne narative, legende i obrede povezane s njezinim životom i stradanjem, čime se potvrđuje kontinuitet i njezina uloga u kolektivnoj imaginaciji naroda. Posebno će se istaknuti narativ o njezinu bijegu iz Bosne. U konačnici, u radu će biti spomenuti i recentni oblici popularne kulture – uključujući književna i glazbena djela, kazališne interpretacije i vizualne medije – koji pružaju nove načine reinterpretacije i revitalizacije sjećanja na kraljicu Katarinu u suvremenom društvenom kontekstu.

Politika sjećanja i nacionalni identitet

Znanstvena problematika raščlambe pojmova pamćenja i sjećanja, uvjetovanih antonimijom pamćenje – zaborav, te pojmova kolektivnoga pamćenja i sjećanja u akademskom diskursu dobiva na značenju početkom 20. stoljeća. Iako je sintagmu "kolektivno pamćenje" prvi upotrijebio Hugo von Hofmannsthal 1902. godine, u znanstvenim

krugovima ova tematika dobiva na značenju dvadesetak godina poslije, kada Maurice Halbwachs u svom djelu *Društveni okviri pamćenja* istupa s tezom o pamćenju kao društvenom fenomenu, odnosno o socijalnoj uvjetovanosti pamćenja.¹ Uz već spomenuto djelo, njegovi uradci kao što su *Legendarna topografija Evanđelja u Svetoj zemlji. Studija o kolektivnom pamćenju* te *Kolektivno pamćenje*, potaknuli su daljnja istraživanja i usmjerili na neka druga polja,² tako da je u drugoj polovici 20. stoljeća kolektivno pamćenje zaokupljalo veći broj znanstvenika među kojima važnu ulogu imaju njemački znanstvenici – egiptolog Jan Assmann i anglistica Aleida Assmann, te francuski povjesničar Pierre Nora kojemu su u fokusu istraživanja mjesta sjećanja.³

¹ Maurice Halbwachs naglašava da sjećanja ima onoliko koliko ima i grupa, te da "svako kolektivno pamćenje ima za oslonac grupu ograničenu u prostoru i vremenu". Usp. MORIS ALBVAŠ [MAURICE HALBWACHS], "Kolektivno i istorijsko pamćenje", u: MICHAL SLÁDEČEK – JELENA VASILJEVIĆ – TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015., str. 57. Detaljnije u: MORIS ALBVAŠ [MAURICE HALBWACHS], *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad, 2013.

² Pamćenje kao pojam u historiografskom je diskursu znatnije zastupljen tek od 70-ih godina prošloga stoljeća, a potaknut je zanimanjem za "autobiografsku literaturu, obiteljska rodoslovlja, posjećivanje muzeja i zaštitu nacionalne baštine". MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA, "Zašto pamćenje i sjećanje", u: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 10. Velik broj relevantnih radova o tematici kolektivnoga sjećanja i pamćenja, koji su nastajali 80-ih godina prošlog stoljeća i potaknuli daljnja istraživanja, objavljeni su u novije vrijeme u zbornicima: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006.; MICHAL SLÁDEČEK – JELENA VASILJEVIĆ – TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015. O istraživanjima vezanim uza sjećanja i pamćenje vidjeti također: BRANIMIR JANKOVIĆ, "Teorijsko-istraživački pristupi. Historija sjećanja i pamćenja", u: *Historijski zbornik*, 63, Zagreb, 2010., str. 270-274.

³ JAN ASSMANN, *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanja i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica, 2005.; JAN ASMAN, "Kolektivno sećanje i kulturni identitet", u: MICHAL SLÁDEČEK – JELENA VASILJEVIĆ – TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015., str. 61-70; JAN ASSMANN, "Kultura sjećanja", u: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 45-78; ALAIDA ASMAN, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd, 2011.; ALAIDA ASMAN, "Sećanje, individualno i kolektivno", u: MICHAL SLÁDEČEK – JELENA VASILJEVIĆ – TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015., str. 71-86; PIERRE NORA, "Između pamćenja i

S obzirom da detaljnija rasprava o ovoj tematici nadilazi koncepcije ovoga rada, a istovremeno imajući u vidu sam naslov koji povezuje prošlost, kolektivno sjećanje i nacionalni identitet, na samom početku smatramo uputnim razjasniti ovu sponu. Dakle, ako kolektivno sjećanje shvatimo kao "skup (je) uspomena što ga dijeli određena zajednica", a kolektivno pamćenje "rad na tom sadržaju",⁴ koji u skladu s političkim procesima podrazumijeva i "smišljeni odnos prema prošlosti", onda pamćenje označava selektiranje i "skladištenje" sadržaja prošlosti, a sjećanje aktualiziranje sačuvanih sadržaja za potrebe sadašnjosti i budućnosti.⁵ Imajući u vidu definiciju J. Assmanna prema kojoj kolektivni identitet razumijeva "sliku koju neka grupa gradi o sebi i s kojom se njezini članovi identificiraju",⁶ cilj je naravno stvaranje pozitivne "slike" prilagođene potrebama sadašnjosti, a važnu ulogu u kreiranju te slike pa onda i u konsolidiranju kolektivnih identiteta imaju povijest i sjećanje, odnosno zajednička prošlost i zajedničko sjećanje pri čemu se izdvajaju i apostrofiraju oni događaji i osobe "koji mogu poslužiti kao obilježja identiteta i kao oslonac sjećanja".⁷ Dakle, iako na izgradnju kolektivnih identiteta utječu zajednički ciljevi, vrijednosti, djelovanje, ipak odnos prema vlastitoj prošlosti itekako je značajan za samodefiniranje, a "živo sjećanje" na zajedničku prošlost pridonosi većoj povezanosti i poistovjećivanju.⁸ Budući da se u svakodnevnom diskursu uglavnom spominju individualno i kolektivno sjećanje, A. Assmann naglašava kako se prijelaz iz prve u drugu razinu sjećanja ne odvija prema jednostavnoj matrici

historije. Problematika mjesta", u: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 21-44. Rezultati istraživanja P. Norre objavljeni su u sedam knjiga s naslovom *Mjesta pamćenja (Lieux de memoire)*. Ova je istraživanja detaljnije analizirao: TODOR KULJIĆ, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006., str. 68-84.

⁴ Citat iz: M. BRKLJAČIĆ – S. PRLENDA, "Zašto pamćenje i sjećanje", str. 17.

⁵ T. KULJIĆ, *Kultura sećanja*, str. 6.

⁶ J. ASSMANN, *Kulturno pamćenje*, str. 155.

⁷ SNJEŽANA KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012., str. 9.

⁸ MICHAL SLADEČEK – JELENA VASILJEVIĆ, "Problematičnost pojma 'kolektivno sjećanje'", u: MICHAL SLADEČEK – JELENA VASILJEVIĆ – TAMARA PETROVIĆ TRIFUNOVIĆ (prir.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd, 2015., str. 10.

jer društvene skupine i institucije nemaju sjećanje kakvo imaju pojedinci, odnosno ne "posjeduju" sjećanje, nego ga uz pomoć različitih simbola, obljetnica, mjesta, medija, pod "kontroliranim uvjetima", što znači uz selektiranje i odbacivanje "nebitnoga", zapravo "proizvođe" za sebe same, te na temelju takva sjećanja konstruiraju identitet.⁹ Prema tomu, kolektivno sjećanje tj. sposobnost društva aktualizirati pojedine segmente prošlosti kroz razne vidove simboličkih formi (znakove, tekstove, obljetnice, ceremonije, spomenike, tradiciju...) predstavlja najvažniji čimbenik u konstruiranju kolektivnih identiteta. U ovom procesu svakako važnu ulogu igra javni prostor i institucionalizacija jer "probrane" osobe, događaji, nadnevcu iz prošlosti postaju "zapamćeni" kroz kulturne artefakte (spomenike, galerije, muzeje, hodonime, nazive institucija), čime sjećanje postaje simbolički posredovano i institucionalizirano. Upravo institucionalizacija daje sjećanju društveno integrativnu ulogu, a samim tim i bitnu kariku u izgradnji kolektivnog, odnosno nacionalnog identiteta.¹⁰

Treba također napomenuti kako se uz institucionaliziranje i kreiranje kolektivnog identiteta otvara mogućnost i za još jedan oblik sjećanja zanimljiv za našu tematiku, a riječ je o političkom sjećanju.¹¹ Ovo sjećanje kojega najčešće karakterizira "filtrirani" sadržaj odnosno sjećanje prilagođeno određenoj političkoj ideologiji, kreira se "odozgo" kroz sustave institucija, politikom jasnih simbola, dopadljivosti i homogenizacije, a profiliranje i promoviranje određenoga narativa ima za cilj održavanje političke moći.¹² Uz političko sjećanje kao specifičan segment kolektivnoga sjećanja vežu se politički

⁹ A. ASMAN, "Sećanje, individualno i kolektivno", str. 77.

¹⁰ M. SLADEČEK – J. VASILJEVIĆ, "Problematičnost pojma 'kolektivno sećanje'", str. 12-13.

¹¹ Opširnije o ovoj tematici: A. ASMAN, "Sećanje, individualno i kolektivno", str. 76-81.

¹² A. ASMAN, "Sećanje, individualno i kolektivno", str. 76-77, 83. Političko sjećanje ostavlja mogućnost manipuliranja, posebice kada je riječ o totalitarnim režimima koji zahvaljujući monopolizaciji vlasti često nastoje kreirati ideologizirano političko sjećanje nametnuti kao službenu povijest. M. SLADEČEK – J. VASILJEVIĆ, "Problematičnost pojma 'kolektivno sećanje'", str. 14.

simboli i rituali kao dijelovi polisistema¹³ koji "izražavaju i predstavljaju posve određenu političku i ideološku orijentaciju... Riječ je o simbolima koji stoje umjesto političkih doktrina, ideologija, entiteta ili pokreta".¹⁴ Izbor simbola u javnom prostoru, kojima dolaskom na vlast svaki novi politički centar nastoji prezentirati i afirmirati svoja politička stajališta u svim segmentima društvene zajednice, čini kanonski sustav simbola.¹⁵

Budući da su za svaku zajednicu posebno važni aspekti posebnost i trajnost, jer je u zajedničkom sjećanju vrlo važna "svijest o svom identitetu kroz vrijeme", povijest služi kao riznica potencijalnih kanonskih simbola iz koje se izvlače određeni događaji i osobe koje imaju cilj stvaranja dojma "analogija, sličnosti i kontinuiteta",¹⁶ ali i vlastitoga legitimiteta. Osim izbora simbola, važnu ulogu u promoviranju političko-ideoloških stajališta imaju i nositelji simbola (institucije, mediji, hodonimi, spomenici, poštanske marke, novčanice...) koji su zapravo posrednici između političkoga središta i ciljane skupine, to jest stanovništva. Pri tomu treba imati u vidu kako su nositelji koji imaju određene uporabne funkcije (nazivi ulica, novčanice, poštanske marke) zbog svoje jednostavnosti i navodne nebitnosti zapravo vrlo značajna karika u prenošenju zadanih društveno-političkih vrijednosti u sferu privatnog.¹⁷ Prema tomu Azaryahu zaključuje kako je kanonski sustav simbola u biti "sustav znakova koji definira formulirani tekst određenoga kolektivnog identiteta", a kreiraju ga

¹³ Polisistem je definiran kao "sustav različitih sustava, koji jedan drugoga pre-sijecaju i djelomično preklapaju, pritom primjenjuju međusobno konkurentno različite opcije, ali djeluju kao strukturirana cjelina". MAOZ AZARYAHU, "Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju", u: *Etnološka tribina*, 22, Zagreb, 1999., str. 258; DUNJA RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, Beograd, 2000., str. 38.

¹⁴ M. AZARYAHU, "Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju", str. 258.

¹⁵ M. AZARYAHU, "Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju", str. 259; D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, str. 38.

¹⁶ J. ASSMAN, "Kultura sjećanja", str. 55.

¹⁷ M. AZARYAHU, "Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju", str. 258, 263-264; D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, str. 39.

"oni koji određuju identitet društva".¹⁸ Upravo iz tog razloga vladajuće elite izgrađujući "svijest o svom identitetu kroz vrijeme", koriste javni prostor kao poligon na kojemu se prožima prošlost i sadašnjost te nastoje utjecati na budućnost, pri tomu vodeći se teorijom kako za kulturno pamćenje "nije bitna činjenična, nego samo upamćena povijest".¹⁹ Stoga gotovo redovito društveno-političke prijelomnice popraćene su procesom dekanonizacije prethodnoga sustava uz istovremeno komemoriranje osoba, događaja, nadnevaka koji promoviraju ideološke postavke novouspostavljene vladajuće elite. Ovakva praksa interveniranja u javnom prostoru s jasnom simbolikom i političkom porukom uočava se i na primjeru Bosne i Hercegovine.²⁰

Međutim, imajući u vidu složenu postdaytonsku državnu strukturu koja nosi podijeljenost na dva entiteta (i distrikt Brčko²¹), tri konstitutivna naroda,²² te različite interese i ciljeve koji se s obzirom na vladajuće nacionalne paradigme dodatno produbljuju (još od prvih višestranačkih izbora vlast je uglavnom u rukama nacionalnih stranaka) uslijedile su različite kulture sjećanja, ne samo na entitetskoj,

¹⁸ M. AZARYAHU, "Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemi pristup istraživanju", str. 262.

¹⁹ J. ASSMANN, "Kultura sjećanja", str. 65.

²⁰ Možda najeklatantniji primjer predstavlja jedna mostarska ulica koja se prostire u naselju Balinovac, a nosila je imena dvojice braće, Ante i Ive, koji su se u vrijeme Drugoga svjetskog rata našli na suprotnim zaraćenim stranama. Ratni ideološki prijepori, koji su barem u javnosti "obilježili" ovu obitelj, kroz mostarsku uličnu nomenklaturu pratit će ih preko sedamdeset godina, točnije do srpnja 2022. (novi naziv Ciglane). Naime, nakon uspostave "druge" Jugoslavije ova je ulica nazvana po partizanskom prvoborcu Anti Zeleniki, dočim je u postsocijalističkom razdoblju preimenovana u Ulicu tabornika Ive Zelenike, Antina brata, koji je bio pripadnik vojnih snaga NDH. Ni Ante ni Ivo, ali ni treći brat Niko, koji je 1944. godine stupio u partizanske jedinice, nisu dočekali kraj ratnih sukoba, a njihovi roditelji, majka Manda i otac Stjepan, preživjeli su ustaški logor iz kojega su, prema svjedočenju kćeri Zdravke, pušteni zahvaljujući intervenciji mostarskog biskupa Petra Čule. Dakle, povijest preimenovanja ove ulice možda ponajbolje oslikava katkada i zlorabljenje gradske hodonimije odnosno javnog prostora za političko-ideološke ciljeve. Detaljnije o ovoj temi: DARKO JUKA, *Jukine crtice*, Mostar, 2020., str. 92-93.

²¹ https://www.ohr.int/ohr_archive/odluka-visokog-predstavnik-a-o-uspostavi-brcko-distrikta-bosne-i-hercegovine/ (13. 1. 2025.).

²² https://www.ustavnisud.ba/public/download/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_hrv.pdf (13. 1. 2025.).

nego i na etničkoj razini.²³ Zapravo različitost u razumijevanju povijesti, a onda i u kreiranju sadašnjosti i budućnosti, koje se projiciraju iz sjećanja odnosno prošlosti,²⁴ imali su za posljedicu jačanje nacionalno-religijskih identiteta kao primarnih načina identificiranja ne samo u privatnoj, nego i javnoj sferi,²⁵ što se primjerice nepobitno manifestiralo i kod definiranja zajedničkih državnih simbola (zastave, grba i himne) pa je konačno rješenje 1998. odnosno 1999. godine nametnuo ondašnji visoki predstavnik za BiH Carlos Westendorp.²⁶

Kraljica Katarina u urbanom narativu Bosne i Hercegovine

Javni prostor, kako je već naglašeno, ima vrlo važnu ulogu u kreiranju kolektivnoga sjećanja, a onda i u jačanju nacionalnog identiteta

²³ Ovu tezu potvrđuje i objavljena studija temeljena na terenskim istraživanjima u čijem je fokusu bila kultura sjećanja na rat 1990-ih, analizirajući političke narative, ulogu pamćenja i zaborava, te načine institucionaliziranja sjećanja kroz svakodnevicu četiri lokalne zajednice: Kiseljak, Konjic, Foča i Velika Kladuša. Vidjeti u: NEJRA NUNA ČENGIĆ – TAMARA ŠMIDLING (ur.), *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017.

²⁴ T. KULJIĆ, *Kultura sećanja*, str. 8.

²⁵ TORSTEN KOLIND, "In Search of 'Decent People': Resistance to Ethnicization of Every Day Life among the Muslims of Stolac", u: XAVIER BOUGAREL – ELISSA HELMS – GER DUIJZINGS (ur.), *In The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Postwar*, Hampshire, 2007., str. 124.

²⁶ <https://www.ohr.int/?p=67201&print=pdf>, *Odluka o nametanju Zakona o zastavi BiH* (13. 1. 2025.); <https://www.ohr.int/decision-on-the-shape-and-design-of-the-coat-of-arms-of-bih-3/>, *Odluka o obliku i izgledu grba BiH* (13. 1. 2025.); <https://www.ohr.int/odluka-o-zakonu-o-drzavnoj-himni-bosne-i-hercegovine/>, *Odluka o Zakonu o Državnoj himni Bosne i Hercegovine* (13. 1. 2025.). Također do suglasja nije došlo niti po pitanju definiranja Dana državnosti BiH. Naime, kako prijedlog *Zakona o praznicima Bosne i Hercegovine i neradnim danima* iz 2009. nije prošao pravnu proceduru (niti je u prijedlogu bio naveden 25. studeni – Dan državnosti BiH) na snazi je Zakon o praznicima iz nekadašnje SFRJ koji prepoznaje samo međunarodne praznike, tako da se navedeni nadnevak kao Dan državnosti službeno obilježava samo u Federaciji BiH, ili bolje reći u dijelovima ovog entiteta jer u nekim općinama i gradovima, u kojima je na vlasti hrvatska politička elita, ovaj praznik nije zaživio. Usp. <https://www.iusinfo.hr/zakonodavstvo/zakon-o-praznicima-socijalisticke-federativne-republike-jugoslavije-1>, *Ukaz o proglašenju Zakona o praznicima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (13. 1. 2025.); "Zakon o proglašenju 25. novembra Danom državnosti Republike Bosne i Hercegovine", u: *Službeni list RBiH*, 9/95.

nastankom samostalne Bosne i Hercegovine dolazi do posljednje značajne izmjene kako u nomenklaturi različitih institucija, ulica i trgova, tako i u stvaranju novih ambijentalnih poruka i mjesta sjećanja. Ovaj proces popraćen je uklanjanjem jugoslavensko-socijalističkog okvira, kroz odbacivanje simbola i osoba koji podsjećaju na prijašnje društveno-političko razdoblje, te uspostavom novih nacionalnih narativa uzrokovanih identitetsko-političkim zaokretom.²⁷ Međutim, kako je Bosna i Hercegovina od svih bivših jugoslavenskih republika prošla najteži put do neovisnosti (obilježen ratnim sukobima Srba i Bošnjaka, Srba i Hrvata te Bošnjaka i Hrvata, kao i među-bošnjačkim sukobom), ovaj proces uprostorenja i institucionaliziranja vladajućega društveno-političkog narativa popraćen je, ne samo distanciranjem od prethodnog društvenog okvira, nego i brisanjem simbola konkurentskih (etnonacionalnih) skupina. Primjer ovakve politike možemo pratiti i kroz preimenovanja ulične nomenklature u Banjoj Luci gdje su uglavnom komemorirani znameniti Srbi (1990. godine po poznatim srpskim osobama bilo je nazvano 114 ulica, dok se u novije vrijeme ta brojka popela na 338) uz istovremeno dekomemoriranje bošnjačkih/muslimanskih imena (1990. godine 81 ulica, a deset godina kasnije samo 3 ulice).²⁸ Ovakvih primjera imamo i u pojedinim gradovima ili dijelovima gradova u Federaciji BiH. Jedan od takvih je i grad Mostar gdje je devedesetih godina prošloga stoljeća došlo do izravnih hrvatsko-bošnjačkih ratnih sukoba, te je grad

²⁷ Ovaj proces najuočljiviji je kod preimenovanja hodonima u postsocijalističkome razdoblju u državama koje su bile u sastavu bivše Jugoslavije o čemu se može više vidjeti u: SRĐAN RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslavenskim zemljama", u: *Narodna umjetnost*, Zagreb, 2/2014., str. 121-128. Primjere ovakvoga postupanja susrećemo i u drugim europskim zemljama posebice u posttranzicijskom razdoblju. D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada*, str. 45; S. RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslavenskim zemljama", str. 129. U Srbiji je posebno bila izražena averzija prema Titu koji je kao "Hrvat" okrivljen za sve pretrpljene srpske nedaće tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata, što je rezultiralo izmjenama naziva ulica i trgova te gradova i institucija koji su nosili njegovo ime. O tome: HOLM SUNDHAUSSEN, "Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija 'sjećanja' i mitova", u: MAJA BRKLJAČIĆ – SANDRA PRLENDA (prir.), *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb, 2006., str. 258.

²⁸ S. RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslavenskim zemljama", str. 127.

unatoč formalno-pravnim aktima koji govore o jedinstvenu gradu, promatrajući nacionalnu strukturu stanovništva, a onda i vladajuće politike, u biti ostao na svojevrsan način podijeljen s većinski hrvatskim stanovništvom u zapadnim kvartovima, odnosno dominantno bošnjačkim stanovništvom u istočnom dijelu grada. Ova podjela očitovala se i u prostornoj politici gdje je hrvatska politička elita u zapadnom dijelu grada već sredinom devedesetih godina i kroz uličnu nomenklaturu s nedvojbeno hrvatskom simbolikom težila obilježiti "pripadajući im" teritorij (s obzirom na nacionalnu strukturu i dominantnu politiku) dekomemorirajući ne samo nazive koji su podsjećali na prethodni društveni poredak, nego i nazive konkurentskih etno-političkih grupacija. Izuzetak čini nekoliko uglavnom "slijepih" ili malih ulica poput Medreska, Škorina, Čalina, Ekrema Čurića, Ljube Brešana, Karla Batka, I. ulica, V. ulica, Brkanovo brdo. S druge pak strane u istočnom dijelu grada, s dominantnom bošnjačkom većinom, poslijeratne intervencije u prostornoj simbolici grada bile su neznatne. Jedan od razloga svakako je i činjenica da u tom dijelu grada i nije bilo nazivlja koji se mogu dovesti u vezu sa suvremenim hrvatskim nacionalnim identitetom, odnosno postojeća ulična nomenklatura uglavnom ima osmanski prizvuk ili pak podsjeća na (prethodni) sustav koji je ponudio rješavanje pitanja nacionalnoga statusa ondašnjih muslimana.²⁹

²⁹ Detaljnu analizu preimenovanja mostarskih ulica kroz 20. stoljeće, ali i u ostalim općinama dvije hercegovačke županije (Hercegovačko-neretvanska i Zapadno-hercegovačka) vidjeti u: DIJANA KORAĆ – MARINA BEUS, *Prošlost u sadašnjosti. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine*, Mostar, 2021., str. 29-72. Detaljnije o uprstoravanju dominantnih nacionalno-političkih narativa i potiskivanju konkurentnih skupina u poslijeratnim općinama Kiseljak, Konjic i Foča vidjeti u: TAMARA BANJEGLAV – LEJLA GAČANICA – NIKOLINA MARJANOVIĆ, "'Za ljubav je potrebno dvoje, ali i za rat je potrebno dvoje': Kultura sjećanja na rat u Kiseljaku", u: NEJRA NUNA ČENGIĆ – TAMARA ŠMIDLING (ur.), *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017., str. 14-33; BELMA BEĆIRBAŠIĆ – IVANA STANKOVIĆ, "Zločini u naše ime, tišine o našim zločinima: Ratno naslijeđe Armije BiH (1992-1995) u ličnim i službenim sjećanjima na području Konjica", u: NEJRA NUNA ČENGIĆ – TAMARA ŠMIDLING (ur.), *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017., str. 18-45; ELMAJA BAVČIĆ – BELMA BULJUBAŠIĆ – JASNA KOVO, "Mjesto poricanja, zaborava i šutnje", u: NEJRA NUNA ČENGIĆ – TAMARA ŠMIDLING (ur.), *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017., str. 18-33. O kulturi sjećanja

Imajući u vidu već naglašenu činjenicu da osim samoga simbola vrlo važnu ulogu imaju i nositelji simbola kao reprezenti javnog promoviranja uglavnom selektiranih povijesnih sadržaja, te da simbolizacija i aktualizacija prošlih događaja, odnosno važnost sjećanja, ima važnu ulogu u izgradnji nacionalnih identiteta, institucionalni pristup u kreiranju javnog prostora, a onda i kolektivnog sjećanja, zapravo se nameće kao logičan slijed. Stoga ulična toponimija s gledišta političke moći postaje potencijal za uvođenje autorizirane verzije povijesti u ljudsku svakodnevicu.³⁰ Naime, hodonimi zbog svoje složene simbolike, koja s jedne strane podrazumijeva kreiranje prostorne identifikacije, dok s druge strane, kroz "nenametljivo" podsjećanje na odabrane osobe, značajne datume i događaje te mjesta, dobivaju puno dublje simboličko značenje postajući važan čimbenik ideologiziranja svakodnevnoga života.³¹ Drugim riječima, ulice i trgovi kao

i dva dominantna narativa o ratu (Narodne obrane i Petog korpusa kao rezultat međubosnjačkih sukoba) u Velikoj Kladuši vidjeti u: SLOBODANKA DEKIĆ – LEJLA SOMUN-KRUPALIJA – SELMA ZULIĆ ŠILJAK, "Kultura sjećanja i zaborava na rat u Velikoj Kladuši", u: NEJRA NUNA ČENGIĆ – TAMARA ŠMIDLING (ur.), *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017., str. 18-33.

³⁰ Kari Palonen ulično nazivlje promatra kao osnovni parametar gradskoga teksta koji nam omogućuje da dobijemo brz uvid u povijest grada, a posebice u promjene političke klime, dok njihovo imenovanje smatra normativnom procedurom koja propisuje granice prihvatljivog i određuje odlike "dobrih imena". KARI PALONEN, "Reading Street Names Politically", u: KARI PALONEN – TUIJA PARVIKKO (ur.), *Reading the Political: Exploring the Margins of Politics*, Tampere, 1993., str. 104-105.

³¹ Zanimanje za ovu problematiku unutar hrvatskoga akademskog diskursa potaknula je devedesetih godina prošlog stoljeća etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin. Riječ je o njezinim istraživanjima publiciranim 90-ih godina prošloga stoljeća, a koja su, uz određene preinake, objedinjena u knjizi: D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*. Nakon objave ovog uratka nastaje niz radova koji s različitih aspekata i u okviru različitih društvenih i humanističkih znanosti pristupaju ovoj tematici. Vidjeti: BORISLAV GRGIN, "Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova", u: *Povijesni prilozi*, 32, Zagreb, 2007., str. 283-295; ZLATKO BEGONJA, "Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću", u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 2006., str. 703-720; ZDRAVKA JELASKA MARIJAN, "Službena imenovanja i preimenovanja ulica u Splitu 1912.-1928. godine", u: *Studia ethnologica Croatica*, 26, Zagreb, 2014., str. 229-252; IVANA CRLJENKO, "Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i

nositelj simbola "službenu" povijest i identitet "transferiraju u semiosferu grada, čime zvanični nazivi u javnom gradskom prostoru predstavljaju i važnu komponentu službenih kultura pamćenja",³² a kako "ulična tabla predstavlja najjeftiniju vrstu spomeničkoga kipa"³³ ona postaje najraširenije prostorno sredstvo za promoviranje službenih politika nacionalnih identiteta. Stoga gradski tekst³⁴ vrlo često "ispisuju" prepoznatljiva imena iz nacionalne povijesti, među kojima su se našla i ona iz mnogo dalje prošlosti kao što je srednji vijek (brojni srednjovjekovni hrvatski i bosansko-humski vladari i velmože),

istarskih gradova", u: *Hrvatski geografski glasnik*, Zagreb, 1/2008., str. 67-89; JELENA STANIĆ – LAURA ŠAKAJA – LANA SLAVUJ, "Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova", u: *Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 1-2/2009., str. 89-124; LENA MIROŠEVIĆ, "Imena ulica i trgova kao odraz zajedničkoga kulturno-povijesnog naslijeđa", u: *Kartografija i geoinformacije*, 16, Zagreb, 2011., str. 57-71; LAURA ŠAKAJA – IVANA CRLJENKO, "Periferni gradski tekst. Ulično nazivlje i spomenici zagrebačke Dubrave u semiotičkoj perspektivi", u: *Etnološka tribina*, 40, Zagreb, 2017., str. 236-259; BOJAN MARJANOVIĆ, "Promjena vlasti, promjena ulica", u: *Diskrepancija*, 12, Zagreb, 2007., str. 105-127; LENA MIROŠEVIĆ – MARIN BORZIĆ, "Ulična nomenklatura grada Splita kao odraz političkih i kulturnih promjena", u: *Etnološka tribina*, 37, Zagreb, 2014., str. 187-201; IVICA MATAIJA, "Gospička hodonimija", u: *Folia onomastica Croatica*, 23, Zagreb, 2014., str. 143-158; SRĐAN RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslavenskim zemljama", u: *Narodna umjetnost*, Zagreb, 2/2014., str. 117-132; DRAGAN MARKOVINA, "Kultura sjećanja u Splitu: fenomen dvadesetog stoljeća", u: *Kulturna baština*, 38, Split, 2012., str. 65-88; DRAGAN MARKOVINA, "Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja. Komparativno-historijska studija", u: MOMIR SAMARDŽIĆ – MILIVOJ BEŠLIN – SRĐAN MILOŠEVIĆ (ur.), *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru*, Novi Sad, 2013., str. 265-296. S obzirom da su u nekim europskim zemljama slična istraživanja započela još prije, u navedenim djelima može se vidjeti pregled radova stranih autora pri čemu svakako treba istaknuti činjenicu da se 80-ih godina prošloga stoljeća izraelski geograf Maoz Azaryahu, u okviru kulturne geografije, prvi pozabavio tematikom preimenovanja hodonima nakon čega se slična istraživanja intenziviraju i u drugim znanostima, naravno s drukčijim pristupima i ciljevima.

³² S. RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama", str. 119.

³³ DUNCAN LIGHT – ION NICOLAE – BOGDAN SUDITU, "Toponymy and the communist city: Street names in Bucharest (1948–1965)", u: *GeoJournal*, 2/2002., str. 140; <https://doi.org/10.1023/A:1022469601470> (13. 1. 2025.).

³⁴ Definiciju sintagme kao i pregled relevantnih radova vidjeti: L. ŠAKAJA – I. CRLJENKO, "Periferni gradski tekst. Ulično nazivlje i spomenici zagrebačke Dubrave u semiotičkoj perspektivi", str. 236-238.

kako bi se osigurala svijest o nacionalnom identitetu u prošlosti, jer "nema identiteta bez kontinuiteta".³⁵

Promatrajući današnju bosansko-hercegovačku hodonimiju zapaža se kako posebno mjesto u urbanom narativu zauzima kraljica Katarina Kotromanić čije je ime komemorirano u uličnom nazivlju 23 grada/općine ili pak naselja: Mostar, Široki Brijeg, Posušje, Čapljina, Ljubuški, Čitluk, Stolac, Neum, Livno, Tomislavgrad, Gornji Vakuf-Uskoplje, Kreševo, Kupres, Kiseljak, Haljinići i Kraljeva Sutjeska općina Kakanj (riječ je o jednoj ulici koja se proteže kroz ova dva naseljena mjesta), Domaljevac, Donja Mahala kod Orašja, Novi Travnik, Tuzla, Zenica, Bihać, Fojnica i Vitez.³⁶ Najveći broj imenovanih ulica

³⁵ T. KULJIĆ, *Kultura sećanja*, str. 138.

³⁶ Poradi vjerodostojnosti podataka donosimo podatke iz službenih glasila ili pak službene odluke o imenovanjima navedenih ulica: *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Mostar*, Mostar, 1-2/1995., str. 10; *Službeni glasnik općine Široki Brijeg*, Široki Brijeg, 1/2004. str. 30; *Službeni glasnik općine Posušje*, Posušje, 1/2005., str. 8; *Narodni list općine Čapljina. Službeno glasilo*, Čapljina, 2/1993., str. 1; *Narodni list općine Čapljina. Službeno glasilo*, Čapljina, 2/2016., str. 50; *Službeni glasnik općine Ljubuški*, Ljubuški, 1/2016., str. 3; *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 8/2013., str. 140-141; *Narodni list općine Stolac*, Stolac, 3/1994., str. 3; *Rješenje o utvrđivanju novih imena ulica u Neumu*, br. Rješenja R-01-I-13/02, Neum, 27. ožujka 2002.; *Odluka o adresnom sustavu općine Neum i označavanju naseljenih mjesta, ulica i trgova nazivima te zgrada brojevima*, broj Odluke 01-02-870/17, Neum, 19. 6. 2017.; *Službeni glasnik grada Livna*, Livno, 4/2018., str. 95; *Službeni glasnik općine Tomislavgrad*, 2/2018., str. 29; *Službeni glasnik općine Gornji Vakuf – Uskoplje*, 11/2009., str. 265; *Službeni glasnik općine Kreševo*, 2/2018., str. 4; *Službeni glasnik općine Kupres*, 37/2018-19., str. 5; *Službeni glasnik općine Kiseljak*, 8/2011., str. 24; *Službene novine općine Kakanj*, 7/2019., str. 1; *Službeno glasilo općine Domaljevac – Šamac*, 5/1999., str. 14; *Službeni glasnik grada Orašja*, 8/2022., str. 160; *Službeni glasnik općine Novi Travnik*, 3/2018., str. 5; *Službeni glasnik grada Tuzle*, 1/2022., str. 18; *Službene novine općine Zenica*, 4/2006., str. 6; *Službeni glasnik grada Bihaća*, 3/2016., str. 114; *Odluka o utvrđivanju naziva ulica na području općine Fojnica*, broj: 01-05-698 od 15. 8. 2004., str. 2; *Odluka o izmjeni i dopuni Odluke o imenovanju ulica i obilježavanju zgrada brojevima*, broj Odluke: 01-07-394/95, Vitez, 7. 8.1995. Popularnost ove Kraljice u hrvatskome narodu potvrđuju i hodonimi koji nose njezino ime u Republici Hrvatskoj (ulice u Velikoj Gorici, Gračacu, Vinkovcima, Korenici, Slavonskom Brodu, Bjelovaru, te park u Osijeku). SLAVEN LETICA, *Let iznad kukavičjeg gnijezda*, Zagreb, 2007., str. 292. Prisutnost ulica u Gračacu i Korenici vidjeti na: <https://www.google.com/maps> (13. 1. 2025.). S druge pak strane, iako glavni grad Republike Srbije kroz svoju hodonimiju čuva sjećanje na pretposljednju bosansku kraljicu, prema

nalazi se u mjestima s većinski hrvatskim stanovništvom odnosno u gradovima i općinama gdje su na vlasti hrvatske političke elite. Ovo potvrđuje i detaljnija analiza ulične onomastike na području dviju hercegovačkih županija (Hercegovačko-neretvanske i Zapadno-hercegovačke županije) koja je pokazala da među komemoriranim bosansko-humskim vladarima i velmožama upravo kraljica Katarina Kotromanić zauzima prvo mjesto, čije ime nosi osam ulica³⁷ i jedan trg (u Čapljini), što čini 32% od ukupno zabilježenih ulica i trgova koji nose imena po srednjovjekovnim bosansko-humskim vladarima i velmožama.³⁸ Da se ulična nomenklatura, kako naglašava Dunja Rihtman-Auguštin, "nikad ne konstituira i ne mijenja spontano, nego je u pravilu ovisna o političkim ideologijama i političkoj moći",³⁹ koje se oslanjaju, kako je već naglašeno, na ulogu i značaj kulturno-povijesnoga nasljeđa u jačanju kolektivnog identiteta, pokazuje i primjer pre/imenovanja ulica u općini Glamoč. Naime, nakon vojne operacije *Ljeto '95.* na ovom području vlast je preuzela hrvatska politika, što potvrđuju i prvi poslijedaytonski lokalni izbori 1997. godine.⁴⁰ Uslijed promjene vlasti, ali i strukture stanovništva (odlazak srpskog, a priljev hrvatskog i bošnjačkog stanovništva iz Republike Srpske i Središnje Bosne)⁴¹ ondašnje vlasti donijele su *Odluku o preimenovanju naziva ulica i davanje novih imena ulica u Glamoču*, čime su prijašnji nazivi ulica koji podsjećaju na prethodni sustav

podacima kojima raspolažemo, u Republici Srpskoj nema niti jedna ulica, a ni institucija koja komemorira njezino ime.

³⁷ U općini Čitluk nalaze se dvije ulice posvećene ovoj kraljici – jedna u Čitluku, a druga u Bijakovcima. Usp. *Službeno glasilo Općinskog vijeća općine Čitluk*, Čitluk, 8/2013., str. 140-141.

³⁸ U navedene dvije županije 27 ulica i jedan trg nazvani su po jednom od 11 srednjovjekovnih bosansko-humskih vladara i velmoža. Opširniju analizu ove tematike vidjeti u: D. KORAĆ – M. BEUS, *Prošlost u sadašnjosti. Primjeri selektivnoga sjećanja u hodonimima Hercegovine*, str. 63-72, 130-148.

³⁹ D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, str. 48-49; S. RADOVIĆ, "Politike simbola na gradskim ulicama: obrasci preimenovanja javnih prostora u postjugoslavenskim zemljama", str. 119.

⁴⁰ <https://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/97results/results97.PDF> (3. 2. 2025.).

⁴¹ <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacion-po-mjesnim.pdf> (3. 2. 2025.); <https://www.statistika.ba/?show=12&id=10359> (3. 2. 2025.). Vidjeti također:

zamijenjeni novim koji komemoriraju osobe i toponime vezane uz hrvatsku nacionalnu povijest. Među znamenitim osobama vrijednih sjećanja našla se i kraljica Katarina.⁴² Procesi povratka izbjeglih osoba koji su doveli do ponovnoga preslagivanje nacionalnog sastava stanovništva, te promjene političkih aktera u predstavničkom i zakonodavnom tijelu vlasti počevši s lokalnim izborima 2000. godine,⁴³ odrazili su se i na glamočku hodonimiju. Naime, Općinsko vijeće općine Glamoč, na sjednici održanoj 29. ožujka 2004., donijelo je *Odluku o promjeni naziva ulica u općini Glamoč sa nazivima iz 1991. godine*,⁴⁴ što znači da je i ime pretposljednje bosanske kraljice Katarine Kotromanić uklonjeno iz ulične onomastike ove općine.⁴⁵ Ovo

<https://web.archive.org/web/20080308234549/http://www.svjettlorijeci.ba/arhiva/html/2003/04-2003/revija/reportazel.html>, MARIJAN KARAULA, *Slikom i riječju iz Glamoča. Stara župa mlade nade* (3. 2. 2025.).

⁴² *Narodne novine općine Glamoč*, 1/1996., str. 14-15.

⁴³ O rezultatima lokalnih izbora više na službenim stranicama: https://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/2000mun/FinalPartyVotes085_20000420_11_51.PDF (3. 2. 2025.); <https://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/Rezultati2004/Kratki/Opcinski%20nacelnici%20u%20Federaciji%20BiH.pdf> (3. 2. 2025.); <https://www.izbori.ba/Documents/Documents/Rezultati%20izbora%2096-2002/Rezultati2004/Kratki/OpcinskavijecaSkupstineopstina.pdf> (3. 2. 2025.).

⁴⁴ *Odluka o promjeni naziva ulica u općini Glamoč sa nazivima iz 1991. godine*, br. 01-16/04, od 29. 3. 2004., str. 1-2.

⁴⁵ Amer Maslo u svom uratku u kojem spominje i distribuciju ulica kraljice Katarine po općinama i gradovima BiH, kako sam navodi, oslanjao se na aplikaciju GoogleMaps, pa imenovanu ulicu pogrešno evidentira i u glamočkoj općini. Do previda je došlo i u općini Grude te općini Busovača. AMER MASLO, "Bosanski lonac sjećanja: 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine", u: *Prilozi*, 49, Sarajevo, 2020., str. 291, bilj. 49-50. Na naše traženje iz Općinskoga vijeća općine Busovača u pisanoj formi potvrđeno nam je da u ovoj općini nemaju imenovanu ulicu po Katarini Kotromanić Kosača. Popis preimenovanih ulica u općini Grude vidjeti u: *Službeno glasilo ulica, parka i trga imenima i zgrada brojevima na području općine Grude*, br. Odluke 01-23-250/04, Grude, 22. 6. 2004.; MARINA BEUS – DIJANA KORAČ, *Ne/zaboravljene žene. Hodonimi i nazivi škola kao pokazatelji sjećanja Hrvata u Hercegovini*, Mostar, 2022., str. 51-52. Pozivajući se na Maslu istu pogrešku prenosi i Dženan Dautović. Vidjeti: DŽENAN DAUTOVIĆ, "Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici", u: SABINA VELADŽIĆ – AIDA LIČINA-RAMIĆ (ur.), *Zamišljanje žene: o ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti BiH*, Sarajevo, 2023., str. 29.

je jedan od svježijih primjera u kojem je javni prostor, u ovom slučaju hodonimija jedne općine, u vrlo kratkom razdoblju, od svega osam godina, dva puta prilagođavan vladajućoj ideologiji, odnosno dominantnom nacionalno-političkom narativu koji teži, ne samo omeđivanju teritorija i jačanju identiteta, nego i održavanju političke moći.

Naravno, treba spomenuti kako se i u nekim bosanskohercegovačkim gradovima i općinama s većinski bošnjačkim stanovništvom, a riječ je o Bihaću, Zenici, Tuzli i Fojnici, također čuva sjećanje na kraljicu Katarinu. Međutim, ovdje se očito radi o "drukčijem" narativu, ali opet kreiranu pod utjecajem vladajuće bošnjačke političke i intelektualne elite i sve aktualnije paradigme o kontinuitetu bosanske državnosti i težnjama o uspostavi građanske države. Za razliku od hrvatskoga naroda, koji je spominjao kraljicu Katarinu u historiografskim djelima još prije 150 godina,⁴⁶ bošnjački narod u

⁴⁶ O kraljici Katarini u zadnjih 150 godina napisan je zamjetan broj znanstvenih radova. Prvi rad o njezinu životu napisao je Ivan Kukuljević Sakcinski davne 1852. godine. IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, "Katarina, kraljica bosanska", u: *Neven*, Zagreb, 1/1852., str. 2-13. Detaljniji pregled literature do 2003. godine može se vidjeti u: ESAD KURTOVIĆ, "Prilog bibliografiji radova o bosanskoj kraljici Katarini Kotromanić (1425-1478). U povodu 580. obljetnice rođenja i 525. obljetnice smrti", u: *Bosna franciscana*, 22, Sarajevo, 2005., str. 201-211. Navodimo također važnije znanstvene radove koji su u novije vrijeme objavljeni, a dotiču se života kraljice Katarine: KREŠIMIR REGAN, *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425-1478)*, Zagreb, 2010.; EMIR O. FILIPOVIĆ, "Was Bosnian Queen Catherine a member of the Third of St. Francis?", u: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1/2015., str. 165-182; DIJANA KORAĆ, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Mostar, 2015. O boljem razumijevanju života kraljice Katarine provedenog u Rimu od velikog značenja su radovi: LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 36, Zagreb, 2018., str. 61-80; LUKA ŠPOLJARIĆ, "Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio drugi: Nikola Modruški, De humilitate", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 37, Zagreb, 2019., str. 83-97. Potaknut romanom Ibrahima Kajana (publiciran više puta) *Katarina, kraljica bosanska*, A. Zilić objavio je rad u kojemu izražava sumnju u autentičnost oporuke kraljice Katarine, ali ne donosi definitivni zaključak po ovom pitanju. Opširnije: ADIS ZILIĆ, "Testament kraljice Katarine, mit ili stvarnost? Prilog proučavanju državno-pravnog poretka srednjovjekovne Bosne", u: *Časopis Fakulteta humanističkih nauka u Mostaru*, 10, Mostar, 2015., str. 35-65.

znatno manjoj mjeri bio je povezan s likom ove Kraljice, ali i općenito sa srednjovjekovnim Bosanskim Kraljevstvom i osobama koje su tada djelovale. Gledajući kroz prizmu vjerske pripadnosti, sjećanjem su, kada je riječ o srednjovjekovlju, uglavnom vezani za lik sultana Mehmeda II. Osvajača kojega smatraju donositeljem islama u Bosnu i Hercegovinu i on postaje središnja osoba čije se ime komemorira u nazivima džamija, udruga, institucija i ulica.⁴⁷ Kraljica Katarina, ali i ostale znamenite osobe iz ovoga razdoblja poput Kulina bana, Stjepana Tvrtka I. ili Jelene Grube, postaju zanimljive u ratnim godinama, kada dolazi do sve dominantnijeg "filtriranja" pa i falsificiranja povijesnih činjenica vezanih uz kraljicu Katarinu u svrhu političkog ideologiziranja, a interpretacija tih činjenica graniči s populizmom i mitomanijom.⁴⁸ Očiti primjer populizma jest ideja Envera Imamovića iz 1990. godine o povratku posmrtnih ostataka kraljice Katarine u njezinu domovinu, a kao posljednje počivalište vidi jednu od franjevačkih samostanskih crkava.⁴⁹ Međutim, najreprezentativniji

⁴⁷ Ovdje skrećemo pozornost na već spominjani rad Amera Masle u kojemu obrađuje kulture sjećanja tri konstitutivna naroda u BiH na pad Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine, te analizira prisutnost imena dviju važnih osoba, kraljice Katarine i sultana Mehmeda II. Osvajača, u današnjem vremenu. A. MASLO, "'Bosanski lonac sjećanja': 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine", str. 273-307. Pogledati i rad: DŽ. DAUTOVIĆ, "Sudbine velom zaborava skrivene: Žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici", str. 17-61.

⁴⁸ Da se prekrajanje povijesti u svrhu dnevnopolitičkih potreba nije događalo samo 1990-ih godina svjedoči nam i postavljeni spomenik povelji Kulina bana u Tuzli iz 2012. godine, pred same lokalne izbore u većinski bošnjačkom gradu, na kojemu je ispisana spomenuta povelja, ali iz njezina teksta izostavljeni su invokacija, aprekacija i datacija, odnosno elementi koji upućuju na Kulinovu pripadnost kršćanstvu. <https://www.vecernji.hr/vijesti/tuzlaci-izbacili-evandjelje-iz-povelje-kulina-bana-455452>; <https://www.klix.ba/vijesti/bih/povelji-kulina-bana-nedostaju-elementi-o-krscanskoj-povijesti-bosne/120922018> (10. 2. 2025.).

⁴⁹ Iako je poznata činjenica da je prilikom renovacije crkve Aracoeli, gdje je bilo kraljičino posljednje počivalište, sredinom 16. stoljeća izgubljen trag njezina groba i zemnih ostataka, a ploča s likom i imenom izmještena na stup u crkvi, to ne sprječava E. Imamovića u iznošenju ideje o povratku njezinih zemnih ostataka u Bosnu i Hercegovinu pa navodi kako bi "kao nova počivališta najbolje [bi] odgovarala jedna od franjevačkih samostanskih crkava, bilo ona u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci ili Kreševu, jer se sve tri nalaze na teritoriji nekadašnje tzv. kraljeve zemlje. Možda najprije u Fojnici jer je za tu župu kraljica bila posebno

primjer mitomanije počeo je s Mustafom Ćemalom još 1994. godine a, nažalost, traje i danas, šireći se posredstvom društvenih mreža. Naime, ovaj je autor u tjedniku *Ljiljan*, inače negdašnjem glasilu Stranke demokratske akcije, dakle, najjače nacionalne stranke bošnjačkoga naroda, u trodijelnom feljtonu posvećenu kraljici Katarini iznio niz pogriješnih podataka koji se ne mogu potkrijepiti povijesnim izvorima, poput onoga da se pobratimila sa sultanom Mehmedom II. Osvajačem i da mu je poslala djecu u Istanbul na čuvanje.⁵⁰ Zdravorazumski je postaviti pitanje: zašto bi jedna majka nekome tko uništava njezin dom poslala svoju djecu? Očito se radi o namjernom iskrivljivanju povijesnih činjenica kako bi se kroz novoformirano kolektivno sjećanje na srednjovjekovlje "bildao" nacionalni identitet jednoga naroda te stvorila podloga za političku retoriku kontinuiteta državne tvorevine još, barem, od srednjovjekovlja. Sudeći po društvenim mrežama i portalima različitih udruga i udruženja gdje se pod krinkom "razotkrivanja mitova i laži iz bosanske historije" olako manipulira i zlorabe povijesne činjenice, ovaj narativ itekako uzima maha. Tako nailazimo na niz nelogičnih konstatacija, između ostalog, kako je Katarina "morala" preći na katoličanstvo, ili pak da je Mehmed II. Osvajač 1463. godine "intervenirao" u Bosni na njezin poziv. Kada je pak riječ o njezinu boravku u Rimu naglasak je na tomu da se njezinim mučenjem i maltretiranjem htjelo ishoditi potpisivanje oporuke kojom bi Bosna ostala u nasljedstvu papi. Prema ovim navodima Kraljica "nije ništa potpisala, nije imala, čak, ni pečat

vezana". Ovaj članak pod naslovom "Treba li nam kraljica" prvotno je objavljen u dvotjedniku *Naši dani*, a 1995. godine i u publikaciji autorovih sabranih novinskih članaka, predavanja i referata s naslovom *Korijeni Bosne i bosanstva*. ENVER IMAMOVIĆ, "Treba li na kraljica", u: *Naši dani*, Sarajevo, 22. 6. 1990., str. 37; ENVER IMAMOVIĆ, *Korijeni Bosne i bosanstva*, Sarajevo, 1995., str. 11-14. Ovu ideju iznosi i 2011. godine u intervjuu koji je dao novinama *Slobodna Bosna* povodom aktualizacije inicijative za obnovu turbeta princeze Katarine u Skoplju. ENVER IMAMOVIĆ, "Katarina, princeza i vila" (razgovarao Dino Bajramović), u: *Slobodna Bosna*, Sarajevo, 3. 3. 2011., str. 58-60.

⁵⁰ MUSTAFA ĆEMAL, "Katarina, kraljica naša – bosanska", u: *Ljiljan*, br. 88, Sarajevo, 21. 9. – 28. 9. 1994., str. 23; MUSTAFA ĆEMAL, "Sablja srebrom okovana", u: *Ljiljan*, br. 89, Sarajevo, 29. 9. – 6. 10. 1994., str. 23; MUSTAFA ĆEMAL, "Nasljednici prijestolja prešli su u Istanbul", u: *Ljiljan*, br. 90, Sarajevo, 7. 10. – 15. 10. 1994., str. 23. Pogledati i: A. MASLO, "Bosanski lonac sjećanja: 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine", str. 289-290.

kod sebe", nego je uspjela pobjeći iz Rima u želji da dođe u Carigrad/Istanbul u posjet svojoj djeci koju je tamo "poslala na čuvanje", te svoj životni put završava u Skoplju gdje joj je podignuto turbe.⁵¹ Ovakve i slične iznesene konstatacije, bez povijesne utemeljenosti, dolazile s bilo koje strane, očigledno su usmjerene na konstruiranje "nove povijesti" koja, kako je već naglašeno, ima ciljanu pozadinu stvaranja kontinuiteta, ali i legitimiziranja već istaknutih probošnjačkih političkih ciljeva.

Prostorna analiza pokazala je također da se sjećanje na kraljicu Katarinu u institucionalnom smislu čuva i kroz spomeničku baštinu, te naziv jedne škole, a riječ je o Glazbenoj školi Katarina Kosača Kotromanić u općini Žepče, pri kojoj djeluju Osnovna i Srednja glazbena škola, a zahvaljujući zapaženim uspjesima učenika kako na glazbenim natjecanjima tako i njihovim angažmanom na raznim manifestacijama ime ove škole pronosi se ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i puno šire.⁵² S druge strane, spomenička baština kao oblik javnoga sjećanja zbog svoje kompleksnosti, u smislu izrade i financiranja, puno je rjeđa, tako da Kraljičine spomenike susrećemo

⁵¹ Ovdje donosimo parafraziran samo dio teksta pod naslovom "Istina o bosanskoj kraljici Katarini", objavljen na Facebook stranici *Historija Bosanske države i Bošnjačkog naroda*, u kojemu je izneseno niz neprovjerljivih, odnosno neutemeljenih ili krivo interpretiranih povijesnih činjenica. Teško nam je ući u trag gdje je sve ovaj tekst objavljen, ali po svemu sudeći izvor mu je u *Enciklopediji Bošnjaka*, urednika Nazifa Veledara, koji stoji i u potpisu ovoga nama dostupnog teksta. Na žalost, isti se narativ upotrebljava prilikom posjeta obnovljenom turbetu u Skoplju gdje je, prema mišljenju povjesničara, pokopana princeza Katarina, kći kraljice Katarine, a ne sama kraljica, kako je to navedeno u ovome Veledarovu tekstu. <https://www.facebook.com/groups/bosanskahistorija/posts/4026648397357831/> (10. 2. 2025.); <http://miruhbosne.com/spomen-ploca-u-rimu-o-bosanskoj-kraljici-ali-grob-je-prazan/> (7. 3. 2025.); https://www.youtube.com/watch?v=eweC7q33F_0 (7. 3. 2025.). Vidjeti također: Dž. DAUTOVIĆ, "Sudbine velom zaborava skrivene: Žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici", str. 32, bilješka 56.

⁵² <https://umgbp.ba/skole-u-fbih/> (23. 2. 2025.); <https://invest.razepce.com/mreza-podrske-obrazovne-institucije/> (23. 2. 2025.). Ovdje donosimo samo neke podatke o uspjesima učenika ove škole na raznim natjecanjima: <https://zepce.ba/uspjesi-glazbene-skole-katarina-kosa269a/>; <https://zepce.ba/ucenici-gs-katarina-kosaca-kotromanica-na-proteklime-takmicenjima-postigli-odlicne-rezultate/>; <https://www.opcina-zepce.com/upriličena-dodjela-nagrada-ucenicima-glazbene-skole-katarina-kosaca-kotromanica-zepce> (23. 2. 2025.).

u Mostaru i Kraljevoj Sutjesci, dakle mjestima koja su obilježila dijelove njezina života. Međutim, ukoliko imamo na umu da su spomenici mediji koji povijest (uglavnom selektiranu) čine opipljivom u svakodnevicu,⁵³ kao i specifičnu poziciju ova dva mjesta s obzirom na bosanskohercegovačku društvenu zbilju temeljenu na nacionalno-političkim paradigmama,⁵⁴ ovi spomenici zasigurno imaju puno dublje simboličko značenje. Zapravo, ukoliko detaljnije promotrimo prostornu dimenziju Katarinina spomenika u Mostaru – smješten na **Trgu hrvatskih velikana**, između institucije koja nosi ime njezina oca – **Hrvatski dom herceg Stjepan Kosača**⁵⁵ i **Spomenika poginulim hrvatskim braniteljima u Domovinskom ratu** – iščitava se jasna poruka u kojoj se prožimaju hrvatski identitet, kontinuitet, bliska prošlost, sadašnjost ali i usmjerenja za budućnost, što znači da memorijalni spomenici kao nositelji ambijentalnih poruka u javnom prostoru u biti postaju javne forme društvenoga pamćenja odnosno kolektivnog sjećanja u funkciji željenih ili pak vladajućih paradigmi.⁵⁶

Osim kroz već spominjani gradski tekst kolektivno sjećanje na pretposljednju bosansku kraljicu kreirano je i kroz izdavanje poštanskih

⁵³ D. RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, str. 93.

⁵⁴ Kraljeva Sutjeska, naselje s hrvatski većinskim stanovništvom u općini Kakanj, u kojoj dominira bošnjačka većina, te grad Mostar koji je, kako smo već istaknuli, devedesetih godina prošloga stoljeća službeno bio podijeljen na tri općine s hrvatskom i tri općine s bošnjačkom većinom. Iako je Statutom Grada iz 2004. godine ova podjela ukinuta, nacionalna struktura stanovništva istočnih i zapadnih kvartova Mostara, dvojni način funkcioniranja javnih poduzeća i ustanova, kao i vladajuće nacionalne politike, i dalje svjedoče o njegovoj podijeljenosti. Vidjeti: *Nacionalni sastav stanovništva – Rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991.*, Sarajevo, 1993., str. 56; https://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/Knjiga2/K2_H_E.pdf (8. 2. 2025.); *Prijelazni Statut Grada Mostara od 7. veljače 1996.*; *Sporazum o oživotvorenju Federacije Bosne i Hercegovine s Aneksom na Sporazum – Dogovorena načela za Prijelazni statut Grada Mostara*, 10. 11. 1995.; <https://www.mostar.ba/storage/2022/02/Statut-Grada-Mostara.pdf> (8. 2. 2025.).

⁵⁵ U sklopu ove institucije nalazi se i "Galerija kraljice Katarine" gdje se održavaju različite kulturne manifestacije.

⁵⁶ MIROSLAV TUĐMAN, "Memorijalni spomenici i javno znanje", u: ŽARKA VUJIĆ – MARKO ŠPIKIĆ (ur.), *Ivi Maroeviću baštinici u spomen*, Zagreb, 2009., str. 17-19.

maraka kao medija uporabne funkcije koji institucionalnim izborom raznih motiva predstavlja učinkovito sredstvo prenošenja osmišljene poruke. U samom uvodu *Kataloga* poštanskih maraka Hrvatske pošte Mostar istaknuto je kako su marke "jedan su od bitnijih promidžbenih medija koji u svijet nose poruku o duhovnom, kulturnom i materijalnom bogatstvu, ne samo hrvatskog naroda u BiH, već cijele Bosne i Hercegovine. Ova minijatura umjetnička djela, osim što prenose određenu poruku širom svijeta, značajan su izvor različitih informacija i znanja", a kako kod javnoga znanja dominiraju poruke vladajuće elite to je društveno pamćenje, a onda i kolektivno sjećanje sastavnim dijelom društvenog poretka. Upravo na tom tragu **Hrvatska pošta Mostar** u dva navrata izdala je poštansku marku s likom Katarine Kosača Kotromanić – prvi put 1996. godine u sklopu projekta *Europa – znamenite žene*, a drugi put u svibnju 2024. prigodom 600. obljetnice rođenja kraljice Katarine Kosača Kotromanić.⁵⁷

Zanimljivim se čini spomenuti kako ime ove zasigurno najpoznatije žene u bosansko-hercegovačkom društvu nosi i Zajednica žena Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ BiH). Iako u svojim aktima izravno ne obrazlažu izbor imena, jer je riječ o sastavnici vodeće političke organizacije Hrvata u BiH,⁵⁸ komemoriranjem Katarine Kosače kao neupitnoga simbola hrvatskog nacionalnog identiteta željelo se očito dodatno, kroz neizravno političko promoviranje na terenu, naglasiti i osnažiti kontinuiranu ulogu ove političke opcije u zastupanju hrvatskih nacionalnih interesa u Bosni i Hercegovini. U organizaciji ove Zajednice, odnosno njezina ogranka Gradskog odbora Zajednice žena HDZ BiH Mostar, a u povodu 600. obljetnice rođenja kraljice Katarine Kosače Kotromanić, 16. prosinca 2024. u Mostaru, upriličeno je predstavljanje i slikovnice *Zvijezda*

⁵⁷ <https://www.post.ba/filatelija/detalji/?id=4929> (12. 2. 2025.); ANA ZADRO – GORAN MIJOČEVIĆ, "Srednjovjekovni motivi na poštanskim markama Hrvatske pošte Mostar u kulturi sjećanja", u *Hercegovina*, 8, serija 3, Mostar – Zagreb, 2022., str. 69, 81; <https://www.post.ba/novosti/clanak/hp-mostar-prigodnom-markom-obilježava-600-obljetnicu-rodenja-kraljice-katarine> (12. 2. 2025.).

⁵⁸ *Odluka o utemeljenju Zajednice žena HDZ BiH*, br. I-01-32/08, od 4. 7. 2008.; <https://www.hdzbih.org/hr/dokumenti-zene-hdz> (15. 2. 2025.).

kraljice Katarine.⁵⁹ Važnost ovoga uratka u svom obraćanju istaknula je dopredsjednica HDZ BiH Darijana Filipović naglasivši kako slikovnica donosi priču "o nacionalnom i vjerskom identitetu, a to je presudno kako bi [naše] mlade generacije, kojima je ova slikovnica i namijenjena, učile o [našem] identitetu i povijesnoj baštini". Ne propitujući sadržaj slikovnice kao neobveznoga štiva, ili pak mogućnost njegova razumijevanja kada je riječ o dječjem uzrastu (bilo da se radi o predškolskom ili nižim razredima osnovnoškolskog odgoja), postavlja se pitanje koliko su vodeće političke opcije kojima je cilj, kako naglašavaju, poučiti mlade o identitetu i kulturno-povijesnoj baštini ovu tematiku ugradile u postojeći obrazovni sustav. Naime, pregledavajući udžbenike povijesti⁶⁰ kao važnu kariku u odgoju i obrazovanju mladih generacija zapaža se da je kraljica Katarina gotovo prepuštena zaboravu. U većini udžbenika, bilo da je riječ o hrvatskom ili bošnjačkom nastavnom planu i programu, podatci o njezinu životu doneseni su u vrlo sažetoj formi (kroz dvije do tri rečenice ili pak nikako) često na kraju lekcije u rubrici *Jeste li znali?* Stoga nadat se da ova slikovnica nije samo jedan smišljeni potez vladajućih elita u svrhu vlastitoga promoviranja i kreiranja političkog sjećanja, nego prvi korak u proširivanju znanja o povijesnoj ulozi kraljice Katarine kroz redoviti obrazovni sustav koji je u njihovoj ne/izravnoj ingerenciji.

Navedeni primjeri instrumentalizacije kulture sjećanja, kada je u pitanju kraljica Katarina, očito su utjecali na nacionalnu svijest hrvatskoga naroda, tako da se s vremenom umnožavao broj udruga, kulturnih društava, organizacija koje, rekli bismo, umjesto nacionalnog

⁵⁹ SONJA JURIĆ, *Zvijezda kraljice Katarine*, (ilustrirao: SAŠA ŠANTIĆ), Mostar, 2024. Iako se u impresumu slikovnice izravno ne navodi da je riječ o projektu Zajednice žena HDZ BiH, ipak uvidom u sastav Uredništva jasno se iščitava kako je riječ o članicama Gradskog odbora Zajednice žena HDZ BiH Mostar, te članicama Županijskog odbora HDZ BiH "Kraljica Katarina Kosača HNŽ".

⁶⁰ Vidjeti: ANTE BIRIN – MIROSLAV ROZIĆ – TOMISLAV ŠARLIJA, *Povijest 7. udžbenik za 7. razred devetogodišnje osnovne škole*, Mostar, 2021., str. 122-123; ASMIR HASIČIĆ, *Historija/povijest, udžbenik za 7. razred devetogodišnje osnovne škole*, Sarajevo, 2010., str. 100; HADŽIJA HADŽIABDIĆ i dr., *Historija udžbenika za srednje tehničke i stručne škole*, Sarajevo, 2013., str. 159; FRANKO MIROŠEVIĆ i dr., *Povijest 2*, Mostar, 2005.; ANTE BIRIN – TOMISLAV ŠARLIJA, *Povijest 2, udžbenik za 2. razred gimnazije*, Zagreb, 2009.

predznaka u svom nazivu komemoriraju njezino ime.⁶¹ Pojedina udruženja Hrvata u dijaspori također nose ime ove Kraljice simboli-
zirajući na taj način nacionalnu dimenziju, ali i povezanost s matič-
nom domovinom Bosnom i Hercegovinom.⁶²

Sjećanje kroz narodnu tradiciju i popularnu kulturu

Može se slobodno reći kako nijedna osoba iz povijesti srednjovjekov-
nog Bosanskoga Kraljevstva nije u tolikoj mjeri zastupljena i popula-
rizirana u narodnoj tradiciji ili pučkoj kulturi kao bosanska kraljica
Katarina. Tomu je uvelike pridonijela teška Katarinina sudbina nakon
pada Kraljevstva, ali zasigurno mnogo više životna tragedija, jer su
njezina djeca pala u tursko zarobljeništvo te ih nikad više nije uspjela
vidjeti. U stoljećima nakon pada pod tursku vlast, suosjećanje i po-
vezivanje s kraljicom Katarinom došlo je do posebnog izražaja među
katoličkim pukom u Bosni i Hercegovini. Tako su žene na području

⁶¹ Ovdje pobrojavamo neke od ovih organizacija/društava: Bratstvo vitezova kraljice Katarine u Vitezu, Franjevački svjetovni red Bratstvo kraljice Katarine, Pastoralni centar kraljice Katarine župe sv. Obitelji Kupres; Svečana dvorana "Kraljica Katarina" u ETNO selu Herceg Međugorje, <https://etno-herceg.com/dvorane/> (21. 2. 2025.); Udruga hrvatskog audiovizualnog centra "Kraljica Katarina", <https://www.vecernji.ba/vijesti/izabrano-novo-rukovodstvo-udruga-havc-kraljica-katarina-1544616> (21. 2. 2025.); Hrvatski ženski rukometni klub Katarina – Mostar. Ovaj klub podsjećajući na obljetnice Katarinine smrti povremeno je organizirao i turnire pod nazivom "Kraljica Katarina". Vidjeti: <https://bljesak.info/sport/rukomet/mostar-domacin-turnira-kraljica-katarina/173847> (21. 2. 2025.). Hrvatsko katoličko dobrotvorno društvo iz Sarajeva osnovalo je muški studentski dom "Katarina Kosača" u Zagrebu koji, prema riječima Darke Zeke, ravnatelja sarajevskoga studentskog doma, nije u funkciji odnosno čeka obnovu oštećenja nastalih nakon zagrebačkog potresa iz ožujka 2020. Pri Vrhbosanskoj nadbiskupiji u Sarajevu otvoren je i *Dom za studentice Kraljica Katarina Kotromanić*, <https://www.caritas-vrhbosna.ba/dom-studentice/> (21. 2. 2025.). Usp. A. MASLO, "Bosanski lonac sjećanja: 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine", str. 291, bilješka 51.

⁶² Riječ je o: Kulturno-umjetničkom društvu "Kraljica Katarina" u Gelsenkirchenu; Kulturno-umjetničkom društvu "Kraljica Katarina" - Donji Lapac; Kulturnom društvu Hrvata Bosne i Hercegovine "Kraljica Katarina" - Cleveland; "Kraljica Katarina" – Udruga Hrvata BiH Kloštar Ivanić. <https://donjilapac.hr/kud-kraljica-katarina/> (21. 2. 2025.). Usp. A. MASLO, "Bosanski lonac sjećanja: 1463. godina i konstitutivni narodi Bosne i Hercegovine", str. 291, bilješka 52.

središnje Bosne, a napose u sutješkom kraju, glavu pokrivala crnim rupcima zvanim *katarinke*. U istim krajevima sačuvana je i predaja kako je kraljica Katarina "srednjovjekovne bosanske žene poučavala u pletenju, ručnom radu i u drugim vještinama kućanstva".⁶³

Među svim predajama, koje su sačuvane u narodnoj tradiciji o kraljici Katarini, čini se da jedna zaslužuje posebno mjesto, a riječ je o onoj koja govori o bijegu kraljice Katarine iz Bosne prilikom pada Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine.⁶⁴ Ova narodna predaja sačuvana je u nekoliko mjesta središnje Bosne u ponešto različitim inačicama. Tako se u Fojnici, Kreševu, Kraljevoj Sutjesci i Visokom izričito spominje bijeg kraljice Katarine, dok se u drugim mjestima kao što su Olovo, Prozor, Zenica, Vranduk, dolina Lašve i dr. spominje samo neka kraljica bez imena, međutim, cijela predaja ima istu jezgru.⁶⁵ Među sačuvanim predajama o bijegu kraljice Katarine najdetaljnija je ona sačuvana za Kozograd kod Fojnice. Iako i na području Fojnice ima nekoliko inačica ove predaje, osnovna priča mogla bi se svesti na sljedeće. Katarina je boravila u Kozogradu koji su po nekim predajama opsjedali Turci, a kraljica je navodno pružala junački otpor. Kako Turci nisu uspjeli zauzeti grad neka baka im je otkrila otkuda grad nabavlja vodu. Nakon toga kraljica je morala napustiti grad, ali se poslužila lukavstvom te je dala potkovati konje naopako kako bi zavarala turske vojnike. Prema jednima kraljica se uputila prema moru u Dubrovnik, a prema drugima u Rim.⁶⁶ Čini se zanimljivim spomenuti kako je bijeg kraljice Katarine zabilježen i u pisanom obliku u

⁶³ <https://www.svetlorijeci.ba/srecko-dzaja-od-kraljice-katarine-do-dejtonskoga-sporazuma/>, SREČKO DŽAJA, *Od kraljice Katarine do Dejtonskoga sporazuma* (22. 10. 2024.).

⁶⁴ Povijesni prikaz tih događanja s posebnim osvrtom na kraljicu Katarinu pogledati u: K. REGAN, *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425-1478)*, str. 38-49.

⁶⁵ Opširniji prikaz ovih predanja donio je VLAJKO PALAVESTRA, "Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne", u: JOSIP TURČINOVIĆ (prir.), *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine održan 24. i 25. listopada 1978. u Sarajevu*, Sarajevo, 1979., str. 87-91.

⁶⁶ Usp. V. PALAVESTRA, "Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne", str. 87-88. Jedna narodna predaja sačuvala je i sljedeću verziju. "Priča se da je Katarina, bježeći od Turaka, bježala iz Jajca preko brda i došla u varoš pod Kozogradom. Kada se nisu mogli obraniti, potkovala sve konje naopako i jednu noć iščezli i pobjegli u Dalmaciju, Livno, Duvno." VLAJKO PALAVESTRA,

djelu dubrovačkoga povjesničara Jakova Lukarevića, prema čijem je navodu kraljica iz Kozograda pobjegla u Konjic na Neretvi, pa dalje prema Stonu.⁶⁷

Uz narodnu tradiciju o bijegu kraljice Katarine sačuvane su još neke predaje, prema kojima "žive" legende o dugogodišnjoj opsadi grada prije pada pod Turke, zatim da su branitelji u nedostatku streljiva na neprijatelja pucali ispaljujući proso ili rižu, da je kraljica između nekih gradova imala razapet lanac preko kojega se mogla kretati, te kraljičino tugovanje za dobrima koje je ostavila, kao i nastanak određenih toponima prilikom kraljičina bijega i tomu slično.⁶⁸ Iz navedenoga može se zaključiti kako je narodna tradicija sačuvala sjećanje na kraljicu Katarinu, posebice među katoličkim pukom u središnjoj Bosni, sve do današnjih dana, a prema mišljenju Vlajka Palavestre, tomu su naročito pridonijeli franjevački redovnici na tom području,⁶⁹ što potvrđuju i novija istraživanja franjevačkih ljetopisa iz 18. stoljeća.⁷⁰ Naravno, i u suvremenom razdoblju crkva daje svoj obol u komemoriranju pretposljednje bosanske kraljice, što se očituje i kroz sad već tradicionalne hodočasničke susrete povodom "Dana kraljice Katarine", manifestacije kojom se više od dva desetljeća u župi Kraljeva Sutjeska krajem listopada katolički puk prisjeća obljetnice njezine smrti. Ovo sjećanje na kraljicu Katarinu revitalizira se kroz niz događanja koja nadilaze puku komemoraciju te se može reći

Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine, Beograd, 2003., str. 143, 298-300.

⁶⁷ Na djelo Jakova Lukarevića već je upozorio V. PALAVESTRA, "Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne", str. 88. Lukarevićevo djelo dostupno je na: <https://archive.org/details/GiacomoLuccari-CopiosoRistrettoDegliAnnaliDiRausa1605/page/n171/mode/2up?view=theater>, a dio koji se odnosi na bijeg kraljice Katarine nalazi se na stranici 108.

⁶⁸ Ovdje je predstavljen samo dio narodnih predaja vezanih uz kraljicu Katarinu, a opširnije se može vidjeti u: V. PALAVESTRA, "Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne", str. 86-94; V. PALAVESTRA, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, str. 143-144, 298-302.

⁶⁹ V. PALAVESTRA, "Narodna predanja o bježanju kraljice Katarine iz Bosne", str. 94.

⁷⁰ Primjere kako su franjevci mogli utjecati na očuvanje i oblikovanje narodne tradicije kroz pjesme, odnosno stihove ali i usmenu predaju vidi opširnije u: IVA BELJAN, *Pripovijedanje povijesti. Ljetopisi bosanskih franjevac iz 18. stoljeća*, Zagreb – Sarajevo, 2011., str. 64-80.

kako ona dobivaju karakter sveobuhvatne manifestacije identiteta. Tako je u listopadu 2024., u sklopu obilježavanja "Dana kraljice Katarine", održano 16. nacionalno hodočašće Franjevačkoga svjetovnog reda u Bosni i Hercegovini.⁷¹ Osim toga, važno je napomenuti kako se u isto vrijeme obilježava i Molitveni dan za Domovinu Vrhbosanske nadbiskupije te hodočašće na Bobovac katolika pripadnika Ministarstva obrane, Oružanih i redarstvenih snaga BiH. Poticaj za organizaciju Molitvenoga dana dao je 2002. godine tadašnji Vrhbosanski nadbiskup, kardinal Vinko Puljić, a dvije godine kasnije ovoj manifestaciji pridružili su se i katolici pripadnici spomenutog ministarstva, te vojnih i redarstvenih snaga BiH, pa je tako u listopadu 2024. obilježen 23. Molitveni dan za Domovinu i 21. hodočašće.⁷² Obilježavanje sjećanja na kraljicu Katarinu u Kraljevoj Sutjesci predstavlja višeslojni društveni i kulturni fenomen u kojem se isprepliću, kako povijesno sjećanje i vjerska praksa, tako i očuvanje nematerijalne kulturne baštine kroz održavanje godišnje smotre folkloru u organizaciji Hrvatske folklorne skupine "Bobovac", koja je, već spomenute 2024. godine, obilježila jubilarnu 25. smotru folkloru.⁷³ U tom kontekstu, sjećanje na kraljicu Katarinu u Kraljevoj Sutjesci može se interpretirati kao primjer žive memorije, u kojoj se povijesna ličnost transformira u simbol kulturne, vjerske i nacionalne samosvijesti. Istovremeno, ova manifestacija ukazuje na značaj integracije različitih oblika baštine – duhovne, povijesne i folklorne – u proces oblikovanja identiteta zajednice u suvremenom kontekstu.

Jasno je da narodna tradicija, koja je sačuvala sjećanje na kraljicu Katarinu, ne pokazuje uvijek stvarno povijesno gibanje. Riječ je o predajama koje su se s vremenom, a vrlo vjerojatno i potrebama, oblikovale,

⁷¹ <https://www.svjetojni-franjevci.info/xvi-nacionalno-hodocasce-ofs-a-bih-u-kraljevu-sutjesku-i-proslava-dana-kraljice-katarine/>, MLADEN BOSANKIĆ, *XVI. nacionalno hodočašće OFS-a BiH u Kraljevu Sutjesku i proslava Dana kraljice Katarine* (22. 4. 2025.).

⁷² [https://www.ktabkbih.net/hr/najave/xxiii-molitveni-dan-za-domovinu-na-bobovcu/122243,XXIII.molitveni dan za domovinu na Bobovcu](https://www.ktabkbih.net/hr/najave/xxiii-molitveni-dan-za-domovinu-na-bobovcu/122243,XXIII.molitveni%20dan%20za%20domovinu%20na%20Bobovcu) (22. 4. 2025.); <https://ika.hkm.hr/novosti/nadbiskup-vuksic-predvodio-misu-za-domovinu/>, *Nadbiskup Vukšić predvodio misu za Domovinu* (22. 4. 2025.).

⁷³ <https://www.svjetlorijeci.ba/hrvatska-folklorna-skupina-bobovac-cuvariuspomene-na-kraljicu-katarinu/>, DANIJELO NIKOLIĆ, *Hrvatska folklorna skupina "Bobovac" – Čuvari uspomene na kraljicu Katarinu* (22. 4. 2025.).

mijenjale i prilagođavale. No, kada je u pitanju kultura sjećanja i njezin odnos prema narodnoj tradiciji, a potom i prošlosti, takvo što i nije bitno, jer, kako je već navedeno, za kulturno pamćenje "nije bitna činjenična, nego samo upamćena povijest".⁷⁴ Međutim, treba imati na umu kako kultura sjećanja a onda, kako je prethodno naglašeno, i u narodu "upamćena povijest", kao i institucionalna memorijalizacija postaju temelj za širenje popularne kulture – još jednog oblika promoviranja prošlosti i kreiranja sjećanja. Stoga imajući u vidu suvremenu popularizaciju lika kraljice Katarine ne začuđuje činjenica da je njezin životni put postao inspiracija značajna broja književnih, glazbenih i medijskih uradaka, dakle dio popularne kulture kao posebnoga načina oživljavanja i "modeliranja" prošlosti za potrebe suvremene društvene zbilje.⁷⁵

Zaključak

Kultura sjećanja na kraljicu Katarinu u Bosni i Hercegovini razvijala se kroz različite povijesne faze i društvene kontekste, pri čemu se prijašnji oblici njezine memorijalizacije mogu prepoznati u narodnoj tradiciji ili pučkoj kulturi. Usmene predaje i legende, vezane uz lik kraljice Katarine, svjedoče o dugotrajnom i duboko ukorijenjenu prisustvu njezina lika u kolektivnoj imaginaciji, osobito među katolicima Hrvatima u Bosni i Hercegovini. Među navedenim predajama posebno se ističe narativ o bijegu kraljice Katarine iz Bosne prilikom pada Bosanskoga Kraljevstva 1463. godine koji je sačuvan, kako je navedeno, u brojnim mjestima središnje Bosne u ponešto različitim inačicama. Unutar ove zajednice, kraljica Katarina je već stoljećima

⁷⁴ J. ASSMANN, "Kultura sjećanja", str. 65.

⁷⁵ Ne ulazeći u literarnu i umjetničku vrijednost djela te ostavljajući autorima ono što se zove *licentia poetica*, za potrebe ovoga rada samo ćemo navesti o kojim se djelima radi. Romani: RADOVAN MARUŠIĆ, *Katarina Kosača*, (1996.); DUBRAVKO HORVATIĆ, *Kraljica Katarina Kosača* (1997.); IBRAHIM KAJAN, *Katarina, kraljica bosanska* (2004., 2006., 2007., 2015.); SALIH STRAŠEVIĆ, *Prokletstvo bosanske kraljice Katarine*, (2019.); DANKO LUPI, *Kraljica Katarina Kotromanić Kosača*, (2024.); NATAŠA BARTULA HERBERT, *Majka Kraljica Katarina Kosača-Kotromanić*, (2024.). Drame: IBRAHIM KAJAN, *Katarina Kosača: posljednja večera*, (2003.); ANTE MARIĆ, *Kraljica Katarina Kosača* (2005., 2024.). Balet: GRADIMIR GOJER – ĐELO JUSIĆ, *Katarina, bosanska kraljica*, Sarajevo, 2003. Predstave: MARICA PETROVIĆ, *Bosanska kraljica*, (2016.); ANELA KRIŽANAC, *Kraljica Bosne*, (2017.).

predstavljena kao simbol vjernosti, žrtve i identitetske otpornosti. Ovo narodno sjećanje, prenošeno generacijama, prethodilo je institucionaliziranim oblicima sjećanja koji svoj korijen imaju u novijem povijesnom razdoblju, odnosno u našem slučaju vezani su uz samostalnost Bosne i Hercegovine. Razmatrajući način na koji bosansko-hercegovačke društvene i političke elite koriste javni prostor za kreiranje identiteta i legitimiranje zastupanih političkih ciljeva dolazi se do zaključka da kada je riječ o hrvatskom nacionalnom identitetu glavni oslonac predstavlja komemoriranje znamenitih osoba iz nacionalne povijest čime se želi ukazati na kontinuitet, ali u specifičnim slučajevima (misli se na prostor koji je pogođen posljednjim međunarodnim ratnim sukobima) i na teritorijalno legitimiranje, što u konačnici ima za cilj jačanje nacionalnog identiteta. Stoga, ukoliko se ima u vidu nacionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine, te politike vladajućih elita ne začuđuje činjenica da institucionalno sjećanje na kraljicu Katarinu posebno potiču hrvatske političke opcije. Rezultat ovakve politike sjećanja su i susreti Hrvata katolika u povodu godišnjice njezine smrti koja se obilježava već duže od dva desetljeća u listopadu (osobito u Kraljevoj Sutjesci ali i drugim mjestima vezanim uz njezin život), što predstavlja ključni trenutak duhovne i identitetske povezanosti s prošlošću, kada se kroz liturgijska slavlja, hodočašća i kulturne događaje posebno naglašava njezina važnost za povijest i kulturni identitet ove zajednice. S druge pak strane kad je riječ o memorijalizaciji kraljice Katarine u manjem broju općina s većinskim bošnjačkim stanovništvom treba naglasiti kako se radi o "drukčijem" narativu, u kojem se povijesne činjenice "prilagođavaju" potrebama za argumentiranjem sve aktualnije paradigme o kontinuitetu bosanske državnosti i propagiranju težnja o uspostavi građanske države.

U konačnici, recentnije, suvremene interpretacije sjećanja kroz popularnu kulturu – uključujući književna, glazbena i medijska ostvarenja – pružaju nove načine reafirmacije Katarinina značenja u današnjem društvu. Dakle, možemo zaključiti kako sjećanje na kraljicu Katarinu predstavlja primjer dugotrajnoga i slojevitog procesa u kojem se prošlost oblikuje, prenosi i prilagođava suvremenom društvenom kontekstu, pri čemu tradicija i institucije zajedno doprinose očuvanju jednog od važnijih simbola bosanskohercegovačke povijesti i identiteta.

Return to the *Otars* (*Altars*)

ANTO IVIĆ
Mostar
E-mail: Anto.Ivic@hteronet.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.273>

UDK: 279.23(497.6) "17"

2-526.2 (497.6) "17"

Preliminary communication

Received: 29 April 2025

Accepted: 1 July 2025

Summary

The consequences of Ottoman expansion were changes in social relations, demographics and the confessional structure of the population in the conquered territories. After the disappearance of the Bosnian Kingdom, Islamization, initially insignificant, was accompanied by the destruction of Catholic churches or their conversion into Muslim places of worship in the 16th century. Along with urban centres taking on an oriental Islamic character, an important element of the Ottoman state's security strategy was colonization, which altered the confessional structure of the population. The 17th-century wars reduced the Catholic population to its lowest numbers ever and confined it to the smallest area in history. In this confessionally divided society characterised by a specific spatial distribution of the population, Catholics primarily inhabited suburban and rural areas, with the exception of mining centres. They were financially and materially weaker. Lacking sacred buildings, the few remaining parishes conducted their worship services in the open. In such places, far from urban centres, older sacral layers can often be discerned, which are more noticeable in areas less affected by migration processes and demographic shifts. Some of these locations have preserved the noun *oltar* (altar), or its archaic form *otar*, in their names. The centuries-old tradition of gathering Catholics in such places, which oral tradition connects with the pre-Ottoman period, reveals the specificity of the religious practice of Catholic Croats under the Ottomans in the area covered by the Bosnian Apostolic Vicariate in the 18th century.

Keywords: Otar; Misište; portable altar; sacral layering; Apostolic Vicariate of Bosnia.

Povratak otarima

Prethodno priopćenje
Primljeno: 29. travnja 2025.
Prihvaćeno: 1. srpnja 2025.

Sažetak

Posljedica ekspanzije Osmanlija bila je promjena društvenih odnosa i demografske slike na osvojenom području. Nakon nestanka Bosanskoga Kraljevstva, u početku neznatna, islamizacija je u XVI. stoljeću praćena uništavanjem katoličkih crkava ili prenamjenom u muslimanske bogomolje. Uz poprimanje orijentalnog islamskog karaktera urbanih centara, važan element sigurnosne strategije osmanske države bila je kolonizacija. Time je mijenjana i konfesionalna struktura stanovništva. Brojnost katolika nakon ratova u XVII. stoljeću pala je na dotadašnji minimum i svedena na najuže područje do tada. U konfesionalno podijeljenom društvu sa specifično nastalim prostornim razmještajem stanovništva, s iznimkama rudarskih središta, katolici nastanjuju uglavnom prigradska i seoska područja. Slabije su imovinske i ekonomske moći. U nedostatku sakralnih objekata, njihovo bogoslužje u malobrojnim preostalim župama odvijalo se pod otvorenim nebom. Na takvim mjestima, udaljenim od urbanih središta, često su prepoznatljivi stariji sakralni slojevi. Uočljiviji su na prostoru manje zahvaćenim migracijskim procesima i zamjenom stanovništva. Pojedine lokacije sačuvali su u nazivu imenicu *oltar*, odnosno arhaični oblik *otar*. Višestoljetna tradicija okupljanja katolika na takvim mjestima koju usmena predaja povezuje s predosmanskim razdobljem, ukazuje na specifičnost vjerske prakse katolika Hrvata pod Osmanlijama na području koje u 18. stoljeću pokriva Bosanski apostolski vikarijat.

Ključne riječi: Otar; Misište; prijenosni oltar; sakralna slojevitost; Bosanski apostolski vikarijat.

Introduction

The medieval Bosnian Banate, and later the Bosnian Kingdom until its fall to the Turks, was a participant in civilisational, social and religious processes characteristic of the wider environment in the European Mediterranean zone and its hinterland.

The Ottoman invasion and the implementation of their state's strategic goals resulted in depopulation, the settlement of a new population, a new way of urbanization, changes in the confessional composition and social relations. Over a longer period, these changes had a

significant impact on the remaining, previously dominant, Catholic population and its spatial distribution. This is evident not only from tax rolls but also from reports on the state of Catholic parishes, mainly after the visitations of bishops from the 17th to the 19th century.

The way of life of Catholics adapted to the different environment without visible signs of their earlier Christian identity, in a society that European countries had begun to perceive as oriental. The article shows how a specific religious practice survived in extremely unfavourable circumstances, after the devastation or conversion of churches to other purposes, and how it adapted to the new circumstances. The practice was conditioned by relations in a confessionally divided society, and the chosen locations were not just places far from urban areas; they often held a preserved sense of historical sacredness.

1. A Different Society

1.1. The Territory of War

During the decline of the states into which the earlier Seljuk Empire had splintered, Osman (died 1323/4), who had initially been proclaimed an independent ruler in the small northernmost Turkmen territory bordering Byzantium in 1299, was accepted as the leader of the *ghazis* throughout Anatolia, and they became the Ottomans. An important driving force of Ottoman expansion was *jihad*, holy war or *ghaza*. Even when the Ottomans were not warring, they used the time to prepare for future conflicts. All societal values coincided with the ideal of *ghaza* and the concern that the land of Islam (*dar-al-islam*) expand at the expense of war territory (*dar-al-harb*).¹

Osman's emirate was preoccupied with holy war against Christian Byzantium. After the conquest of Constantinople in 1453, the Ottomans, as typical *ghazis*, expanded their territory deep into the European continent.² The disunity of European policies and inter-

¹ HALIL INALCIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*, Sarajevo, 2018, pp. 80, 88.

² *Ibidem*, p. 78. "With the conquest of Constantinople, Mehmed II became the most respected Muslim ruler. The Ottomans considered him the greatest

ests benefited them. The next major power that could oppose them in Europe was the Kingdom of the Crown of St. Stephen or the *Archiregnum Hungaricum*, to which the Croatian Kingdom had belonged since the personal union. The Bosnian Kingdom, burdened with its own internal relations, was also on this course. The murder of King Stjepan Tomašević was in line with the Ottoman policy of destroying ruling dynasties. Hungarian-Croatian forces had already consolidated the border on the Vrbas River in the autumn of 1463 by forming the Banates of Jajce and Srebrenik. Seven decades later, one of the most important battles of the 16th century took place in Mohács in 1526 and ended with the decimation of the Hungarian nobility and the penetration of the Turks into Central Europe. The decisive Hungarian defeat led to the defence line being moved to the Una River. The fortification and stabilisation of the battlefield under the Habsburg dynasty created the Ottomans' most important future opponent.

The Ottoman advance through the remnants of the Byzantine Empire and part of Hungary terrified Europeans. Martin Luther interpreted this as a sign of the end times. The final assault on Buda in 1541 prompted him to publish *Exhortation to Prayer against the Turks*, in which he interpreted the present threat as judgment on the Germans for their sins.³ Luther did not live to see the peak of Ottoman expansion. The Ottoman Empire reached its greatest territorial extent at the close of Sultan Suleiman II the Lawgiver's reign (1520–1566), who was known in the West as the Magnificent.

Islamic leader since the first four caliphs, and the Islamic world began to respect holy war as its greatest source of power and influence."

³ MITCHELL BEAZLEY, *From the Dark Ages to the Renaissance 700-1599*, London, 2006, p. 112.

Map 1: Gradual Ottoman conquest of territory 1463-1592.

After the fall of Bihać in 1592, the final defence on historical Croatian territory was stabilised on the Kupa River. The Long War (1593-1606) ended with the Peace of Zsitvatorok, which showed for the first time that the Habsburg Monarchy (and Hungary and Croatia within it) could deal with the Ottomans. The Great Turkish War (the Vienna War) and the Morean Wars (ended in 1699) began the liberation of Lika, the area north of the Sava River, and the coastal hinterland. Ottoman territorial expansion and retreat, migrations, and religious consolidation of the population over four centuries formed a triangle, whose northern and southwestern sides became the borders of the Austro-Hungarian province called Bosnia and Herzegovina towards the end of the 19th century.

1.2. Depopulation and Emigration

Turkish incursions were carried out in different ways, and thus the consequences for the population were different. The first was achieved through voluntary recognition of the authorities, whereby certain privileges were granted, with fewer material and human losses and weaker Islamization. This was characteristic of the area

between the Neretva and Cetina rivers. It was not in the interest of the Ottomans to hold a deserted area, so they entered into agreements with the leaders of the people on return and the payment of taxes.⁴

The first lists of taxpayers in certain areas in today's Bosnia and Herzegovina after the Ottoman conquest show a large number of *mezra*, abandoned lands, in areas that had not been easily conquered by the Ottomans. In the regions that fell under Turkish rule quickly and almost without a fight, the population was significantly preserved.⁵ In contrast to the longer acquisition and Islamization processes in central parts of Bosnia, in areas of long-term, decades-long resistance, such as Turkish Croatia, the consequences were more severe, and the degree of Islamization was greater. For security reasons, the population moved from areas which were exposed to frequent invasions towards Hungary and eastern Austria.⁶

From the fall of Bobovac in 1463 to the fall of Bihać in 1592, about 130 years had passed. During this entire time, the area of present-day northwestern Bosnia and Herzegovina was a frontier for defence against the Turks. This meant long-term material, physical and psychological exhaustion. Military incursions left their mark on the demographic picture. There was fear for one's own life, but also the fear of being captured. The main spoils of war were people and livestock.⁷

⁴ HAMID HADŽIBEGIĆ, "Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, sv. IV-V, Sarajevo, 1949-1950, (295-382), p. 364; "Collecting the raja that has separated from the timar is a legal requirement", in: AHMED S. ALIČIĆ (ed.), *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1477.*, Sarajevo, 1985, p. 82.

⁵ MIROSLAV DŽAJA – KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Sa kupreške visoravni*, Baško Polje – Zagreb, 1994, p. 379.

⁶ STJEPAN PAVIČIĆ, *Seobe i naselja u Lici*, Gospić, 2010, pp. 67-68.

⁷ ANDRIJA ZIRDUM, "Introduction", in: MIJAT JERKOVIĆ, *Hrvati plehanskog kraja sredinom XVIII. stoljeća*, Sarajevo – Plehan, 2006, p. 7.

Map 2: Migration of indigenous Catholics from the 15th to the end of the 18th century.

With the liberation of today's Slavonia, Lika, Dalmatia and Serbia from the Ottomans, the Muslim population migrated and clustered in the Bosnian Pashalik from the end of the 17th century onwards. During the Ottoman Empire's three-centuries-long clash with its European neighbours, both larger organised and smaller individual movements continuously altered the confessional composition and population distribution of this area.

1.3. Social Structure

The most important goals of the Ottoman state's security strategy were the establishment of state financing, an internal and external security apparatus, and the legal regulation of social relations.

Therefore, in the conquered regions, it was necessary to:

- ensure the collection of taxes for the costs of the state apparatus, civil servants, and the army
- create a loyal population,
- carry out planned urbanization,

- secure roads and communications,
- establish economic and business flows that would generate new income, and
- create judicial mechanisms for resolving disputes.

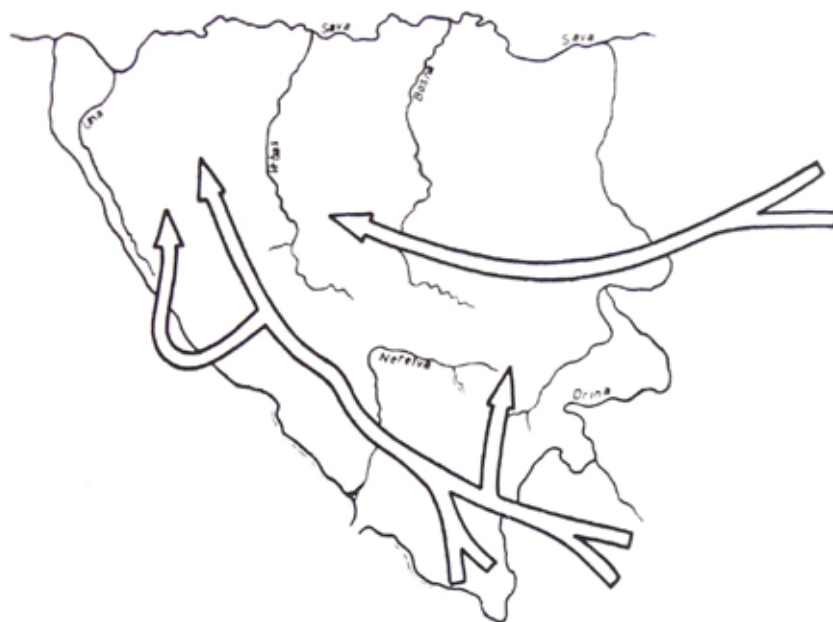
The implementation of the above evolved alongside parallel Islamiization processes, the core of which were towns and the settlement of Vlachs⁸ as part of their colonization plans.⁹

The *timar* system, i.e., the allocation of land to the *spahis* (cavalrymen as part of the army participating in further expansion), did not bring about a revolutionary change to the previous social order. In the 15th century, it encompassed a significant number of former Christian noblemen and helped their gradual assimilation into the new society.¹⁰

⁸ ADEM HANDŽIĆ, "Konfesionalni sastav stanovništva Bosne i Hercegovine u doba Osmanske vladavine", in: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43, Sarajevo, 1995, (119-154), p. 121. "Then, the large immigration of a new population ensued, especially in the 16th century, but it also continued uninterrupted later, which represented a new chapter in the history of Bosnia in terms of confessional recognition of the Eastern (Orthodox) Church, and in terms of the overall influence of Eastern culture, as well as in terms of its economy (animal husbandry)." VLADISLAV SKARIĆ, "Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1918, pp. 219, 223. "We found undoubtable signs that the Orthodox people, if not all the people, and for the most part, they are not indigenous to northwestern Bosnia, but newcomers from the far south. We just did not know for certain when the migration occurred. We noticed the appearance of large masses of Orthodox people on the Dalmatian and Croatian borders immediately after the Turks took Bosnia. Knowing that there had been no Orthodox element in those regions before the Turks, except for a few Vlachs, who had appeared earlier, it was natural to think that the Orthodox people had appeared in northwestern Bosnia by the will or permission of the Turks. This resolved the question of when the Orthodox people settled."

⁹ H. INALCIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*, p. 19. "Holy war and colonization were the dynamic elements in the Ottoman conquests; the administrative and cultural forms adopted in the conquered territories derived from the traditions of near- eastern politics and civilization."

¹⁰ HALIL INALCIK, "Ottoman Methods of Conquest", in: *Studia islamica*, 2, Paris, 1954, (103-129), pp. 103, 114-115.

Map 3: Directions of movement of the Vlach population in the 15th and 16th centuries (Petrić, 1963).¹¹

Taxpayers were divided into farmers, merchants and herdsmen, with some also including craftsmen in this division. Society consisted of the military class and the *raja* as producers and taxpayers.¹² Livestock farmers were included in the *filuri* tax group. In tax terms, the term "Vlach" took on a different meaning from its original one. The taxes encouraged non-Muslims to convert to Islam. Depending on one's religious affiliation, Christians paid the *ispence*, and Muslims paid *resm-i-çift*. Non-Muslims also paid a poll tax, or head tax – *jizya*.¹³

¹¹ MARIO PETRIĆ, "O migracijama stanovništva u BiH", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 18, Sarajevo, 1963, pp. 5-16.

¹² H. INALCIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*, pp. 92-93.

¹³ It existed among the Romans and in Byzantium as a tax on the inhabitants of conquered lands.

It was derived from Sharia law and applied to the *zimi*.¹⁴ It was abolished by a ferman in 1856.¹⁵

Alongside Muslims, who served as a strong pillar of Turkish rule, the population which had settled from the deeper, earlier conquered areas of the Ottoman Empire had the task, in addition to military service, to secure roads and mountain passes in the conquered territory.¹⁶ Besides the *derbencis* service,¹⁷ they were also organized into paramilitary units such as the *martolos*. Martolos households were the minority with respect to the total number of inhabitants of a village. They could be found in the districts of Lašva, Brod (Zenica), Rama and Uskoplje, but also in northeastern, western and north-western Bosnia. In addition to the military, they also played an important role in local security.¹⁸

¹⁴ HAMID HADŽIBEGIĆ, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1953, pp. 56-57. "The word *jizya* in Arabic comes from the verb *ğezaun*, which means: to reward, to pay, to be sufficient. Therefore, the word *jizya* can mean reward or punishment. As a term, it has the meaning of compensation, because the one who gives *jizya* gets the right to protection and the safeguarding of their lives and property. This is why non-Muslims in Islamic countries were called wards (*zimmî*)."

¹⁵ STANFORD J. SHAW, "The nineteenth-century Ottoman tax reforms and revenue system", in: *International Journal of Middle East Studies*, 6 (4), 1975, (421-459), p. 431. "...the *cizye* as a distinctive and discriminatory tax... was abolished and replaced by a simple military service tax (*bedl-i askeri*)... the tax was in fact apportioned among all non-Muslim males between the ages of 20 and 40."

¹⁶ S. PAVIČIĆ, *op. cit.*, p. 102.

¹⁷ Derived from a Persian *dar-band* – pass, gateway; MILAN VASIĆ, *Martolosi u jugoslavenskim zemljama*, Djela ANUBiH, Knjiga XXIX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 17, Sarajevo, 1967, p. 95. "In some areas, there were strings of *derbencis* villages."

¹⁸ *Ibidem*, pp. 96-97, 141. "Of interest is a fact from a 14th-century document which called the greater part of the area between the Sana and Una rivers Martolosia."

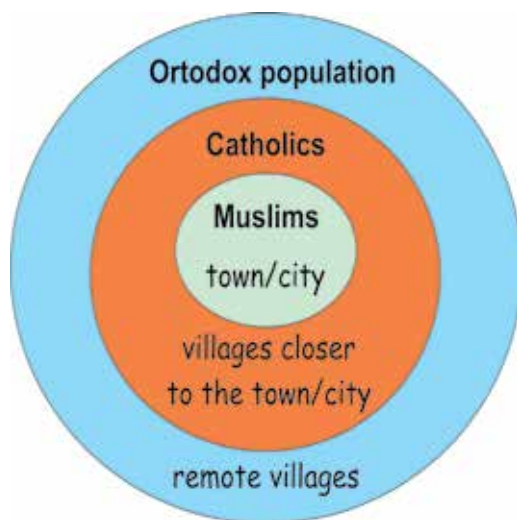

Figure 1: Confessional spatial distribution of the population.

First, while Bosnia was a frontier region, some old laws remained valid, such as the mining law.¹⁹ Mining towns, such as Fojnica and Vareš, enabled the survival of a larger number of indigenous Catholic community members. When the number of Catholics fell to an absolute minimum²⁰ because of the Great Vienna War (1683-1699), the Catholic urban traders and craftsmen disappeared. They were replaced by Orthodox traders. An analysis of three lists of Catholics from the period 1743-1813, created after the visitations of apostolic vicars, do not give a complete picture of the number of Catholics, which is understandable, because they were created in demanding circumstances for church needs, without the approval and knowledge of the Turkish authorities. But they broadly show that only every fifteenth Catholic in the 18th century was the resident of a larger settlement or suburb (Table 1).²¹

¹⁹ H. INALCIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*, p. 97.

²⁰ Bishop Fr. Nikola Ogramić Olovčić visited 48 parishes in 1675. MIJO V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevac u Bosni i Hercegovini*, sv. II., Zagreb, 1883, pp. 150-151. Most of these parishes, especially those in northeastern Bosnia (Srebrenica, Olovo, Tuholj and Gostilja near Kladanj, Tuzla, Modriča) were never restored. The remaining Catholic population, estimated at 80,000 in that year, would not recover to this figure for a full 100 years.

²¹ The settlements were designated in bishops' reports as *civitas* (city), *oppidum* (small town, mining town), *vicus* (part of the city, *mahala*, village, hamlet), *suburbium* (suburb), *villa* and *pagus* (village), *insula* (group of houses). In 1813,

larger settle- ments	number of Catholics 1742	of the total number in the parish	num- ber of Catholics 1768	of the total num- ber in the parish	number of Catholics 1813	of the total num- ber in the parish
Banja Luka	79	16,53%	80	12,03%	72	5,22%
Bihać			336	34,12%		
Bugojno					122	6,12%
Čitluk	111	5,66%	207	7,23 %	561	11,42%
Donji Vakuf					33	1,65%
Fojnica	450	12,89%	517	55,60%	731	31,44%
Gabela	14	0,71%	30	1,05%	142	2,89%
Glamoč	58	1,46%	60	0,89%	117	4,08%
Gornji Vakuf	74	7,70%	53	3,32%	282	6,85%
Gradiška					56	1,34%
Grahovo			85	1,26%	250	8,71%
Jajce	328	27,56%	288	20,18%	692	19,15%
Ključ	36	4,40%				
Konjic	16	0,94%				
Kreševo	747	43,71%	963	43,00%	1066	39,24%
Livno			66	0,98%	151	4,31%
Ljubuški					288	12,84%
Mostar	(i Ilići) 86	7,63%	73	6,60%	(i Ilići) 339	11,64%
Novi Grad			53	4,67%	(i Vrbova) 143	5,40%
Sarajevo	77	20,48%	107	18,26%	95	17,06%
Sutiska ²²	99	6,47%	149	8,51%	162	6,06%
Travnik			457	13,60%	154	1,88%

Miletić recorded the urban settlements of Banja Luka, Jajce, Travnik, Livno, Žepče, Tuzla and Sarajevo as *civitas*, *šeher* and *kasaba*. (Gabela was also listed as a *civitas* in 1768). Vareš, Kreševo, Fojnica and Gornji Vakuf were recorded as *oppidum*. The number according to the censuses does not represent the total number of Catholics, which can be explained with a more detailed analysis, but they are a sufficient indicator for this purpose.

²² Today's Kraljeva Sutjeska.

Tuzla			33	1,45%	52	1,38%
Varcar Vakuf	223	18,74%	110	7,70%	478	13,23%
Vareš	77	6,90%	1093	61,79%	1227	48,48%
Žepče			19	2,04%	133	6,02%
Županjac					115	2,51%

Table 1. Share of registered Catholics in larger settlements in the total number of Catholics per parish.²³

Very early on, Catholics in rural areas lost their land (*baština*), and through the *chiftlik* system, the land passed into the hands of the beys.²⁴ The Christian *raja* who cultivated the land were never certain if they would be expelled from the land by their overlords. In the middle of the 18th century, the serf paid a tenth of the crop yield to the spahi, and a tenth to the bey. At the end of the same century, the beys took all the land and demanded a third, and even a half of the annual harvest, which the serf had to bring home to the bey. There was also an obligation to serve the bey for 3-5 days in the house or in the field.²⁵ The pressure on the peasants did not even abate after the Hatti Sherif of Gülhane.²⁶

²³ Based on the analysis of Bishop Fr. Augustin Miletić's report to the Holy See in 1813. Archivio storico della Sacra Congregazione di Propaganda Fide, Scritture riferite nei Congressi, Bosnia, v. 9, f 447-463. (hereinafter: ASCPF).

²⁴ AHMED S. ALIČIĆ (ed.), *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. II, Sarajevo, 2014.

The census shows that the estates (*baštine*) with a domicile Christian population were largely in the hands of Muslims who did not live on these estates. It is wrong to derive the number of households and the confessional affiliation of the inhabitants in individual villages from the ownership of the estates (land plots, *baština*), several of which were chifts.

²⁵ VJEKOSLAV KLAČIĆ, *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1878, Stuttgart, 1989. (reprint), pp. 107-108. "Not only did the serf have nothing of his own, but he was persecuted and abused by his master in every way; he could even be killed by a bey, and no one would even say a word."

²⁶ Although the Gülhane Hatt-i şerifi of 1839 proclaimed equality in principle and introduced uniform taxes, the *çifluk* relations remained unresolved. The collection of taxes through representatives caused dissatisfaction, and the spahis and beys sought to retain their privileges.

The Catholic population, which was mainly agricultural and paid taxes accordingly, was also engaged in livestock breeding due to the scarcity of soil in the Dinaric region. In order to utilise seasonal grass growth, they spent most summers in mountainous areas, which provided both pasture and additional arable land.

2. The Religious Life of Catholics

2.1. Sacred Buildings

Taking advantage of the strategic importance of Christian disunity, Mehmed II the Conqueror personally installed Patriarch Gennadius Scholarius, an opponent of unification with the Catholic Church, after the conquest of Constantinople.²⁷ He thus introduced the practice of the Turkish government appointing the clergy of the Orthodox Church (patriarchs, bishops, archbishops).²⁸ The Turks attempted but failed to appoint an Armenian bishop as the supreme head of all non-Orthodox Christians in Constantinople in 1461, whereby they primarily wanted to separate the Armenians in the Ottoman Empire from their compatriots.²⁹ The Patriarch of the Patriarchate of Pec was subject to the Turkish administration, as was the entire Orthodox hierarchy. He welcomed the expansion of Orthodoxy that coincided with the Ottoman military's expansion westward. On the other hand, Catholic bishops, as representatives of the Church headed by the Pope, who opposed the Ottomans, found themselves in a very unfavourable position, as were Catholic believers.

During the reign of the Bosnian kings, nine Catholic dioceses spread across the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, and

²⁷ H. INALCIK, "Ottoman Methods of Conquest", p. 106. "The period after the conclusion of Union between Rome and Constantinople in 1439 was critical. [Church Council in Florence, note A.I.] Mehmed II having been deposed in 1446 and his warlike advisers having been eliminated from the government, it was evident to him upon his second accession to the throne in 1451 that the conquest was a necessity for the firm establishment of his own position as well as for the future of the Ottoman Empire." ILBER ORTAYLI, *Naša historija i mi*, Sarajevo, 2017, p. 209.

²⁸ PETER HEATHER – ANDREW BELL – ANDREW PETTEGREE, *From the Dark Ages to the Renaissance*, London, 2006, p. 113.

²⁹ JURAJ KOLARIĆ, *Istočni kršćani*, Zagreb, 1982, p. 107.

Catholic religious life continued throughout the Middle Ages. Ottoman occupation destroyed the earlier Church organization.

In the legal code (*kanun-nami*) of the Bosnian Sancak of 1516, a law on the state persecution of Catholics was passed: "Let such newly built churches be demolished, and those infidels and (their) clergymen, who, while staying in them, spy on the situation and report to infidel countries, let them be severely punished, and let them be punished with severe corporal punishment. Let the crosses that have been placed on the roads be demolished and let them not be allowed to be erected in the future. And if they are erected, let those who do so be punished with corporal punishment."³⁰ Then followed the repressive period of rule by the Turkish governor, Ghazi Husrev-beg, who destroyed churches and annihilated traces of Christian identity. At the time, even the culture of marking burial sites was reduced to minimalism, with no morphology of the cross on the tombstone other than flat relief.

Photo 1 and 2: The gravestone crosses from Rapovine near Livno and Sovići near Grude.

³⁰ DOMINIK MANDIĆ, *Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda*, Zagreb, 1990, p. 112; ANDRIJA NIKIĆ, *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918.*, Mostar, 2002, p. 89.

After the defeat at Mohács and the fall of the Jajce and Srebrenik Banates, a period of Christian despondency began in the Ottoman-occupied area,³¹ as did a period of more intensive Islamization, which is evident in tax lists. Catholics were unable to rebuild churches because of legal obstacles and poverty. Of the approximately five hundred churches from the pre-Ottoman period, only a small number remained in use. After the lesser-known 16th century, the number of Catholic parishes generally declined. After a period of relative stability in the 17th century, the Great (or Vienna) War and the Morean Wars brought widespread devastation by the century's close.

in Bosnia and in Western Herzegovina		in Eastern Herzegovina	
year	number of parishes	year	number of parishes
1623.	64	1629.	12
1630.	61	1660.	5
1672.-75.	59	1683.	4

Table 2: The number of parishes in the 17th century (S. Džaja, 1999).³²

The Franciscan monasteries that found themselves in the path of Habsburg and Venetian military campaigns, as well as those near the border, were doomed to ruin after the exodus of Catholics. Some of them also disappeared after the war. The Olovo monastery was burned down by the Turks in 1704, and the one in Donja Tuzla was mentioned until 1708.³³ At the beginning of the 18th century, the

³¹ BENEDIKT KURIPEŠIĆ, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1539*, Banja Luka, 2006, pp. 26-27. Describing the troubles with which the Turks oppressed both the Bosnian native-Catholics and the Orthodox immigrants, Kuripešić recorded on his journey through Bosnia in 1530: "Oh, how many times did we watch them standing in front of us with their arms crossed, sighing and looking at the sky, not being allowed to speak to us. But when some of them found themselves alone with us, they said: 'Ah, how eagerly we expected you to free us with Christ's help! We would very much like to move from this tyranny to your country. But now we have lost hope because we can see that you also have to bow to the Turkish emperor and that you are going to him now to sue for peace.'"

³² SREĆKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar, 1999, p. 155; KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Katalog župa i nazadovanje katoličkog elementa u Bosni i Hercegovini u XVII. stoljeću*, Rim – Sarajevo, 2021.

³³ STJEPAN IKIĆ, *Povijesne crtice o Tuzli, Orašje*, 2023, p. 32.

pastoral care of the parishes that survived in the areas under Ottoman rule, excepting the territory of the Trebinje diocese in eastern Herzegovina, was redistributed to the three remaining Franciscan monasteries: in Fojnica, Kreševo, and Sutjeska.³⁴ Since 1675, the guardians of these monasteries near the pasha's seat had to hand over a sum of money – the julus – to the centre of power in Travnik upon the arrival of each new pasha. It was also given to the Sarajevo mullah.³⁵ The guardians were also taken there to be extorted for various reasons. In unstable times, they also often ended up in prison for brief periods.³⁶ Due to heavy taxes and mounting debts, the monasteries were forced to borrow money from the beys and pawn church

³⁴ FILIP LASTRIĆ, *Pregled starina Bosanske provincije*, Sarajevo, 1977, pp. 116-120. He lists the destroyed, burned and abandoned monasteries in Mile, Vesela Straža, Skakava near Tuzla, Usora, Lašva, Jajce, Glamoč, Zvornik, Konjic, Mostar, Ljubuški, Modriča, Srebrenica, Olovo, Visoko, Gradovrh near Tuzla, Donja Tuzla, Rama. Besides them, only three monasteries: Sutjeska, Fojnica and Kreševo only survived throughout the entire period of Turkish rule in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Bosna u očima apostolskog vizitatora Petra Masarechija 1624.*, in: *Napretkov calendar*, Sarajevo, 1937, p. 219. The author, citing a source from 1623, according to which 101 parishes were served by Franciscans within the borders of present-day Bosnia and Herzegovina, 17 of which were monastic, remarks: "in terms of numbers, the 17th-century reports are a heavy burden for the historian." Regardless of the exact number of parishes, the fact is that the number of religious buildings dramatically decreased.

³⁵ Theologian, judge.

³⁶ MARIJAN BOGDANOVIĆ, *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo – Zagreb, 2003, *passim*, p. 159. "On the 5th day /of December 1770/ the Sarajevo mullah summoned the guardian to bring with him the documents on the basis of which he had renovated the church. May God curse them, because this is the fifth mullah who has extorted money in the same way! ... And the guardian has not yet returned from Travnik, nor do we know what is happening there, except that everyone assumes that they want to extort money there too"; p. 201. 1777. "Mustaj-pasha intended to hang the vicar in Skopje without taking him to Travnik. ... when the Turks found out that the vicar had escaped, the Turks brought all three guardians to Travnik, threatening them that they would either deliver the chaplain or be hanged. Until they were released, after 16 days of terrible imprisonment, they had to pay 900 grosches"; p. 202. "In April 1778, contrary to his word, the Pasha *Dagistanli* (Ali Pasha from Dagistan – noted by A.I.) took our entire julus, keeping all three guardians in prison for nine days; and so, over eleven months we have given three julus." p. 202.

objects and vestments. When they were unable to repay a loan in 1712, the friars ended up in prison.³⁷

Due to the tolerant relations of the Ottomans towards the Republic of Dubrovnik, which paid them tribute for peace, some of the churches in this border area survived. Even such a reduced number of churches in eastern Herzegovina indicates their dense concentration in medieval Hum and Bosnia.

Despite the numerous Catholic conversions to Orthodoxy and the "Serbian faith" in eastern Herzegovina,³⁸ especially in Popovo after the construction of the Zavala monastery (built before 1514), Catholics, living as the sources say, "scattered among the noble Muslims and very bad schismatics,"³⁹ did not disappear. A new church was built on the foundations of the older medieval one in Ravno in 1579. Built on the site of Mukušina (after the Slavic goddess Mokoš, Croatian also Mukoš), it was dedicated to the Nativity of the Blessed Virgin Mary. The churches which had not been usurped by the Orthodox were the medieval church of St. Demetrius and Evarist on Oblat Hill, known as the church of St. Mithra, the church of St. Elijah in Belenići (Kijev Dol), mentioned in 1622, and the church in Rupni Dol from the 17th century, which changed dedications (now St. Roch).⁴⁰ In the parish of Gradac on the border with the Republic of Dubrovnik, the churches of the Blessed Virgin Mary and St. Anne were recorded in documents in 1733.⁴¹

³⁷ BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Franjevački samostan sv. Ive Krstitelja i samostanski distrikt Kraljeva Sutjeska*, Petričevac – Banja Luka, (typewritten text), p. 23.

³⁸ KRUNOSLAV STJEPAN DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991, *passim*.

³⁹ MILENKO KREŠIĆ, "Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića iz 1733. godine", in: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 2006, p. 439-452.

⁴⁰ DOMAGOJ VIDOVIĆ – STANISLAV VUKOREP – VESNA SLOBODAN, *Neispričana priča. Turistička monografija općine Ravno*, Ravno, 2028, pp. 32, 56, 164. The small church of St. Demetrius and Evarist, with a medieval necropolis, has been preserved on Oblat Hill. According to tradition, it was built in 1320 and has been mentioned in historical sources since 1622.

⁴¹ M. KREŠIĆ, *op. cit.*, p. 445.

2.2. Care for Catholic Believers

Religious care for Catholics was demanding, often life-threatening. For example, the bishop of Makarska, Fra Marijan Lišnjić, whose jurisdiction extended to the territory of the Herzegovinian Sancak, was beaten almost to death twice – in Mostar in 1669 and in Ljubuški in 1670. In both cases, he had to pay a ransom.⁴² During the 16th and 17th centuries, many Franciscans in the territory of the Bosnian Pašalik were killed in a very cruel way.⁴³ The first decades of the 17th century were also challenging. Fra Marko Bulajić, a former Bosnian provincial, wrote from Našice on 25 August 1715 to the vice-commissioner general about the difficult situation in the province due to Turkish persecution. He wrote: "Fra Ivan Brkić, the parish priest in Banja Luka, a place close to our borders, was captured in a village and tied to a horse's tail because he was saying Holy Mass and preaching at a cemetery outside Banja Luka. And so, dragged, he was brought to Banja Luka, where he was put in prison with chains around his neck and legs, and it is still unknown what sentence will be pronounced on him."⁴⁴

Fr. Nikola Ogramić Olovčić (1672-1701) visited 48 parishes affiliated with 12 monasteries and described the very difficult situation.⁴⁵ He was the last Bosnian bishop in the 17th century, and for his own safety, he fled to Slavonia in 1684. In 1692, he restored his residence in Đakovo. After he was killed by bandits in 1705, the Bishop of Đakovo

⁴² MILE VIDOVIĆ, *Nikola Bijanković, splitski kanonik i makarski biskup 1645-1730*, Split, 1981, p. 88.

⁴³ M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, sv. II, *passim*.

⁴⁴ BAZILIJE PANDŽIĆ, *Acta Franciscana Hercegovinae*, sv. II, 1700-1849, Mostar – Zagreb, 2003, pp. 137-139. *Fra Ivan Berkich, paroco di bagnaluca, luogo vicino a nostri confini, per aver detto la S. Messa e predicato in un cimitero fuori in Bagnaluca, fu preso in un villaggio e legato per la coda d'un cavallo, così strascinato fu condotto in Bagnaluca, ove con le catene al collo e piedi, fu posto in prigione, non sapendosi sin'ora che sentenza gli sarà data.*

⁴⁵ M. V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, sv. II, pp. 150-152. The Turks cruelly beat and persecuted the Catholics of Lišnja. In Banja Luka, the Turks, great opponents of Christians, destroyed a church. The Catholics of Sarajevo were persecuted by the Orthodox. The parish of Maglaj had not seen a bishop for 100 years, etc.

retained the title of Bosnian, although he did not visit Bosnia. After Franciscans and Catholics had spent years endeavouring to have a local man appointed as bishop in the territory under the Ottomans, Pope Clement XII (1730-1740) established the Bosnian Apostolic Vicariate (Vicariatus Apostolicus in Bosna Othomana) in 1735, uniting all Catholics in the Bosnian Pashalik, except for those in the Trebinje-Mrkan diocese. The pope appointed Fr. Mate Delivić as the bishop serving as an apostolic vicar. The circumstances in which Catholics lived are evidenced by the fact that during a canonical visit to 13 parishes in western and central Bosnia, Delivić confirmed almost 80% of the Catholics in those places!⁴⁶

Maps 4 and 5: Parishes of the Bosnian Apostolic Vicariate in 1741 and 1813 shown within the borders of present-day BiH.

In 1741, the Vicariate had 31 parishes, and in 1813, 38 parishes and 3 chaplaincies. In 1813, the parish seats were on average a 3-days walk from the foundational monastery. The settlements where Catholics lived were on average 2 and a half hours away from the parish centre, and in some very remote places, such as those in the Neretva chaplaincy (Konjic area) and in the parishes of Mostar and Livno, the parish priest had to walk 10 to 17 hours. On average, each priest in

⁴⁶ JULIJAN JELENIĆ, *Spomenici kulturnog rada franjevac Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927, pp. 51, 59-64. During a canonical visit to the parish of Ivanjska, the bishop stated: "I found very few of those who had been confirmed by *illustrisimus* Fr. Nikola Olovčić, for 57 years have passed since he confirmed in Bosnia."

1813 ministered to almost 1,300 believers.⁴⁷ Apart from three monastery churches and the churches in Vareš and Podmilačje near Jajce, there were no other sacred buildings in the Vicariate. Taking out large loans at usurious interest rates, the Franciscans and Catholics under Ottoman rule were allowed to maintain only a hundredth of the former number of churches with the same non-permanent material. The decree of Sultan Ahmed III from 1716 was: "At the request of our holy faith, when repairing a roof, not a single pebble, not a single piece of wood is to be added to the church, let alone a new one be built outside."⁴⁸

Therefore, religious rites were held, and Holy Masses were celebrated in Catholic cemeteries and open-air places, often in secret. The altar was protected by a cover stretched over stakes.⁴⁹

After the Morean War, when the Kopčić beys in Duvno tried to maintain good relations with the Venetian Republic and keep Catholics on their estates, the bishop of Makarska also visited the territory under the Turks. In 1706, during a visit to the Duvno region, Bishop Bijanković suggested that small wooden chapels be built with an altar and a picture of Jesus and Our Lady. Under the altar, the vestments and other items needed for mass would be kept. The chapel would be locked, and four men would bring it to the cemetery where mass would be held on a feast day. It would be kept in a private house where the people could pray daily for preservation in the Catholic faith.⁵⁰

⁴⁷ Based on an analysis of Bishop Augustin Miletić's report to the Holy See from 1813, ASCPF, v. 9, f. 447-463.

⁴⁸ AUGUSTIN KRISTIĆ, "Bosanske crkve i njihovo opskrblijvanje za otomanske vlade", in: *Napretkov kalendar*, Sarajevo, 1937, p. 144.

⁴⁹ JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. I, Sarajevo, 1912, p. 175. "The (Franciscan) fathers in Ottoman Bosnia, Herzegovina and Dalmatia, left to themselves for spiritual care, endured hundreds of various troubles. They did indeed have some parishes, but in most of them, they had no houses or churches; only insignificant chapels or small wicker houses, or they would rush out of the monasteries and give the sacraments to the faithful and celebrate masses in cemeteries, forests and under the ruins of monasteries."

⁵⁰ M. VIDOVIĆ, *op.cit.*, p. 99.

One source speaks of Friar Sixtus, who celebrated Holy Mass in Hutovo on St. Peter's Day in 1526 with a large number of believers.⁵¹ Although there is no written confirmation, it is very likely that this happened in Vrutak near the settlement of Hutovo, where there was a stone altar at which mass was occasionally held. A cross carved on the rock above the altar is clearly visible.

Photo 3. Altar in Vrutak (Dijana Pinjuh).

In this context, it is essential to mention the so-called Duvno Cathedral, i.e., a cave in the village of Bukovica, which is the source of a seasonal stream. The centre of the Duvno parish changed over time, and the parish priests most often lived in Bukovica, in the central part of the parish, until 1806, when they had to cross to the other side of the field, to Seonica, due to Turkish pressure.⁵²

Nikola Bijanković, the bishop of Makarska, visited these regions several times (1706, 1710, 1713, 1718 and 1723) with the permission of

⁵¹ IVICA PULJIĆ (ed.), *Hutovo. Dobri Do, Glumina, Mramor, Prapratnica, Previš, Tuhinje, Vjetrenik, Zelenikovci*, Mostar, 1994, p. 160.

⁵² ROBERT JOLIĆ, *Župa Seonica*, Tomislavgrad, 2006, pp. 69, 76.

the Turkish authorities, who wished to maintain good relations with the Venetians. For the first time, he celebrated masses and confirmed believers in the cave in Bukovica (*Bukovička pećina*). The faithful also gathered in Rakitno, in a cave where a wooden altar with a cross was erected. In Kongora, he held mass on a hill under Turkish escort. During another visit, he also celebrated masses and confirmed the faithful in the Bukovica cave.⁵³ Bishop Stjepan Blašković also visited this area in 1735. He noted that the cave in Bukovica had been blessed by Bishop Bijanković and placed under the protection of the Blessed Virgin Mary. The faithful of Duvno call it a church because Holy Mass is constantly celebrated in it.⁵⁴ Bishop Fr. Marko Dobretić also celebrated Mass there in 1779.⁵⁵

Photo 4: The cave in Bukovica where the Catholics of Duvno celebrated Mass.

⁵³ MILE VIDOVIĆ, *Nikola Bijanković, biskup makarski (1695.-1730), izvadak iz doktorske disertacije*, Split, 1979.

⁵⁴ ANDRIJA NIKIĆ, *Blaškovićev dnevnik iz 1735.*, Mostar, 1994.

⁵⁵ J. JELENIĆ, *Spomenici kulturnog rada franjevaca*, p. 242.

2.3. Portable Altars

According to liturgical regulations, the altar table is made of stone, and if it is wooden, it must have a stone plate embedded in the wood, containing relics. Accordingly, when it was impossible to build churches, portable altars were consecrated and used.

On 27 February 1778, Bishop Fr. Marko Dobretić consecrated 23 altar stones in the Sutjeska monastery, of which 10 were intended for the area, six for the Fojnica monastery, six for the Kreševo monastery, and one for the bishop.⁵⁶ After the third visit of the Bosnian Apostolic Vicariate, Bishop Dobretić sent a report to Rome in June 1780, mentioning 158 adequately equipped portable altars in the vicariate.⁵⁷

Photo 5: Example of a preserved portable altar from the 19th century (Archives of the Franciscan Monastery in Mostar).

⁵⁶ BONO BENIĆ, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo – Zagreb, 2003, p. 297.

⁵⁷ J. JELENIĆ, *Spomenici kulturnog rada franjevac*, p. 287, "*altaria cum sua plena, et honesta suppellectili*".

Photo 6 and 7: Portable altar consecrated by Bishop Miletic in 1820
(Archives of the Franciscan Monastery in Mostar).

In October of the same year, the bishop praised most of the parish priests in a circular preserved on partially damaged paper:

"Dear and beloved brothers, know that we are greatly consoled to see the holy altars restored by the meticulous monks [and by?] Christians, [...] the mass on them, also [...] the covers around the mentioned altars so that neither the altar nor [...] the holy sacrament gets wet, and the wind does not carry [...] the holy hosts across the ground (as has happened to us much to our bewilderment where they failed to listen to us). And we have nicely thanked such holy and careful fathers, *qui primum quaerunt honorem dei*.⁵⁸ Also, we have obviously very sweetly and kindly thanked and praised all the honest people from the altar for the devotion and respect they show God in their altar."⁵⁹

⁵⁸ Who first seek the honour of God.

⁵⁹ Archives of the Franciscan Monastery in Fojnica, K20, XVI. "Draga i poljubljena bratjo, neka znate kako jur već i znate, da smo veoma bili utišeni razgovoreni vidjevši od pomljivih redovnika [...] krstjana ponovljene svete otare, [...] misničkoga na istomu, također i pokriv [...] tende oko rečenoga otara da ne kisne ni ot(ar ...) isnise, ni *sacramenat* sveti i da vitar ne nosi [...] luku i po zemlji sveti oštia (kakono se i nami istim dogodilo s velikom smutnjom, gdi

The bishop sternly admonished individuals for not sufficiently maintaining the dignity of the altars, because many had been "blackened, torn, destroyed and neglected, and mass is said on them as if they were ordinary boards. You know that the number of altars is the number of churches in our enslavement."⁶⁰

If Catholics had truly been allowed to build churches or chapels, then there would have been at least as many of them as there were portable altars in Ottoman "enslavement." According to the report of Bishop Fr. Augustin Miletić from 1813, there were 194 portable altars in the Vicariate.⁶¹

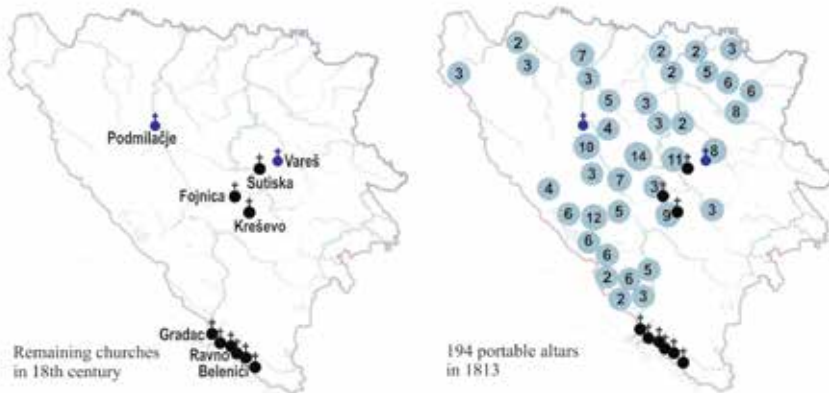
Bishop Miletić ordered that in the villages where the vestments were kept, a folded board be provided on which Holy Mass could be celebrated, and that they should "affix *Convinia* to it, and the image of the Lord Jesus, the Blessed Virgin Mary and other saints; and that the Altar Board may not be used for any other purpose except for Holy Mass." Furthermore, "in those places and cemeteries where Holy Mass is celebrated on Sundays and feast days, if the altars cannot be fenced off and covered with boards, they should be covered with a clean cover or tablecloth, or at least with clean and washed fabric while Holy Mass is being said."⁶² This cover was to be stored in a clean place and not used for other purposes.

nismo bili poslušani). I lipo smo zafalili takim svetim i pomljivim ocem, *qui primum quaerunt honorem dei*. Također i svemu poštenom puku onomu, očito s otara jesmo veoma slatko i ljubeznivo zafalili i pofalili i njihov devocion i poštenje koje nose i čine Bogu u otaru njegovu."

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ ASCPF, v. 9, f 447-463.

⁶² JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*, sv. II, Sarajevo, 1990 (reprint from 1915), p. 93. "da se u onim mistim, i po grebjim, gdi se Misa S. u Nedigle, i u Svetkovine govorit običaje, Otari, ako se ne bi mogli oplest, zagradit, i askama nadkrit, budu barem nadkriveni, dok se Misa S. govori, čistim pokrivačom oliti od musheme, oliti barem od sukna čista, i oprana"

Maps 6 and 7: Remaining churches in the Vicariate and the Trebinje Diocese and the number of portable altars in the Vicariate.

The zealous Bishop Miletić died among the Catholics in the parish of Livno during a canonical visitation in 1831, so the ceremonial folding portable altar he used has been preserved the Franciscan monastery in Livno.⁶³

Photo 8: Portable altar of Bishop Miletić from 1804 (Franciscan Museum and Gallery Gorica-Livno).

⁶³ See photo 8.

2.4. Places of Mass Gathering

Bishop Fr. Rafo Barišić appealed to the Austrian Emperor Ferdinand I for help in 1838, informing him of the daily hardships and injustices faced by Catholics. He described the gathering in secret places and the use of portable altars.⁶⁴ Instead of the forbidden bells, wooden and iron hanging plaques (tahte) and horns were used to summon the faithful. Parish priests and their assistants lived in uncomfortable small houses in the villages, and often in hidden mountainous and swampy places in the plains. During a visitation in 1741, Bishop Dragičević noted that in the Duvno parish, "the parish priest has no permanent residence, nor his own house, but wanders here and there as a guest carrying his burden."⁶⁵

The Franciscans had to pay a *julus* as tribute for permission to worship freely, perform rituals, and administer sacraments. According to the Franciscan chronicle, the reason for its introduction was given by Fr. Matija Fojničanin,⁶⁶ who, as parish priest in 1672, instead of mass in the usual places (cemeteries), gathered the people in the

⁶⁴ *Ibidem*, p. 157. "Since we have no churches, except a very small number, we meet for the service of God in the fields, in the woods and in hidden places; we set the altars under an oak or another tree, we cover the holy table with the coarsest cloth and branches from the trees; and we kneel down to the service of God under the sky, on wet ground, covered with mud or snow, often exposed to the worst weather conditions. If we cover the aforementioned altars with boards, then the Turks not only envy it, but also forbid it, accusing us of having built a church. We are not allowed to use bells, except in two churches, which requires a lot of money, while in other monasteries the monks and believers call to the service of God by hitting iron plates with a hammer, and even that (the Turks) can hardly bear. In other places, where the faithful are dispersed, they are called from higher places by blowing an ox horn; but this custom is also forbidden in many parishes under threat of the most severe punishments. The houses of our priests are exposed to much greater inconvenience, injustice, and expense than our own. They are inns for vagrants and passersby, who must be given whatever they want."

⁶⁵ ANTO IVIĆ, *Pučanstvo duvanjske župe 1469-1800, Prilog Matica Krštenih don Antona Ljubosovića (1750-1758)*, p. 134; also facsimile in LUKA ĐAKOVIĆ, *Prilozi za demografiju i onomastičku građu BiH, I ANUBIH*, Građa, knj. 23, Sarajevo, 1979, p. 387.

⁶⁶ Archive of Franciscan monastery in Fojnica, AT. In the contract from 1675, Fr. Matija from Fojnica, the guardian of the monastery in Fojnica, took out a loan from the Sarajevo bey, Ahmet bey Hašćerić.

forest. The Turks accused him of stirring up the people against them. Another possible reason was the bishop's visit and confirmation in the parish.⁶⁷ These are not, however, the reasons for its imposition.⁶⁸

Misišće or *Misište*, the places where masses were celebrated, were far from Islamized urban centres. They also had other similar names. Misni dolac is not far from the current parish church in Skopaljska Gračanica. Under Tušnica and Bužanin, not far from Livno, there is Fratarski dolac. Catholics often gathered in hilly areas far from cities for security reasons and to avoid harassment.⁶⁹ According to the chronicle from 1766, Fr. Ivan Domazet from the Kreševo monastery served the faithful in the hills of the Sarajevo parish on Christmas and in the week after.⁷⁰

Some of these locations have preserved the noun *Oltar* (altar) in their names, or rather its archaic form *Otar* (formed by dissimilation). The centuries-old tradition of gathering in such places, which oral tradition also connects with the pre-Ottoman period,⁷¹ indicates the specificity of the religious practice of Catholic Croats under the Ottomans.⁷²

⁶⁷ NIKOLA LAŠVANIN, *Ljetopis*, Sarajevo – Zagreb, 2003, p. 256.

⁶⁸ B. GAVRANOVIĆ, *op. cit.*, p. 2. "The imposition of this tax is yet more evidence that the Franciscans and the faithful were harassed and hindered in their service to God by the bullies, so they had to seek hidden, secluded places so as not to be seen by their persecutors."

⁶⁹ A legend about Otar and Misište (which is hidden in a sinkhole with a flat grassy bottom) on Bile near Mostar has it that during mass gatherings in the Turkish period, individuals were deployed to the surrounding elevations to warn of the possible arrival of Turks.

⁷⁰ M. BOGDANOVIĆ, *op. cit.*, p. 74.

⁷¹ TONI MARIĆ – VLADO BOŠNJAK – VLADO MARIĆ, "Pučke obljetnice na području širokobrijeških sela župe Mostarski Gradac", in: *Vitko*, 16, Široki Brijeg, 2017, pp. 32-35.

⁷² This does not exclude the existence of other Catholics in the wider area under the Ottomans in southeastern Europe, who were not Croats, but the focus here is on the Croatian historical space.

Map 8: Toponyms with the name of O(l)tar and places of traditional Christian gathering.

The word altar does not have exclusively Christian connotations; it also refers to an older concept where, in certain places, its sacral character can be established. At the site known as Oltar-Kraljev Stolac near Otočac, in Gacko Polje, lie the remains of a sanctuary dedicated to the god Mithras, dating back to the 2nd–3rd century.⁷³ This area, although close to the border with the Ottoman Empire, was never under Turkish control, nor were the Altars on northern Velebit or the Oltar Cape near Cavtat.

⁷³ Registar kulturnih dobara RH, Arheologija Z-2376, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2376> (18. 2. 2025).

Photo 9 and 10: The altar on Bile covered with a chapel in 2004 (left) and a mass celebration the year before (right photo: Vlado Bošnjak).

Otar, also known as Otarić (Altar, also Small Altar), on Bile near Mostar is a prominent rock, uniquely situated to frame the winter solstice sunrise over the Jastrebnika.⁷⁴ The site Otari on Tribanj is situated in the same way to frame the summer solstice sunset on the horizon behind the peaks of Troglav.⁷⁵ The hill Tribanj, where the Otari are located, points to a pre-Christian altar. This, along with other Slavic place names, also suggests a Croatian pre-Christian worldview.

Photo 11 and 12. O(l)tarnik on Mačja glavica on Raška gora (left) and Magovnik near Čerigaj (right).

⁷⁴ ANTO IVIĆ, "Bile – središte svetog prostora", in: *Zbornik radova Kulturna baština i identitet Hrvata u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 2024, pp. 87-109.

⁷⁵ ANTO IVIĆ, "Središnje livanjske bjeline", (article accepted for the Proceedings on the Occasion of the Founding of the Parish Bila near Livno).

With interruptions during the communist period (since 1947), this tradition has been preserved near Mostar: at Otar on Bile⁷⁶ and at Oltarnik on Raška Gora.⁷⁷ Similarly, the tradition has been preserved at Otarišće, today a Catholic cemetery on a hill in the village Puteševica above Tihaljina near Grude, as well as at Oltarnik, the area around the peak of St. Elijah on Biokovo. The Christian layering of the Old Slavic and early Croatian thunder god is not only still visible to this day on the peaks of Biokovo (St. George and St. Elijah), but also on the Vranica and Vlašić mountains. The pilgrimage to Bandijera on Čubren above Lepenica is also of such a character.⁷⁸ Many sites in the South Slavic region are also tied to pastoral traditions, with Spasovište being a frequent representation among the Orthodox. The strong influence of ancient pilgrimages to peaks as places closer to heaven is visible in areas where there were no Ottomans, such as the Christian pilgrimage sites on Sveta Gora in Gorski Kotar (Croatia) or on Sveta Hora in the Czech Republic.

⁷⁶ TONI MARIĆ et al., "Digitalizacija sadržaja o nematerijalnoj kulturnoj baštini", in: *Zbornik radova predavača sa seminara folkloru Hrvata u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 2020, (247-281), pp. 255, 268-269. According to folk tradition, Mass has been celebrated in Bile for over 700 years. The mass is celebrated with public festivities on the first Sunday after St. Peter's Day.

⁷⁷ Mirko Miško Pandža from Podivačje near Mostar recalled the stories of elders who had gone there at the beginning of the 20th century; however, the tradition is much older (noted by A. I.). The communist authorities banned the celebration of mass here, as well as on Orlovac above Mostar, in 1947. It was reinstated 50 years later on Raška Gora, and today the mass is held at the end of September or the beginning of October.

⁷⁸ MILO JUKIĆ, "Starija katolička molitvišta na otvorenom u Lepeničkoj dolini", in: *Bosna franciscana*, 61, Sarajevo, 2024, (163-196), p. 178.

Photo 13: Mass at Vrankamen on the Vranica (photo: Tomislav Bošnjak).

After Islamization, similar religious practices were retained by Muslims in some places, especially in northeastern Bosnia. This is evident, for example, on Mount Ratiš, at the top of which prayers for rain are still performed today.⁷⁹ Besides the intentions, the annual occasions for prayer gatherings (until Ilindan-Aliđun), and toponyms which point to an older historical sacrality, the oral tradition also confirms the earlier Christian worship of St. Elijah, and indirectly also of the pre-Christian Perun.⁸⁰

It is known that some of the places of earlier cults were overlaid with Christian content during Christianization. Over time, Christian worship was moved to settlements and churches. When the Turks demolished churches or turned them into mosques, worship "returned" to nature, to locations that clearly had an earlier tradition

⁷⁹ RUSMIR ĐEDOVIĆ, "Ratiš kao značajno islamsko-bogumilsko dovište-molitviše Sjeverne i Sjeveroistočne Bosne", in: *Gračanički glasnik*, 21, Gračanica, 2006, pp. 14-19.

⁸⁰ According to legend, the local population agreed to accept Islam on the condition that they could retain their previous customs, i.e., "*gunj i Ali-đun*" (the manner of dressing and praying). (According to Hazim Osmanović from Puračić, recorded by A. I.)

of being used for such purposes. It is necessary to emphasise that despite long-term Christianization, awareness of the sanctity and uniqueness of certain places in the environment was preserved by the indigenous population. They, mostly engaged in livestock breeding, lived a bisessile, transhumant way of life and spent the summer in the mountains.

This is not only a characteristic of the *Paganija* area, as the medieval area between the Neretva and Cetina was called, but also of other regions. During Turkish rule in Slavonia, Papal Legate Pavao Rovinjanin was surprised to find the Franciscans with the people in a round, in the "king's dance," which was performed "on young summer, at carnivals in the name of the cross, and at Christmas." In his assessment of the Franciscans who shared the people's joys and sorrows and "maintained popular prejudices and beliefs," a delegate wrote in 1629-30 that near Cernik, "a tree called the Lipa [linden] stands in a deserted place, where every Sunday after the new moon, a large number of Turks and Christians gather with votive candles and other things. A local parish priest says mass for them for the alms he collects there. They bow to the tree and kiss it, as if it were some holy body. They say that the tree works miracles and heals those who make a vow to the tree. These disorders arise from the tyranny of the Turks and the ignorance of the administrators of this people."⁸¹

It is not without reason that both the Livno and Duvno areas (and today's villages) each had an old parish with Lipa in its name. Besides the linden tree, the oak was also a sacred Old Slavic and Early Croatian tree. In the village of Dub near Travnik, where the population had been Islamized in the late phase of Turkish rule, it had been a custom to the end of the 20th century for the Catholics from the surrounding villages to make a pilgrimage to the site with the large anthropomorphic cross and celebrate Holy Mass there on the second day of Pentecost.

⁸¹ TADE SMIČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, Djela JAZU, knj. XI, I. dio, Zagreb, 1891, pp. 96-97.

A feature of Slavic Christianization is the long-time existence of dual faith. It has also been characterised by some as a medieval heresy.⁸² However, old content was replaced early on by a Christian message; the rituals of the old faith were turned into harmless folk customs much earlier among the Croats, who were the first to accept Christianity, than among the Eastern Slavs.⁸³

The remnants of medieval religious practices preserved by the *krstjani* (as Catholics called themselves until the end of the 19th century) and the Islamized population were not the unique characteristic of the *Krstjani* of the Bosnian Church that tied them to Islam, as is the unfounded opinion that can be found in literature.⁸⁴ The Bosnian Church, as one of the numerous Christian heresies in Europe, emerged and also disappeared within the framework of Christianity, and not through Islamization.

Examples of places whose names point to the existence of "heresy" are *Babun* in Mostar and *Gostuša* near Široki Brijeg. They are connected to centuries-old traditions of local Catholics. A recognizable pre-Christian worldview was overlaid with Christian content in the

⁸² FRA MIJO V. BATINIĆ, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini*, sv. I, Zagreb, 1881, p. 23. "This is nothing more than the restoration of Old Slavic myths with a Christian worldview, and the repeated errors of the first Manichaeans and Paulines."

⁸³ RADOSLAV KATIČIĆ, *Naša stara vjera*, Zagreb, 2017, p. 49. "The peoples accepted the new faith; they became truly Christian, but the old faith could not simply be uprooted from their souls. This was not so much because it was not a theological construction, and even less a dogma, but rather an experience of life, the environment and the land, the rhythm of the annual cycle, germination, budding, flowering, flourishing, growth, ripening, withering, dying, and ceasing. And then once again, the same all over again. It had absolutely nothing to do with Christian religious content, nor did the content have anything to do with it."

⁸⁴ A. HANDŽIĆ, "Konfesionalni sastav stanovništva Bosne i Hercegovine", p. 120. "They prayed to God in the open or in simple rooms without statues and pictures, and they prayed five times a day and often fell to their knees"; R. ĐEDOVIĆ, *op. cit.*, p. 19. "This tradition originates from the time of pre-Slavic cults of peaks and the Sun for several millennia. Through the pagan early Slavic period and the era of the Bosnian Church and Bogumils, it continued as a place of prayer to the god of the Sun, thunder, and prayers for rain. With the advent of Islam, this cult place took on syncretic elements – a fusion of earlier beliefs with those of Islam."

pre-Ottoman period. Although a mosque⁸⁵ was built in front of the Babun spring on the site of the church of St. Ružica, according to the oral tradition, Catholics traditionally celebrated the memorial day of John the Baptist only 50 meters higher at the spring itself. Likewise, not far from Gostuša, at the source of Orovnik, there is a site where the Blessed Virgin Mary has been worshipped for centuries, the patronage of which was transferred to the Franciscan monastery in Široki Brijeg.

Photo 14: Participants in the mass at Orovnik in August 1983
(photo by Ante Marić).

The Franciscans gave a new transcendent Christian significance to places where remnants of old beliefs had survived, which cannot be exclusively linked to Bosnian Christians, but to Christianity, which preserved these remnants more significantly in the Dinaric region of today's Bosnia, Herzegovina and Dalmatia, and to which, due to its specific tradition, heresy could be attributed for political reasons. It is not without reason that the name St. James (*Giacomo della Marca*)⁸⁶ is associated with a certain spring and masses on Sundays after the new moon. The water of St. James in Deževica, formerly known

⁸⁵ FRA PETAR BAKULA, *Topografsko-historijski šematizam Apostolskog vikarijata i Franjevačke misijske kustodije u Hercegovini za godinu Gospodnju 1873.*, Mostar, 2016, pp. 102, 268.

⁸⁶ The Bosnian Franciscan visitor in 1432. After a conflict with King Tvrtko, he returned to Bosnia in 1435 and was elected head of the Bosnian Franciscan Vicariate.

as Grozničavca, is considered cult water.⁸⁷ Besides springs called Grozničava (*groznica* = fever) in different areas, there are also those called *Ružica* (Rose) and *Svetinja* (Sanctity), which are generally known in the traditions of several religions.⁸⁸

Photo 15 and 16: Mass celebration in Deževica in 2024 and the spring Crnašnica in Mostarsko blato.

Photo 17 and 18: Gathering at Misište near Mostar on the Sunday after St. Peter's Day in 2024 (left) and traces of the Mass site in Masna Luka (right).

The many sites where traces of a pre-Christian worldview can still be seen, and which also signify the continuation of Christian life during the challenging era of Ottoman rule are a living legacy for today's Catholic Croats. Although the other confessional groups also have

⁸⁷ MILENKO S. FILIPOVIĆ, *Lepenica - priroda, stanovništvo, privreda, zdravlje*, Sarajevo, 1963, p. 348; M. JUKIĆ, *op. cit.*, pp. 166-167.

⁸⁸ ANTO IVIĆ – MAJA SOLDI, "Osvrt na predaje o crkvama (svetim) Ružicama", in: *Zbornik radova u povodu obilježavanja 140. obljetnice Franjevačkoga muzeja na Humcu (1884.-2024.) – prvoga muzeja u BiH, Vidici, časopis HAZU BiH*, 2025/XVIII, Mostar, 2025, pp. 86-109.

their own legacies, theirs were conditioned by different circumstances in the past.

Conclusion

The Ottoman invasion and the establishment of centuries-long rule in the territory of the former Bosnian Kingdom and surrounding area changed the confessional structure of the population with long-term consequences. The relations established in the confessionally divided and inequitable Ottoman society, which deprived Catholics of their places of worship, legally banned the building of new churches. The maintenance of the remaining churches, and of the Franciscan monasteries, required a lot of effort and financial expenditure. This state was reflected in the symbolically small number of churches that remained by the close of the 17th century. Under pressure from modernisation processes, although they were late coming to the Ottoman Empire, only in middle of the 19th century was the construction of a few churches permitted in the area of today's Bosnia and Herzegovina.

In the areas where they survived, the mining centres excluded, Catholics lived in poverty, mainly in rural areas, but without owning the land they cultivated and the houses in which they lived. Often exposed to harassment, they were forced to hold mass celebrations in the open, in cemeteries, forests, often in secret.

In addition to the mass places, often hidden from the eyes of the Turks, some of these gathering places were on mountain peaks and at springs. They often reveal traces of remnants of a pre-Christian, Slavic worldview.

Such a practice survived during the Ottoman era, and even today, it partially represents the living, intangible cultural and religious heritage of Croats. The reasons for its continuity are: the absence of churches because of the relations of the Islamic Ottoman theocratic government; the life of Catholics in predominantly rural areas; and the historical memory of the indigenous population about the uniqueness of certain locations. Certain devotions were also encouraged by the Franciscans.

The tradition rooted in pre-Christian remnants survived in certain areas, even amongst the Islamized population. Under freer conditions, Muslims continued the practice of gathering at places of prayer, performing prayers in nature at specific times of the year.

Izazovi ilirizma – franjevci Bosne Srebrene i identiteti u prvoj polovici 19. stoljeća

RUDOLF BARIŠIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
Croatian Institute of History, Zagreb
E-mail: rudolf.barisic@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2025.11.313>

UDK: 272-789.32(497.6)"18"

94(497.6)"18"

Pregledni rad

Primljeno: 12. svibnja 2025.

Prihvaćeno: 1. srpnja 2025.

Sažetak

Prva polovica 19. stoljeća često se promatra kao razdoblje nacionalnoga preporoda koji nije zaobišao ni prostor jugoistočne Europe koji se tada najvećim dijelom još uvijek nalazio pod vlašću Osmanskog Carstva. U tom razdoblju Grčka i Srbija oružanim ustancima stekle su prva neovisnost, a druga autonomiju u sklopu kojih započinju proces izgradnje nacionalnih institucija. U Hrvatskoj se, pak, razvija ilirski pokret pod vodstvom Ljudevita Gaja. Svi ovi događaji imali su utjecaj i odjek u Bosni pod osmanskim vlašću, pa tako i među bosanskim franjevcima. Dok je tijekom 18. stoljeća Franjevačka provincija Uzvišenja sv. Križa – poznatija kao Bosna Srebrena – u pogledu vanjskopolitičke orijentacije slijedila austrofilski smjer, 19. je stoljeće donijelo nove ideje. Upivši ideje ilirskoga pokreta, brojni su franjevci pokušali nadići konfesionalnu granicu koja je razdvajala bosansko stanovništvo. S druge strane, na njih su u određenoj fazi inspirativno djelovali srpski uspjesi u širenju vlastite autonomije, pa su se nadali postići isto u Bosni. Napokon, kao čuvari uspomene na bosansku srednjovjekovnu državnost franjevci su u tom razdoblju još uvijek čuvali vlastiti identitet za koji u tom vremenu još uvijek koriste naziv bošnjački. Ilirski pokret se postupno transformirao u hrvatski narodni preporod, a srpska vanjska politika krenula je u smjeru težnji za širenjem vlastitih granica. Na unutarbosanskom planu, pak, nije bilo moguće nadilaženje duboko usađenih opreka. Sve je to dovelo do postupnog identificiranja bosanskih franjevaca u smjeru jednog identiteta. U radu se nastoji skicirati posljednja faza uoči maloprije spomenutoga procesa, uočiti smjerove utjecaja i načine na koji su ih bosanski franjevci aplicirali, a ukazuje se i na heterogenu dinamiku unutar njihovih redova.

Ključne riječi: Bosna Srebrena; ilirski pokret; konfesionalizam; austrofilija; prosrpske tendencije.

Challenges of Illyrism – Franciscans of Bosna Srebrena and Identities in the First Half of the 19th Century

Review article
Received: 12 May 2025
Accepted: 1 July 2025

Summary

For centuries, Bosnia and Herzegovina occupied a pivotal borderland position among major European powers, its significance fluctuating according to their strategic interests. Following the 1699 Treaty of Karlowitz, Bosnia became a gradually weakening Ottoman outpost. Over the subsequent decades, the Habsburg Monarchy made three unsuccessful attempts to annex Bosnia, resulting in only minor border adjustments. Internally, Bosnian society evolved into a system of confessionalism, characterized by significant religious segregation (Catholic, Orthodox, and Muslim) except in economic spheres where interactions were more pronounced. Each religious community developed its own distinct perception of Bosnia.

During the 18th century, Bosnian Catholics, having recovered from the demographic devastation of the Great Turkish War (1683-1699), increasingly looked to the Habsburg Monarchy for liberation. This pro-Habsburg sentiment intensified among the Franciscans, particularly after access to Italian monasteries and universities – their traditional centers of learning – began to diminish. In 1785, Emperor Joseph II established a foundation for the education of Bosnian priests, which soon came to serve exclusively Franciscan students. By the 1830s, the number of Franciscans educated in the Hungarian part of the Habsburg Monarchy surpassed those educated in Italy, leading to notable differences and disagreements between the two groups.

The Napoleonic Wars disrupted Habsburg plans for Bosnian conquest. However, successful Serbian and Greek uprisings fueled Bosnian Catholic hopes for an end to Ottoman rule. Bosnian students in the Hungarian part of the Habsburg Monarchy encountered Illyrian ideas, promoting a linguistic, rather than confessional, basis for identity. Illyrism, as championed by Ljudevit Gaj, was not their sole influence; Petar Marešević's 1836 advocacy for a pro-Russian orientation in Bosna Srebrena, and the exposure of numerous clerics in Hungary to the ideas of the local Serb bourgeoisie, demonstrate the breadth of these intellectual exchanges. In retrospect, these encounters contributed to a decline in pro-Habsburg sentiment among many Bosnian Franciscans. This stemmed from perceived Habsburg inaction, or even reluctance, to end Ottoman rule or improve

the Bosnian Catholics' situation. The Habsburg stance during the Barišić affair, seen as favoring the Apostolic Vicar, was particularly disheartening.

With expanded communication networks, many Bosnian Franciscans began to see Serbian-style autonomy as a realistic political objective. In 1840, four students secretly left Veszprém, aiming to incite an armed uprising in Bosnia. This event, whose full scope, motivations, and the identities of all participants require further investigation, reveals a complex dynamic. Analysis suggests that older Franciscan generations, even those educated in Hungary, had not abandoned their pro-Habsburg leanings, nor were they prepared to abandon a strategy of relying on external assistance to improve their community's situation.

The varied fates of those involved in the uprising offer a telling insight into the period. Bartol Jurić vanished from historical records, his fate – execution or abandonment of the priesthood – remaining uncertain. A few years later, Toma Kovačević left the Franciscan order, moved to Serbia, and embraced Serbian nationalism. Blaž Josić, while sympathetic, retained his Illyrian affiliation. Two years later, Franjo Jukić engaged in polemics with Serbian nationalists, rejecting their claims that Bosnian inhabitants were Serbs. He continued his collaboration with and expressed enthusiasm for Ljudevit Gaj, yet ultimately pinned his hopes on Omer Pasha Latas, a decision that resulted in profound disappointment. Jakov Baltić diligently recorded events in his Yearbook, leaving behind observations on Bosnian circumstances. His unpublished collection of short biographies, begun in 1873, reveals his integration into Croatian identity.

Although in 1878 Bosnia and Herzegovina came under the control of Austria-Hungary and maintained a separate administrative framework, it simultaneously became the focal point of a spiritual struggle over its identity. This situation forced its inhabitants to confront the dilemma of who they truly were. Among the Franciscans, figures such as Martin Nedić, Grga Martić, and Anto Knežević played significant roles in this endeavor, often starting from different perspectives and not always in agreement.

In retrospect, it is evident that certain elements inherited from earlier periods significantly influenced the final outcome of the identity question. The primary factor was the confessional opposition, symbolically illustrated by Kovačević's diplomatic mission to send a Bosnian Franciscan as a chaplain to the Catholics of Belgrade. A substantial group of Bosnian Franciscans emerged as some of the most consistent supporters of the Illyrian movement, which suggests that, in its Bosnian variant, it ultimately failed to transcend previous particularisms and culminated in the Croatian national revival.

This paper examines the circumstances that fostered the aforementioned trends, focusing primarily on the first half of the 19th century. This pe-

riod witnessed a confluence of factors – political upheaval, exposure to new ideas, and shifting religious and national affiliations – that shaped the evolving sense of self among the Bosnian population. Understanding this historical context is crucial to appreciating the complexities of identity formation in the region and the long-term impact on its subsequent trajectory.

Keywords: Franciscan Province of Bosna Srebrena; Illyrian Movement; confessionalism; pro-Habsburg stance; pro-Serbian tendencies.

Uvod

Moderna povijest Bosne i Hercegovine prožeta je potragom za političkim konceptom koji bi mogao biti uspješno primijenjen. Pri tom se ne može reći da bosanskohercegovački prostor tijekom posljednja dva stoljeća nije većim dijelom uživao stabilnost vanjskog okruženja, ali opravdano je to pripisati postojanju središnje vlasti izvan same Bosne i Hercegovine. U 19. stoljeću, sve do 1878. – a formalno-pravno do 1908. godine – riječ je o osmanskoj vladi u Carigradu (Istanbulu), koju je zamijenila austrougarska uprava. Nakon 1918. godine središte stvarne moći bio je Beograd kao prijestolnica jugoslavenske države u njezinim dvjema inkarnacijama. Premda u diskursu mnogih koji je koriste, sintagma *međunarodni protektorat* ima i sarkastičan prizvuk, neosporna je činjenica da današnje ustrojstvo, za koje se uvriježilo koristiti atribut *dejtonski*, predstavlja intervenciju izvana, a ne izraz stvarnih koncepata političkih predstavnika bosanskohercegovačkih stanovnika. Iako predstavnici oba entiteta u dnevno-političkim prepucavanjima optužuju drugu stranu za kršenje Dayton, neporeciva je činjenica da i jedni i drugi, kao i treći – jer ni u Federaciji ne vlada pretjerana sloga – zastupaju koncepte koji bi iz temelja trebali promijeniti ustroj Bosne i Hercegovine. U rijetkim situacijama kada je Bosna i Hercegovina doista bila prepuštena samoj sebi, razlike u ovim koncepcijama su (čak i kada one nisu bile zastupane po onovremenim uzusima političke borbe) dovodile do plime nasilja. I 1878. i 1918. godine, u kratkim intermecima između dvaju većih vanjskih okvira došlo je do nasilnih razračunavanja različitih grupa koje su se ipak mogle podijeliti po konfesionalnoj liniji. Drugi

svjetski rat¹ kao i rat u Bosni i Hercegovini 1990-ih predstavljali su pojavu nasilja širokih razmjera koje je k tomu u određenim fazama dobivalo konture organiziranoga djelovanja. O događajima s kraja prošloga stoljeća, očekivano, ne postoji suglasje. Bošnjačka zajednica tendira govoriti o dvostrukoj agresiji, kao i promatrati ratna zbivanja izvan širega konteksta. U hrvatskom i srpskom slučaju situacija je slojevitija, već i iz razloga što postoje određene razlike u pogledu iz

¹ Budući da je tijekom Drugoga svjetskog rata Bosna i Hercegovina formalno predstavljala dio Nezavisne Države Hrvatske, moglo bi se raspravljati o tome treba li i Zagreb dodati na popis vanjskih centara (Carigrad, Beč i Budimpešta, Beograd) iz kojih se upravljalo lokalnim prilikama. Osobito u slučaju Osmanskoga Carstva i obiju Jugoslavija može se uočiti da su uživale nepodijeljenu podršku jedne od triju bosanskohercegovačkih zajednica, ali i uvjetnu (i nipošto trajnu!) još jedne. Pri tome valja naglasiti da su srpska i bošnjačka zajednica imale otprilike podjednak udio u ukupnom stanovništvu, osobito nakon 1878. i 1918. godine kada je u oba slučaja došlo do iseljavanja dijela muslimanskoga stanovništva. Ovaj trend bezuvjetne podrške jedne i uvjetne podrške druge grupe osobito je vidljiv u obje Jugoslavije koja je uživala nepodijeljenu podršku bosanskohercegovačkih Srba, dok se bošnjački stav može staviti u okvire nagodbenjačke politike: Jugoslavenska muslimanska organizacija je zauzvrat određenih ustupaka omogućila usvajanje centralističkoga Vidovdanskog ustava, a čak i kada je šestosiječanjskom diktaturom bilo narušeno formalno održavanje vanjskog administrativnog okvira Bosne i Hercegovine, ova je, među Bošnjacima dominantna politička struja, nastavila participirati u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici, iako uz ponešto narušenu homogenost. Nakon 1945. godine Bošnjaci su prihvatili novi okvir koji im je omogućio kudikamo bržu emancipaciju od grijeha opredjeljivanja tijekom Drugoga svjetskog rata – što je bosanskohercegovačkim Hrvatima bilo uskraćeno. Uklapanje Bosne i Hercegovine u NDH bilo je temeljeno i na pokušaju takvoga kompromisa – bezuvjetnoj podršci Hrvata i zadobivanju bošnjačke podrške određenim stvarnim i simboličkim ustupcima. Oni, međutim, nisu doveli do uspjeha pri čemu je presudnu ulogu igralo to što je cijelo vrijeme trajao rat u kojemu NDH nikada nije uspjela na određeni rok stabilizirati prilike na svom području, pri čemu je upravo bosanskohercegovački prostor prednjačio po njihovoj nesređenosti i popratnom nasilju. Ovom prilikom nije moguće ulaziti u detaljnu raščlambu u kolikoj su mjeri Bošnjaci sudjelovali u strukturama NDH, a još manje kolika je bila njihova emotivna povezanost uz nju. Valja ipak istaknuti da je i jedno i drugo bilo veće, negoli bi to željela sugerirati suvremena bošnjačka javnost, ali i manje u odnosu na uvjerenje onoga dijela hrvatske javnosti koji gaji romantičarsko-nostalgičarski pogled na isto razdoblje. U ovdje promatranom kontekstu bi, dakle, razdoblje NDH predstavljalo jedini neuspješan pokušaj da se prilikama u BiH upravlja izvana, ali količina nasilja čini ga bližim onim fazama bosanskohercegovačke povijesti kada je prostor bio prepušten samom sebi.

samih zajednica bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba u odnosu na one iz Hrvatske i Srbije. K tomu, ratna zbivanja i njihova tumačenja još uvijek igraju određenu ulogu u političkim prepucavanjima, pa se stoga veliki naglasak daje na moraliziranju u kojima se olako barata pojmovima kao što su agresor, pobunjenik, legitimitet i slično. Na taj se način često preuzima pojednostavljena slika – bliska bošnjačkom narativu – u kojoj je vlada Alije Izetbegovića u Sarajevu bila jedina legalna i legitimna strana, dok su politička i vojna vodstva bosanskohercegovačkih Srba, a i Hrvata (osobito tijekom otvorenih bošnjačko-hrvatskih razračunavanja 1993.-1994.) predstavljala svojevrsne pobunjenike. Postojali su neki elementi koji bi govorili u prilog takvu tumačenju. Na međunarodnoj pozornici Bosnu i Hercegovinu je doista predstavljala grupacija oko Izetbegovića, a primjerice prilikom prijema Bosne i Hercegovine u UN pred zgradom na East Riveru zavijorila se zastava koju su u tom trenutku već prihvaćali isključivo Bošnjaci. Bošnjačka je strana bila i dominantna u sportskim i estradnim događanjima poput kvalifikacija za svjetsko nogometno prvenstvo u Francuskoj 1998. godine ili na Eurosongu. S druge strane, međunarodna je zajednica na neki način kanalizirala ratna zbivanja i nakon serije mirovnih prijedloga i sporazuma postignuto rješenje je zapravo u glavnim crtama zrcalilo stanje na ratištima u trenutku postizanja dogovora. U cjelokupnom mirovnom procesu i srpska i hrvatska strana tretirane su kao ravnopravne s bošnjačkom, a suprotno idejama koje se plasiraju bošnjačkoj javnosti, presude za ratne zločine nikada nisu bile usmjerene na delegitimiziranje onih dogovora i onog okvira u čijem su postizavanju sudjelovali i osuđeni Hrvati i Srbi.²

² To, dakako, ne znači da do promjena u *dejtonskom* okviru nije došlo. Berijevi amandmani su samo jedan primjer. Sve to ne mijenja na zaključku da je kraj borbi 1995. godine postignut uvažavanjem svih triju strana (neovisno o tome koliko su one bile zadovoljne), kao i to da se i danas promjena pokušava izazvati intervencijom izvana čime se priznaje da su koncepti triju zajednica nespojivi, kao i da nijedna od njih nema snagu provesti svoje ideje na vlastitu ruku. O cijeloj problematici prezentiranoj u ovom dijelu vrijedi vidjeti detaljnije u: MLADEN ANČIĆ, *Što 'svi znaju' i što je 'svima jasno' – historiografija i nacionalizam*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 157-179; ISTI, "Društvo, etnicitet i politika u Bosni i Hercegovini", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1/2003., str. 293-329.

Iz ove kratke uvodne napomene vidljivo je kako su političke koncepcije o Bosni i Hercegovini uglavnom promatrane u kontekstu širih povijesnih događaja: austrougarske istočne politike, dvaju svjetskih ratova ili raspada jugoslavenske države. Povijesni razvoj samog bosanskohercegovačkog društva (ili bi bilo uputnije spomenutu sintagmu staviti u plural?) naknadno se stavljao u matricu svijesti o ishodima osobito nacionalno-integracijskih procesa. Takva se tumačenja zapravo uklapaju u okvire u bosanskohercegovačkom društvu još uvijek dominantne primordijalne paradigme o porijeklu nacije – ona je trajna, vječito prisutna i odolijeva svim promjenama oko sebe, uz neizostavnu fazu njezina buđenja. Tako je, primjerice, otpor muslimanske elite reformskim nastojanjima središnje vlasti u prvoj polovici 19. stoljeća danas u bošnjačkim krugovima tumačen kao borba za bosansku autonomiju i stavljen u nedvosmislene okvire nacionalne borbe. Sudjelovanje franjevacu u ilirskom pokretu je, pak, također uvriježeno promatrati prilično jednostrano kao njihov odaziv hrvatskom narodnom preporodu. Sami izvori, promatrani u kontekstu vremena svoga nastanka očekivano otkrivaju daleko nižansiraniju sliku.

Cilj je ovoga rada pokazati kako su pojedini članovi Franjevačke provincije Bosne Srebrene (dalje: Bosna Srebrena) tijekom prve polovice 19. stoljeća razmišljali o političkoj situaciji u Bosni,³ odnosno na koji su način zamišljali njezin idealan položaj. U okvirima slabo rasprostranjene pismenosti i prilično ograničenoga protoka informacija i strujanja novih ideja, oni su predstavljali gotovo jedinu grupu unutar katoličke zajednice koja je imala i jedno i drugo.⁴ Ovaj aspekt ipak ne

³ Budući da je u razdoblju prije 1878. prostor bio administrativno određivan kao Bosna, u takvom kontekstu treba shvatiti i uporabu ovog imena u nastavku ovoga rada, pri čemu on obuhvaća i prostor Hercegovine.

⁴ Imajući u vidu kako je socijalna slika bosanskoga katolicizma u promatranom razdoblju bila nešto slojevitija, od romantičarskih predodžbi o obespravljenoj raji s fratrima kao i vođama i učiteljima i predstavnicima, valja napomenuti da su postojali pojedinci koji su bili pismeni i koji su putovali u inozemstvo ili s njim održavali ponajprije gospodarske veze, a koji nisu bili franjevci. U samim se izvorima nastalim u autorstvu pojedinih franjevacu često nailazi na dovoljno tragova koji otkrivaju da katolička zajednica nije u cijelosti dijelila franjevački stav, odnosno da nisu uživali neupitan autoritet i ugled kako se često misli. Dok se potreba stalnih intervencija po pitanju vjerničke discipline može promatrati kao pitanje pastoralne prakse, neke druge situacije jasno

treba precjenjivati jer je većina zapravo svoju djelatnost usmjerila primarno na pastoralne zadaće. Namjera je ovog istraživanja usmjeriti se na osvjetljavanje jednog širega konteksta iz kojeg su onda potekli istaknutiji franjevci u čijim se aktivnostima i pisanim djelima naziru konture programatskoga karaktera, kao što su, među ostalima, Franjo Jukić, Martin Nedić ili Grgo Martić. Iako se potonju trojicu često smješta pod zajedničku atribuciju bosanskih iliraca, međusobni odnos njihovih ideja, kao i pitanje eventualnih međusobnih utjecaja tek trebaju biti podrobno istraženi. Prema trenutačnoj istraženosti uputnije je njihovu aktivnost promatrati kao nastalu u određenom kontekstu, ali ne i kao posljedicu zajedničkih ili na bilo koji način usmjeravanih nastojanja. U okvirima u kojima nekakav politički program ionako ne bi bili u mogućnosti provesti, bosanski franjevci su se našli pred izazovima utvrđivanja identiteta.

Bosna Srebrena i bosanski katolicizam u prvoj polovici 19. stoljeća

Nakon što je 18. stoljeće za bosanske katolike predstavljalo razdoblje oporavka od demografske katastrofe proizašle masovnim iseljavanjima pred kraj Bečkoga rata, njegov je kraj doveo i do značajnih promjena u vanjskopolićkom kontekstu. Franjevci Bosne Srebrene su i dalje igrali dominantnu ulogu u životu svoje zajednice, a nakon dviju podjela provincije 1735. i 1757., administrativni se okvir njihova djelovanja poklapao s političkim granicama.⁵ Tijekom 18. stolje-

otkrivaju ove pukotine u odnosima. Kao ilustrativan primjer može poslužiti sukob dviju grupa roditelja u Livnu oko izbora novog učitelja. Jedni su željeli da djecu podučava franjevac, ali je skupina koju su predstavljali trgovci željela za učitelja dovesti jednoga Dalmatinca argumentirajući to željom da njihova djeca nauče talijanski. Slučaj opisuje Jakov Baltić, očekivano osuđujući ovu drugu grupu. Njihova argumentacija može se promatrati u sklopu modernizacijskih nastojanja očigledno proizašlih iz dodira sa susjednom Dalmacijom. Usp. JAKO BALTIĆ, *Godišnjak od događaja i promine vrmena u Bosni 175-1882.*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2003., str. 264-266.

⁵ Za uvid u duhovno stanje bosanskoga katolicizma u 18. i ranom 19. stoljeću i dalje nezaobilaznim studijama ostaju SREĆKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971.; ISTI, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine: predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, ZIRAL, Mostar, 1999.

ća Habsburška je Monarhija u tri navrata pokušala preoteti Bosnu Osmanlijama pri čemu su franjevci osobito u doba Dubičkoga rata (1788.-1791.) i sami nastojali odigrati određenu ulogu u prilog takvom razvoju situacije. Ono što bi bosanski katolici nedvojbeno doživjeli kao oslobođenje, tom se prilikom nije dogodilo, ali, naizgled paradoksalno, zastoj habsburških ekspanzionističkih nastojanja doveo je do većega strujanja utjecaja iz Monarhije prema katolicima u Bosni, ponajviše franjevcima. Bosna Srebrena je sve do 1757. godine obuhvaćala golem prostor koji je nadilazio geografske granice Bosne. Dvije podjele kojima su se najprije 1735. u zasebnu provinciju odijelili franjevci u Dalmaciji, a 1757. godine oni na prostoru sjeverno od Save, prošle su uz mnogo zle krvi i međusobnog optuživanja. Premda je vanjskopolitička orijentacija franjevacu u Bosni već u 18. stoljeću pokazala jasan austrofilski smjer, upravo zbog tih sukoba prije podjele, oni su u većoj mjeri veze gradili s talijanskim prostorom ponajprije boravkom svojih pripadnika ondje na školovanju.

Upravo je pitanje školovanja dovelo do spomenutoga zaokreta i većeg dodira Bosne Srebrene s prostorom pod habsburškom vlašću. Kada su antiklerikalne ideje prosvjetiteljski nastrojenih ministara u vladama pojedinih država na Apeninskom poluotoku bosanskim franjevcima ograničile i otežale pristup tamošnjim učilištima, Bosna Srebrena je novo utočište našla u ugarskoj polovici Habsburške Monarhije u kojoj joj je na koncu stavljena na raspolaganje zaklada čije je osnivanje 1785. godine naložio habsburški car Josip II.⁶ Neuspjeh habsburških planova u Dubičkom ratu na skoro cijelo stoljeće otklonio je habsburšku prijetnju osmanskoj vlasti nad bosanskim prostorom. Najprije

⁶ Usp. RUDOLF BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri. Institucionalna povijest franjevačkog školovanja 1785. – 1849.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2021., str. 42-50. Vrijedi ovdje istaknuti kako je izvorna Josipova nakana zapravo išla za istiskivanjem bosanskih franjevacu iz pastoralu po župama i stvaranja svjetovnoga svećenstva kao osnovice za uvođenje redovite dijecezanske strukture po uzoru na razvojne smjerove kako na podunavskom prostoru oslobođenu od Osmanlija 1699., tako i u samoj Bosni i Hercegovini nakon njezine okupacije 1878. *Isto*, str. 57-68. O trojici kandidata za dijecezansko svećenstvo pisano je u: RUDOLF BARIŠIĆ, "Školovanje Jure (fra Petra) Kordića", u: *Hercegovina*, 26 (1), serija 3, Mostar, 2015., str. 165-185; ISTI: "Filip Zubčević i Josip Vasiljević – svjetovni svećenici iz Hercegovine školovani u Zagrebu", u: *Hercegovina*, 4, serija 3, Mostar, 2018., str. 45-70.

unutarnje napetosti i nezadovoljstvo širokih slojeva jozefinističkim politikama koje su smjerale ka većoj centralizaciji Habsburške Monarhije, ali još više susljedni sukobi Monarhije s revolucionarnom Francuskom (u kojima je dugo trpjela stalne poraze) bili su glavnim razlozima takve politike. Nakon što je 1815. godine na Bečkom kongresu velikih europskih sila, među kojima su glavnu riječ imale Velika Britanija, Rusija, Pruska i Habsburška Monarhija, barem naizgled obnovljen predrevolucionarni poredak, konzervativna bečka politika je zastupala načelo nepovredivosti granica koje je, doduše, na kušnju došlo upravo na prostoru urušavajuće osmanske imperije neovisnošću Grčke i stalno širenom autonomijom Srbije. Monarhija je također našla novo polje vanjskopolitičkih presizanja širenjem svog utjecaja u Italiji i rastom jaza između nje i Pruske u borbi za prevlast nad njemačkim prostorom. Bosna je u takvom kontekstu ostala rubnim područjem, ali ne i bez habsburške prisutnosti. Tijekom ratova s Francuskom, koja je osnivanjem Ilirskih pokrajina došla u neposredno bosansko susjedstvo, pojavila se mogućnost i francuskog utjecaja na bosanske franjevence.⁷ Iako je s francuske strane postojala želja u tom pravcu, a neki su kontakti i uspostavljeni, reputacija Francuske kao antiklerikalne zemlje ostavila ih je bez realne šanse za uspjeh u duboko konzervativnom društvu gdje je za bosanske katolike upravo njihova konfesija i ideja o njihovoj dubokoj vjernosti svojoj religiji predstavljala samu srž njihova identiteta.⁸

Kada se promatraju ukupni učinci procesa stipendiranja bosanskih franjevacu u Monarhiji, ne može se reći da su oni i na koji način bili instruirani u prohabsburškom duhu. Logično je zaključiti kako je

⁷ Francuska je najprije mirom u Požunu 1805. godine od Habsburške Monarhije dobila teritorije koji su nekada pripadali Mletačkoj Republici: Istru, Dalmaciju i Boku Kotorsku. Zatim je 1808. godine anektirala i Dubrovačku Republiku. Nakon novog habsburškog poraza i mira u Schönbrunn 1809. godine došlo je do širenja francuske vlasti na zapadnu Korušku, Gorišku, Trst, Kranjsku, Pazinsku grofoviju, te civilnu i vojnu Hrvatsku sve do rijeke Save. Cijeli je ovaj prostor organiziran kao Ilirske pokrajine. Nakon Napoleonova poraza u Rusiji 1812. i izbijanja novoga rata, habsburška je vojska 1813. zauzela cijeli prostor koji je mirovnim sporazumom u Parizu 1814., odnosno odredbama Bečkoga kongresa 1815. godine i formalno priznat kao dio Monarhije.

⁸ O francusko-franjevačkim vezama u ovom razdoblju više u: S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, str. 89-92.

habsburška strana razmišljala da već samim postojanjem zaklade i omogućavanjem dolaska mladim studentima jamči i zahvalnost, pa stoga i lojalnost Bosne Srebrene, ali upravo su se iz ovoga procesa javile prve pukotine u odnosu vanjske politike velikog carstva i franjevačke provincije. Većina bosanskih franjevaca je po povratku u Bosnu utonula u nešto što bi se moglo nazvati povijesnom anonimnošću – posvetili su se pastoralnim aktivnostima i ostali zapamćeni kao župnici, gvardijani ili koju su već službu obavljali, dok njihova imena nisu ustupila mjesta novim generacijama koje su rijetko doprle i do historiografskih fusnota.

S druge strane, oni franjevci koji su ušli u povijesnu memoriju, obično ulaze u krug nacionalnih preporoditelja. Riječ je o već spomenutim imenima kao što su Jukić, Nedić ili Martić kojima bi trebalo pridružiti i neka druga kao što su Jakov Baltić, Blaž Josić, Andrija Kujundžić ili Bono Perišić. Različitih sudbina i uloga u svojoj provinciji, oni su doprinijeli širenju ideja ilirskoga pokreta koje su ostavile pečat i na bosanski prostor, ali još više na samu Bosnu Srebreanu, što je, kako je također istaknuto, historiografsko pitanje koje tek treba biti temeljito istraženo.

Bosanski franjevci su se na studiju u Ugarskoj susretali s okruženjem koje je imalo neke dodirne točke s bosanskim, ali i upadljive razlike, pri čemu je mnogo ovisilo o tome u kojem su dijelu Ugarske provodili svoje školovanje. Kao ilustrativan primjer može poslužiti šestogodišnji boravak Bone Perišića u Pečuhu gdje je od 1831. do 1837. godine završio studij filozofije i teologije. U vjerskom pogledu sam je Pečuh predstavljao prilično kompaktnu katoličku sredinu, ali su u okolici bili brojni kalvinisti koji su predstavljali većinu u mnogim mjestima. U jezičnom pogledu cijeli kraj bio je prilično heterogen. U samom su gradu najbrojniji bili govornici njemačkoga jezika, za kojima nisu zaostajali oni kojima su jezici svakodnevne komunikacije bili mađarski i hrvatski. To se zrcalilo i u teritorijalnoj podjeli grada: Nijemci su dominirali središnjim dijelom grada (mađ. *Belváros*), dok su dva *podgrađa* (mađ. *Külváros*) imala mađarsku (Sigetsko) odnosno hrvatsku većinu (Budimsko). Perišić je stanovao u franjevačkom samostanu koji se nalazio u sigetskom, ali je iz njegove sačuvane korespondencije poznato da je često zalazio u budimsko podgrađe. Višejezičnost sredine u kojoj je boravio slikovito je zrcaljena i na njegovoj mladoj misi koju je održao 1. siječnja 1837. u Bogádu, župi nedaleko

od Pečuha. Prilikom misnoga slavlja održane su tri propovijedi: na mađarskom, njemačkom i hrvatskom.⁹

Opisana situacija je bosanske franjevece u mnogočemu mogla podsjećati na njihov zavičaj, iako su postojale jasne razlike pri čemu je najupadljiviju predstavljala činjenica da je katolicizam u Monarhiji predstavljao u potpunosti etabliranu zajednicu. Konfesionalne razlike su i na ugarskom prostoru igrale određenu identitetsku ulogu, ali su i sami studenti primijetili kako se veći naglasak stavljao na jezični identitet. Jakov Baltić koji je neko vrijeme stanovao s Perišićem u Pečuhu, a zatim je studirao u Veszprému, kasnije je zapisao kako ga je tijekom studija iznenadio žar kojim su Mađari nastojali oko širenja svoga jezika među one koji ga nisu govorili navodeći kako su Nijemci pružali daleko veći otpor nego *našinci*, pri čemu je Baltić ciljao na stanovništvo koje je govorilo hrvatski.¹⁰ Ovakva iskustva utjecala su na njihovo prihvaćanje ideja ilirskoga pokreta o slavenskoj uzajamnosti temeljenoj na zajedničkom jezičnom porijeklu koje će onda pokušati aplicirati u Bosni nastojeći prijeći barijeru konfesionalizma kao dotadašnje osnove identiteta.

Srećko Džaja je u svojoj studiji *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, napisanoj najprije na njemačkom jeziku, čiji je prijevod na hrvatski objavljen tek iz drugoga pokušaja, upotrijebio sintagmu *neetablirano katoličanstvo*.¹¹ Detaljno skicirajući povijesni i duhovni razvoj bosanskih katolika do početka 19. stoljeća prikazuje kako na tamošnjem prostoru – koji naziva *bosanskim povijesnim krajolikom* – nije uspjelo afirmiranje Katoličke Crkve na način kako je to učinjeno u susjednoj Hrvatskoj, što je onda ulogu bosanskih franjevaca dovelo u specifične okvire. S jedne su strane bili gotovo isključivi predstavnici Zapada kojemu su, s druge pak strane, često pružali i određeni

⁹ O tome opširnije u: RUDOLF BARIŠIĆ, *Od Pečuha do Fojnice – Korespondencija fra Bone Perišića*, Hrvatski institut za povijest – Franjevački samostan Duha Svetoga u Fojnici, Zagreb – Fojnica, 2023., str. 140-142, 158-162.

¹⁰ "Kad sam bio u Ugarii šest godina na naucim, čudio sam se koliko su Mađari zaneseni za svojim jezikom. Čitava sela našinaca su pomađarili, stavivši u škole učitelje Mađare, oli paroke Mađare, i ovako silom mađareći." J. BALTIĆ, *Godišnjak*, str. 264.

¹¹ Usp. S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost*, str. 149 i dalje.

otpor.¹² Taj se ponajprije ogledao u nastojanjima Rimske kurije da bosanski prostor na neki način opskrbi stalno rezidirajućim biskupom. Ostavljajući prijašnje razdoblje po strani, u 18. stoljeću je kompromisno rješenje bilo potraženo u uspostavi Apostolskoga vikarijata u Bosni 1735. godine kada je za apostolskog vikara imenovan franjevac Mato Delivić. Time je uspostavljen model koji se mogao promatrati kao kompromisno rješenje između triju zainteresiranih strana: Rimska je kurija dobila rezidirajućega biskupa, ali u vidu provizornog rješenja čime nisu bila povrijeđena prava bečkog dvora koji je pokazivao aspiracije na spomenuti teritorij koje je pravdao nasljeđem ugarske krune kojoj je, pak, pripadalo pravo imenovanja biskupâ. Napokon, Bosna Srebrna je dobila ustupak u vidu toga da je za apostolskog vikara imenovan netko iz redova lokalnih franjevacâ što je postalo praksom tijekom cijelog djelovanja apostolskog vikarijata do 1881. godine.¹³

Kompromis neravnopravnih strana – Rimske kurije, bečkoga dvora i bosanske franjevačke provincije, naravno, nije mogao potrajati, ali su tinjajući sukobi izbijali u samoj Bosni, a ogledali su se u nastojanjima apostolskih vikara da se u što većoj mjeri osamostale od Bosne Srebrene. To je dovodilo do međusobnih optuživanja koja su u nekoliko navrata kulminirala otvorenim sukobima, najprije između Grge Ilijića Varešanina i Bosne Srebrene, a onda osobito tijekom događanja koja su u povijest ušla kao Barišićeva afera nazvanoj po – iz franjevačke vizure gledano – glavnom antagonistu Rafi Barišiću. Rješavanje spora je kao i u prijašnjim slučajevima bilo potraženo izvan granica same Bosne, ali su ovaj put uz crkvene strukture Rimske kurije veću ulogu igrali, odnosno nastojali igrati i ostali zainteresirani

¹² Uz franjevce sve do prve polovice 19. stoljeća na bosanskom prostoru, osobito u područjima uz granicu s Dalmacijom, djeluju i popovi glagoljaši. Franjevci su povremeno s njima imali napete odnose, ali su ih, osobito u 18. stoljeću stavili pod svojevrsnu vlastitu kontrolu. Glagoljaši su se školovali u Dalmaciji, u Priku kraj Omiša gdje su imali vlastito sjemenište. Nakon što su ga zatvorile francuske vlasti 1807., došlo je do postupnog odumiranja glagoljaša. Usp. S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, str. 156-164. O glagoljašima je iscrpno pisano u: RATKO PERIĆ, *Svećenici glagoljaši na području BiH. Trista godina djelovanja (1551.-1851.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2016.

¹³ Okolnosti osnivanja vikarijata prikazane su u: S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, str. 104-106.

čimbenici, habsburški Dvor, osmanske i lokalne i središnje vlasti, kao i Srbija.

Dinamika vanjskopolitičke orijentacije do 1830-ih

Već je spomenuto kako je u 18. stoljeću Bosna Srebrena slijedila pro-habsburšku orijentaciju temeljenu na prilično jednostavnim postavkama: nadala se oslobođenju od strane katoličke Monarhije koja se k tomu u odnosu na još uvijek postojeću Mletačku Republiku pokazala i kao daleko aktivniji takmac Osmanskoga Carstva. Dodatni impuls u tom pravcu davala je sama habsburška vanjska politika koja je i izravno intervenirala u crkvene prilike. Do osnivanja zaklade Josipa II. nije došlo slučajno. Josip II. je aktivno pripremao uključivanje Bosne u svoje carstvo i u sklopu toga je prvi korak poduzeo kada je 1784. godine umro apostolski vikar Marko Dobretić. Najprije je iskoristio svoj utjecaj i osigurao da za Dobretićeva nasljednika bude izabran Augustin Botoš Okić, franjevac koji je imao iskustvo predavanja na brojnim učilištima u Italiji, a kojega su suvremenici smatrali bliskim jozefinističkim idejama.¹⁴ Okić se po konsekraciji zaputio u Beč gdje se susreo s vladarom, a zatim je svoju prvu kanonsku vizitaciju iskoristio kako bi Antunu Božiću, mladom zastavniku habsburške vojske, omogućio izviđanje stanja infrastrukture bitne za ratovanje: tvrđava i putova.¹⁵ Okić je zauzvrat te usluge dobio osnivanje zaklade, a očito se nadao da bi po habsburškom pripajanju Bosne mogao postati i redovitim biskupom. Dubički rat nije donio željene promjene, ali habsburško miješanje u crkvene prilike nije prestalo. Okić je 1792. godine uslijed bolesti ostao praktički nepokretan, pa je imenovan njegov pomoćnik kojemu je također dodijeljen biskupski naslov čime je na neki način bio i designiran za budućeg apostolskog

¹⁴ O Okićevu izboru govori se u: R. BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri*, str. 43. U crkvenom pogledu jozefinističke ideje su smjerale stavljanju Crkve pod jači državni nadzor, a Josip II. je proveo i niz drugih intervencija. Primjerice, ukinuo je samostane svih crkvenih redova čiji su pripadnici vodili kontemplativan život pod izlikom da time ne doprinose široj društvenoj koristi. Također, car se pačao čak i u bogoslužje nastojeći smanjiti ono što je držao pretjeranom pompom.

¹⁵ Božić je sastavio izvještaj na njemačkom jeziku koji je objavljen u: HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ – HAMDIJA KAPIDŽIĆ (prir.), *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957.

vikara. Riječ je bila o Grgi Ilijiću Varešaninu koji je onda 1798. godine doista i naslijedio Okića. Kada je i sam onemoćao, za njegova je pomoćnika i nasljednika bio imenovan Augustin Miletić.¹⁶

U slučaju obojice smatra se da je presudnu ulogu igrala habsburška podrška. Budući da je Ilijić već kao provincijal bio u sukobu s određenim strujama u Bosni Srebrenoj, ovo habsburško miješanje nije najbolje sjelo mnogim franjevcima. Situacija se popravila kada je veću ulogu preuzeo Miletić koji je bio daleko pomirljiviji i taktičniji u nastupu. Veze koje su konkretno vladale između vlasti u Monarhiji s jedne, te Ilijića i Miletića s druge strane ne dosežu razinu onih u koje se upleo Okić. Ilijić je nehotice kompromitirao svoj položaj kada je makarski kanonik Ivan Josip Pavlović Lučić zlorabio njegovo povjerenje te je o trošku zaklade Josipa II. na školovanje u Italiju poslao šestoricu mladića iz Dalmacije, među kojima i dvojicu svojih nećaka.¹⁷ Budući da je Pavlović Lučić podržao francusku vladavinu u Dalmaciji, Ilijić se našao u nezgodnoj situaciji i veća Miletićeva uloga u upravljanju vikarijatom je možda bila posljedicom i toga, a ne samo slabljenja Ilijićeve zdravlja. Miletićev pontifikat potrajao je do 1831. godine. Slijedio je prohabsburšku orijentaciju, ali kako nije bilo vanjskopolitičkih zapleta, tako nije ni mogao zaigrati aktivniju ulogu.

Habsburška je politika imala svoje pouzdanike i među franjevcima koji nisu obnašali istaknutije službe. Božićev izvještaj otkriva da je u nekim mjestima mogao računati na prilično aktivnu podršku lokalnih franjevac koji su ga opskrbljivali potrebnim informacijama, ali je ponegdje nailazio i na suzdržaniji prijem, vjerojatno uvjetovan strahom od reperkusija uslijed eventualnog otkrivanja.¹⁸ Kao najistaknutiji habsburški čovjek od povjerenja obično se navodi Ilija Starčević.¹⁹ Još uvijek nije istraženo koliko su daleko išle takve veze i Starčevićeve aktivnosti. Prema sjećanjima Stjepana Ilije Verkovića

¹⁶ Usp. S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, str. 113-118.

¹⁷ O tome više u: R. BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri*, str. 115-117.

¹⁸ Usp. H. KREŠEVLJAKOVIĆ – H. KAPIDŽIĆ, *Vojno-geografski opis Bosne*, str. 8-9.

¹⁹ O njemu više u: "STARČEVIĆ, Ilija", u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon* (dalje: *HFBL*), Zagreb, 2010., str. 504. Značajan je njegov doprinos širenju pučkoga školstva u Bosni, a njegov odnos s habsburškom politikom tek treba biti detaljno rasvijetljen.

Starčević je bio prilično oprezan po tom pitanju, pa je u redovitim razmacima uništavao pisma i ostale materijale koje je primao.²⁰

Naknadnim uvidom u razvoj prilika u Bosni može se zaključiti da je Josip II. imao konkretne planove uklapanja toga teritorija u svoju Monarhiju. Opravdano je pretpostaviti da bi crkveni aspekti te politike naišli na nezadovoljstvo, ako ne i otpor bosanskih franjevac. U stoljeću nakon Josipove smrti, Monarhija nije pokazivala težnju (ili mogućnost) širenja južno od Save. Habsburška politika kao da se zadovoljavala time da održava veze s franjevcima kao najistaknutijim predstavnicima bosanskih katolika. Takav *status quo* je velik dio njih i zadovoljavao, ali je pasivnost habsburške vanjske politike u ostvarivanju cilja do kojega je franjevcima bilo najviše stalo – dokidanja osmanske vladavine, dovodila i do njihova sve kritičnijeg stava, odnosno traženju novih uzora. Nakon smrti Augustina Miletića i izbora novog apostolskoga vikara Rafe Barišića odnosi između franjevac su upali u mrežu sukoba koji pažljivijim iščitavanjem zrcale značajne promjene do kojih je došlo u nešto manje od pola stoljeća nakon Dubičkog rata.

Za razliku od dvojice svojih prethodnika, Miletić za života nije dobio svoga pomoćnika s biskupskom titulom. Barišić je dobio službu provikara, ali bez biskupskoga ređenja. U sukobima koji su kasnije uslijedili, strana protivna Barišiću je optuživala čak i samoga Miletića da je omogućio Barišićev izbor po *talijanskoj* liniji. Naime, do toga vremena se već počela osjećati podjela franjevac prema smjeru pohađanja obrazovanja i razvile su se dvije struje: *Ugri* i *Talijani*.²¹ Prvi su s vremenom postali brojniji, ali su se žalili da nisu dovoljno zastupljeni u upravnim službama Bosne Srebrene.²² U tom smislu su optuživali *Talijane* da održavaju svoju prevlast strančarenjem i stvaranjem vlastitih klika. Vlastohleplje nije ni izdaleka bilo jedina razlika ovih dviju grupa. Naime, uvjeti smještaja i tijek školovanja, pa

²⁰ Izrekao ju je u pismu koje je uputio Josipu Dobroslavu Božiću. Verkovićeve pisma objavljujvana su u nekoliko navrata, a te je zbirke objedinio i priredio Marko Matolić. Usp. STJEPAN VERKOVIĆ, *Izabrana pisma i dopisi*, Matica hrvatska Orašje, Orašje, 2021. Podatci o Starčeviću nalaze se na str. 159.

²¹ O ovoj podjeli više u: R. BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri*, str. 248-249.

²² Prvi provincijal koji je cjelokupno školovanje proveo kao stipendist zaklade Josipa II. bio je Petar Kordić, st., izabran 1817. godine.

susljedno tomu i donesena iskustva bili su prilično različiti. Dok je većina *Ugara* i nekoliko puta mijenjala adresu stanovanja, susrećući se na taj način s različitim iskustvima, *Talijani* su uglavnom tijekom studija bili statični. Nastava je u Monarhiji bila u odnosu na prilike u Italiji osuvremenjena, a s vremenom su nadležna tijela nastojala nastavne sadržaje prilagoditi budućim potrebama bosanskih franjevača. Tako su oni često bili oslobođeni polazjenja matematike i ostalih prirodnjačkih predmeta, a i na studiju teologije se od njih u najvećoj mjeri očekivalo usmjeravanje na moralku, pastoral i dogmatiku. Također, od njih se tražio barem minimum kompetencija u aktivnoj uporabi latinskog jezika. Kao posljedica, svi su viđeniji stvaratelji na latinskom jeziku početkom 19. stoljeća bili *Ugri*.²³ Klerici koji su studirali u Italiji prolazili su manje dinamičan studij. Uza spomenutu stabilnost po pitanju boravišta, sudeći prema kasnijim zapažanjima i sjećanjima, pred njih nisu bili postavljani nekakvi visoki standardi – što ne znači da ih neki, ali na vlastitu inicijativu, nisu i ostvarili. Ako je vjerovati nekim izvorima, mnogi su se iz Italije vratili, a da nisu naučili latinski.

Društvene prilike koje su zatekli također su bile drukčije. *Talijani* su se kretali i u jezično i u konfesionalno kompaktnim zajednicama.²⁴ Proto-nacionalna gibanja usmjerena ujedinjenju Italije često su imala antiklerikalan karakter.²⁵ To je na bosanske franjevce moglo utjecati

²³ To je vidljivo na popisu pjesnika koji su stvarali na latinskom. Usp. STJEPAN PAVIĆ (prir.), *Latinske pjesme bosanskih franjevača*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2015. Ondje su zastupljeni Ambrozije Matić, Blaž Josić, Andrija Barukčić i Josip Kovačević, a koji su svi po studiju bili *Ugri*. Josip je bilo redovničko ime Tome Kovačevića o kome će biti još više riječi u ovome tekstu.

²⁴ Neosporna je činjenica da između dijalekata različitih talijanskih pokrajina i danas postoje razlike koje utječu na stupanj međusobne razumljivosti, a da je to bilo izraženije u vrijeme kada nije postojalo opće javno školstvo na standardnom jeziku. Ipak, već je u vrijeme boravka bosanskih klerika postojala varijanta izgrađena na toskanskom koja se koristila i u crkvenim redovima. K tomu, za razliku od stipendista zaklade Josipa II., bosanski su studenti u Italiji studij većinom provodili na jednom mjestu, dakle i u lingvistički kompaktnim sredinama.

²⁵ Iako potječe iz nešto kasnijega razdoblja, dobar primjer pruža pismo koje je Marko Barač 9. rujna 1850. poslao iz Pise, gdje je studirao, u Fojnicu Boni Perišiću. U njemu, između ostalog, opisuje glasine o antiklerikalnoj zavjeri: *Od novosti samo ovo: Večer uoči Velike Gospe neki zločinci su se ovdje (u Pisi*

samo na način da je kod njih dodatno ojačavalo konfesionalizam kao okosnicu identiteta, što ih je onda po katoličkoj liniji činilo još uvjerenijim pristašama Habsburgovaca. S druge strane, *Ugri* su, kako je prikazano, zatekli daleko složeniju sliku odnosa i na jezičnom (pa stoga i nacionalnom) i na konfesionalnom planu. Premda to sigurno nije slabilo njihovu osobnu privrženost katolicizmu, ipak je kod brojnih među njima jačala i ideja o uzajamnosti temeljenoj na jezičnom srodstvu. Nimalo slučajno, jedan od najpoznatijih bosanskih iliraca Franjo Jukić je svoja nastojanja u širenju školstva u startu postavio nadkonfesionalno.

O ovoj podjeli saznajemo posredno i naknadno, pri čemu u najvećoj mjeri izostaju oni neposredni izvori u vidu pisama u kojima bi pojedinci izravnije iznijeli vlastite nazore. U onima koji su djelomično očuvani opaža se da je upravo Barišić i prije povratka u Bosnu, odatle je otišao 1817., pokazivao zazor prema subraći školovanoj u Ugarskoj.²⁶ Vrijedi imati na umu da je većina izvora koji apostrofiraju ovu podjelu nastala u *ugarskom* okrilju, pa ih je stoga nužno uzeti *cum grano salis* s obzirom na nedvosmislenu pristranost. Ipak, nije neopravdano prihvatiti osnovne trendove: *Talijani* su izražavali sumnju u pravovjernost studija koji su *Ugri* pohađali, što nedvojbeno valja pripisati i dalje prisutnim tendencijama jozefinizma, a koje su bosanskim studentima kao nedovoljno pravovjerne predstavljali njihovi talijanski predavači. Kada Barišić kao apostolski vikar upadne u sukob s onim dijelom Provincije u kojemu su dominirali *Ugri*, još je veću oštricu usmjerio na optužbe u smislu njihove političke nelojalnosti upadajući na taj način u paradokse ne tako rijetke za bosansku povijest. Na liniji političke lojalnosti Habsburškoj Monarhiji, temeljene isključivo na konfesionalnoj pripadnosti, Barišić je optuživao *Ugre* za djelovanje usmjereno protiv Monarhije. U isto vrijeme, u Rimu je

op. a.), u *Firenci, Lucci i Sieni* urotili s namjerom da pobiju sve svećenike, ali su ih razotkrili i spriječili. Svejedno, mržnja se nije smanjila. Usp. R. BARIŠIĆ, *Od Pečuha do Fojnice*, str. 357. Barać je pismo izvorno sastavio na latinskom.

²⁶ Usp. Јосип Матасовић (prir.), *Фојничка регеста*, Српска краљевска академија, Сремски Карловци, 1927., str. 309. Riječ je o spisu *Borenje Daržave Bosne Srebrenite s' Biskupom G. Rafom Barišićem* čiji se rukopis čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Sastavio ga je netko od Barišićevih protivnika. Matasović je pretpostavljao da bi autorom mogao biti Franjo Jukić, ali je za to mala vjerojatnost.

u pitanje dovodio njihovo pravovjerje gradeći to na lokaciji njihova obrazovanja. U Barišićevoj verbalnoj kutiji Habsburška je Monarhija bila baš poput nekakve Schrödingerove mačke u isto vrijeme bivajući i katolička i protukatolička, ovisno gdje je tu kutiju otvarao.

Kada se njegov sukob s protivnom strujom već razmahao, ali prije negoli je baš kulminirao, Barišić je sastavio molbu upućenu habsburškom dvoru u kojoj poziva na šticeenje bosanskih katolika.²⁷ U njoj se dotaknuo i političke situacije rekavši: "Mi ne tražimo slobode, koju si prisvajaju osobito ovih vremena neki, radi izprazne obmane, na štetu vjere i države, kojoj mi za ime ni ne znamo, a kamo li da njezina tobožnja prava zahtievamo, mi smo zadovoljni našom prostošću, časti u javnosti ne želimo, koji smo odavna na robstvo privikli."²⁸ Riječi apostolskoga vikara zavrjeđuju propitkivanje.

Imajući u vidu gore ocrtni kontekst socijalizacijskih procesa koje su dvije grupe bosanskih franjevac pohađale svaka u svom društveno-političkom okruženju, Barišićeve riječi se mogu tumačiti i na način da je i dalje naglasak stavljao primarno na konfesionalnu pripadnost. Cjelokupan je tekst napisan u jednostavnoj crno-bijeloj slici s jedne strane potpuno obespravljenih katolika koji trpe stalna i nezamisliva nasilja, a s druge muslimana koji su glavni krivci za spomenuto. Apostolski se vikar, doduše, dotiče i nekih političkih pitanja, ali samo kako bi dodatno naglasio tu dihotomiju. Tako spominje bune bosanskih kapetana koje također smješta u prilično pojednostavljen kontekst muslimana koji, osim što čine brojna nasilja, nisu

²⁷ Izvorni tekst sastavljen je na latinskom jeziku tijekom Barišićeva boravka u Rimu 1837. godine a objavljen je u: MIJO VJENCESLAV BATINIĆ, "Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti", u: *Starine JAZU*, Knj. 17, Zagreb, 1885., str. 110-116. Prijevod je pod naslovom *Spomenica bosanskih katolika kojom se habzburški dom moli za pokroviteljstvo* objavio Radoslav Glavaš. Julijan Jelenić je tvrdio da se dva teksta podudaraju, ali ga je datirao u 1838. godinu. Glavaš je tekst našao u Arhivu u Mostaru, ali je iz usporedbe vidljivo da je njegova verzija nešto dulja. Nije poznato je li Batinić skratio verziju koju je pronašao u Rimu ili je sam Barišić na koncu odlučio poslati nešto kraći tekst. Citati u glavnom tekstu preuzeti su prema: JULIJAN JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci, II. svezak (1780.-1878.)*, Prva hrvatska tiskara Kramarić i M. Raguz, Sarajevo, 1915., str. 150-162.

²⁸ Ovaj se citat nalazi u Glavaševoj verziji, a nema ga u onoj koju je priredio Batinić. Usp. prethodnu bilješku.

ni politički lojalni središnjoj vlasti, za razliku od katolika koji, pak, zauzvrat svoje vjernosti ne dobivaju nikakvu zaštitu od nasilja kojima su izloženi. Štoviše, javni se službenici – dakle, produžena ruka Države – čak i upliću u franjevački pastoralni rad, omogućavajući običnim vjernicima kršenje nekih katoličkih propisa.²⁹ Daleko su zanimljivije Barišićeve opaske uz riječi nabijene emotivnim značenjem kao što su *sloboda* i *država*, kao i iz njih proizlazeća *prava*.

Teško je zanemariti maniristički ton cijeloga spisa, pa tako i ovih riječi. Reći da je Barišić doista smatrao da cjelokupna katolička zajednica u Bosni ne traži slobodu i to nakon što je posvetio zamjetan trud kako bi živim riječima i uz puno tragičnoga patosa prikazao ne-slobodu, predstavljalo bi neodrživi logički *salto mortale*. Iz Glavaševa je prijevoda i nejasno smatra li Barišić da *prava* proizlaze iz slobode ili države. Naime, kada se osvrće na težnje *njekih* koji si *radi izprazne obmane* iskazuju slobodarske težnje, Barišić govori da je to na *štetu vjere i države*. Ako su one povezane, onda bi se sljedeća atributna rečenica (*kojoj mi ni za ime ne znamo*) trebala tumačiti kao odnoseća na riječ *sloboda*. S druge strane, logično je zaključiti da su *prava* vezana uz državu, kao i da države nema bez slobode, pa bi se ovo pretresanje moglo smatrati izlišnim. Svrha je ove sintaktičke analize ukazati na to koliko je nezahvalno baratati pojmovljem stoljećima nakon što je iskorišteno. Također, ne smije se smetnuti s uma mogućnost kako je sam Barišić ove riječi uklonio iz konačne redakcije svog

²⁹ "Sudci zvani kadije, sklapaju ženitbe med katolicima, koji im se god prijave, i to u drugom stupnju rodstva ili s drugom kojom mu drago zapriekom, pa i naravnom, vjenčavaju ih, samo kad im se plati, i to sve proti božjim i crkvenim zakonima; i time šire put čestim otimačinama djevojaka, strahovitim svetogrdjima, koja mladji katolici počinjaju. Otimlju, naime, djevojke rodice, izpunjuju na njima svoje strasti i tad ih vode kadijama, prije već podkupljenim, i prietnjom i silom natjerani sile ih, da sklope nezakonitu ženitbu. Njeki pako kršćani, kojim su dodijale njihove žene, ili strašću zavedeni, odgone ih od sebe, svoje žene, a druge si uzimlju i vjenčavaju ih pred kadijom; ili zadržeci obadvie kod sebe u svedjernom suložništvu i preljubu živu. Ovo Turci rado čine, ili da nagomilaju blaga ili iz mržnje prama našoj svetoj vjeri, jer ženitbe, kojih se i oni zgražavaju u svojoj sljedbi, ove u našoj vjeri rado dopuščaju. Nakon toga sile naše svećenike, da one svetogrdne ženitbe, učinjene proti božjim i čovječjim zakonima, odobre, i to da izvedu, priete, šibaju, u tamne tamnice bacaju, novac iziskuju; inače ih optužuju kao preziratelje zakona Muhamedova." *Isto*, str. 157-158.

apela, što bi otvaralo prostor za iznošenje niza teza kojima bi ovaj tekst izišao iz postavljenih okvira.

U sličnom kontekstu nagađanja ostaje i pitanje tko su *njeki* na koje se Barišić očito kritički osvrće, a koji si slobodu prisvajaju. Apostolski vikar je mogao u duhu svoga vremena i iz svog politički nedvojbeno konzervativnog svjetonazora govoriti općenito referirajući se na razne pokrete koji su priželjkivali više slobode (u najširem značenju te riječi). Međutim, mogao je ciljati i na *Ugre* za koje su do njega mogli doprijeti glasi kako više ne stoje toliko bespogovorno na liniji odanosti Habsburškoj Monarhiji.

Utjecaj ilirskoga pokreta

Već je spomenuto kako je stipendiranje klerika Bosne Srebrene te njihov boravak, osobito u hrvatskim krajevima, možda i najznačajniji utjecaj na prilike u Bosni dugoročno imalo širenjem ideja ilirskoga pokreta. Do dublje analize i argumentacije razvoj ovoga procesa, stavljen u uobičajene okvire, ostaje uvjerljivom, ali ipak prije svega hipotezom. Naime, postojeći stupanj istraženosti svodi se na pojednostavljenu sliku klerikâ kao onih koji su usvojili ideje ilirizma u obliku zadanom od drugih, a onda ih jednostavno prenosili u matični zavičaj. U takvu se kontekstu bosanski ilirizam može promatrati kao regionalna inačica onoga u Hrvatskoj, a njihov tijek istim – od ilirskoga pokreta u smjeru hrvatskog narodnog preporoda. To, dakako, nije pogrešno, ali baš ni potpuna slika. Bosanski ilirci su se možda napajali s istog izvora, ali upitno je koliko su djelovali u međusobnoj koordinaciji.³⁰

³⁰ Ovo se možda najbolje ogleda u natuknicama znamenitijih bosanskih iliraca u *Hrvatskom franjevačkom biografskom leksikonu*. Tako za Martića stoji: "Za školovanja u Zagrebu upoznao se s Ljudevitom Gajem, Vjekoslavom Babukićem, Stankom Vrazom i drugim hrv. preporoditeljima (ilircima), čije je ideje prihvatio i ostao im vjeran." Usp. "MARTIĆ, Grgo Mato", *HFBL*, str. 366. Nedić je opisan: "Kao student upoznao se s idejama hrvatskoga narodnog preporoda, koje je poslije uporno promicao u Bosni." Usp. "NEDIĆ, Martin Ivan", *HFBL*, str. 405. Kod Jukića je napravljena nešto nijansirana slika: "Zauzimajući se za političku emancipaciju Bosne, povezao se s predstavnicima velikosrpske nacionalne ideje, a potom je prihvatio upravu Omer-paše Latasa. (...) Pod utjecajem ideja hrvatskoga narodnoga preporoda, zagovarao je uvođenje Gajeva pravopisa u Bosni ...". Usp. "JUKIĆ, Ivan Franjo", *HFBL*, str.

Barišić je beskrupulozno optuživao sve svoje protivnike za političku nelojalnost i revolucionarne težnje, čak i akcije, ali se nije upuštao ni u kakvo argumentiranje. Sam nije uočavao da ideje ilirskoga pokreta nisu jedine s kojima su se klerici susretali. Na njih je utjecaj imalo i srpsko građanstvo u Ugarskoj, pri čemu su došli u susret s utjecajem kruga okupljenog oko Save Tekelije.³¹ Upravo su oni bosanski franjevci koji su došli u bilo izravan bilo posredan kontakt s ovim strujanjima, nehotice i dali Barišićevim optužbama određenu potvrdu.

Tumačenja toga što su bili dugoročni planovi nositelja ilirskoga pokreta ovom prilikom se moraju ostaviti u što načelnijem kontekstu. Nedvojbeno je da je njihov konačan cilj bio kudikamo maglovitiji i nejasniji. Ne može se reći da su Gaj i ljudi oko njega zamišljali hrvatsku ili južnoslavensku nacionalnu državu, osobito ne na način na koji su to činili oni koji su se na njih, često i mnogo kasnije, pozivali. Kakva god da je bila stvarna narav Gajevih odnosa s Rusijom nakon 1838., njihovi stvarni ciljevi nisu mogli biti poznati bosanskim

269-270. Usporedi li se popis bibliografije o svakom od navedenih, uočiti će se da je ona o Jukiću najrecentnija u odnosu na vrijeme u kojemu je leksikon nastajao. U međuvremenu je objavljeno novo izdanje Jukićevih izabranih tekstova u sklopu drugoga kola edicije *Iz Bosne Srebrene*, koju je priredio Ivan Lovrenović. Usp. IVAN FRANJO JUKIĆ, *Izabrani spisi*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2015. O Nediću i Martiću je u novije vrijeme pisano znatno manje. Vrijedi istaknuti ZORAN GRIJAK – ZRINKA BLAŽEVIĆ, "Korespondencija fra Martin Nedić – Ljudevit Gaj 1839-1841. Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini", u: *Prilozi*, 41, Sarajevo, 2012., str. 21-58, odnosno: VLASTA ŠVOGER, "Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća", u: *Historijski zbornik*, LXV, br. 2, Zagreb, 2012., str. 387-420. Potonji je priložen i priređenom izdanju Nedićevih tekstova koje je slao Gaju radi objavljivanja u tisku. Usp. MARKO MATOLIĆ (prir.), *S bosanske granice: dopisi i izvještaji fra Martina Nedića o stanju u Bosni i Hercegovini objavljeni u Gajevim Novinama (1838-1855)*, Centar za kulturu Orašje, Orašje, 2020. Za sve je autore i dalje nezaobilazno polazište Nedićeva biografija objavljena još 1940. Usp. RASTISLAV DRLJIĆ, *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić 1810.-1895.*, Sarajevo, 1940.

³¹ Sava Tekelija (1761.-1842.) bio je srpski pravnik, političar i kulturni djelatnik, središnja ličnost srpske zajednice u Ugarskoj. Osnovao je *Tekelijanum* kao zakladu koja je pomagala školovanje siromašnih srpskih đaka i studenata. Bio je protivnik jezične i pravopisne reforme Vuka Karadžića. Usp. Tekelija, Sava. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.-2025. Pristupljeno 17. lipnja 2025. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/tekelija-sava>>.

ilircima. Tek im je djelomično mogla biti inspirativna Gajeva poznata krilatica: "Da Bog (po)živi konstituciju ugarsku, kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku."³² Bosanski su franjevci bili primarno zainteresirani za poboljšanje položaja vlastite zajednice, a usprkos međusobnim antagonizmima i Barišić i njegovi protivnici to su promatrali na isti način. Upravo kao što Barišićev apel caru i kralju Ferdinandu obiluje opisima neravnopravnosti bosanskih katolika i nasilja koja njihovi muslimanski susjedi čine nad njima, tako je i *Razgovor koji vile Ilirkinje imadoše u pramalitje 1835.* – spjev koji je Nediću dodijelio naslov *prvog Ilira Bosne* – zapravo naslonjen na tradiciju protuosmanskoga diskursa koji čini okosnicu cjelokupnog sadržaja.³³

Iz toga razloga ne čudi što se u redovima bosanskih iliraca, osobito u toj ranoj fazi, nije razvio nikakav konkretniji politički koncept uređenja Bosne. Čak i Jukićev apel sultanu Abdulu Medžidu, sastavljen 1850., pažljivim iščitavanjem pokazuje nastojanja za dobivanjem ravnopravnosti s muslimanima, a one točke u kojima njegov autor sultanu ukazuje na krivce za težak položaj katolika sugeriraju prisutnost dubokoga nepovjerenja u one koji bi po ilirskom ideologemu trebali biti promatrani bliskima.³⁴ Naravno, nije postojao ni institucionalni okvir u kojemu bi ilirci mogli iznositi ikakav ozbiljniji program. Konkretno akcije poduzimao je, pak, onaj dio franjevac koji je bio u bližem doticaju sa srpskom idejom.

I Barišić i Nedić i Jukić, s različitih polazišta i u različitim prilikama, kao glavne vinovnike nedaća svoje zajednice navode lokalne muslimane. Nedić je kasnije taj stav i izravno iznio u svojoj povijesti Bosne

³² Gaj ju je izrekao 1841. godine povodom pobjede Ilirske stranke (narodnjaka) na izborima za Križevačku županiju. Usp. JAROSLAV ŠIDAK i dr., *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, ²1990, str. 136.

³³ Usp. *Razgovor koga Vile Ilirkinje imadoshe u pramalitje godine 1835.* U Karlovcu, Tiskom Ivanna Nep. Pretinera. Djelo je tiskano 1839. godine o Gajevu trošku, ali anonimno. Postojale su tvrdnje koje osporavaju Nedićevo autorstvo, ali ono je danas prihvaćeno. Usp. Z. GRIJAK – Z. BLAŽEVIĆ, "Korespondencija", str. 40-48.

³⁴ Jukić je tekst sastavio 1850. godine pod naslovom *Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu*, a ovdje je korišteno izdanje koje se nalazi u: I. F. JUKIĆ, *Izabrani spisi*, str. 469-476.

napisavši: "Al nut ljute ranel! .. Kako se s vremenom sramotno iznevjeriše toj pogodbi (*Ahdnami, op. a.*) carski ljudi t. j. zapovjednici, paše, kadije, poreznici itd. Al uzmemo li stvar zrelije i oštrije promatrati, to moramo priznati, da su prekršitelji ugovora ne pravi Turci, nô baš poturčenici bili i to naša krv, naše domovine sinci, Bošnjak i Hercegovac."³⁵ Jednako govori i pred kraj: "Razmotriv stvar bistro, očita je istina, da su redovnici sve nevolje i muke trpili samo od bosanskih poturčenjaka, koji se nisu bojali ni sultana, ni njegovih fermanah, njima je kršćanski svijet bio i krv i nož."³⁶ U takvoj atmosferi priželjkivane su konkretnije akcije, a postavljani i prozaičniji ciljevi. Habsburška vanjska politika je u tom smislu mogla biti samo izvorom frustracija. Njih je u svom pismu upućenom iz Beča u Kreševo 1836. godine sumirao Petar Marešević: "Ja nji i njiova obećanja dobro znadem, nishta odtoga nebude, xali Bogh truda, da pacse mi se za nikada od ovoga Dvora (*bečkog op. a.*) ne budemo shto pomogli, jerbo za nas, niti za nash narod i karshčanluk, shto mare, nitiche nas ovaj dvor ikada pomochi, oli shto vishe osloboditi nas od napasti i globe turske."³⁷

U nastavku pisma Marešević je svojoj subraći savjetovao potražiti pomoć od Rusa. Svjestan da bi takav savjet među franjevcima mogao podići obrve, ukazao je na vlastita iskustva u susretima s Rusima koji su živjeli u Beču, a koji su ga uvjeravali da je njima od konfesionalne pripadnosti važnije to što su "nash slavinski Narod" i "nasha karv, mi vas ljubimo kako nashu Bratju".³⁸ Zabacivanje konfesionalnog u ko-

³⁵ Usp. MARTIN NEDIĆ, *Stanje redodržave Bosne Srebrene poslije pada kraljevstva bosanskoga pak do okupacije: u četiri vieka*, Pretisak 1. izdanja, Samobor, Fortuna, 2011., str. 53. Djelo je izvorno tiskano u Đakovu 1884. godine.

³⁶ *Isto*, str. 116-117.

³⁷ Pismo je poslao Andriji Kujundžiću, a objavljeno je u: JULIJAN JELENIĆ, *Izvori za kulturnu povjest bosanskih franjevaca*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1913., str. 150-151. Marešević se nalazio na studiju još od 1820. godine kada je u Radni, u današnjoj Rumunjskoj, upisao prvu godinu studija filozofije. Daljnji je studij pohađao u Iloku, gdje je dovršio filozofiju, teologiju je studirao u Székesfehérváru, Zagrebu i Vukovaru, a 1825. godine zaređen je za svećenika. Iz Vukovara je prešao u Peštu gdje je do 1830. godine završio četiri godine studija medicine. Nakon toga je poslan u Beč na dodatno usavršavanje. Nedugo nakon ovoga pisma napustio je franjevce i prema nekim podatcima u okolici Budima je radio kao liječnik. Usp. R. BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri*, str. 389.

³⁸ J. JELENIĆ, *Izvori*, str. 151.

rist nacionalnoga vjerojatno je kod Mareševića odigralo i određenu ulogu u odluci da napusti svećenički poziv i ostane u Ugarskoj. Savjetujući Kujundžiću da bi se Bosna Srebrena možda mogla okrenuti prema Rusiji i tražiti pomoć, naveo je primjere Srba, Crnogoraca i Armenaca kao onih koji su, oslanjajući se na rusku pomoć, postigli poboljšanje svojih prilika.

Prvi srpski ustanak pao je u vrijeme kada je Bosna Srebrena bila zaokupljena dijelom trzavicama s apostolskim vikarom Ilijićem, a dijelom i francuskom prisutnošću u svom susjedstvu.³⁹ Vjerojatno su i to razlozi zbog kojih za sad ne postoje izvori nastali u redovima bosanskih franjevac koji bi otkrili njihove dojmove o ovim događajima. Najvažnije je ipak to što su uspješne posljedice srpskih ustaničkih nastojanja mogle biti vidljive tek kasnije.⁴⁰ I na ove impresije nailazimo posredno.

Grgo Lozić bio je student druge godine teologije u Egeru kada je u lipnju 1833. poslao pismo Boni Perišiću, koji je tada u Pečuhu dovršavao studij filozofije. Nakon kratkih informacija o svom i upita o stanju svog adresata, Lozić se dotaknuo političkih prilika: "Shto-se dotiče Bosanskoga Kraljestva, iz novinasam čuo dassé jako bune prokleti Turczi Bosanski, da nash narod slavni i dobri mnoga progonstva tärpi. Po isti načín čuosam daje Stambol od Moskova osvojen, ali texko virrujem (...). Kamo srichia dabi istina bila, barem i mibi očima progledali i Servianczi."⁴¹ Ovaj citat sadrži isti topos kao prijašnji analizirani i spominjani diskurs kod Barišića, Nedića i Jukića – domaći muslimani svojim akcijama izazivaju probleme bosanskim katolicima. Novi je element uključivanje Srba kao onih čiji bi se

³⁹ O utjecaju ovih događaja na prilike bosanskih katolika više u: S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni*, str. 93 i dalje.

⁴⁰ Ne treba smetnuti s uma ni određenu bosanocentričnost kod franjevačkih pisaca u Bosni, pa čak ni usmjerenost uglavnom na njihovu vlastitu provinciju. Kao ilustracija može poslužiti pisanje Mate Kristićevića o ustanku u Grčkoj 1820. godine. Kristićević ga stavlja u širi okvir prikaza nasilja osmanskih vlasti nad svojim kršćanskim podanicima, a također ga promatra primarno kroz konfesionalnu prizmu pa tako pojam *Grci* koristi i za bosanske pravoslavce. Usp. MATO KRISTIĆEVIĆ, *Enhiridion*, Fojnica, Franjevački samostan Duha Svetoga, 2019., str. 113 i dalje.

⁴¹ Pismo je objavljeno u: R. BARIŠIĆ, *Od Pečuha do Fojnice*, str. 222.

položaj također popravio. Taj se osjećaj solidarnosti mora povezati s utjecajem sredine u kojoj je Lozić boravio: na studij je došao 1829. u Varaždin gdje je dvije godine kasnije završio studij filozofije nakon kojeg je godinu dana proveo u Brodu, odakle je 1832. godine preselio u Eger gdje je ostao do kraja stipendije.⁴² U Egeru je u ono vrijeme još uvijek bila aktivna srpska pravoslavna zajednica. Nemoguće je, naravno, znati je li Lozić imao ikakvoga doticaja s njom pa se otuda pobudio njegov osjećaj solidarnosti sa Srbima pod osmanskom vlašću, ali postoje primjeri koji ukazuju na upravo takve veze.

Franjevački ustanici 1840. i identitetska previranja

Planovi podizanja ustanka u Bosni 1840., a iza kojih je stajala grupa mladih bosanskih franjevaca, već su dobili i publicističku i historiografsku obradu dobrim dijelom uvjetovanu snagom imena svojih sudionika.⁴³ Ovom se prilikom ne može ulaziti u cjelokupnu problematiku, nego samo na osnovi dosadašnjih analiza iznijeti kontekst ovoga pokušaja. Svi se prikazi slažu da su na Cvjetnicu 1840. godine četvorica bosanskih studenata napustili svoje mjesto studiranja, a zatim se zaputili u Bosnu s ciljem podizanja ustanka, međutim različiti autori navode različite kombinacije. Postoji slaganje da su dvojica ustanika bili Franjo Jukić i Blaž Josić, a većina autora kao jednog od ustanika navodi i Jakova Baltića. U pogledu identiteta četvrtoga postoji daleko veće neslaganje, čak i u sjećanjima samih sudionika, konkretno Baltića. Tako se spominju imena Tome Kovačevića, Bartola Kovačevića i Bartola Jurića. Analiza školskih puteva svih spomenutih ukazuje na to da Bartol Kovačević nije postojao, Toma Kovačević nije mogao biti u Veszprému koji je predstavljao polaznu točku, tako da je četvrti ustanik bio Bartol Jurić, kojemu je, dakle, prezime bilo krivo pročitano. Spomenuta četvorka je stigla u Bosnu, gdje su

⁴² Usp. R. BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri*, str. 357-358.

⁴³ Uz biografije pojedinih što stvarnih, što pretpostavljenih ustanika, prvi se pokušaj obrade ove teme nalazi u: LJUBIŠA DOKLESTIĆ, "O pokušaju ustanka u Bosni 1840. i tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni 1843/44.", u: *Historijski zbornik*, 35, Zagreb, 1982., str. 15-41. Ovaj je rad dugo vremena predstavljao i glavno polazište. Neki su aspekti, ponajprije identitet ustanika, prezentirani u: R. BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri*, str. 265-268. Ipak, još uvijek nedostaje detaljan prikaz.

se razdvojili svaki s ciljem podizanja ustanka na drugom mjestu. Suočivši se s mlakim odazivom svoje subraće i otvorenim protivljenjem uglednijih starijina poput Marijana Šunjića ili Stjepana Marijanovića, ustanici su ostali bez svoje pobune. Za njihove je planove nekako doznao apostolski vikar Barišić te ih iskoristio da cijelu Bosnu Srebrenu optuži za nelojalnost i pred osmanskim i pred habsburškim vlastima. Zato su Jukić i Baltić bili potajno poslani u Dubrovnik, a Josić natrag u Ugarsku na dovršetak studija. Juričeva sudbina ostala je nerazriješena. Prema nekim tvrdnjama on je jedini doista pokušao organizirati nekakve akcije, ali su ga Osmanlije uhvatili i pogubili. Druge verzije govore u prilog tomu da je napustio franjevce. Kako je nešto kasnije isto učinio i Kovačević te zatim prešao u Srbiju i ondje prihvatio pravoslavlje, u tome valja gledati uzrok zbog kojeg je došlo do poistovjećivanja ove dvojice, čak i na način stvaranja nepostojeće osobe *Bartola Kovačevića*.

Ako je vjerovati Baltiću, apostolski vikar Barišić je franjevce optužio "kano heretike i sumljive u viri katoličkoj a u Beču (...) da su fratri bosanski kolo ilirsko (panslaviste) primili i s Rvatim u sojuzu".⁴⁴ Međutim, Baltić kao izravnu inspiraciju za ustaničke planove ne navodi ni ilirce ni Hrvate, nego jednu srpsku obitelj "iz Bosne starinom" s kojom je spomenuta četvorica drugovala u Veszprému, a koja ih je i potaknula na pokušaj svrgavanja osmanske vlasti.⁴⁵ Drugi izvori navode da je spomenuta obitelj nosila prezime Jovanović, a da je njezin *pater familias* (čije osobno ime bosanski izvori ne pamte) već bio sudionik određene mreže koja je pripremala ustanak. Ovdje cijela stvar uključuje i Kovačevića, ali i dvojicu franjevac koji su službovali u Posavini: Ambrozija Matića i već spomenutog Iliju Starčevića. Prema toj je verziji Kovačević, koji je studirao u Pešti gdje se i osobno upoznao sa Savom Tekelijom, po Slavoniji potajno nabavljao naoružanje i

⁴⁴ Usp. J. BALTIĆ, *Godišnjak*, str. 158.

⁴⁵ "Ondi smo se mi upoznali s nekom obitelji srbskom, koja u našem priateljstvu mlogo vrimenta s njom, očitova da je i ona iz Bosne starinom i da joj je vrlo na srdcu mučno što Bošnjaci toliko teško robstvo pod turčinom podnose i zato da ima namieru Bošnjake pomoći osloboditi. Nego, vele, ako ste priatelji, morate nam pomoći. Mi na ovo odgovorismo, kako bismo mogli pomoći? Mi mladi sveštenici i ništa u rukam nejmamo? Morete, odgovore, narodu pod svetu zakletvu kazati i pripraviti ga za jedan obći ustanak." *Isto*, str. 140.

municiju te ih uz Starčeviću i Matićevu pomoć potajno prebacivao u Posavinu. Jovanović je novcem opskrbio vespremsku četvorku, a zatim se i sam uputio prema Bosni, ali su ga prilikom pokušaja prelaska granice u Brodu uhitile habsburške vlasti. Spoznaja da planovi nemaju habsburšku podršku utjecala je da se Starčević i Matić automatski distanciraju od nje, a neka tumačenja impliciraju da su možda i oni izdali i Jovanovića, ali i Juriča pri čemu je prvi bio uhićen, a drugi, kako je prikazano, možda i pogubljen.⁴⁶

Teško je održiva ideja da je Starčević, koji je sigurno bio habsburški pouzdanik, sudjelovao u opsežnim i rizičnim pripremama za ustanak uvjeren da djeluje na liniji bečke politike, a da je tek tik uoči njegova planiranoga početka shvatio da je izigran. Jednako tako je teško povjerovati u objašnjenje da je habsburška politika stajala iza priprema, a povukla se tek kad je shvatila da su ustanici lojalniji Srbiji nego li njoj. Takve se verzije čine više nego nategnutima, ali promatrane šire zrcale uočljive trendove. Starija generacija franjevac je i dalje bila u iščekivanju pomoći izvana i uzdala se u habsburšku politiku i na nju je vjerojatno poražavajuće djelovala bečka podrška Barišiću. Mlađi naraštaj je bio otvoreniji za primanje političkog utjecaja koji ne treba promatrati kao da je bila riječ u startu o sukobu ilirske (hrvatske) i srpske nacionalne misli.⁴⁷ Bez ideje o ilirskoj uzajamnosti, utjecaj srpske misli bi se već prije slomio o hridi konfesionalizma – na kojoj će se na koncu i nasukati. U svjetlu atmosfere *turskih* nasilja, uspješni Srbije (kao i Grčke) u borbi za osamostaljenje morali su djelovati

⁴⁶ Doklešić je gradi na izvještajima objavljenim u: VACLAV ZAČEK, *Bosna u tajnim izvještajima Františka Zacha iz Beograda (1843-1848)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1976. (Pravo pisanje prezimena je Žáček na što upozorava Doklešić). Riječ je o nekoliko Zachovih izvještaja, među kojima je najznačajniji onaj od 23. ožujka 1844. u kojemu je prepričao i pismo Blaža Josića, jednog od sudionika ustanka, Tomi Kovačeviću, a u kojem se nalaze podatci o sudjelovanju Starčevića i Matića, kao i samoga Kovačevića u švercanju baruta i naoružanja iz Slavonije u Bosnu, dolasku i hapšenju Jovanovića i propasti ustaničkih planova. Doklešić tvrdi da je Josić ove informacije dao slobodnije, ali ne treba smetnuti s uma ni mogućnost da je zapravo mogla biti riječ o Kovačeviću pokušaju samopromocije u ranoj fazi svoje nove karijere u Srbiji.

⁴⁷ Ovakvo tumačenje zastupa se u: BRATISLAV TEINOVIĆ, "Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836-1849) – suprotnosti dvije nacionalne politike", u: *Historijska traganja*, 16, Sarajevo, 2015., str. 31-91.

inspirativno i mlađe generacije su imale na umu konkretnije akcije, a pojedinci kao spomenuta grupa ustanika dobivali su i konkretne prijedloge i poticaje. U takvom kontekstu ne treba čuditi ni to da su i neki aktivni pristaše ilirskoga pokreta sudbinu potražili u službi Srbije.

Takav primjer pružio je i slučaj Stjepana Ilije Verkovića koji je šest godina studirao u Zagrebu i ondje se upoznao s Gajem koji ga je primio u svoj bliži krug i povjeravao mu neke misije.⁴⁸ U kombinaciji vlastitog nestrpljivoga karaktera i materijalnih prilika, Verković je na koncu odlučio prijeći u Srbiju i ondje mu je uskoro nadređenim postao Ilija Garašanin. Kasniji životni tijek odvuкао ga je u Makedoniju gdje je imao uspjeha kao sakupljač starih rukopisa i antičkoga novca, ali ga je rad na prikupljanju narodnog blaga odveo u epizodu s *Vedom Slavena* koja ga je učinila tragičnom figurom. S druge strane, drugi bivši franjevački student Kovačević je također u srpskoj službi ostatak života ostao aktivan prema bosanskom prostoru nastojeći za srpsku ideju pridobiti bosanske katolike. To, međutim, nisu jedine razlike između njih dvojice.

Kad se promotri Verkovićeva obavještajna djelatnost, ni tu nije bio sretnije ruke. Ostajući vjeran ilirskoj ideji slavenske uzajamnosti Verković je bio pristaša borbe bugarskih pravoslavaca za vlastitu egzarhiju neovisnu o carigradskoj patrijaršiji koja je stajala na grekofonim pozicijama. Budući da je Makedonija već u to vrijeme bila područje pretenzija i samostalne Grčke i postupno sve autonomnije Srbije i Bugarske, sve su tri strane nastojale oko vlastite agitacije. Verković se tako našao u poziciji da ga je bugarska strana doživljavala kao srpskog igrača, ali mu je njegovo podupiranje bugarske egzarhije donijelo sumnje i sa strane njegovih srpskih poslodavaca da je lojalan Bugarskoj. Kako je Verković razmišljao o svemu tome, teško je nedvosmisleno utvrditi. Primjerice, jedan je primjerak *Vede Slavena* poslao i Anti Starčeviću potpisavši se tom prilikom kao "bosanski

⁴⁸ Verkovićeva biografija, poredana prema svim aspektima njegove šarolike djelatnosti, detaljno je obrađena u: LJUBIŠA DOKLESTIĆ, *Stjepan Verković. Život i djelo (1821-1824)*, Srednja Europa, Zagreb, 2007. Političko-obavještajna djelatnost opisana je na str. 119-194.

Hrvat".⁴⁹ U drugim prilikama bio je nazivan i Srbinom i Bugarinom, a izgleda da se na to nije previše obazirao, a kamoli bunio.

Sličan je stav zauzimao i Blaž Josić koji je u jednoj pjesmi izjavio da mu je sasvim svedjedno zove li ga tko Srbinom ili Ilirom.⁵⁰ Sudeći po intenzitetu održavanja pismenih veza s pojedincima iz Srbije, Josića bi također trebalo ubrojiti među prosrpski orijentirane bosanske franjevece, a neko je vrijeme istu liniju slijedio i Grgo Martić koji na toj listi navodi i već spomenute Kovačevića i Verkovića, kao i Bartola Juriča i Augustina Momčinovića.⁵¹ Naravno, problem je definirati uopće samu sintagmu *prosrpska orijentacija* već i zbog različite sudbine svih navedenih. Kovačević je umro 1865., a njegov pašanac Ilija Rakić je 1879. godine objavio njegov spis *Opis Bosne i Hercegovine* u čijem predgovoru sve stanovnike Bosne naziva Srbima.⁵² Verković je nakon potucanja po Rusiji, upropaštene reputacije, ali i obiteljskih prilika, napušten od svojih nekadašnjih srpskih poslodavaca, završio kao bugarski umirovljenik gdje je umro 1894. godine. Momčinović je umro od tuberkuloze kao student u Zagrebu 1845.,⁵³ a Josić je ostvario zapaženi *cursus honorum* u redovima Bosne Srebrene, bavio se pjesničkim stvaralaštvom na latinskom jeziku, ali nije poznata njegova aktivnost na širenju srpskog imena. Martić ih je sve nadživio, a premda njegove političke stavove nije uvijek karakterizirala konzistentnost, umro je nedvosmisleno hrvatski opredijeljen.⁵⁴

⁴⁹ Isto, str. 113.

⁵⁰ Usp. S. PAVIĆ, *Latinske pjesme bosanskih franjevaca*, str. 93, bilj. 31. U prepjevu stihovi glase: "Razliku imena nipošto ja ne istražujem ovdje / Hoću li Ilir biti? Ili se Srbinom zvati? / Nego ime Ilir mome odgovara metru / Stoga po želji svak vlastitoj može se zvati". Jelenić o Josiću govori da je imao "indiferentizam prema narodnosti, o kojoj se je baš za njegova života i kod Hrvata i kod Srba najviše pisalo, te mu je bilo svedjedno, zvao se tko Ilirom ili Srbinom." J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci, II. svezak (1780.-1878.)*, str. 532.

⁵¹ Usp. Isto, str. 185. Zanimljivo je navođenje Juriča s obzirom na to da nije jasno na koji su se način on i Martić mogli upoznati. Nisu pripadali istom samostanu, a nisu im se preklapala ni boravišta tijekom studija. To dodatno pokazuje koliko treba biti oprezan s naknadnim sjećanjima.

⁵² Usp. R. BARIŠIĆ, *Bosanski Ugri*, str. 239 gdje je prenesen i citat.

⁵³ Isto, str. 391-392.

⁵⁴ Usp. MARKO KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914.*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1992., str. 42.

Kako je vidljivo, na gornjem su popisu i trojica najčešće navođenih ustanika iz 1840. godine. Što je bilo s preostalom dvojicom? Jednu od znamenitijih Jukićevih rečenica predstavlja ona: "Bošnjaci su do sad bili ne samo u zemljopisnom smislu, već i u rodoslovnom: *pravi Bošnjaci!* slavni *narod ilirski!*", a zapisao ju je u komentaru kojim je odbacivao tvrdnje da su stanovnici Bosne u nacionalnom pogledu Srbi.⁵⁵ To pokazuje da identitetska pitanja nisu morala nužno biti su-kobljena (usp. Josićev stav gore), ali nisu bila apsolutno nevažna.

Jukićeva nastojanja oko prosvjećivanja pokazuju tu važnu kariku ilirizma: nadilaženje konfesionalne razlike iako u škole koje je organizirao nije uspio uključiti i muslimansku djecu. Kako je već primijećeno, Jukić se sam nikada nije deklarirao Hrvatom,⁵⁶ ali je vrlo rano počeo biti smatran takvim. Učinio je to njegov subrat, kolega i sudionik ustaničke urote Jakov Baltić. U svome spisu *Čestite osobe*, čiji je rukopis preživio palež 1945. godine i čuva se u Arhivu samostana u Gučkoj Gori, Baltić je zapisao: "On je bijo velik narodnjak, naš Narod Hrvatski ljubio je srcem i dušom."⁵⁷ Ove je životopise Baltić počeo sastavljati 1873. godine. Vrijedi se ovdje prisjetiti da je 30-ak godina prije govorio o tome kako je Barišić optuživao fratre da su "s Rvatom u sojuzu", iz čega je vidljivo da je tada Hrvate i sam promatrao kao zasebnu zajednicu.

Kako god da su promatrali identitet svoje zajednice u odnosu na druge, upadljivo je da su svi franjevci imali ideju koju je najopćenitije

⁵⁵ Tekst je pod naslovom *Samo za sada* objavio u Zagrebu 1842. godine. Usp. I. F. JUKIĆ, *Sabrana djela*, str. 97-100. Za razumijevanje, preciznu analizu i osobito kontekstualiziranje Jukićeva poimanja i korištenja pojmova *Bošnjaci* i *bošnjački* bio bi potreban zaseban, pri tom prilično opsežan rad. U glavnim crtama može se govoriti o tome da je spomenute pojmove protezao na sve stanovnike Bosne i Hercegovine, neovisno o njihovoj konfesionalnoj pripadnosti, ali i to da ih je – kako sugerira i citat iz glavnoga teksta – promatrao u širem ilirskom okviru. O konfesionalnim razlikama kao nezanemarivog prepreci u promatranju ovoga pitanja govori se i nešto niže u glavnom tekstu.

⁵⁶ Usp. SLAVKO HARNI, "Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijesti. Bibliografije kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest", u: *Libellarium*, 1, Zadar – Osijek, 2008., str. 32.

⁵⁷ ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U GUČOJ GORI (dalje: AFSGG), I. Ostavštine subraće, 4. Juro, br. Jakov Baltić (*1813. † 5. I. 1887.), Kut. 206, Ja. Bal. 2, Životopisi čestitih osoba redovnika i svjetovnjaka u Bosni, Dolac. 1873., str. 5.

moguće definirati kao postizanje ravnopravnosti bosanskih katolika ponajprije s muslimanima. Barišić, ali i velik dio starije generacije, uzdao se u habsburšku intervenciju, makar iz njihove ostavštine nije vidljivo kako su to konkretno zamišljali (premda se može pretpostavljati da su se nadali pripajanju Bosne Monarhiji). Mlađi naraštaj tražio je nova rješenja, ali s istom motivacijom. Uspjesi Srbije služili su im kao inspiracija, ali tek su poneki i trajno prešli identitetsku granicu. I u ovom se slučaju napuštanje vlastitoga konfesionalnog okruženja pokazivalo trajnim napuštanjem vlastite zajednice.⁵⁸

Premda će tek detaljnije analize, a osobito stavljanje više slučajeva bosanskih iliraca u međusobni kontekst dati konkretnije konture razvoja identiteta katoličke zajednice u Bosni, Jukićev slučaj može poslužiti kao paradigma ove isprepletenosti. Kao mladi student već 1838. godine upoznaje se s Gajevim djelovanjem kojemu postaje privržen. Dvije godine kasnije, bez imalo krzmanja, upušta se u ustaničke planove potekle u okrilju srpske zajednice u Ugarskoj. Nakon njihova neuspjeha i jednogodišnjega boravka u Dubrovniku, 1842. godine opovrgava tvrdnje da su stanovnici Bosne u nacionalnom pogledu Srbi, ali nije prekinuo trajno suradnju. Nastavio je dopisivanje s Gajem kojemu 1850. piše posvetu u pohvalnom tonu kakav ovaj više nije mogao naći u Hrvatskoj,⁵⁹ da bi potom sve svoje nade

⁵⁸ Vrijedi ovdje istaknuti da sa strane hrvatske historiografije nedostaje potpuna obrada Barišićeve afere. Jedini pokušaj zaokruženoga prikaza predstavlja Илија Кеџмановић, *Баришићева афера - прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX. вијека*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1954. Međutim, djelo je u najvećoj mjeri usmjereno na naglašavanje veza koje su Barišićevi protivnici gradili sa Srbijom, pri čemu je lik apostolskoga vikara onda prikazivan kao reakcionaran i protunarodan. Takva se slika nalazi i u: J. ŠIDAK i dr., *Hrvatski narodni preporod*, str. 143, gdje ga se posebno apostrofira kao proaustrijski orijentiranog i dodatno ističe njegovo prijavljivanje ustanika. O Barišiću je pisano i u: PETAR VRANKIĆ, *La chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić: (1832-1863)*, Università Gregoriana Editrice, Roma, 1984., ali to djelo nikada nije prevedeno na hrvatski.

⁵⁹ "Kad se samo spomenem natrag 16 godinah, gdje je bila naša književnost, gdje slavjanska uzajemnost, koliko su braća Hrvati i Bošnjaci među sobom oduženi bili, da se već ni za rod jedan nisu držali, gdje bi narodno-politički život; i gdje je sada, u komu je stanju; od milinah prolifem suze, kad u Vama spoznam našeg probuditelja, našeg izbavitelja!". Usp. I. F. JUKIĆ, *Izabrani spisi*, str. 322.

stavio u Omera-pašu Latasa koji ga je 1852. godine poslao u zatvor. Konstantu u ovim odnosima predstavlja izostanak njegove suradnje s lokalnim muslimanima koje je doduše smatrao pripadnicima iste bošnjačke zajednice, ali kojima je zamjerao postupanje prema katolicima: "Dobro promislivši, bosanski Turci nisu nikakvog zakona! oni *bašaluk* dèrže za zakon. Kakav je to zakon koi psa više cieni, nego jednokèravnog brata, svoga sugradjanina kèrstjanina?"⁶⁰

Nastavljač njegova izdavačkoga pothvata *Bosanskog prijatelja* Anto Knežević izrijeком će se suprotstavljati identificiranju bosanskih katolika s hrvatstvom i zalagati se za ideju bošnjaštva svih stanovnika Bosne, neovisno o konfesionalnoj pripadnosti. Međutim, upravo će on biti autor *Krvave knjige*, djela koje je ponovno prozivalo muslimane kao nepravedne u odnosu prema kršćanskim susjedima, što potvrđuje koliko je bilo teško nadilaženje starih linija podjele.⁶¹ Nešto prije, slična je situacija ponovno u pokušaj zajedničke akcije dovela Baltića i Kovačevića. Ovaj je 1854. godine u Bosnu donio ponudu srpske vlade koja je željela u Beogradu namjestiti dušobrižnika za postupno narastajuću zajednicu tamošnjih katolika. Nemajući povjerenja u svećenike s prostora Habsburške Monarhije, srpska se strana nadala na spomenuti položaj namjestiti nekog od bosanskih franjevac. Kovačević je osim ponude, donio i neke uvjete. Bosanski franjevac koji bi došao u Beograd ne bi smio nositi habit ili svećeničko odijelo uopće izvan crkvenoga dvorišta, a srpska je vlada očekivala da se liturgijski kalendar prilagodi pravoslavnom. Ovi su uvjeti utjecali na bosansku stranu da se zahvali na ponudi, a također su doveli do daljnjega zahladnjenja u prosrpskoj orijentaciji u redovima

⁶⁰ Isto, str. 302. Jukić imenicu *Turci* očigledno koristi kao istoznačnicu za muslimane, a zanimljivo je korištenje naziva *kèrstjanin* koji je označavao katolike. Naime, u uvodu u sam tekst, Jukić govori o stanovnicima Bosne kao onima koji su "dvostrukog zakona, mahumedanskog i kristjanskog", tako da stavljanje naziva *Turci* i *kèrstjani* u svojevrсну opoziciju stavlja muslimane i katolike premda je Jukić navodio da ni pravoslavci ne uživaju ravnopravan položaj. Sve ovo možda odražava samo Jukićeve subjektivne stavove, ali jasno ilustrira da se i sam nalazio pred nemalim izazovima kada je trebao govoriti o jedinstvu stanovnika Bosne onoga vremena.

⁶¹ Djelo je tiskano anonimno kao: *Krvava knjiga ili spomenik na 405 godina poslije propasti slavnoga kraljevstva bosanskoga*, U naručbini knjižare Fr. Župana (Albrehta i Fiedlera), 1869. Kneževićovo ime se često piše i u inačici *Antun*.

Bosne Srebrene. Baltić je to zapisao: "Čudili smo se bratji našoj srbskoj ... da nas katolike rad naše viere preziru i graniče, koji smo istog pokolenja i narodnosti slavljanske; ta kako je narodnost čoviku mila i draga, takoe i više vira."⁶²

Ovaj događaj može poslužiti kao simbolički, ali i simptomatički pokazatelj da neke barijere nije bilo moguće nadići. U njemu sigurno ne treba gledati nekakav drastičan raskid veza između bosanskih franjevac i Srbije. Još manje bi ih se smjelo promatrati kao kraj nekakvoga zamišljenog procesa u kojemu bi franjevci trajno prihvatili srpsku nacionalnu misao. Ovdje predstavljen simbolički kontekst pokazuje koliko je u tom trenutku bila trajna ostavština nasljeđa osmanskoga sustava u odnosu prema svojim podanicima koje je pravni sustav razvrstavao prema njihovoj konfesionalnoj pripadnosti.⁶³ Ovo je čak i jače vidljivo u zahtjevu srpske strane negoli kod reakcije Bosne Srebrene. Budući da su sami bili vjerski službenici, bilo je i logično da postavljeni uvjeti franjevcima budu u startu odbojni. Promatrani iz srpskoga kuta oni su nedvojbeno ukazivali na, u najmanju ruku, antikatoličke predrasude koje su pretegnule i nad idejom dobivanja dušobrižnika iz okruženja, koje se moglo smatrati naklonjeno Srbiji. U Arhivu samostana u Gučoj Gori sačuvano je i pismo koje je Marijanu Šunjiću, izabranom apostolskom vikaru u Bosni, uputio predsjednik srpske vlade Aleksa Simić.⁶⁴ Julijan Jelenić je, pak, 1913. godine objavio izvornu verziju sastavljenu ćirilicom, kao i priložene uvjete i Šunjićev odgovor.⁶⁵

Analizom Simićeva pisma uočljivo je da je srpska strana pošto-poto željela izbjeći miješanje habsburške strane, a konkretno je navela da odbija prihvatiti da đakovački biskup bude nadležan za katolike u

⁶² Usp. J. BALTIĆ, *Godišnjak*, str. 252-253.

⁶³ Kako su procesi homogenizacije zajednice na osnovi konfesionalne pripadnosti tekli skicirano je u: M. ANČIĆ, *Što 'svi znaju' i što je 'svima jasno'*, str. 182-189.

⁶⁴ Usp. AFSGG, I. Ostavštine subraće, 3. Marijan Šunjić, biskup (*1797. †1860.), Kut. 205, Ma. Šunj. 1, Dopisba. Riječ je o prijepisu za koji nije moguće ustvrditi kada je nastao. Usp. i sljedeću bilješku.

⁶⁵ Usp. JULIJAN JELENIĆ, "K problemu konkordata sa Srbijom", u: *Serafinski perivoj – list za katoličku prosvjetu i zabavu*, Sarajevo, 15. 3. 1913., str. 30-35. Ovaj je prijepis dragocjen s obzirom da su spomenuti dokumenti izgorjeli u paležu gučogorskoga samostana 1945. godine.

Srbiji. Kao predstavnike navodi Kovačevića, ali i Blaža Josića kojega Baltić ne spominje, dok Jelenić smatra da je Josić možda bio inicijator ideje slanja nekog bosanskog franjevca u Beograd. Simić je izrazio nadu da će katolici u Srbiji potpasti pod duhovnu nadležnost, kako ga on naziva, "Biskupa Bosanskoga". Šunjićev odgovor bio je više nego pristojan, ali i srdačan premda nije mogao dati nikakva jamstva srpskoj strani: "Mi ćemo se pobrinuti, da stvar po Vašem predlogu u djelo privedemo dok i naše stvari dozriju i podpuni pravac uzmu, što će te bistrice ustmeno od Gospoda Kovačevića razumit."⁶⁶

Nemoguće je ustvrditi što je o postavljenim uvjetima mislio koji od što bivših, što tada još uvijek aktivnih franjevac uključenih u slučaj. Posebno bi bilo zanimljivo znati u kolikoj su mjeri Kovačević i Josić uopće sudjelovali u njihovu donošenju. Opravdano je pretpostaviti da Baltić jedini donosi iskrenu reakciju franjevac, a da je Šunjić mogao zadržati srdačan ton, svjestan da Bosna Srebrna, odnosno on kao apostolski vikar nije u poziciji udovoljiti nakani srpske vlade da katolici na srpskom teritoriju ostanu izvan dosega habsburških čimbenika. Možda će neka buduća istraživanja otkriti na koji je način Kovačević izvijestio Simića o svemu nakon povratka u Beograd.

U sljedećim desetljećima bosanski franjevci slijedili su orijentaciju ilirizma, završivši, kako je već istaknuto, u okviru nacionalno-političkoga hrvatizma. Također je spomenuto kako je bilo pojedinaca koji su do kraja ostali dosljedni izvornoj ideji *svakom svoje*. Jedan je takav primjer bio Anto Knežević⁶⁷ koji je zapisao: "Ja štujem Hrvate

⁶⁶ Isto, str. 35.

⁶⁷ O njemu više u: "KNEŽEVIĆ, Antun Petar", u: *HFBL*, str. 299-300; ANĐELKO BARUN, *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevac Bosne Srebrene*, Svjetlo riječi, Sarajevo – Zagreb, 2003., str. 464-465. Citat koji slijedi preuzet je prema navodu u predavanju koje je Dubravko Lovrenović održao prilikom pristupanja Akademiji nauka i umjetnosti BiH. Usp. <https://ljubina1881.wordpress.com/tag/dubravko-lovrenovic/> - DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Pristupno predavanje održano u Akademiji nauka BiH* 23. 04. 2014. (10. 5. 2025.). Naslov predavanja je glasio: *Bosanskohercegovački Hrvati: zamišljena nacija u potrazi za zamišljenom državom*. Kneževiću kronološki bliži Jelenić njegov općenit rad ocjenjuje sljedećim riječima: "njegova djela radi prevrćućega temperamenta i njegove prevelike zanesenosti za preživjelo 'bosanstvo' neće kod trijezmjenih učenjaka nigda naći cijene, koa (*sic!*) bi odgovarala uloženoj trudu". Što se, pak, tiče neuspjeha u obnavljanju *Bosanskog prijatelja* Jelenić navodi da ga je Knežević doživio zato što "radi svojih separatističkih nacionalnih težnja

kao milu braću, kao veliki ogranak slavnoga stabla slavjanskoga, al mnogo više Bošnjake, (...) Svakom svoje, pa smo onda prava braća. Privariti brata i otimati mu najvažnije i najsvetije stvari ne znači bratstvo, nego krvno neprijateljstvo."

Za života nije tiskao nijedno djelo, a njegova je rukopisna ostavština do danas izazvala malo zanimanja, ali o ovoj je temi pisao i Bono Perišić.⁶⁸ U samostanskom arhivu u Fojnici čuva se njegov nedovršeni rukopis u kojemu je obrađivao povijest Bosne. Započevši *ab ovo* izvlačio je kontinuitet njezina stanovništva od drevnih Ilira koje je i dalje smatrao istovjetnim Slavenima. Iz ovoga je rukopisa vrijedno izvaditi jedan opsežniji citat u kojemu se osvrće na aktualnu situaciju

– bosanstva – nije mogao kao Jukić računati na pomoć braće s onu stranu Save i Dinare". Usp. J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci, II. svezak (1780.-1878.)*, str. 480-481 (prvi citat) i str. 566 (drugi citat). Ovo dodatno ukazuje na Jelenićevu osobnu uklopljenost u hrvatstvo, ali i potvrđuje da je Knežević tražio zaseban nacionalno-identitetski put mimo i hrvatstva i srpstva. Budući da je u spomenutom predavanju Lovrenović zastupao tezu da su bosanskohercegovački Hrvati plod kroatizacije katoličkih Bošnjaka, očito polazeći s primordijalnih pozicija, nužno je istaknuti i ove drukčije procjene Kneževićeva rada (ne ulazeći, naravno, pri tom u pokušaje procjene jesu li one *dobre* ili *loše*). U tom emotivno nabijenom predavanju, koji je nosio sugestivan naslov *Bosanskohercegovački Hrvati: zamišljena nacija u potrazi za zamišljenom državom*, Lovrenović govori i sljedeće: "Otkad sam pročitao Kneževića ne prestajem se pitati: kako je znao, kako je vidio unaprijed, kako je osjetio kuda vodi lakomisleno nacionaliziranje i kroatiziranje jednoga neetabliranog (manjinskog) bh. katoličanstva i njegovo pretvaranje u etablirano (većinsko) pravaško svehrvatstvo Ante Starčevića i politički katolicizam nadbiskupa Stadlera?" Ovo dovoljno ilustrira subjektivnost stavova koje je pokojni akademik iznio u svom predavanju, kao i njegovo upadljivo izostavljanje svih onih franjevaca poput Jelenića ili Josipa Dobroslava Božića koji su u većoj ili manjoj mjeri bili Kneževićevi suvremenici, a zastupali drukčiju poziciju. Lovrenovićovo predavanje time ostaje u okvirima narativa prema kojem su bh. katolici bili isključivo objekt utjecaja iz susjednih zemalja. I Kneževićovo bošnjaštvo i Jelenićevo hrvatstvo, baš kao i ostala opredjeljivanja, a osobito baratanja imenima trebaju biti stavljani u kontekst vremena i relevantno historiografski valorizirani. Slojevitost ove tematike može se ilustrirati i dvama trenucima iz razdoblja uoči austrougarske okupacije. Tako je Knežević, iako je do tada već izgradio koncept trokonfesionalne bošnjačke nacije, podržao austrougarsku okupaciju što je bila stvar na kojoj se pripadnici triju konfesionalnih grupa sigurno nisu slagali. U isto vrijeme u fojničkom su kraju katolici "nosili zastave s hrvatskim nacionalnim bojama i križem u sredini". Usp. M. KARAMATIĆ, *Franjevci Bosne Srebrene*, str. 39-42.

⁶⁸ O njemu više u: R. BARIŠIĆ, *Od Pečuha do Fojnice*, str. 19-20.

u trenutku kada je pisao svoje djelo, odnosno 1867.: "Ta do jučer, što-no reknu, orio se je glas, i razliegala se je vesela jeka u pjesmama, pripoviedkama, i drugim sastavcima: *Ilir iz Hrvatske; Ilir iz Srbije; iz Slavonije, iz Kranjske; iz Dalmacie* &c. Milota biaše gledat, slušat, i čitat, gdie različiti ogranci istoga jednoga jugoslavjenskoga stabla jedno se na drugo naslonja, i smije: gdie različitih priedeljah, i Državicah Ilirskih, kano jedne Majke *Slavne Ilirie* sinovi, a medju sobom srodna bratja, bratsku ruku jedni drugim pružaju, i milo se pozdravljaju. Onda su uvidili, da različnost državicah, upravah i miestah nečini i različiti narod: onda su stoprom bistrim okom progledali, da je milo u zajamnosti bratskoj živiti; opazili su, da kako su jedne iste krvi, i jezika, da jim jedna ter ista svrha, za kojom imadu u občenu težit; da samo o zajedničnoj bratskoj slogi, koje se imadu čvrtsto držat, zavisi njihovo spasenje, i bolji obstanak, i razvitak! A jer to onda je bivalo? Zato, jer obćeno i slavno ime *Ilir* bilo je saponj (spon), koi jih je medju sobom skopčavo. Onda, velim, bratske usne usnicama su se ljubko posmiavajući se, primicale, za iskreno celovat se; a tako i srdce srdcu se približavalo, za milo sjedinit se. A odkad toga, po zlobi – neznam čioj – nestade, opet se srdca, ako ne posve, a to s' većom stranom, otudjiše, i obćeni interesi zanemariše: jer? – jerbo općenu sponu Ilirstva povrgoše."⁶⁹ Da je za njega ilirizam i dalje predstavljao onu krajnju granicu identiteta potvrđuju i sljedeće rečenice: "Odkud vidi se koliko nenaravno, da ne rekнем neražborito, oni čine, koji imena posebna državićah hotjeli bi protegnut na celokupnost" da bi zatim zaključio: "Ništa, dakle nesmeta, da se zovemo svi obćenim imenom *jugo-slavjanah*, oli *Slaveno-Ilirah*; oli za uzdržat dragu uspomenu staru, priprosto: *Ilirah*. Ja se, doisto, dičim ovim imenom krasnim; i poslie s. viere katoličke, jedino spasonosne, najvolim se nazivat Ilir iz ..." – prazninu je ostavio sam.

Prema nekrolozima, Perišić je zbog svoje učenosti uživao velik ugled među svojom subračom.⁷⁰ U pogledu ilirizma, nisu ga slijedile ge-

⁶⁹ ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U FOJNICI (dalje: AFSF), XIV. "Historica" 201. Izvadci iz raznih pisaca o povijesti Bosne po Perišiću. Sam Perišić je rukopis naslovio *Njeka zabilježenja, iz različitih knjigah izvadjena, za Bosansku Poviestnicu razjasniti*.

⁷⁰ O njemu Batinić piše: "Nijedna svjetska ni bogoslovna znanost nije bila, a da se nije njome ozbiljno bavio, te je postao živom enciklopedijom za svu braću u

neracije nastavljača ovdje prikazanih tendencija, odnosno njihovi predstavnici, kao što su Mijo Vjenceslav Batinić, Ignacije Strukić ili Julijan Jelenić, koji će stvarati s pozicija opredjeljenja za hrvatsku nacionalnu misao.

Zaključak

Prostor Bosne i Hercegovine stoljećima je predstavljao granično područje između velikih europskih sila i kao takav igrao je ponekad veću, ponekad manju ulogu u njihovim planovima. Nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine Bosna je postala isturenom predstražom Osmanskoga Carstva koje se našlo u procesu postupnog opadanja. U sljedećim desetljećima susjedna Habsburška Monarhija u tri navrata nastojala je proširiti svoju vlast i na Bosnu, ali ti pokušaji na koncu dovode tek do neznatnih graničnih promjena. Na unutarnjem planu bosansko društvo doživljava razvoj u smjeru fenomena koji se može nazvati konfesionalizmom, a karakterizira ga svojevrsna izolacija pripadnika triju velikih religija jednih od drugih s izuzetkom gospodarstva kao točke najizraženijih utjecaja. Svaka od njih razvija i vlastitu sliku Bosne, pa tako i ideju njezina uređenja.

U 18. stoljeću bosanski katolici se nakon demografske katastrofe uslijed iseljavanja tijekom Bečkoga rata postupno oporavljaju, a njihove nade usmjerene su prema Habsburškoj Monarhiji kao žuđenom osloboditelju. Ovaj austrofilski smjer u sve većoj mjeri slijedili su i franjevci, osobito nakon što im je uslijed utjecaja antiklerikalnih ideja prosvjetiteljstva postupno postao skučen prostor ponajprije obrazovanja na području talijanskih država. Josip II. je 1785. godine osnovao zakladu za školovanje svećenika iz Bosne čijim su isključivim korisnicima postali franjevci. Do tridesetih godina 19. stoljeća broj bosanskih franjevaca koji su se školovali u ugarskoj polovici Monarhije i njihov udio u ukupnu članstvu Bosne Srebrene nadmašio je one koji su i dalje studij pohađali negdje u Italiji i između ovih dviju grupa pojavile su se uočljive razlike, kao i određena neslaganja. U istom

svim pitanjima svjetske ili bogoslovske struke. (...) U svim svojim dvojabama k njemu su se uticali biskupi i svećenici, a njegov pravorijek ne bi se ispravljao." Usp. MARKO KARAMATIĆ (prir.), *Biografije bosanskih franjevaca*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2015., str. 185.

razdoblju dolazi i do promjena u društvenim i političkim prilikama. Habsburška Monarhija vodi dugo vremena seriju neuspješnih ratova protiv revolucionarne Francuske, dok Osmansko Carstvo prolazi proces daljnje unutarnje dezintegracije u kojemu Srbija nakon dva-ju ustanaka dobiva autonomiju, a Grčka neovisnost, dok osmanski utjecaj opada i u Crnoj Gori i Bugarskoj. U Bosni lokalne muslimanske elite pružaju snažan i ogorčen otpor reformskim nastojanjima središnjih vlasti u Carigradu, što dodatno pogoršava društvene prilike u Bosni, ali produbljuje i nepovjerenje između triju zajednica čiji se pripadnici nisu mogli solidarizirati ni na socijalnoj osnovi.

Ovi događaji ne ostaju bez odjeka među bosanskim franjevcima zahvaćajući obje grupe i *Talijane* i *Ugre*. Prvi su u pogledu političke orijentacije uglavnom bespogovorno slijedili prohabsburšku liniju pasivno iščekujući oslobođenje s te strane. Drugu grupu karakterizira veća slojevitost. Iako se načelno može reći da su i *Ugri* gajili simpatije za Habsburšku Monarhiju, one nisu bile toliko neupitne, osobito među mlađim generacijama. Na obje grupe utjecala su iskustva života u različitim sredinama. U konfesionalno i lingvistički kompaktnim talijanskim sredinama bosanskim studentima je njihova vjerska pripadnost i dalje predstavljala osnovicu identiteta. Studenti koji su boravili u ugarskoj polovici Monarhije, k tomu i po nekoliko puta mijenjajući boravište, nisu mogli ostati imuni na iskustva, ne samo multikonfesionalnih, nego i multilingvalnih sredina kakvi su primjerice bili Pečuh, Baja, Mohač ili Veszprém gdje su u različitim omjerima bili prisutni govornici mađarskog, njemačkog i hrvatskog jezika. Ključan je ipak bio susret bosanskih studenata s idejama ilirskoga pokreta koji je na njih utjecao da na temelju jezične uzajamnosti pokušaju nadići konfesionalni okvir kao vanjsku granicu identiteta.

Ilirizam podrazumijevan kao pokret pod vodstvom Ljudevita Gaja nije bio jedinom takvim izvorom inspiracije. Slučaj Petra Mareševića koji je 1836. godine savjetovao Bosni Srebrenoj prorusku orijentaciju, kao i brojnih klerika koji su u mađarskim sredinama došli u susret s idejama koje su kolale u krugovima srpskoga građanstva pokazuju koliko su bili živi ovi socijalizacijski procesi. U naknadnoj retrospektivi moglo bi se reći da su svi ovi susreti kod značajnoga dijela bosanskih franjevac doveli do hlađenja njihova prohabsburškog stava, što ipak u prvoj polovici 19. stoljeća nije bilo slučajem. Ispravnije

bi bilo reći da se kod njih počeo razvijati osjećaj razočaranosti zbog onoga što im se s njihova gledišta doimalo kao pasivnost ili čak i nevoljkost habsburške politike da dokine osmansku vlast ili se makar jače zauzme za poboljšanje položaja bosanskih katolika. Na to se sve nadovezao njihov osjećaj i dojam da je habsburška politika tijekom Barišićeve afere stala na stranu apostolskog vikara.

Izloženi većem broju komunikacijskih kanala brojni su bosanski franjevci kao realpolitički cilj zamišljali postizanje autonomije prema uzoru na Srbiju. Konkretno pokušaje u tom smjeru učinila su četvorica studenata koji su 1840. godine potajno napustili Veszprém i zaputili se u Bosnu s nakanom podizanja oružanog ustanka. Ova epizoda, čiji pravi razmjeri, poticaji i pitanje broja i identiteta svih njezinih sudionika tek trebaju biti pomno istraženi u svojim naknadnim interpretacijama, zrcali jasne trendove analizom iz koje se vidi kako starije generacije franjevac, čak i kad je bila riječ o pojedincima školovanim u ugarskom dijelu Monarhije, još uvijek nisu napustile prohabsburšku orijentaciju, a još više nisu bile spremne odustati od politike pasivnog iščekivanja vanjske pomoći oko poboljšanja položaja vlastite zajednice.

Različite sudbine osoba koje se dovodi u vezu s ovim ustankom, također pružaju simptomatičnu sliku. Bartol Jurić je nestao s povijesne pozornice, a da nije sigurno je li bio pogubljen ili se, napustivši poziv, izgubio u masi bosanskih katolika. Toma Kovačević je koju godinu kasnije napustio franjevaštvo, prešao u Srbiju i ondje prihvatio srpsku nacionalnu misao. Toj je misli u određenoj mjeri bio blizak i Blaž Josić, ali je zadržao i ilirski okvir. Franjo Jukić, koji je već dvije godine kasnije polemizirao sa srpskom stranom, odbacujući tvrdnje da su stanovnici Bosne Srbi, nastavio je suradnju s Gajem (bio je oduševljen i njegovom osobom), da bi na koncu sve svoje nade položio u Omer pašu Latasa doživjevši gorko razočaranje, ali i slom životne energije. Jakov Baltić je u svom *Godišnjaku* marljivo bilježio događaje i potomstvu ostavljao svoje opaske o prilikama u Bosni iz kojih je vidljiv porast njegove skepse prema *Švabama* i Mađarima. Njegova neobjavljena zbirka kratkih biografija, koje je započeo sastavljati 1873. godine, pokazuje njegovu uklopljenost u hrvatski identitet.

Iako je 1878. godine potpala pod kontrolu Austro-Ugarske te za tim postojano zadržala zaseban administrativan okvir, Bosna i

Hercegovina je u isto vrijeme ostala predmet duhovne borbe oko pitanja *čija je*, što ju je u isto vrijeme učinilo poprištem u kojemu su njezini stanovnici sve više biti stavljani pred rješavanje dileme *tko su*. Među franjevcima na tom su planu veću ulogu igrala imena poput Martina Nedića, Grge Martića ili Ante Kneževića, ne uvijek s identičnim polazištima, a kamoli u međusobnom suglasju. U naknadnoj perspektivi uočljivo je da su na konačan ishod pitanja identiteta velik utjecaj imali i neki elementi naslijeđeni iz prijašnjega razdoblja – ponajprije konfesionalna opreka koju simbolički ilustrira epizoda Kovačevićeve diplomatske misije oko slanja jednog bosanskog franjevca za dušobrižnika beogradskih katolika.

Velika grupa bosanskih franjevaca predstavljala je možda i najdosljednije pobornike ideja ilirskoga pokreta, što govori u prilog tezi da je on i u svojoj bosanskoj varijanti imao isti ishod: ne uspjevši u nadilaženju svih prijašnjih partikularizama završio je kao hrvatski narodni preporod. Uloga franjevaca Bosne Srebrene, kao i onih koji su od 1852. godine bili članovima zasebne kustodije u Hercegovini, predstavlja temu čije je detaljno pretresanje i historiografska valorizacija zadaća budućih istraživanja.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

MARY BEARD, *Car Rima. Vladanje drevnim Rimskim Carstvom*, s engleskog preveli Ivan i Katarina Ott, Školska knjiga, Zagreb, 2024., 443 str.

Mary Beard ugledna je i cijenjena autorica svjetskoga glasa. Profesorka je emerita antičke povijesti na Sveučilištu Cambridge. Autorica je brojnih uspješnica, a ovdje navodimo samo neke od njih: *Pompeii* (2008.), *Women and Power: A Manifesto* (2017.) i *SPQR: Povijest starog Rima* (2016., a na hrvatskom jeziku objavljena je 2017.). Široj publici poznata je kao autorica brojnih dokumentarnih filmova na temu antičke povijesti, a prije svega antičkoga Rima.

Njezino najnovije djelo *Car Rima* objavljeno je 2023. na engleskom jeziku, a u nakladi Školske knjige i u prijevodu Ivana i Katarine Ott publicirana je 2024. godine i na hrvatskom jeziku. Ovo djelo možemo smatrati i svojevrsnim nastavkom djela *SPQR: Povijest starog Rima*. U središtu ove knjige je trideset rimskih careva i njihovih suvladara od Julija Cezara do Aleksandra Severa, a svoje, i ne baš konvencionalno pisanje, ali jasno i pitko, temelji na kritičkoj analizi i daje nove interpretacije poznatih antičkih literarnih djela (npr. Trankvilova ili Tacitova djela), manje poznatih povijesnih izvora (npr. liječničke bilješke, privatna korespondencija, različita izvješća) i arheoloških nalaza. Autorica istražuje činjenice o svojim glavnim likovima, ali naglasak je stavila i na fiktivne priče nastale još u antičko doba. One koje golicaju maštu, a neke i sablažnjavaju, priče o ludilu i ekstravaganciji careva. Pokušava dati odgovor tko je te priče pisao, jesu li i zašto su izmišljene, jesu li bile poznate običnim stanovnicima Rimskoga Carstva. Tamo gdje je moguće, strogo razlučuje povijesnu činjenicu od povijesne izmišljotine, dok je u pojedinim slučajevima to teško. Nastoji dati širu sliku o tome što znači *biti* car, koja je njegova uloga u društvu, koje su njegove zadaće i obveze, kako je izgledao njegov svakodnevni život. Odnosno, pokušava nam donijeti sliku cara kao običnoga čovjeka od krvi i mesa, sa svim vrlinama i manama (naravno, čitatelju su mane zanimljivije). Car ne bi bio car, ni carstvo ne bi bilo carstvo bez ljudi iza scene. Političke i društvene elite, administracije, robova, liječnika, običnih ljudi... cijeli spektar likova u ovome djelu dobivaju jednaku važnost kao i sami car. *Car Rima* jednako se bavi onima koji su vladali i onima kojima se vladalo.

Djelo je uz prolog i epilog podijeljeno na deset poglavlja. Prologu prethodi popis careva (VII-IX), zemljovidi (X-XIV) te uvodna riječ autorice (XV-XVII). Izlaganje ne teče strogo kronološki što se vidi i na samom početku knjige gdje nam autorica priču počinje s mladim carem Heliogabalom ili Elagabalom (218-222). U prologu, *Večera s Heliogabalom* (1-21), kroz lik ovoga cara izneseni su i obrazloženi ciljevi pisanja ove knjige. Kroz prva dva poglavlja, *Osnove autokracije* (22-51) i *Tko je sljedeći? Umjetnost nasljeđivanja* (52-75) vraćamo se na početak Rimskoga Carstva. Autorica definira pojam autokracije u Rimskom Carstvu, opisuje sve njezine oblike, daje nam odgovor kako je taj sustav počeo i kako se razvijao, koji su carevi poslovi, kakav je bio odnos između careva i senatora te kako su carevi nasljeđivali prijestolje.

Sama autorica kaže: "Carev svijet počinje u blagovaonici", pa nam poglavlje *Gozbe moći* (76-110) nudi odličan uvid u svijet cara, njegov životni stil i neke od važnih tema ove knjige. Kroz ovu temu autorica nam donosi niz zanimljivih, slikovitih i uznemirujućih anegdota iz carskih blagovaonica. Daje nam uvid kako su te blagovaonice i gozbe izgledale, gdje su se još organizirali domjenci izvan samoga dvora, što se serviralo na tim gozbama moći, što je cara činilo dobrim ili lošim domaćinom i što je poziv na carsku večeru značio jednom gostu. U sljedećem poglavlju, *Što je u palači?* (111-155), autorica ide korak dalje i istražuje carske rezidencije na Palatinu, ali i imanja izvan Rima koje su carevi smatrali svojim stvarnim domom. Na temelju dostupnih arheoloških ostataka, pokušava rekonstruirati izgled izvorne carske palače, zbivanja u njoj i promjene u rezidencijama tijekom vremena. Pokušava nam dati odgovor na pitanje što nam palače i carske rezidencije govore o caru, njegovoj moći i o njegovim ambicijama. Na kraju poglavlja vodi nas u Hadrijanov svijet, u Hadrijanov privatni grad, u Hadrijanovu vilu u Tivoliju.

Palaču ne čine samo zidovi i umjetnine, nego ljudi koji žive u njoj i obavljaju svakodnevne poslove. *Ljudi iz palače: car i njegov dvor* (156-195) donosi nam prikaz onih koji su bili u svakodnevnom dodiru s carem, onih koji su mogli utjecati na carevo mišljenje i odluke. Naime, carski dvor bio je centar moći i svima je bilo jasno da se najvažnije odluke donose u privatnim odajama i da je moć pojedinca ovisila o bliskosti s carem. Stoga, najveći bijes rimskih elita, pretočen i u pisane izvore, pao je na oslobođene i dvorske robove, kao i na dvorske

žene (majke, supruge i ljubavnice). Stereotip o dvorskim ženama kao spletkarošicama i manipulatoricama prisutan je u antičkim rimskim izvorima i ponekad je vrlo teško razlučiti stvarnost od kasnije kreiranih fantazija nastalih u muškoj glavi i napisanih muškom rukom. Autorica nam donosi zanimljive primjere i anegdote vezane za ove dvije skupine iz carskoga dvora i pokušava ih staviti na "svoje mjesto".

Sljedeća dva poglavlja posvećena su carevim poslovnim obvezama (196-228) i slobodnom vremenu (229-260). Kroz careve obveze imamo uvid, ne samo u vrste poslova koje je bilo potrebno obavljati da bi se upravljalo Rimskim Carstvom i u kojoj su mjeri carevi uopće bili uključeni u svakodnevne poslove, nego nam nudi prigodu doznati i strahove, tjeskobe, potrebe i prigovore ljudi s ulica Rima i Carstva. S druge strane, kroz temu slobodnoga vremena autorica nam donosi slike o hobijima i strastima nekih od najzanimljivijih rimskih careva. Različiti nam izvori donose podatke o širokom spektru carskih zanimacija kojima su popunjavali svoje slobodno vrijeme, od Neronovih javnih nastupa i glumačkih pothvata, preko Komodova sudjelovanja u gladijatorskim igrama, do strasti za slikanjem koje se pripisuje Hadrijanu, Marku Aureliju ili Aleksandru Severu. Kroz ovu temu prezentirana nam je povijest i rekonstrukcija značajnih rimskih građevina (Circus Maximus, Kolosej, Marcelovo kazalište) u kojima su se održavali popularni oblici zabave (gladijatorske igre, borba s divljim životinjama, predstave, konjske utrke, glumačke predstave, javne egzekucije).

Pod naslovom *Carevi izvan Rima* (261-293) autorica Beard obrađuje carska putovanja, bilo da se radi o turističko-rekreacijskim kao što su bila Hadrijanova ili Neronova, ili pak vojnim pohodima kakvi su bili Marka Aurelija ili Trajana. U svakom slučaju, teret tih pohoda snosili su obični ljudi Rimskoga Carstva, a prvenstveno je to bilo veliko financijsko opterećenje lokalnim zajednicama u koje je car dolazio. Druga zanimljiva stvar koje se autorica u ovom poglavlju dotiče jest koliko su zaista carevi sudjelovali u vojnim sukobima i što je značila trijumfalna povorka u Rimskoj Republici, a što u Carstvu.

Fizički opisi careva sačuvani u antičkim izvorima, prvenstveno u Trankvilovu djelu, nemaju nikakve veze s prikazima tih istih careva na kipovima i bistama. Zadatak izrade velikoga broja skulptura s idealiziranim prikazom careva, a određeni broj je i do danas sačuvan,

jest širenje slike cara kao pomno konstruirane figure moći po čitavom Carstvu. Naime, velika većina stanovništva Carstva mogla se upoznati s izgledom svoga cara samo preko kipova postavljenih u njihovoj zajednici ili preko kovanog novca kojeg su nosili u svojim džepovima. Upravo je ta tema u središtu poglavlja *Licem u lice* (294-334) u kojemu se autorica pozabavila revolucijom skulpture, i muške i ženske, kroz prva tri stoljeća Carstva.

Deseto poglavlje (335-359), posvećeno je posljednjim trenutcima careva na ovome svijetu. Na koji način su završili svoj život, koje su im posljednje riječi, kakvi su pogrebni obredi i njihova posljednja poćivališta, teme su kojima se autorica bavi u ovom posljednjem dijelu knjige. Ono najzanimljivije u ovoj temi jest sama divinizacija umrloga cara i članova njegove obitelji. Autorica pojašnjava razliku između boćanskoga cara (*divus*) i tradicionalnog boćanstva (*deus*) te donosi neke od važnijih smjernica na kojima poćiva sami proces divinizacija. Stoga je izabrala posljednje riječi cara Vespazijana kao prikladan naslov ovoga poglavlja: "*Ćini mi se da postajem bog*".

U epilogu, *Kraj jednog razdoblja* (360-370), autorica obrazlaće zašto je završila svoje izlaganje upravo s 235. godinom i smrću Aleksandra Severa, koje su promjene uslijedile pa kasnije careve, ali i cijeli sustav, razlikujemo od ovih careva *staroga kova* te jesu li te promjene pridonijele urušavanju Rimskoga Carstva. Na samom kraju knjige jedan kratki prilog posvetila je nomenklaturi carskoga imena (371-373), zatim slijedi bibliografija razvrstana po poglavljima (374-417) ćime je uputila ćitatelje u samostalno istraćivanje teme koja ih zanima. Na kraju većine poglavlja izdvojila je i važnija arheološka nalazišta koja su otvorena za javnost i neke važne muzejske zbirke. Završava popisom ilustracija (419-427), kronologijom (428-431), zahvalom (432) i kazalom (433-443).

Car Rima, povijesno je djelo s dozom populistike što ga ćini pristupaćnim široj ćitalaćkoj publici. Djelo nije opterećeno faktografijom niti je tipićna suhoparna biografija careva, nego nam autorica, poznata po svojoj fluidnosti pripovijedanja, kroz različite aspekte carskoga života i vladanja, obogaćene anegdotama i soćnim pikanterijama, pokućava priblićiti ulogu cara u rimskom drućtvu. Odnosno, Beard kroz ovo djelo pokućava istraćiti kako smo i zašto okarakterizirali rimske careve kao *dobre* ili *loće*.

Ana Zadro

JOHN CONNELLY, *Od naroda do nacije: Povijest istočne Europe, Fraktura*, Zaprešić, 2022., 1200 str.

Američki povjesničar s kalifornijskoga sveučilišta u Berkeleyu, John Connelly, objavio je 2020. godine knjigu naslova *From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe*. Hrvatski prijevod knjige naslovljen je *Od naroda do nacije: Povijest istočne Europe* i objavljen je 2022. godine u nakladi kuće Fraktura iz Zaprešića. Prevoditelj djela je Vuk Perišić. Knjiga ima 1200 stranica, a uz temeljni tekst, sastoji se od: sadržaja (str. 7-8), uvoda (str. 11-44), zaključka (str. 985-1001), zahvala (str. 1003-1006), dodatka statističkih tablica (str. 1007-1012), popisa skraćenica (str. 1013-1015), izdvojenih pozivnih i opisnih bilješki (1018-1172), kazala imena (str. 1173-1185), popisa izvora fotografija i tabela (str. 1187-1191) te bilješki o autoru (str. 1193) i prevoditelju (str. 1195). Osim izdvojenih statističkih tablica koje prikazuju demografska kretanja i socioekonomski razvoj srednjoistočne Europe, na različitim mjestima u knjizi raspoređeno je nekoliko desetaka povijesnih karata i fotografija. Osnovni sadržaj knjige podijeljen je na pet dijelova i ukupno 27 poglavlja.

Prvi dio naslovljen je *Nastanak nacionalnih pokreta* (str. 45-201), a podijeljen je na poglavlja: *Narodi istočne srednje Europe* (str. 47-85), *Etničke skupine na rubu nestanka* (str. 87-107), *Jezični nacionalizam* (str. 109-142), *Nacionalna borba: od ideje do pokreta* (str. 143-169) i *Ustanički nacionalizam: Srbija i Poljska* (str. 171-201). Connelly ističe da je srednjoistočnu Europu na početku razdoblja modernosti karakterizirala etnička raznolikost i izmiješanost kakva je nepojmljiva zapadnoj Europi. Takva situacija bila je posljedica stoljetnoga kontinuiteta masovnih migracijskih valova. Prvotno je upad i naseljavanje Mađara u Panonskoj nizini razbio teritorijalnu kompaktnost slavenskih etničkih elemenata i prekinuo lanac jezičnoga kontinuuma koji je u razdoblju modernosti bio ključan čimbenik za standardizaciju književnih (nacionalnih) jezika. Time su zapadni i jugoistočni Slaveni usmjereni na odvojene putanje povijesnoga razvoja. Potom je srednjovjekovna masovna kolonizacija Nijemaca, kao povijesni temelj moderne politike *Drang nach Osten*, stvorila brojne i mnogoljudne enklave stanovništva koje je percipirano kao „etnički drugi”. Uz to, etničkoj šarolikosti pridonijelo je i naseljavanje

milijuna Židova iz zapadne Europe, koje je privlačila tolerantna politika istočnoeuropskih vladara koji su težili demografskom popunjavanju prostranih praznih zemljišta. U konačnici su naseljavanja iz Anadolije, te islamizacija domicilnoga stanovništva, u razdoblju osvajanja Osmanskoga Carstva dodatno „obojila” i onako već „šarenu” etničku sliku srednjoistočne Europe. Ključno je naglasiti da su takvu multietničku demografsku strukturu poticali i podržavali vladari prostranih dinastijskih imperija. Dok su zapadnoeuropski politički entiteti već od razdoblja srednjega vijeka usmjereni prema razvoju (pred)nacionalnih država s temeljnim „državotvornim” etnosom, u srednjoistočnoj Europi postojala su multietnička carstva koja su promicala etničku heterogenost naseljavanjem i tolerantnom etno-konfesionalnom politikom, promičući ideje konzervativnoga dinastijskog legitimiteta koji nadilazi ograničavajuće partikularizme pojedinačnih etnija, umjesto modernije ideologije građanskog liberalnog nacionalizma. Međutim, Connolly ističe da je upravo anacionalna politika istočnoeuropskih državnika bila uzrok pojave nacionalizma baziranoga na etničkom principu. Naime, vladavina habsburškoga cara Josipa II., koji je u duhu prosvijećenog apsolutizma započeo s modernizacijskom politikom centralizacije i standardizacije državne administracije oslonjenom na racionalističkim principima germanizacije, potakla je pojavu nacionalne svijesti u krugu mađarskih zemljoposjedničkih elita koji su upravne reforme percipirali kao ugrozu vlastitih samoupravnih institucija. Stoga se prvotni val nacionalizma habsburških etnija manifestirao kao kulturna borba za očuvanje vlastitoga jezika. Intenziviranje mađarskoga nacionalizma, koji je uskoro s faze zaštite jezičnih i političko-autonomnih povijesnih prava prešao na razinu mađarizacije cijele povijesne Ugarske, potaknuo je pojavu kulturno-jezičnoga nacionalizma slavenskih naroda Habsburške Monarhije. Dok je politika germanizacije „probudila” nacionalnu svijest Mađara, Čeha i Slovenaca, pritom je mađarizacija zemalja Krune svetoga Stjepana potakla pojavu hrvatskoga, srpskog, slovačkog i rumunjskog nacionalizma. Novoformirane nacionalne ideje, koje su u prvoj generaciji bile ograničene na borbu za kulturnu opstojnost, s vremenom su se razvile u političke pokrete s ciljem formiranja nacionalnog autonomnog ili neovisnog političkog entiteta koji je percipiran kao jedini mogući državni okvir koji bi bio sposoban očuvati kulturnu posebnost ugroženih etničkih

skupina. Poseban fenomen bili su poljski i srpski nacionalizam koji su se oslanjali na uspomene izgubljenih predmodernih država koje su poticale ustaničku „oslobodilačku” nasilnu borbu protiv ruskih i osmanskih imperijalnih vladara. Također, Connelly naglašava da se specifičnost nacionalizama srednjoistočne Europe očituje u tome što je socioekonomska društvena struktura pogodovala etničkoj isključivosti. Za razvoj nacionalnog identificiranja potreban je „nacionalni drugi”, kako bi se nacionalno „mi” moglo iskristalizirati nasuprot nacionalnog „oni (ne mi)”. Iako je postojanje multietničkih carstava poticalo etničku heterogenost, ipak su nerijetko zemljoposjedničke, političke, kulturne, intelektualne, pa i kapitalističke elite bile sastavljene od stanovništva čija se etnička pripadnost razlikovala od etničke pripadnosti većinskih narodnih masa nepismenog i neslobodnog stanovništva s dna društvene hijerarhije. Na vrhu društvene vertikale Habsburške Monarhije nalazili su se Nijemci i Mađari, uspon po društvenoj vertikali Osmanskoga Carstva bio je omogućen muslimanima, dok su ruske i njemačke imperijalne vlasti razvlašćivale poljsko plemstvo kojem su tek krajem 18. stoljeća oduzele državnost. Židovsko stanovništvo je u svim tim područjima, zbog antisemitskih zakona koji su im onemogućavali posjedovanje zemljišta i bavljenje poljoprivredom, usmjeravano na gradski život, slobodna zanimanja, intelektualni rad i protokapitalističku novčarsko-trgovačku privredu što im je omogućilo uspon po društvenoj vertikali. Stoga je nacionalna kulturno-politička borba „ugroženih” etnija dobila i dimenziju „pravedne” socijalne borbe, koja je bila strana zapadnoeuropskim nacionalizmima gdje su i društvena elita i narodne mase pripadale istoj etničkoj skupini. Također, iznimno ključan čimbenik razvoja nacionalnih kretanja srednjoistočne Europe bio je kroničan osjećaj ugroženosti samoga postojanja određenih nacija. Dok nijedan nacionalni neprijatelj Francuza ili Engleza nije dovodio u pitanje povijesno postojanje Francuske ili Engleske, pa čak ni postojanje politički razjedinjenih, ali kulturno i ideološki prisutnih entiteta kao što su Njemačka ili Italija, dotle su mnogi istočnoeuropski političari i intelektualci negirali samo postojanje, ili povijesnu potrebu za postojanjem, Poljske, Češke ili Hrvatske. Stoga je nacionalizam u srednjoistočnoj Europi dobio dodatnu dimenziju snage, jer se prikazivao kao zaštitni čimbenik same egzistencije određenoga oblika identificiranja, zbog

čega je još dublje ukorijenjen u emocionalnom i iracionalnom razvoju svijesti pojedinaca.

Drugi dio knjige nosi naslov *Propadanje carstava i uspon moderne politike* (str. 203-415), a dijeli se na poglavlja: *Mirotvorci su prokleti: 1848. u istočnoj srednjoj Europi* (str. 205-241), *Reforma koja je onemogućila reformu: Nagodba iz 1867.* (str. 243-271), *Berlinski kongres 1878.: nove europske etnonacionalne države* (str. 273-311), *Geneza nacionalsocijalizma: Češka i Mađarska na prijelazu stoljeća* (str. 313-343), *Nasljednici i neprijatelji liberalizma: socijalizam i nacionalizam* (str. 345-381) i *Seljački pokreti i njihove utopije: sela prošlosti i društva budućnosti* (str. 383-416). Jačanje nacionalnih pokreta i nacionalna integracija širih narodnih masa ugrozila je stabilnost multietničkih imperija. Većina nacionalnih političkih programa, koji su težili transformaciji dinastijskih konglomerata povijesnih krunskih zemalja, usmjereni su formiranju nacionalnih političkih entiteta s liberalnom društveno-političkom strukturom. Dok su germanizacija i mađarizacija potaknule jačanje subverzivnih nacionalizama „podčinjenih“, uglavnom slavenskih naroda, istovremeno je širenje slavenskih nacionalizama prouzrokovalo kod Nijemaca i Mađara osjećaj ugroženosti i opasnosti od „utapanja u slavenskom moru“. Jedan nacionalizam je poticao drugi, i obratno. Posljedica je bila konzervativna nagodba njemačkih i mađarskih liberalnih političkih elita iz 1867. godine, koja je učvrstila monolitni dinastijski sustav koji je anacionalnom politikom istovremeno „gušio“ i jačao različite nacionalne pokrete koji su, pak, u svojim programima ujedinjavali borbe za kulturnu emancipaciju, socijalnu transformaciju i nacionalnu državu. Uz to, sve izraženija nacionalna konfrontacija, u konkretnom slučaju između Nijemaca i Čeha, zajedno s aktualnim znanstvenim biološkim rasnim interpretacijama, pogodovala je razvoju shvaćanja nacije kao jedinstvenog organizma koji može napredovati samo ako se uklone štetna „antitijela“ drugih etnija. Tako je liberalni kulturni nacionalizam došao do faze nacionalsocijalizma. S druge strane, na nekadašnjim teritorijima Osmanskoga Carstva nastale su nove etnonacionalne države nakon narodnih ustanaka. Socijalna „revolucija“ je u Srbiji i Bugarskoj provedena oduzimanjem zemlje i protjerivanjem sloja muslimanskoga zemljoposjedničkog nobiliteta, a posjedi su relativno ravnomjerno i „pravedno“ podijeljeni narodnim masama. Međutim, novoformirani mali seljački zemljoposjedi nisu bili pogodni za

ostvarivanje gospodarskoga rasta, a u vojsci i administraciji novih država stvorena je nova politička elita koja je svoju prevlast održavala pozivanjem na nacionalističku retoriku koja je stanovništvo trebala mobilizirati za potrebe daljnjeg „oslobođanja” neoslobođenih dijelova virtualne nacionalne države. Iredentizam srpskih i bugarskih državnika konstantno je odgađao i zanemarivao socijalne reforme, koje su trebale uslijediti tek nakon potpunog ujedinjavanja svih teritorija koji su smatrani dijelom zamišljene nacionalne države, a do tada su mase trebale iskazivati strpljenje i lojalnost nacionalnim elitama. Poseban primjer činili su poljska i rumunjska društva u kojima zemljoposjednička elita nije pripadala „etničkom drugom”. Naime, većina veleposjeda u Vlaškoj i Moldavskoj pripadala je eliti rumunjskih boljara koji su bili iste etničke pripadnosti kao i kmetovi na njihovoj zemlji. S druge strane, poljsko zemljoposjedničko plemstvo izgubilo je svoju političku samoupravu diobom države između Rusije, Pruske i Austrije, ali su i dalje imali bogate i prostrane obiteljske zemljoposjede. Mnogi seljaci bezemljaši, koji su bili etnički Poljaci, odbacivali su poljsku nacionalnu ideju, koja je težila protjerivanju stranaca i obnovi izgubljene neovisnosti, kao težnju povlaštene elite koja ne utječe pozitivno na svakodnevicu „običnoga malog čovjeka”. Zbog toga su poljski i rumunjski nacionalizmi preuzeli žestoki antisemitizam kao kohezivno sredstvo nacionalne integracije. Židovi, napose židovski intelektualci i kapitalisti u gradovima, prikazani su kao krivci za socioekonomske nedaće narodnih masa, a na bazi antisemitizma mogle su se povezati nezadovoljne narodne mase i konzervativne društvene elite nezainteresirane za agrarnu, privrednu i socijalnu reformu.

Treći dio, koji nosi naslov *Neovisna istočna Europa* (str. 417-547), sastoji se od poglavlja: *Nova istočna Europa i njeni stari problemi* (str. 419-460), *Neuspjeh nacionalnog samoodređenja* (str. 461-494), *Fašizam pušta korijene: Željezna garda i Strjelasti križ* (str. 495-518) te *Istočnoeuropski antifašizam* (str. 519-547). S krajem Prvoga svjetskog rata završilo je i razdoblje multietničkih imperija srednjoistočne Europe, a na ruševinama vjekovnih dinastijskih carstava nastale su nove nacionalne države čije se postojanje opravdavalo nejasno definiranim Wilsonovim načelom „narodnog samoopredjeljenja”. Međutim, novonastale države bile su umanjeni oblici multietničkih imperija, a u svakoj od njih je uz temeljni državotvorni etnos postojalo mnoštvo

nacionalnih manjina koje su bile zapostavljene i diskriminirane, što je bio uzrok stalne nestabilnosti. U prvim poslijeratnim godinama sve su te države ustrojene kao liberalne demokracije. Međutim, ubrzo su propali svi pokušaji održavanja parlamentarne demokracije u društvima koja nisu imala demokratske tradicije, tako da je u međuratnom razdoblju skoro cijela srednjoistočna Europa završila u autoritarnim diktaturama. Jedina iznimka bila je Čehoslovačka u kojoj su autoritet Tomáša Masaryka i neustavni komitet petorice (*Pětka*) održavali postojanje centralizirane „kontrolirane demokracije“. Naime, vodstva pet najvažnijih čehoslovačkih stranaka često su političke kompromise donosili na tajnim sastancima komiteta *Pětka*, a takve odluke zasigurno ne bi prošle kroz transparentnu raspravu u parlamentu koji je bio rascjepkan na mnoštvo nacionalnih, klasnih i ideoloških stranačkih klubova. U ostalim zemljama srednjoistočne Europe autoritarni diktatorski režimi oslanjali su se na konzervativne društvene snage, bili su reaktivni i represivni, nerijetko u većoj mjeri nego carstva koja su netom urušena „nacionalnim revolucijama“. Nespremni na temeljitije socijalne, agrarne i gospodarske reforme, ti su režimi svoj legitimitet gradili na izražavanju osjećaja nacionalne ugroženosti, iredentističkim težnjama za konačnim rješavanjem nacionalnoga pitanja te brigom za zdravlje nacije ugrožene stranim etničkim, najčešće židovskim, elementima. Takve okolnosti onemogućile su masovniji razvoj revolucionarnih fašističkih pokreta u međuraću, jer su fašističku ideologiju i retoriku već zauzeli konzervativni autoritarni desni režimi. Uz to, fašizam i nacizam su u Jugoslaviji, Čehoslovačkoj i Poljskoj odbacivani kao produkti omraženih talijanskih i njemačkih „nacionalnih neprijatelja“, zbog čega su percipirani kao veleizdajnički. Masovniji fašistički pokreti razvili su se samo u Rumunjskoj (Željezna garda) i Mađarskoj (Strjelasti križevi). U tim državama opstajala je zemljoposjednička politička elita „liberalnih demokrata“, koji su pripadali istoj etničkoj skupini kao i mase nepismenog i siromašnog stanovništva koje nije posjedovalo zemlju. Kako je politika vladajućih elita posve otuđila narodne mase od službene ideologije režima, stvorilo se pogodno tlo za prihvaćanje fašističkih ideja koje su širili mladi, aktivni i dinamični populisti niskoga podrijetla neopterećenim etiketama korupcije, koje su uništile povjerenje u tradicionalne elite. Mađarski i rumunjski fašisti percipirani su kao poštene ljudi kojima je doista stalo do običnih ljudi,

stoga se njihova ideologija masovno širila iako nije imala posebnu intelektualnu kvalitetu.

Četvrti dio knjige autor je naslovio *Istočna Europa kao dio nacističkog i sovjetskog imperija* (str. 549-856), te podijelio na sljedeća poglavlja: *Hitlerov rat i njegovi istočnoeuropski neprijatelji* (str. 551-587), *Što Dante nije vidio: Holokaust u istočnoj Europi* (str. 589-633), *Narodna demokracija: istočna Europa u neposrednom poraću* (str. 635-673), *Staljinizam i Hladni rat* (str. 675-708), *Destaljinizacija: Mađarska revolucija* (str. 709-743), *Nacionalni komunizam šezdesetih godina* (str. 745-783), *1968. i istočni blok: reformirani komunizam* (str. 785-814) i *Realni socijalizam: život u Istočnom bloku* (str. 815-856.). Neovisno o (ne)popularnosti fašističkih pokreta cijela srednjoistočna Europa se u 30-im godinama 20. stoljeća sve više približavala Hitlerovoj sferi utjecaja, privučena ekonomskom snagom Trećega Reicha. Dok su autoritarni režimi progonili i sputavali fašističke pokrete u svojim zemljama, sve više su u vlastitu politiku i zakonodavstvo unosili fašističke ideje i rješenja. Hitler je težio privlačenju istočnoeuropskih država u vlastitu geopolitičku konstelaciju kako bi ustrojio europski blok sposoban za borbu sa Sovjetskim Savezom, a u konačnici i sa Sjedinjenim Američkim Državama. One države koje su se zbog ustrajanja na nacionalnom suverenitetu oduprle Hitlerovim težnjama, kao što su Čehoslovačka, Poljska i Jugoslavija, bile su uništene. U ratnom razdoblju cijela je srednjoistočna Europa bila poligon za genocidne akcije protiv Židova, što je višemilijunsku židovsku populaciju dovelo skoro do iščeznuća. Porazi Njemačke u posljednjim mjesecima rata, kao i represija poratnih komunističkih režima, dodatno su homogenizirala nekoć iznimno heterogenu demografsku sliku. To je bilo vrijeme masovnih protjerivanja istočnoeuropskih Nijemaca, kolektivno etiketiranih kao narodnih neprijatelja, kao i doba „etničkih čišćenja” i masovne prisilne razmjene stanovništva, primjerice Poljaka i Ukrajinaca. Također, antisemitski sentiment, prisutni i prije pojave Hitlera, opstali su i nakon njegova poraza, tako da su mnogi povratnici iz koncentracijskih logora bili nepoželjni u svojim sredinama, posebno ako su zatražili povrat eksproprirane i „arijanizirane” imovine koju su već godinama koristili njihovi nekadašnji susjedi. Stoga je nakon kratkoga razdoblja Hitlerove i Staljinove prevlasti nestala stoljećima oblikovana etnička raznovrsnost i stvorene su okolnosti za pojavu nacionalnih država zapadnjačkoga

tipa. Pod Staljinovim su instrukcijama istočnoeuropski komunisti konsolidirali vlast u takvim društvima, prvotno kroz režime koalicijskih „narodnih demokracija” sastavljenih od komunista, socijaldemokrata i liberalnih stranaka koje nisu bile kompromitirane kolaboracijom s nacistima. „Narodne demokracije” su do 1948. godine evoluirale u jednopartijske socijalističke sustave, ali politika etničke isključivosti, prvenstveno prema Nijemcima i Židovima, kao i nasilnih obračuna s tradicionalnim političkim, zemljoposjedničkim, privrednim, kulturnim i intelektualnim elitama, koji su generalno etiketirani kao „narodni neprijatelji”, bila je prisutna i prije komunističke monopolizacije vlasti. Radikalna agrarna reforma, likvidacija nezaposlenosti, brz ekonomski rast i industrijalizacija, širenje pismenosti i drastično otvaranje mogućnosti socioekonomskoga uspona su u prvim godinama poraća privukli mnoge idealiste u partijske i državne strukture. Međutim, kako se uskoro pokazalo da ti režimi počivaju na represiji, jednoulju i neslobodi savjesti i djelovanja, kao i to da je osnovni cilj svih komunističkih partija održavanje vlasti u svojim rukama neovisno o metodama, došlo je do masovne rezignacije i „otrježenja” idealista. Komunističke partije su prvu generaciju idealističkih utopista, zamijenile podobnim i poslušnim karijeristima. Za napredovanje su bile važnije karakterne (ne)kvalitete nego sposobnosti pojedinca. Ono što je trebala postati diktatura proletarijata, u realnosti se manifestiralo kao diktatura uplašenog i konformističkoga mediokriteta. Partijska ideologija ubrzo je izgubila intelektualnu privlačnost te je opstajala kao konglomerat ispraznih laži i proturječnosti koje su se javno trebale tretirati kao apsolutne istine. Također, svaki socijalistički režim imao je vlastite nacionalne posebnosti. Iako su sve partije počivale na marksističkim i lenjiniističkim principima internacionalizma, ipak su komunisti pojedinih partija na raspolaganju imali samo onakav narod kakav je oblikovan različitim povijesnim okolnostima, a ne idealne „radne narode” kakve su priželjkivali, stoga je svaki režim imao vlastite nacionalne posebnosti. U konačnici, komunistički režimi opstajali su prešutnim kompromisom između komunističkih partija koje su tražile monopol vlasti i masa stanovništva koje su prihvatile život u neslobodi u zamjenu za relativan komfor neproduktivne, ali državno subvencionirane, planske ekonomije i socijalne politike koja je usprkos svega ipak dovela do dotad nedoživljene visine životnoga standarda.

Posljednji dio knjige naslovljen je *Od komunizma do iliberalizma* (str. 857-983), a dijeli se na poglavlja: *Suton komunizma* (str. 859-895), 1989. (str. 897-927), *Istočnoeuropska eksplozija: ratovi za jugoslavensko nasljeđe* (str. 929-954) i *Istočna Europa u Europskoj uniji* (str. 955-983). Cijelo razdoblje trajanja socijalističkih režima obilježeno je represijom prema pripadnicima „neprijateljskih“ etničkih skupina, „pogrešnih“ društvenih klasa, ljudima „krivih“ svjetonazora ili liberalnije nastrojenim marksistima kojima je Marxov ideal slobodnih samoostvarenih pojedinaca stajao iznad „vrijednosti“ Lenjinove anateme partijskoga frakcionastva i povlaštenosti „komunističke avantgarde“. Neslobodno djelovanje i razmišljanje steriliziralo je kulturnu, znanstvenu i umjetničku djelatnost, a dogmatska usmjerenost na kolektiviziranu poljoprivredu i plansku ekonomiju baziranu na teškoj industriji onemogućila je ekonomske reforme. Iskustva permanentne represije utjecala su na sve veći stupanj rezignacije i apolitičnosti stanovništva, tako da je nestalo organizirano „civilno društvo“, a skupine disidenata bile su malobrojne, rascjepkane i nemoćne za ugrožavanje sustava. Ipak je svako novo gušenje bilo kojega oblika nezadovoljstva uslijedilo konsolidacijom novog oblika „prešutnoga kompromisa“ između partije i nacije. Kruta ideologizirana ekonomija s vremenom je sve više popuštala potrošačkim težnjama „radnoga naroda“, kako bi relativno sigurnom egzistencijom i socijalnom politikom „kupila“ lojalnost društva u sustavu neslobode i laži. U vremenima akutnih ekonomskih nepravilika komunistički vlastodršci posezali su za kohezivnom nacionalističkom retorikom i detektiranjem nacionalnih neprijatelja, tako da su sve do kraja 1980-ih godina marksistički „internacionalisti“ promicali etnonacionalni šovinizam s ciljem održavanja partije na vlasti. Međutim, nakon globalne recesije 1970-ih godina i pretjeranoga zaduživanja kod zapadnjačkih kreditora, socijalističke vlasti više nisu mogle prikrivati nedostatke neproduktivne planske ekonomije. Standard je ubrzano padao, uslijedile su restrikcije i ekonomija neimaštine, korupcija je postala sastavni oblik poslovanja, a iskazi nezadovoljstva bili su sve glasniji. Prvotne reakcije komunista bili su pokušaji reforme uprave i gospodarstva, inspirirane Gorbačovljevim programima *Glasnost* i *Perestrojka*, ali i nekim ranije proskribiranim idejama iz Mađarske revolucije i Praškoga proljeća, ali kada se uvidjelo da socijalistička ekonomija ne može opstati bez potpunoga raskidanja s marksističkim načelima

organizacije države, društva, gospodarstva i općenito interpretacije povijesti, partijski vlastodršci su se na različite načine samovoljno „povukli“ i prepustili predstavnicima „civilnoga društva“ odgovornost za bolnu, ali i neophodnu tranziciju. „Revolucije“ 1980-ih godina imale su različite oblike i smjerove, a popraćene su različitim razinama partijske represije. Rušenje komunizma u Poljskoj trajalo je 10 godina, u Mađarskoj 10 mjeseci, u Istočnoj Njemačkoj 10 tjedana, a u Rumunjskoj desetak dana. Poljski i mađarski komunisti su gotovo samovoljno prepustili vlast opoziciji koja je nastajala, dok su se istočnonjemački i čehoslovački neostaljinisti nevoljko povukli tek kada je poraz postao neminovan, a Rumunjsku je potresao kratkotrajni i krvavi građanski rat. Međutim, u svim tim zemljama posljedica je bila rušenje komunističkih sustava koji su se samo nekoliko godina ranije doimali neuništivima. Anomalija u relativno mirnom raspadu, ili pak „povlačenju“ komunizma, bila je Jugoslavija gdje je izbio višegodišnji rat u kojem je svaka sukobljena strana promicala retoriku nacionalne ugroženosti te isticala nužnost krvave borbe za opstanak. Opći trend u postkomunističkim društvima srednjoistočne Europe bila je usmjerenost na euroatlantske integracije, do kojih se moglo doći preko razdoblja bolne neoliberalne tranzicije. Orijehtacija prema zapadnjačkoj viziji „Europe“ potaknula je konsolidaciju liberalne demokracije u postkomunističkim društvima. Na prijelazu tisućljeća činilo se da se svijet nalazi na „kraju povijesti“, te da će društveno-politički i ekonomski tržišni modeli zapadnjačke liberalne demokracije donijeti globalno blagostanje s kojim će doći i opadanje snage „otrovnoga“ nacionalizma. Međutim, povijest srednjoistočne Europe pokazala je da čak ni širenje „Europe“ sa zapada na istok ne umanjuje vrijednost i snagu nacionalizma. U razdoblju nakon recesije iz 2008. godine popularizirane su desne suverenističke i nerijetko populističke politike, koje u određenim slučajevima teže formiranju trajne vlasti „iliberalne demokracije“, koja za razliku od elitističkih ideologija prozapadnjačkih intelektualaca i globalista, u puno većoj mjeri prepoznaje, artikulira i zadovoljava težnje vlastite nacije, odnosno svjetonazore i potrebe „običnoga čovjeka“ srednjoistočne Europe.

Neposredno prije nego što sam započeo čitanje ove knjige u svakodnevnom „laičkom“ razgovoru moj sugovornik je izjavio da bi za kvalitetno opisivanje nacionalizama srednjoistočne Europe bilo

potrebno najmanje „tisuću stranica". Upravo takav pothvat učinio je John Connolly s knjigom *Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe*, te s iznimno kvalitetnim znanstvenim uratkom ukazao na važnost i snagu nacionalnog identificiranja i nacionalističke ideologije u onome dijelu svijeta za kojega sam autor piše da je u razdoblju modernosti „doživio više povijesti nego bilo koje drugo područje na Zemlji". U posljednja dva i pol stoljeća srednjoistočna Europa prošla je kroz obilje raznovrsnih i međusobno dijametralno suprotnih društveno-političkih struktura. Ono što se kao kontinuitet provlačilo kroz sve te oblike „tektonskih poremećaja" i revolucionarnih raskida s netom proživljenom prošlošću, bio je sveprisutni fenomen nacionalizma, koji su na mnoštvo različitih načina (zlo)upotrebljavali svi i svuda. Connolly ne negira činjenicu da su nacija i nacionalizam društveni konstrukti modernosti, a ne „vječne" povijesne strukture, te prihvaća interpretaciju da je nacija i dalje „zamišljena zajednica" kako je karakterizira Benedict Anderson. Međutim, autor ukazuje na neprikladnost definicija nacije uglednih zapadnjačkih teoretičara nacionalizma na povijesnu stvarnost srednjoistočne Europe. Iako su i srednjoeuropske nacije i dalje zajednice koje su u jednom trenutku u povijesti nastale kao ideje uskoga kruga intelektualaca, te iako je češka nacija doista mogla izumrijeti da se početkom 19. stoljeća strop jedne sobe urušio na nekolicinu praških intelektualaca koji su se u toj prostoriji nalazili, ipak je „zamišljanje" srednjoeuropskih nacija bilo ograničeno realnim okolnostima povijesnoga razvoja koje su specifične za svaku etničku skupinu ovih prostora. Najbolji primjer za to koliko je srednjoeuropska „nacionalna imaginacija" bila ograničena etničkom stvarnošću su konstrukti jugoslavenske i čehoslovačke nacije koji nikada nisu mogli ujediniti „bratske narode" različito oblikovane odvojenim povijesnim razvojnim putanjama. Nacionalno identificiranje, kao najstabilniji društveni konstrukt moderne, i danas opstaje kao temeljno ishodište identiteta pojedinaca srednjoistočne Europe, što ovoj knjizi daje na važnosti i privlačnosti, posebno u aktualnom razdoblju „postnacionalne" globalizacije. Iako se čitanjem poglavlja koji se bave poviješću južnoslavenskih područja može uočiti nedostatke u jednostranosti interpretacije i selekciji literature, a takvo pojednostavljivanje narativa vjerojatno vrijedi za svako područje obrađeno u ovoj knjizi, ipak je nepošteno diskvalificirati Connollyjevu knjigu samo na toj osnovi, jer je ovako širok vremenski, prostorni

i tematski okvir nemoguće jasno i kvalitetno obraditi bez nužnih pojednostavljivanja. U suprotnom bi ova knjiga umjesto tisuću trebala imati najmanje milijun stranica. Dok kod mnogih istočnoeuropskih poznavatelja lokalne nacionalne povijesti čitanje onih poglavlja ove knjige koji se bave „njihovim“ nacijama može prouzrokovati eventualna neslaganja, što je svojstveno za skoro svaku knjigu koja nam dolazi „sa strane“, ipak je djelo *Od naroda do nacija: Povijest istočne Europe* vrijedno, korisno i zanimljivo djelo koje nam može pomoći za razumijevanje prošlosti i sadašnjosti te stjecanje znanja o svemu onome što je „zapravo bitno“ za brojne narode i zemlje koji nam u svakodnevnom životu i radu i nisu toliko bitni.

Zvonimir Herceg

HRVOJE MANDIĆ, *Rat nakon rata 1945.-1951. Kazneni progoni jataka protukomunističke gerile u Hercegovini*, Despot infinitus, Zagreb, 2025., 373 str.

U izdanju nakladne kuće Despot infinitus objavljena je knjiga *Rat nakon rata 1945.-1951. Kazneni progoni jataka protukomunističke gerile u Hercegovini* autora Hrvoja Mandića. Knjiga je objavljena 2025. godine u Zagrebu. Strukturu knjige, osim temeljnoga dijela, čine: *Sadržaj* (str. 7-9), *Predgovor* (str. 11-12), *Pregled dosadašnjih istraživanja* (str. 13-21), *Uvod* (str. 23-25), *Zaključna razmatranja* (str. 309-313), *Summary* (str. 315-319), *Popis kratica* (str. 321-322), *Izvori i literatura* (str. 323-332), *Kazalo imena* (str. 333-370), *Popis sponzora* (str. 371) i *Bilješka o autoru* (str. 373). Obradena tematika podijeljena je na 21 poglavlje, od kojih se neka dodatno dijele na više potpoglavlja.

Prvo poglavlje naslovljeno je *Odnos i postupci JA prema Hrvatima i poraženim pripadnicima OS NDH u Mostaru i Nevesinju* (str. 27-53). Mandić opisuje završne mjesece Drugoga svjetskog rata u Hercegovini, u kojima je napredovanje komunističko-partizanskih postrojbi i povlačenje njemačkih snaga i vojnih jedinica NDH popraćeno masovnim ubojstvima zarobljenika poražene strane. Osim grupnih likvidacija stotina i tisuća vojnih zarobljenika čija su tijela bacana u brojne hercegovačke jame, komunističko-partizanske postrojbe već su prilikom uspostave vlasti vršile i nasilna krvoprolića nad civilnim stanovništvom, nastojeći hercegovački narod „kazniti“ za manjak lojalnosti i odsustvo usađenosti komunističkih svjetonazora. Mnogi stradali su prema službenim evidencijama pali kao žrtve „zalutalih metaka“. Koliki su bili razmjeri zločina ilustrira zapovijed potpukovnika Vukašina Mićunovića, političkoga komesara 29. hercegovačke divizije, koji je nastojao zabraniti daljnja masovna ubojstva jer je zbog njih izgubljeno previše zarobljenika koji su mogli biti korisnije upotrijebljeni za robovski rad. Hrvatski i njemački zarobljenici su dehumanizirani, a njihova vrijednost očitovala se samo u količini tjelesne ili stručne, ali i prisilne radne snage koju se iz njih još mogla iscrpiti. Mićunović je napominjao svojim snagama da ne smiju zaboraviti da su oni sada „država i da naši postupci moraju biti pravilni, mi se moramo ponašati kao regularna vojska moderne države“. Međutim, uspostavu komunističke vlasti pratila su brojna

nedjela i zvjerstva čistoga terora, a ne akti državnštva, što je uskoro prouzrokovalo pojavu pokreta otpora koji je na teror vlasti nerijetko odgovarao terorističkim akcijama.

Drugo poglavlje nosi naslov *Kaznene ekspedicije komunističke vlasti protiv pripadnika Prvoga hercegovačkog ustaško-križarskog zdruha* (str. 55-85), a u njemu autor obrađuje pojavu protukomunističkih gerilskih snaga koje su se pojavile već u prvim mjesecima poraća. Većina pripadnika te gerile, nazivanih škriparima i križarima, bili su bivši pripadnici oružanih snaga NDH koji su se odbili predati. Međutim, među članovima protukomunističke gerile našli su se i određeni bivši komunisti i partizani, koji su uvidjeli da je nova „narodnooslobodilačka“ vlast daleko od utopijskih ideala za koje su se oni borili. Glavna uzdanica protukomunističkih gerilaca bila je u očekivanju vojne akcije zapadnih saveznika protiv komunističke Jugoslavije, ali kako se uskoro pokazalo da je u poratnoj geopolitičkoj podjeli interesnih sfera prihvaćeno postojanje socijalističkoga režima u ovim područjima, antikomunistička borba gerilaca osuđena je na propast. Stoga su ove akcije vrijednije kao pokazatelj političke i identitetske orijentacije stanovništva, nego kao realna politička opcija. Mandić opisuje višegodišnje borbe režima s gerilcima, infiltraciju obavještajnih kadrova u skupine otpora, te konačne obračune s pobunjenicima i slamanje otpora. Dok su uspostavu komunizma pratile zločinačke, nelegalne ili montirane akcije protiv vojnih zarobljenika i civila, tako su i akcije gerilaca oblikovane terorističkim obrascima. Gerilci su napadali partijske i režimske činovnike i njihove obitelji, dok su vlasti zauzvrat terorizirali civile bliske škriparima i križarima. Dok su komunisti indoktrinacijom i propagandom nastojali iz stanovništva iskorijeniti antikomunističke svjetonazore, istovremeno su organizirali i skupine narodne milicije zadužene za akcije protiv gerilaca, sastavljene od podobnih pojedinaca. Iako su time nastojali mobilizirati mjesno stanovništvo za borbu protiv „narodnih neprijatelja“ i vezati ih za režim, postigli su kontraefekt jer su pripadnici takvih skupina postali omraženi i otuđeni od naroda iz kojega su potjecali, dok je većina pripadnika toga naroda i dalje više cijenila vrijednosti i ideale za koje su se borili gerilci nego mogućnosti uspona na ljestvicama režimske hijerarhije.

Slijede poglavlja *Presude po Zakonu protiv naroda i države* (str. 87-97), *Oficiri UDB-e koji su provodili mučenja i ubojstva jataka i pripadnika*

protukomunističke gerile (str. 99-101) i *UDB-ina metodologija praćenja, otkrivanja i ubojstva pripadnika hrvatske protukomunističke gerile* (str. 103-108), u kojima Mandić opisuje utemeljenje zakonske osnove za suzbijanje antikomunističkih djelovanja, poimenično navodi pojedince koji su sudjelovali u progonima i montiranim osudama gerilaca i jataka te obrađuje metode obračuna s njima. U opisanim pravosudnim strukturama mnogi ljudi bili su Muslimani i Srbi, dok je većina osuđenih gerilaca i jataka bila hrvatske nacionalnosti.

U poglavlju *Montirani sudski procesi protiv svećenika i časnih sestara Katoličke Crkve* (str. 109-117) opisan je obračun s vrhom hercegovačke crkvene hijerarhije. U suđenju biskupu Čuli optuženiku je prišivena etiketa kolaboracionizma. Uz njega, brojni drugi svećenici i časne sestre osuđeni su za kolaboraciju s gerilcima, a njihovi „krimeni“ najčešće su bili: pružanje prenoćišta, hrane, lijekova ili sanitetskih materijala gerilcima koji su se skrivali od progona, a rjeđe i dijeljenje obavještajnih podataka o kretanjima vojske. „Kolaboraciju“ naroda najčešće su činila djela humanosti i samilosti, a ne stvarne proturežimske političke akcije, ali totalitarni režim nije dopuštao slobodu iskazivanja ljudskosti prema nepodobnim osobama.

Najveći i temeljni dio tematike obrađene u knjizi Mandić dijeli na posljednjih 15 poglavlja u kojima donosi popise osuđivanih jataka u razdoblju od 1945. do 1952. godine. Popis je podijeljen po općinama iz kojih su potjecali osuđivani jataci, a navedeni su osuđeni pojedinci iz područja: Širokog Brijega (str. 119-184), Čitluka (str. 185-204), Ljubuškog (str. 205-215), Gruda (str. 217-222), Posušja (str. 223-231), Tomislavgrada (str. 233-236), Livna (str. 237-241), Kupresa (str. 243), Mostara (str. 245-280), Konjica (str. 281-290), Jablanice (str. 291), Rame (str. 293-296), Čapljine (str. 297-301), Stoca (str. 303-306) i Neuma (str. 307-308). U popisu su uz podatke o mjestu i datumu rođenja osuđenih pojedinaca navedene informacije o razdoblju kazne i zatvorskoj ustanovi u kojoj je odslužena. Određeni dijelovi popisa obogaćeni su opisima svjedočanstava utamničenih jataka. Vrijedno je spomenuti da su većinu osuđenih činile žene. Hercegovačke majke, sestre, kćeri i djevojke, ili pak časne sestre, činile su jezgru sustava jataka koji su omogućili višegodišnje opstajanje malobrojnih oružanih skupina čija je borba od samoga početka osuđena na propast. Razmišljanja takvih žena oslikava izjava jedne jatakinje iz Trebinja koja je predstavnicima režima izjavila: „vaše je da ih gonite, a moje da

im pomažem". U Hercegovini je i „slabiji spol“ dokazao da posjeduje dovoljno snage za otpor protiv režima čija se konačna pobjeda činila izvjesnom, dok se svaka manifestacija slobodnoga djelovanja i mišljenja suprotnih dopuštenim obrascima vladajuće ideologije pokazivala kao iracionalna „borba s vjetrenjačama“. A hercegovački jataci dokaz su ukorijenjenosti snažnih individualnih vrijednosti i ideala, usprkos nerealnosti ostvarenja življenja po tim načelima u društvu zatočenu okovima totalitarizma.

Ranija historiografija kvalitetno je obradila tematiku hercegovačke poratne protukomunističke gerile čija je borba već u početku osuđena na neuspjeh zbog nepovoljne međunarodne geopolitičke strukture. Gerilski otpor u takvim okolnostima je iznenađujuće dugo trajao, a razlog za to nalazi se ponajviše u postojanju mreže jataka u narodu. Bez takvoga oblika tihe, skoro pa neprimjetne „nenaoružane borbe“ običnih ljudi, najčešće žena, ne bi mogla potrajati ni spektakularnija oružana borba pripadnika skupina otpora. Originalnost Mandićeve knjige očituje se u izboru tematike, u orijentaciji na jatake kao društvenu skupinu koja je bila žrtva komunističke represije, a ranije nije detaljnije obrađivana u historiografiji. Jedna od dimenzija privlačnosti povijesne znanosti nalazi se u pružanju mogućnosti transgeneracijske solidarnosti s ljudima iz prošlosti koje čitatelj smatra „svojima“. Upravo ta dimenzija i danas čini popularnima djela o Drugom svjetskom ratu i poraću, jer se radi o tematici koja je još uvijek „aktualna“ zato što su sudionici tih događaja i danas prisutni u sentimentu brojnih hercegovačkih obitelji. Struktura Mandićeve knjige, posebno popisi osuđivanih jataka, pridonosi aktualnosti ove tematike jer u okvir povijesti unosi brojne „obične male ljude“ čiji se otpor komunističkom totalitarizmu nije do sada isticao. Stoga knjiga *Rat nakon rata 1945.-1951. Kazneni progoni jataka protukomunističke gerile u Hercegovini*, osim kao korisna baza podataka za profesionalne znanstvenike i istraživače, može biti privlačna i brojnoj hercegovačkoj neznanstvenoj čitateljskoj publici.

Zvonimir Herceg

JOZO DŽAMBO, *Jajačke i druge zabilješke*, Franjevački samostan sv. Luke, Jajce, 2024., 333 str.

Knjiga *Jajačke i druge zabilješke* povjesničara i publicista Joze Džambe izišla je u Jajcu 2024. godine u nakladi Franjevačkoga samostana sv. Luke u Jajcu. Radi se zapravo o njegovim skupljenim publicističkim člancima objavljenima u nizu tiskovina i internetskih publikacija, a koji su u knjizi podijeljeni u pet cjelina. Knjiga je obogaćena predgovorom fra Drage Bojića (str. 7-10), rječnikom manje poznatih pojmova (str. 313-323), kazalom osobnih imena (str. 324-329) i bibliografskim bilješkama u kojima je navedena izvorna publikacija za svaki pojedini tekst unutar knjige (str. 330-332). Uz osnovni tekstualni sadržaj, autor se potrudio popratiti svaki tekst nizom ilustracija i fotografija kako bi čitateljskoj publici približio materiju o kojoj piše.

Iako se radi o raznorodnim tekstovima, osnovni lajtmotiv, koji od ove knjige stvara cjelinu, autorov je doticaj s Bosnom i njezinim franjevačkim nasljedem. Prva cjelina naslovljena *Jajce: od kraljevskoga grada do Jezera* (str. 11-72) donosi minijature o značaju i utjecaju grada Jajca na strance i došljake koji su došli u doticaj s njim, bilo da se radi o putopiscima (ovdje nam Džambo predstavlja izvještaje Marcina Czerminskog, Roberta Michela i Otta Gmelina) bilo književnicima koji su našli nadahnuće u jajačkom kraju (autor nam predstavlja njemačkog prozaista Georga Brittinga). Iz ove cjeline valja izdvojiti tekst *Rame uz rame u muzejskoj „Spomen-knjizi“* u kojem nas autor upoznaje sa spomen-knjigom Franjevačkoga muzeja Jajce pri samostanu sv. Luke, u koju se počelo pisati od 1930. godine. Ta spomen-knjiga važno je povijesno svjedočanstvo, posebice za razdoblje od 1941. do 1945., jer pokazuje niz osoba koje su svojim jednostavnim potpisom potvrdili boravak i djelovanje na jajačkom području.

Podmilačje: proštenište Ive Proroka (str. 73-110) naslov je druge cjeline i u njoj je tematizirano svetište sv. Ive u Podmilačju, odnosno brojne legende koje se vežu uz to popularno hodočasničko mjesto. Autor i ovdje donosi 'pogled s izvana', pa tako ponovno čitamo o putu poljskoga putopisca i isusovca Marcina Czerminskog koji je, kako navodi u svojim zapisima, svjedočio čudesnom egzorcizmu u tom svetištu. Fenomen ovoga svetišta bio je predmet znanstvenog interesa izvana, pa smo upoznati s liječnikom Erwinom Liekom i njegovim

kolegom Ignazom Knotzom koji je na zahtjev prethodnog otputovao u Jajce kako bi mu podnio izvještaj o tome što se u Jajcu zapravo događa. Čuda u Podmilačju bila su predmet rada književnika Sandroa F. Rosenfelda (pripovijetka *Johannisfeier*), a njemački profesor Rudolf Kriss pokušao je na etnološkoj osnovi objasniti fenomen sv. Ive u Podmilačju. Iako se oko Podmilačja razvio bogat folklor, on kao takav do današnjega dana izmiče konkretnoj i kvalitetnoj znanstvenoj obradi.

Središnje mjesto u ovoj knjizi zauzima cjelina Markušić: „*Ratne za- bilješke*” i *Plečnik* (str. 111-175), u kojoj autor ocrtava kontekst, karakter i povijesno značenje znamenitog i zagonetnoga provincijala Bosne Srebrene fra Josipa Markušića. U tekstovima su problematizirani Markušićevi politički i nacionalni pogledi, osobnost, kao i njegovi eklezijalni i estetski pogledi. Posebno mjesto u ovoj cjelini zauzima odnos između Markušića i slovenskog umjetnika i arhitekta Jože Plečnika, koji se od njihove suradnje pri izgradnji crkve sv. Ante u Beogradu razvio u iskreno i dugogodišnje prijateljstvo. Ove tekstove možemo čitati i kao niz predgovora na historiografski rad Joze Džambe, jer su nastali iz iskustva pripreme *Ratnih bilješki 1941.-1945.* (ratni dnevnik koji je bosanski provincijal vodio tijekom Drugoga svjetskog rata, djelo objavljeno 2019. godine) i *Fra Josip Markušić – Josip (Jože) Plečnik. Korespondencija 1932.-1956.* (djelo objavljeno 2023. godine).

S rubova povijesti (str. 175-232) sljedeća je i pretposljednja cjelina, u kojoj se donose raznolike crtice iz povijesti Bosne Srebrene. Iznimku ovom lajtmotivu čine tekstovi *Svijet bez Hitlera*, u kojem autor raspravlja o naravi spekulacije o alternativnoj povijesti pomoću primjera iz svjetske i lokalne povijesti, i *Humanost – unatoč svemu*, gdje donosi sjećanja dr. Adolfa Goldberga koji je tijekom Drugoga svjetskog rata bio u ratnom zarobljeništvu u Zenici. Autor zaključuje svoju knjigu cjelinom *Svaštice*. Kako naslov sugerira, radi se o tematski neuvezanim tekstovima koji se, između ostalog, dotiču povijesti, kulture i književnosti.

Pred nama stoji knjiga primarno publicističke naravi koja ima na umu širu publiku od znanstveno-akademske krugova. Velika vrijednost ove knjige leži u Džambinu pristupu čiji se esejizam nije nametnuo nauštrb činjeničnosti, nego upravo u suglasju s njom. Ovo

je svakako kvalitetan primjer budućim profesionalnim povjesničarima koji žele svoje historiografske zaključke pitkije predstaviti široj publici. Za profesionalne povjesničare ova knjiga predstavlja uvid u historiografski rad Joze Džambe, kao i uvid u potencijalna nova istraživanja koja je svojim djelom naćeo.

Ivan Prskalo

ANTE ŠKEGRO, *Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih župe Rasno kod Širokog Brijega u zapadnoj Hercegovini od 1872. do 1907. godine / The registries of births, marriages and deaths of the Catholic Parish of Rasno near Široki Brijeg in western Herzegovina from 1872 to 1907 year*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2024., 451 str.

Dosljedno dosadašnjoj metodologiji prikaza matičnih knjiga pojedinih katoličkih župa u Bosni i Hercegovini kao povijesne građe, dr. sc. Ante Škegro priredio je prijepis matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih župe sv. Franje Asiškog u Rasnu kod Širokoga Brijega u razdoblju od 1872. do 1907. godine. Riječ je o još jednom djelu u nizu prijepisa matičnih knjiga, kojima je nakladnik ili sunakladnik Hrvatski institut za povijest u Zagrebu u kojem je autor zaposlen kao znanstveni savjetnik u trajnom zvanju.

Dvojezični (hrvatski i engleski) uvodni osvrt na izvorno prikazani tekst matičnih knjiga uz priloženu kartu župe, sadrži opis područja i utemeljenja katoličke župe Rasno. Istoimena župa spominje se 1668. godine u izvješću makarskoga biskupa fra Marijana Lišnjića, a nastala je u osmansko-mletačkim ratovima do kraja XVII. stoljeća. To područje u XVIII. stoljeću pripadalo je župi Blato, čije sjedište nakon izgradnje franjevačkoga samostana 1846. godine iz Čerigaja prelazi na Široki Brijeg. Nakon odjeljivanja 1872. godine od župe Široki Brijeg, župa Rasno objedinila je naseljena mjesta Rasno, Dužice, Buhovo i Kosmaj kod Širokoga Brijega, Grljeviće kod Ljubuškog te Ledinac, Medvidoviće i Višnjicu kod Gruda. Od nje su naknadno odvojene župe: Grljevići 1919., Ledinac 1930. i Buhovo 1969. godine.

Svi su upisi na latinskom jeziku. Vođeni su prema predlošcima, ali u narativnom obliku, prije uvođenja tabličnog evidentiranja činjenica krštenja (rođenja), vjenčanja i smrti. Poneki od upisa iz različitih razloga unošeni su u evidenciju naknadno, mimo kronološkoga reda.

Razumljivosti teksta pomaže prikaz razjašnjenja kratica, bročanih oznaka upisa i zagrada koje označavaju oštećenja papira ili dopunjaju kratice. Kvaliteti ovoga tiskanog izdanja pridonose kazala, omogućujući lako pretraživanje stranica prema evidentiranim imenima i prezimenima kao i naseljima. Ona olakšavaju i osobama sa

skromnijim poznavanjem latinskoga jezika pronalaženje određenih traženih upisa.

U matičnim knjigama župe Rasno toga razdoblja registrirano je oko 200 naselja, od kojih su neka iz susjednih područja pa i Dalmacije. One sadrže imena i prezimena blizu 3000 osoba iz oko 400 obitelji. Ova je građa svakako zanimljiva istraživačima vlastitoga podrijetla. Velik je broj iseljenika iz ovih krajeva. Osim vrijednosti za genealoška istraživanja i demografsku povijest, iz matičnih knjiga čitamo podatke o katoličkom puku toga dijela zapadne Hercegovine na izmaku višestoljetne osmanlijske vlasti, u vrijeme ustanka 1875.-1878. godine kao i tijekom tri desetljeća od uspostave austrougarske uprave.

Posebna vrijednost ovih hercegovačkih matica jest u tomu što su izbjegle uništavanje, poput matičnih knjiga iz arhiva Franjevačkoga samostana u Širokom Brijegu, kojega su partizansko-komunistički "osloboditelji" spalili 1947. godine s nakanom brisanja povijesti toga kraja. Sličnu sudbinu već stoljećima, kako tijekom ratova u osman-skom razdoblju, tako i u Drugom svjetskom ratu, u mirnodopskom jugoslavenskom razdoblju i u posljednjem ratu, imale su matične knjige mnogih katoličkih župa u Bosni i Hercegovini. Stoga, uz realiziranu digitalizaciju većine takve građe, ovo djelo je uz korištenje znanstvene metodologije, vrijedan prinos očuvanju i prezentiranju sadržaja pisanih izvora koji svjedoče o prošlosti, nazočnosti i autohtonom identitetu Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini.

Anto Ivić

DAMIR MIŠEĆIĆ, *Frazemi biblijskoga podrijetla u talijanskome i hrvatskome jeziku*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2025., 200 str.

Docent na Studiju talijanskoga jezika Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Damir Mišetić, objavio je u ožujku 2025. knjigu naslova *Frazemi biblijskoga podrijetla u talijanskome i hrvatskome jeziku*. Objava je monografije ove tematike samo slijed Mišetićeve profesionalnog interesa iz romanske filologije, posebice područja morfosintakse, fonologije, frazeologije i frazeografije. U knjizi *Frazemi biblijskoga podrijetla u talijanskome i hrvatskome jeziku* autor daje uvid i uspoređuje frazeološki fond s obzirom na njihovo biblijsko podrijetlo u obama jezicima.

Recenzije potpisuju dr. sc. Maslina Ljubičić, redovita profesorica u trajnome zvanju s Odsjeka za talijanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i dr. sc. Irina Budimir, izvanredna profesorica na Studiju hrvatskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru.

Monografija obaseže oko 200 stranica i sastoji se od dvaju dijelova: teorijskoga od pet poglavlja i praktičnog od sedam poglavlja. Knjiga ukupno sadrži 16 poglavlja, uz *Uvod* (str. 1-5), popis *literature* (str. 181-194), *Sažetak* (str. 195-198) i *Životopis* autora (str. 195-199). Prvi dio knjige, teorijski se sastoji od pet poglavlja: *Frazeološka promišljanja* (str. 6-29), *O povijesti dosadašnjih istraživanja* (str. 34-36), *Definicija frazema* (str. 39-46), *Temeljna obilježja frazema* (str. 47-60), *Biblija – knjiga koja je duboko prožela talijansku i hrvatsku kulturu – nepresušan izvor frazema* (str. 62-86) i ovo se poglavlje sastoji od triju potpoglavlja. Drugi je dio knjige praktični i sastoji se od sedam poglavlja: *Metodologija rada* (str. 86-87), *Predstavljivanje korpusa* (str. 88-90), *Strukturna raščlamba frazema biblijskoga podrijetla u talijanskome i hrvatskom jeziku* (str. 91-95), *Paradigmatičnost talijanskih i hrvatskih frazema biblijskog podrijetla* (str. 99-103), *Varijantnost talijanskih i hrvatskih frazema biblijskog podrijetla* (str. 105-110), *Semantička raščlamba talijanskih i hrvatskih frazema biblijskog podrijetla* (str. 115-133), ovo poglavlje sastoji od četiriju potpoglavlja, *Ekvivalentnost talijanskih i hrvatskih frazema biblijskog podrijetla* (str. 136-172) i *Zaključnih napomena* (str. 176-180).

U teorijskome dijelu rada u poglavljima koji tematiziraju frazeološka pitanja, autor vrlo iscrpno navodi povijesni pregled frazeoloških istraživanja u svim europskim jezicima, posebice temelje njemačke frazeologije, definicije frazema i njegova temeljna obilježja prikazuje na temelju spoznaja interkulturalne frazeologije i holističko-integrativnoga pristupa, a dan je i iscrpan prikaz utjecaja latinskog prijevoda Biblije sv. Jeronima koja je utkana u jezik i kulturu obaju naroda, ne izostavljajući pri tom snažan utjecaj tradicionalnog rimskog obreda.

Osim vrlo vrijedna i iscrpna teorijskoga pristupa u prvome dijelu knjige, autor detaljno navodi četverostupanjsku podjelu biblijskih frazema s obzirom na njihov izravni ili neizravni biblijski utjecaj, isključujući tzv. kristijanizme izrazito brojne u obama jezicima. Posebno je vrijedno poglavlje o semantici frazema u kojemu se na nov način obrađuju načini čitanja (njem. *Lesarten*), motiviranost i semantičke značajke frazema. Tipologija čitanja frazema pokazuje stupanj idiomatičnosti i potencijal za interpretaciju frazema – od strogo frazeoloških (jednoznačnih) do višeslojnih izraza koji omogućuju jezične igre, ironične i humoristične efekte. Upravo taj potencijal višestrukoga čitanja, kako navodi Mišetić, čini frazeme posebno zanimljivima u jeziku i književnosti i drugim područjima primjene.

U ovoj se monografiji prvi put sustavno daje prikaz hrvatskih i talijanskih frazema biblijskoga podrijetla iz njihova zajedničkog izvora. U analizi građe primjenjuju se rezultati recentnih i relevantnih istraživanja pojedinih jezičnih razina, posebice naglašenih problema u različitim frazeološkim pristupima europskih istraživanja.

U drugom dijelu rada, istražen je korpus biblijskih frazema u talijanskome jeziku na 209, a u hrvatskom na 170 primjera kroz podudarnosti i razlike na strukturnoj, sintaktičkoj i semantičkoj razini i ekvivalentnost na međujezičnoj razini.

Sadržaj rukopisa pokazuje da je autor nedvojbeno u potpunosti ovladao frazeološkom terminologijom te da poznaje relevantnu i recentnu frazeološku literaturu. S obzirom na opsežnu prikupljenu frazeološku literaturu i dobivene rezultate supostavne raščlambe, ova je knjiga nesumnjivo korisna i za daljnja suvremena istraživanja talijanskih i hrvatskih jezičnih dodira, ali i kao poticaj za istraživanje povijesne i arealne frazeologije obaju jezika i drugih europskih jezika.

Također, važan je doprinos području frazeologije i komparativne lingvistike, posebice u istraživanju frazema biblijskoga podrijetla u jednome romanskom i jednom slavenskom, talijanskom i hrvatskom jeziku. Primjenjuju se suvremene spoznaje o frazemima i metodama njihova opisa koji se u ovoj knjizi temelje na spoznajama romanske, a osobito bogate njemačke frazeološke tradicije, ali i najnovijih istraživanja koje autor suvereno primjenjuje. Dragocjen je i autorov prinos, ne samo u supostavnoj raščlambi frazema biblijskoga podrijetla u talijanskom i hrvatskom, nego i u postavljanju mnogih otvorenih pitanja u današnjoj frazeologiji europskih jezika.

Vrijedan je i zaključak o stilskoj vrijednosti frazema biblijskoga podrijetla u talijanskom i hrvatskom koja se bitno ne razlikuje, ali je izražena razlika prema kriteriju identifikacije govornika u korist hrvatskog jezika, dok je uloga biblijskih frazema u talijanskom, unutar suvremenih romanskih jezika, obilježena drukčijim silnicama.

Knjiga je korisna istraživačima komparativne frazeologije, jezikoslovcima, studentima filoloških smjerova, ali i prevoditeljima koji se suočavaju s izazovima u interpretaciji frazema zbog kulturnih i jezičnih razlika i nepostojanja jednakovrijednica u obama jezicima. Autor zaključuje da to "pokazuje kulturno-semantičku nepodudarnost između dvaju jezika i kultura, što pak svjedoči o živosti recepcije biblijskih tekstova na svoj originalan način, ne samo u standardnim varijetetima hrvatskoga, nego i u standardnoj inačici gdje je frazeologija biblijskog podrijetla osobito u prošleme stoljeću prolazila svoj *dall'osanna al crucifigge* (str. 4)".

Irina Budimir

In memoriam

Rudolf Kraljević (1933.-2024.)

Mr. sc. Rudolf Kraljević preminuo je u Zagrebu 26. rujna 2024. u 92. godini života, a sahranjen je na groblju Markovo Polje. Od akademske 1974.-1975. predavao je na Pedagoškoj akademiji, a potom na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru sve do 2006. godine kada se ovaj fakultet podijelio na Fakultet filozofsko-humanističkih znanosti (danas Filozofski fakultet) i Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti. Nakon umirovljenja (31. prosinca 2003.), kao vanjski suradnik izvodio je nastavu iz kolegija kojega je utemeljio na ovom fakultetu - *Povijest vinogradarstva i vinarstva kod nas*. Više od polovice radnoga vijeka proveo je u mostarskoj sveučilišnoj zajednici koju je zadužio predanim radom, a posebnu zahvalnost duguje mu današnji Studij povijesti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Profesor Kraljević je na Studiju povijesti i zemljopisa na Pedagoškom fakultetu predano radio niz godina te jedno vrijeme bio i pročelnik studija (1994.-1996.), a bio je član uredništva časopisa *Hercegovina* od njegova prvoga poratnog broja do 2011. godine. Većina današnjih članova Studija povijesti imala je čast i povlasticu poznavati ga kao profesora i kolegu, te se s ponosom sjećaju ovoga divnog čovjeka, omiljenog profesora, kojeg je osim izvrsnog poznavanja povijesti, prije svega odlikovala blagost i dobrohotnost koja je osvježavala pri svakom susretu.

Rođen je 6. travnja 1933. u Grabu (općina Ljubuški) gdje je završio pučku školu. Nižu gimnaziju pohađao je u Vrgorcu i Ljubuškom, a višu gimnaziju maturirao je u Mostaru 1953. godine. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Humanistički smjer, diplomirao je 19. lipnja 1959. Nakon završena fakulteta radio je kao profesor povijesti u Gimnaziji "Aleksa Šantić" u Mostaru, a istovremeno honorarno je predavao i gospodarsku povijest u Srednjoj ekonomskoj školi u istom gradu. Od školske 1961.-1962. godine zaposlen je u Vojnoj gimnaziji "Maršal Tito" gdje je dvanaest godina predavao povijest (jedno vrijeme i povijest umjetnosti). Na Pedagoškoj akademiji u Mostaru od

akademske 1974.-1975. godine radio je kao predavač *Opće historije do kraja XVIII. stoljeća*, *Historije naroda SFRJ do kraja XVIII. stoljeća* i *Metodike nastave historije s praktičnim radom*, a jedno vrijeme bio je i voditelj tadašnjeg Odsjeka za historiju i geografiju. Nakon dobivanja zvanja stalnoga predavača na Pedagoškoj akademiji izabran je u najviše visokoškolsko zvanje: profesor više škole, temeljem čega je, i u međuvremenu objavljenih znanstvenih radova, na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Mostaru izabran u zvanje višeg predavača 1997. godine te predaje kolegije: *Opću povijest staroga vijeka*, *Povijest starog vijeka na našim prostorima*, *Hrvatsku povijest u novom vijeku* te novoutemeljeni kolegij *Povijest vinogradarstva i vinarstva kod nas*.

U razdoblju od početka 1988. do ljeta 1992., tijekom dva mandata, obnašao je dužnost dekana Pedagoške akademije u Mostaru, te je aktivno sudjelovao u transformaciji Pedagoške akademije u Pedagoški fakultet, pišući elaborate (najčešće u suradnji s profesorima Veli mirom Laznibatom i Milanom Bodirogom). Na tu temu u predratnom mostarskom listu *Sloboda* objavio je feljton u više nastavaka, a u časopisu *Most* članak s naslovom: "Za cjelovit Nastavnički fakultet u Mostaru" (objavljen 1988. godine). Pri Pedagoškoj akademiji utemeljio je *Centar za historijska i kulturno-historijska istraživanja* koji zbog ratnih događanja nije zaživio. Također, jedan je od pokretača *Zbornika radova Pedagoške akademije*, te autor prve monografije napisane povodom obilježavanja 40. obljetnice rada Pedagoške akademije. Iako narušena zdravlja, kroz sve je ratne godine predavao povijest na Sveučilištu u Mostaru (Mostar – Neum – Široki Brijeg – Mostar).

Postdiplomski studij "Kulturna povijest istočne obale Jadrana" pohađao je na Sveučilištu u Zagrebu, odnosno njegovu Interuniverzitet-skom centru za postdiplomske studije Dubrovnik. Magistarski rad s naslovom *Vinogradarska privreda Dalmacije (1850-1904)* obranio je 26. svibnja 1983., na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, te stekao stručni naziv "magistar društveno-humanističkih znanosti iz područja povijesnih znanosti". Tri godine radio je na istraživačkom projektu "Vinogradarska privreda BiH 1850.-1918. godine", uz sufinanciranje onodobnoga SIZ-a nauka BiH i "Odbora za programiranje i razvoj naučnoistraživačkog rada" bivšeg SOUR-a APRO "Hercegovina" Mostar, čije je konačne znanstveno-istraživačke rezultate onemogućio rat uništavanjem većeg dijela arhivske

građe te napisana teksta koji je trebao sačinjavati njegovu doktorsku disertaciju.

Najveća ljubav profesora Kraljevića bila je vinogradarska povijest, a rezultati njegova znanstveno-istraživačkoga rada o dalmatinskom i bosansko-hercegovačkom vinogradarstvu i vinarstvu predstavljaju značajan doprinos hrvatskoj historiografiji. Osim znanstvenih i stručnih radova napisao je i niz publicističkih radova, primjerice feljton u 13 nastavaka – "Egzodus Dalmatinaca (iseljavanje u daleke zemlje izazvano vinskom krizom)", u: *Slobodna Dalmacija*, Split, svibanj – lipanj 1993. U nastavku donosimo izvod iz njegove bibliografije.

Knjige:

Stazom odgojno-obrazovnih tradicija Mostara: četrdeset godina Više pedagoške škole i Pedagoške akademije Mostar (1950/51 - 1990/91), Pedagoška akademija, Mostar, 1991.

Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća (vinogradarstvo Dalmacije 1850.-1904.: uspon, procvat, klонуće), Književni krug, Split, 1994.

Bosanska i hercegovačka vinogradarska baština (1800.-1878.) sa uvodnim pogledom na bitna razvojna obilježja od završnih desetljeća XV. do konca XVIII. stoljeća, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2006.

Članci u časopisima i zbornicima:

"Slom dalmatinske vinogradarske privrede i rođenje politike 'novog kursa'", u: *Zbornik radova*, 3, Pedagoška akademija, Mostar, 1990., str. 104-114.

"Vinogradarska privreda BiH 1850.-1918. godine", u: MILAN BODIROGA (ur.), *Pedagoška akademija Mostar 1950.-1990. Monografija 2*, Pedagoška akademija, Mostar, 1990.

"Vinogradarstvo – stožer dalmatinskog gospodarstva između 1850. i 1892.", u: *Hrvatski neretvanski zbornik*, 1, Metković, 1993., str. 231-256.

"Vinska klauzula, bolesti loze i demografski rasap južne Hrvatske", u: *Vino u Hrvata (katalog)*, Zagreb, 1994., str. 67-71.

"Nagovještaji postojanja iskonskog prapovijesnoga vinogradarstva i vinarstva u Europi i u nas", u: *Mostariensia – časopis za humanističke znanosti*, 3, Mostar, 1995., str. 95-102.

- "Pabirci iz vinogradarske povijesti ljubuško-veljačkog kraja (1477.-1878.)", u: *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, 1 (9), Mostar, 1995., str. 153-177.
- "Opstati=ostati (... i rasti do svestrano samosvjesna nacionalnog subjekta)", u: ANTE F. MARKOTIĆ (ur.), *Hrvati i BiH – ciljevi i mogućnosti – Zbornik*, Sveučilište u Mostaru – HDZU (Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost Sarajevo) – Hrvatska budnica, Mostar, 1995., str. 344-350. (Rad je izložen na znanstvenom skupu *Hrvati u BiH – ciljevi i mogućnosti*, Neum, 19.-22. prosinca 1994.)
- "Antiaustrijanstvo na jednoj i austrofilstvo na drugoj strani (dalmatinsko-hercegovačke granice) početkom XX. stoljeća", u: ANTE F. MARKOTIĆ (ur.), *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme. Zbornik znanstvenog simpozija održanog u Ljubuškom 11. i 12. kolovoza 1995.*, Ziral – Naša djeca, Mostar – Zagreb, 1996., str. 173-181.
- "Šest krugova jedne ekspanzije (1804.-1995.)", u: *Mostariensia – časopis za humanističke znanosti*, 4, Mostar, 1996., str. 23-31. (Rad je napisan za Međunarodni znanstveni simpozij – *Jugoistočna Europa 1918.-1995.*, koji se održao u Zadru od 28. do 30. rujna 1995.)
- "Glavni izravni i neizravni vinogradarsko-vinarski porezi u Bosni i Hercegovini (1463.-1878.) i njihove bitne odlike", u: *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, 2 (10), Mostar, 1996., str. 77-92.
- "Humška župe Večenike (Večerić)", u: *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, 3 (11), Mostar, 1997., str. 55-65.
- "Ni Gabela Troja, ni Neretva Skamandar – zato: Ave Narona", u: *Motrišta – časopis za kulturu, znanost i društvena pitanja*, 4, Mostar, 1997., str. 71-74.
- "Pedagoškom povijesnom vertikalom k Sveučilištu u Mostaru", u: FRANO LJUBIĆ (ur.), *Stoljeće visokog školstva u Hercegovini*, Sveučilište u Mostaru, Mostar, 2002., str. 33-46.
- "Dr. Pavao Anđelić i prostor kao (zaključni) izvor", u: *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, 8-9 (16-17), Mostar, 2002.-2003., str. 247-249.
- "Bosanska i hercegovačka vinogradarska baština (1800.-1878.). (S uvodnim pogledom na bitna razvojna obilježja od završnih desetljeća 15. do kraja 18. stoljeća)", u: *Hercegovina – godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe*, 20, Mostar, 2006., str. 89-105.

Dijana Korać

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje. Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrte, obavijesti i slično.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito se časopis za određenu godinu zaključuje s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik može primiti rad i nakon isteka ovoga roka.

Članci podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji. Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Svi članci trebaju imati na početku manji sažetak i ključne riječi na jeziku na kojemu je rad pisan, te veći sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Autori također trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni, te e-mail adresu.

Radovi se ne honoriraju, a autori dobivaju po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilogi trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tablice trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora pišu se njihova imena i prezimena, a ako ih je više navodi se samo prvi autor i kratica: i dr.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom (;).

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, ³2014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoë", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 14-15.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao Petar Bašić), u: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Hercegovina is an annual journal which accepts unpublished manuscripts from the humanities on Herzegovina, its history, culture and tradition as well as on topics which are in any way related to or have an impact on this area. In addition, *Hercegovina* publishes reviews, short essays, commentaries, notifications, opinion articles, etc.

All manuscripts can be submitted to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable media. Submissions for the journal for the current annual issue close at the end of February, however, in exceptional cases, the editor can accept a manuscript after the deadline has expired.

Submitted manuscripts are subject to the double-blind review process. If the reviewers differ with respect to classification, the opinion of a third reviewer can be sought. The final decision on classification is made by the editor and members of the editorial board.

After the reviews have been submitted, the articles can be classified according to the following categories:

1. An **original scientific article** is distinguished by its original conclusions, or it presents the unpublished, original results of research that has been scientifically designed and conducted.
2. A **short communication** presents the preliminary results of research still in progress, which require quick publication because of their relevance, however, without a high level of comprehensiveness and substantiation.
3. A **review article** contains a thorough and comprehensive critical overview of a specific issue, however, without presenting original results.
4. A **professional article** presents knowledge and experiences which are relevant for a specific field but has no scientific characteristics.

All manuscripts should have a short abstract and key words in the original language, as well as a longer abstract and keywords in English. Authors also need to submit the following details: their name and surname, the name and address of the affiliated institution, and their e-mail address.

Authors are not paid for their manuscripts but will receive a copy of the journal.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME - small capitals

"Title of the article" - in quotation marks, standard font

Titles of all publications - italic

Ibid. - italic

ID. - small capitals

op. cit. - italic

For up to three authors, their full names are cited, if more than three, then only the first author's full name followed by the abbreviation et.al.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon (;).

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 2014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op. cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op. cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIĆ, "Jezik Augusta Šenoe", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word" (John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 14-15.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by Petar Bašić), in: *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr> - ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).

Translated by Prof. Dr. Marijana Sivrić

